

SARASVATIKANTHABHARANA.

Edited by

ANUNDORAM BOBROOH, B. A., B. C. P.

WITH

A FEW NOTES.

AND

Extracts from Old Commentaries.

1884.

Re-issued from the edition of 1883.

CALCUTTA : T. P. BROTHERS 2-1 BAG BAZAR STREET,

LONDON TRÜBNER & Co. 57, LUDGATE HILL.

All Rights Reserved.

PRICE 5 RUPEES ONLY

SARASVATIKANTHABHARANA.

Edited by

ANUNDORAM BOROOAH, B. A., B. C. S.

WITH

A FEW NOTES.

AND

Extracts from Old Commentaries.

1884.

Re-issued form the edition of 1883.

CUTTACKA : T. P. BROTHERS 2-1 BAG BAZAR STREET.

LONDON : TRÜBNER & Co. 57, LUDGATE HILL.

All Rights Reserved.

PRICE 5 RUPEES ONLY.

28609

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

- धुनिर्वर्णः पदं वाक्त्रमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
- यस्याः सूक्ष्मातिभेदेन वाग्देवींतामुपास्महे ॥ १ ॥
- विदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलंकृतम् ।
- रसान्कृतं कविः कुर्वन् कौर्त्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ २ ॥
- दोषाः पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च षोडशः ।
- हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्यं तानेवादौ प्रचक्ष्महे ॥ ३ ॥
- असाधुचाप्रयुक्तञ्च कष्टञ्चानर्थकञ्च यत् ।
- अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थं तथैव च ॥ ४ ॥
- अप्रतीतमथ क्लिष्टगूढं नेयार्थमेव च ।
- सन्दिग्धञ्च विरुद्धञ्च प्रोक्तं यच्चाप्रयोजकम् ॥ ५ ॥
- देशग्राम्यमिति स्पष्टा दोषाः सुतः पदसंश्रयाः ।
- अथैषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ६ ॥
- शब्दशास्त्रविरुद्धं यत् तदसाधु प्रचक्षते ।

यथा, — भूरिभारभराक्रान्तं बाधति स्कन्ध एष ते ।

तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥

यत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद्बाधते इति स्थानं पुनर्बाधतीति ।

• कविभिर्न प्रयुक्तं यद् अप्रयुक्तं तदुच्यते ॥ ७ ॥

• यथा, — कामचीकमथा, कैः मी त्वामजि हायकी गियन ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

स सस्ति किं वचन्तीमे शं वः कस्वं घरिषप्रति ॥

अदाचोदमथाः अजिह्वाकौयिषन् सस्ति वचन्ति घरिषप्रति शस्वःकस्व-
मिति शब्दानुशासनसिद्धान्यपि कविभिर्न प्रयुज्यन्ते ।

पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिप्रोक्तम् ।

यथा,—वर्षष्टि जलदो यत्र तत्र दङ्घ्रि चातकः ।

पोफुल्लिनीपः कालोऽयं चर्कति हृदयं मम ॥

अत्र वर्षष्ट्यादौनि क्रियापदानि श्रुत्यसुखदानि श्रूयन्ते ।

पादपूरणं माताये मनथेकमुदाहृतम् ॥ ८ ॥

यथा,—विभर्त्ति यश्च देहाङ्घ्रिं प्रियामिन्दुं हि मूर्ध्नि ।

स वै देवः खलु त्वान्तु पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र च हि वै खलु तु इत्येताजि पादानेव पूरयन्ति ।

रूढिचुरतं पदं यत्तु तदन्यार्थमिति श्रुतं ।

यथा, विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।

आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

अत्र विभजतेवर्णने आलभतेमार्गणे आवहतेः करणे प्रस्मरते विस्मरणे
रूढिः । न तु विशेषसेवायामभितोलाभे समन्तादहने प्रकृष्टस्मरणे चेति ।

यत्तुच्छाभिधेयं स्यादपुष्टार्थं तदुच्यते ॥ ९ ॥

यथा,—शताङ्घ्रिपञ्चाशभुजो द्वादशाङ्घ्रिं लोचनः ।

विंशत्यङ्घ्रिं मूर्ध्नि वः पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र दशबाहु स्त्रिलोचनः पञ्चवक्त्र इति तुच्छमेवाभिधेयम् अतुच्छशब्दै
रुक्तमिति अपुष्टार्थम् ॥

अरुद्धतं पदं यत्तदसमर्थं तदुच्यते ।

यथा,—जलं जलपाने पारस्यं वर्षति वारिधिः ।

इदं दृष्टित मश्वानां ककुद्धानेप हेषते ॥

अत्र जलधरो मेघः, वारिधिः समुद्रः, दृष्टितं गजानां, हेप्सितमश्वानामि-
ति लोकप्रसिद्धं, तदिह समुद्रमेघाश्वदृषभविषयतया प्रयुज्यमानं मस
ङ्गार्थत्वाद्वाचकमित्यसमर्थम् ।

अप्रतीतं तदुद्दिष्टं प्रसिद्धं शास्त्र एव यत् ॥ १० ॥

यथा,—किं भाषितेन बद्धना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।

गुणनान्तरीयकं च प्रमेति न तेऽस्तुप्रपालम्भः ॥

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकशब्दयोः शास्त्र एव प्रसिद्धत्वादन्यत्राप्रतीय-
मानयोः प्रयोगादिदमप्रतीतम् ॥

दरे यस्यार्थसंविद्धिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम् ।

यथा,—विजितात्मभवद्वेषि गुरुपादहतो जनः ।

हिमापहामित्तरैः व्याप्तं व्योमाऽभिनन्दति ॥

अत्र विना गुरुता जित इन्द्र सास्यात्मभवोऽर्जुन सास्य ह्यधी कर्णस्तस्य
गुरुः स्वर्यप्र सास्यपादै रभिहतो लोकः आकाश मभिनन्दति । कौटुशं,
हिमापहो ब्रह्मिः तस्यामित्तो जलं तद्धारयन्ति ये मेधास्तै व्योम मिति
व्यवहिवार्थप्रत्ययं क्लिष्ट मेतत् ॥

गूढार्थ मप्रसिद्धार्थप्रयोगं त्रुवते बुधाः ॥ ११ ॥

यथा,—सहस्रगोरिवानीकं भवतो दुःसहं परैः ।

हरे रिव तवाभान्ति नान्यतेजांसि तेजसि ॥

अत्र सहस्रगुणशब्देन सहस्राक्ष उक्तः । न च गोशब्दस्याच्छिण भूयसी प्रसिद्धिः ।
हरिगुणशब्देन च सहस्रांशुः । सोऽपि तेन न नान्ना बद्धभिरुच्यते इति
गूढत्वम् ॥

स्वसङ्गे तप्रकृतार्थं नेयार्थमिति कथ्यते ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

यथा,—सुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपङ्क्तिना ।

• पङ्क्त्यानेकजनामध्रतुका जित उलूकजित् ॥

अत्र पङ्क्तिशब्देन दशसंख्या अनेकजनामेत्यनेन चक्रं ध्रुवत्यनेन रथः
ताभ्यां दशरथः । तस्य तुक्वालो लक्षणं तेन जितः उलूकजित्
इन्द्रजित् । किं कृत्वा सुखांशवन्तमास्थाय हनूमन्तं किम्भूतेन विमुक्तपशु-
पङ्क्तिना विमुक्तेषुपङ्क्तिना । अत्र पशुशब्देन गोशब्दोलक्षणे तेन
इषवः । तदिदं स्वसङ्केतकल्पितार्थं नेयार्थमुच्यते ॥

न यत् पदं निश्चयकृत् सन्दिग्धमिति तद्विदुः ॥ १२ ॥

यथा,—नीलो लोहितमूर्त्तिर्धी दहत्यन्ते जगत्त्रयम् ।

स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥

अत्र त्रिर्भुवः शिवो वेति न निश्चियते ॥

• विरुद्धं विपरीतार्थं प्रकल्पनमिहोच्यते ।

यथा,—अनुत्तमानुभावस्य परैरपि हितौजसः ॥

अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वा सावकीर्त्तयः ॥

अत्रानुत्तमइत्यनेन यद्यत्कृष्टस्तथापकृष्टोऽपि । अपिहितमित्यनेन यथानः
च्छादितं तथाच्छादितमपि । अकार्यसुहृदित्यनेन यद्यथा कार्यमन्तरेण
यः सुहृदेवमकार्यैः सुहृत् सोऽप्युच्यते । अपूर्वाः कीर्त्तय इत्यनेन
यथाङ्गुताः कीर्त्तय एवमकीर्त्तयोऽप्युच्यन्ते ॥

अप्रयोजकमित्याह्वरविशेषविधायकम् ॥ १३ ॥

यथा,—तमालश्यामलक्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।

फालेन लङ्घयामास हनूमन्नेपसागरम् ॥

अत्र तमालश्यामलमित्यादीनि सागरविशेषणानि लङ्घनेन हनूमतोऽ
तिशयं सूचयन्ति ॥

तद्देश्यमिति निर्दिष्टं यद्व्युत्पत्तिमत्पदम् ।

यथा,-- गङ्गो लावणप्रतप्तो ते ललहो लडहो भुजो ।

नेवे वोसट्टकन्दोट्टमोट्टायितसखे सखि ॥

अत्र गङ्गतप्तादयः शब्दा अय्युत्पत्तिमन्तो देश्यां दृश्यन्ते

अश्लीलामङ्गलघृणावर्द्धं ग्राम्यसूचप्रते ॥ १४ ॥

अत्राश्लीलमसभ्यार्थं मसभ्यार्थान्तरञ्च यत् ।

असभ्यस्मृतिहेतुश्च त्रिविधं परिपठप्रते ॥ १५ ॥

तेष्वसभप्रार्थं यथा,

कृत्वाकारशिराः शिरालसरलस्थूलं प्रकारण्डो महान्

मर्थी भानुसुताम्भसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः ।

कायैकत्रे विकटप्रस्भरितमहाजङ्गमहोसुप्तयोः

यः खण्डेन्दुकिरीटकैठभजितोः काटश्रियं कर्षति ॥

तदेतच्छ्रवाकारशिराः काटश्रुत्यादेरसभ्यार्थत्वादसभ्यार्थम् ॥

असभ्यार्थान्तरं ॥ यथा,

विद्यामभ्यसतो रात्रावेति या भवतः प्रिया ।

वनिता गुह्रकेशानां कथं ते पेलवं धनम् ।

तदेतद् या भवतः प्रिया वनितागुह्रकेशानां पेलवंधनशब्दानाम-

सभप्रार्थान्तरत्वादसभप्रार्थान्तरम् ॥ असभ्यस्मृतिहेतुर्यथा,

उत्कम्पयसि मां चूतपिक्रवाक्काटवेन किम् ।

कृतः कृत्वाटिकापान्तेपादः प्राणेन यास्यता ॥

तदिदं काटवकृत्वाटिकापदयो रसभ्यस्मृतिहेतुत्वादसभ्यस्मृतिहेतुः ।

लोकेषु यदशस्तार्थं मशस्तार्थान्तरञ्च यत् ।

अशस्तस्मृतिहेतुश्चामङ्गलार्थं त्रिविधं तत् ॥ १६ ॥

तेष्वशस्तार्थं यथा

खेटके भक्तसूपस्य बलभ्याः पतनसत्र च ।

अह्नोऽहं मरिषप्रामि हे हले भापितस्य च ॥

अत्र मरिषप्रामीति पदमशस्तार्थं ।

अशस्तार्थान्तरं यथा ।

प्रवासयति यः कान्तं वसन्ते गृहसंस्थितम् ।

विना शपथदानेन पिशाचौ सा न चाङ्गना ॥

अत्र प्रवासयति संस्थितं विनाशपथदानेन पिशाचौपदानामशस्तार्था-
न्तरत्वम् ।

अशस्तस्मृतिहेतु र्थया,

मारौचोऽयं मुनिर्धेसत्र कृत्याः कालान्तकालये ।

यत्या संक्रन्दनादीनां सुतानामाप्तयेऽभवन् ॥

अत्र मारौच कृत्या कालान्तक संक्रन्दन पदानामशस्तार्थस्मृतिहेतुत्वं ।

पदमर्थं घृणावन्तं यदाहार्यान्तरञ्च यत् ।

घृणावत् स्मृतिहेतुर्थत् तद् घृणावदिह त्रिधा ॥ १७ ॥

तेषु घृणावदर्थं यथा,

पर्हते हृदते स्तन्यं वमत्येष स्तनन्धयः ।

मुञ्जरुत्कौति निष्ठौवत्यात्तगर्भा पुनर्बधूः ॥

अत्र पर्हते हृदते वसति निष्ठौवति इति शब्दानां घृणावदर्थत्वम् ।

घृणावदर्थान्तरं यथा ।

वाष्पक्लिन्नाविमौ गण्डौ विपूयापाण्डुरौ तव ।

प्रियोऽग्रे विष्ठितः पुत्रि स्मितवर्चोभि रर्चति ।

अत्र क्लिन्न गण्ड विपूय विष्ठित वर्चः पदानां घृणावदर्थान्तरत्वम् ॥

घृणावत्स्मृतिहेतु र्थया ।

प्रत्यार्द्रयन्तो रूढानि मदनेषु व्रणानि नः ।

हृदयं क्लेदयन्तत्रे ते पुरीषण्डमहाद्रु माः ॥

अत्र रूढव्रणपुरीषण्डपदानां घृणावत्स्मृत्किहेतुत्वं ।

शब्दहीनं क्रमश्चष्टं विसन्धि पुनरुक्तिमत् ।

व्याकीर्णं वाक्प्रसङ्गीर्णं मपदं वाक्प्रगर्भितं ॥ १८ ॥

हे भिन्नलिङ्गवचने हे च नूनाधिकोपमे ।

भग्नच्छन्दोयती च हे अशरीरमरीतिमत् ॥ १९ ॥

वाक्प्रसैरते महादोषाः षोडशैव प्रकीर्त्तिताः ।

अथैषां लक्षणं संक्षेपात् सनिदर्शनमुच्यते ॥ २० ॥

उच्यते शब्दहीनं तद्वाक्प्र यदपशब्दकत् ।

यथा,—नौरन्ध्रं गमितवति क्षयं पृषत्कैः

भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्

आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥

अत्र गमितवतीति क्तवतोः कर्मणि, आजघ्न इति आत्मनेपदस्य अस्वाङ्गकर्मणि प्रयोगादपशब्दौ । तौ च शिलावितानत्रयवक्षःसम्बन्धाद्वाक्प्रदोषौ जायमानौ असाधुनाम्, पददोषाद्भिद्येते ।

क्रमश्चष्टं भवेदार्यो शब्दो वा यत्र न क्रमः ॥ २१ ॥

यथा,—तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्त्रै मदालसं ।

कान्तिप्रतापौ भवतःसूयर्षाचन्द्रमसोः समौ ॥

अत्र मातङ्गमथ तुरङ्गमिति वक्तव्ये तुरङ्गमथ मातङ्गमित्यर्थः, कान्तिप्रतापौ चोक्ता सूयर्षाचन्द्रमसोः समाविति शब्दः क्रमश्चष्टो लक्ष्यते ।

विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धिर्विसन्धितत् ॥

यथा,—मेधानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।

मञ्जुर्द्रुमगर्भासौ तर्वाल्युर्वी विधूयते ॥

इत्यादौ तु विरूपसन्धागं विसन्धिः ।

सरस्वतीकण्ठाभरण ।

पदं पदार्थश्चाभिन्नौ यत्र तत् पुनरुक्तिमत् ॥ २२ ॥

यथा,—उत्कामुन्मनयन्तरेते बालां तदलकत्विवः ।

अम्भोधरा स्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्त्वः ॥

अत्र उत्काम् उन्मनयन्ति इत्यर्थपुनरुक्तिम् । गम्भीराः स्तनयित्त्वं इति शब्दपुनरुक्तिम् ।

व्याकीर्णं तन्मिथो यस्मिन् विभक्तीनामसङ्गतिः ।

यथा,—दण्डे चुस्यति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्ठके ।

मुखं वल्गुरवं कुर्वन् तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥

अत्र कर्कशकण्ठके दण्डेऽङ्गानि घट्टयन् हंसः पद्मिन्या मुखं चुस्यतीति वक्तव्ये यथानिर्दिष्टरूपे विधटितविभक्तिकत्वाद् व्याकीर्णं ।

वाक्त्रान्तरपदैर्मिथं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ॥ २३ ॥

यथा,—कात्रं खात्रइ खुच्चित्रो क्रूरं फेलेइ णिभ्रमं रुट्टो ।

स्त्रणत्रं गेहणइ कण्ठे हक्कोइअ णत्तिअं ठेगो ॥

अत्र काकं क्षिपति क्रूरं खादति कण्ठे नप्तारं गृह्णाति प्रवालं भीषयति इत्यादौ वक्तव्ये यथोक्तपदविन्यासः सङ्कीर्णप्रते ।

विभिन्न प्रकृतिस्थादि पदयुक्तप्रपदं विदुः ॥

यथा,—आउज्जअ पिट्टिअए जह कुक्कुलिणा ममज् भत्तान्ने ।

पेक्कन्तह लाउत्तकलणिआ ह हा कस्स कन्देमि ॥

तदेतत् प्रकृतिस्थकोमलकठोराणां नागरोपनागराणां आस्थानां वा पदानामयुक्तेरपदं ॥

वाक्त्रान्तरसगर्भं यत्तदाज्ज वाक्त्रगर्भितं ॥ २४ ॥

यथा,—योगप्रो यस्ते पुत्र सोऽयं दण्डवदन लक्षणेन मया ।

रत्नैर्न यदि शक्ति मृत्युप्रदं नोयते विवशः ॥

अत्र योगप्रो य स्ते पुत्रो लक्ष्मणेन मया मृतुप्रवशं नीयते इति वाक्यस्य
रक्षेन्नं यदि शक्तिरिति वाक्यान्तरेण सगर्भत्वाद्गर्भितं ।

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भवेत्तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमं ॥ २५ ॥

यथा,—अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यवृक्षामपि ।

विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः ॥

अत्रापगेव त्वमविगाह्योऽसीति लिङ्गभेदः । नारीणामुत्तितीर्षत इति
लिङ्गभेदो वचनभेदश्च ॥ तदिदं द्वयोरेकभेदोदाहरणं ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,

वःपीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोऽयं हंस्यालिरिव ते यशः ॥

भिन्नवचनस्यैव यथा,

सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः ।

यथा,—संह अचक्कवाअजुआ विअसिअकमला मुणालसंच्छणा ।

वावो वज्जव्व रोअणविलित्तयणआ सुहावेइ ॥

अत्र नेत्रबाह्यपमापदानां बधूविशेषणत्वे नानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमं ।

अधिकं यत् पुनस्तैः स्थात्तदाह्वरधिकोपमम् ॥ २६ ॥

यथा,—अहिणवमणहरविरइअवलअविहसा विहाइ णववज्जआ ।

कुन्दलएव्व समुप्फुल्लगुञ्जपरिणित्तभमरगणा ॥

इदं भ्रमरगणस्योपमानविशेषणसंप्राधिकप्रादधिकोपमं ।

भग्नच्छन्द इति प्राञ्जर्थच्छन्दोभङ्गवद्वचः ।

यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीति ब्राह्मणः ॥

अत्र पञ्चसवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः ।

अस्थाने विरति र्यस्य तत्तु भग्नयतीषप्रते ॥ २७ ॥

यथा,—ब्रह्मोन्द्रोपेन्द्रादिगीर्वाणवन्द्रो भक्तानां भूयाच्छ्रिये चन्द्रचूडः ।

स्त्रीणां संगीतं समाकर्णयन् केददस्ताम्भोदं सदोऽथास्तं ईशः ॥

अत्र चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां तदन्यत्र यतिकरणाद् भग्नयतीदं ॥

क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

यथा,—सेलसुआरुद्धं मुद्गाणा बद्धमुद्धससिलेहम् ।

सौसपरिट्टिअगङ्गं संजापणत्रं पमहृणाहं ॥

क्रियापदाभावाद्शरीरमिदं ।

गुणानां दृश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्ययः ॥ २८ ॥

अरीतिमदिति प्राञ्ज स्तन्निधैव प्रचक्षते ।

शब्दार्थोभययोगसत्र प्राधान्यात् प्रथमं त्रिधा ॥ २९ ॥

भूत्वा श्लेषादियोगेन पुनस्त्रेधोपजायते ।

अत्र यः श्लेषसमता सौकुमार्यप्रविपर्ययः ॥ ३० ॥

शब्दप्रधानमाञ्ज स्तमरीतिमतिदूषणं ॥

तत्र । विपर्ययेण श्लेषस्य संदर्भः शिथिलो भवेत् ॥ ३१ ॥

यथा,—आलीयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।

निर्मूलयति मे मूलान्तमालमलिने वने ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानां एकपदताप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः । तद्विपर्ययेण शब्दप्रधानोऽयं श्लेषविपर्ययः ॥

भवेत् स एव विषमः समताया विपर्ययत्वात् ।

यथा,—कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्भराभ्यः कणोच्चितः ॥

अत्र पूर्वार्द्धस्य मृदुबन्धत्वाद्दुत्तरार्द्धस्य च गाढबन्धत्वात् समबन्धेषु
विषममिति विषमो नाम शब्दप्रधानः समताविपर्ययो दोषः ॥

सौकुमार्यप्रविपर्यासात् कठोर उपजायते ॥ ३२ ॥

यथा,—असितर्चितुगद्विच्छित् स्वःक्षितां पतिरद्विद्वक् ।

अमिद्धिः शुभ्रदृग्दृष्टै द्विपो जेषुीयिषीष्टं वः ॥

अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्यं सुप्रतीतमेव ।

या तु कान्तिप्रसादार्थव्यक्तौ नामन्यथा स्थितिः ।

अर्थप्रधानः प्रोक्तः स वाके प्र गुणविपर्ययः ॥ ३३ ॥

अप्रसन्नं भवेद्वाक्यं प्रसादस्य विपर्ययात् ॥

यथा,—अनङ्गकमलंचक्रे मयमाना मरालिका ।

यस्या नंत्यर्जुनाव्जन्मसदृचांको वलक्षगुः ॥

अत्र शब्दानामनतिप्रसिद्धार्थत्वादप्रसन्नत्वमिति सोऽयमर्थप्रधानः
प्रसादविपर्ययो दोषः ॥

वाक्यं भवति नेयार्थं मर्थव्यक्तेर्विपर्ययात् ॥ ३४ ॥

यथा,—महौ महावराहेण लोहिताडुडृतोदधेः ॥

द्वितीयत्येव निर्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥

तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोऽयमर्थव्यक्तिविपर्ययः ॥

कान्तेर्विपर्ययाद्वाक्यं आम्रमित्यपदिश्यते ।

यथा,—विरहे ते विधीदन्तं निधीदन्तं तवान्तिके ।

कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथं ॥

इदमुक्तेर्प्राग्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोऽयं कान्तिविपर्ययोदोषः ॥

अजोमाधुर्यप्रमौदार्यं न प्रकर्षाय जायते ॥ ३५ ॥

यस्मिंस्तमाङ्गरुभयप्रधानं तद् विपर्ययात् ।

वाक्रे यः खण्डथन् रीतिं भवत्योजोविपर्ययः ॥

असमस्तमिति प्राञ्ज दोषं तमिह तद्विदः ॥ ३६ ॥

यथा,—स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपधनः कृष्णः ।

चुप्रतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवो गताः ॥

अत्र सत्यसमस्तपदाभिधाने, सत्यपिचार्यस्य सौकुमार्यं श्लोषादिगुणसाम-
ग्रप्रभावान्न वैदर्भी रीतिः । नापि यथोक्तलक्षण भावाङ्गीडीयादय इति ।
खण्डितरीतित्वादयमोजोविपर्ययःशब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषो
भवति ॥ यदाह ॥

इत्यादिबन्धपारुषं शैथिलप्रञ्च नियच्छति ।

अतो नैनमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ३७ ॥

माधुर्यप्रव्यत्ययो यस्तु जायते रीतिखण्डनात् ।

तदनिर्वूप्रथमितुप्रक्तं काव्यसञ्च स्ववेदिभिः ॥ ३८ ॥

यथा,—नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।

विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

अत्र नखिनां नदीनाञ्चेति षष्ठप्रन्ताञ्चकारेण रीतेरुपक्रमे शृङ्गिणां
शस्त्रपाणिनामिति चकारानिर्वाहात् स्त्रीषु राजकुलेषु चेति षष्ठीपरि-
त्यागादमधुरार्थत्वाच्च माधुर्यप्रविपर्ययनामायं शब्दार्थप्रधानो गुणविप-
र्ययो दोषः ॥ यदाहः ।

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

येन माद्वान्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ३९ ॥

यथा कथाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।

तद्रूपं हि पदासक्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ४० ॥

यस्तु रीतेरनिर्वाहादौदार्यप्रस्य विपर्ययः ।

वाक्रे तदनलङ्कारमलङ्कारविदो विदुः ॥ ४१ ॥

यथा,—दीर्घपृच्छश्चतुष्पादः ककुद्भान् लस्यकज्यलः ।

गोरपतंत्र बलीवर्दं सृणमन्ति मुखेन सः ॥

तदिदमपुष्टार्थत्वादनुत्कृष्टविशेषणमनुदारं निरलङ्कारमाचक्षते सोऽय-
मौद्दार्थ्यविपर्यययो नाम शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्यययो दोषः ॥ यद्वाह ।

‘प्लाघ्यै विशेषणैर्युक्तमुदारं वाकप्रसिधयते ।

यथा लीलास्युजक्रीडासगोहेमाङ्गदादयः ॥ ४२ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्तैर्यस्मिन् प्रतीयते ।

तदुदाराद्भयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ४३ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपत्रामम् ।

खिन्नं चैवातिमात्रञ्च परुषं विरसं तथा ॥ ४४ ॥

हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च ।

असद्वचोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥ ४५ ॥

निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति षोडश ।

उक्ता वाक्यार्थजा दोषास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४६ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थं वचः स्मृतम् ।

यथा,—जरङ्गवः कस्यलपादुकाभगां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।

‘तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य कोऽर्थः ॥

अत्र समुदायार्थः कोऽपि नास्तीत्यपार्थमिदं ॥

व्यर्थमाङ्गर्गतायं यद् यच्च स्थान्निष्प्रयोजकं ॥ ४७ ॥

यथा,—आहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।

स्वामहौषीत्तनुं वङ्गौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥

अत्राहिषातां दृष्ट्वेत्येताभ्यामेव ताविति, रघुव्याघ्रावित्यनेनैव राम-
लक्ष्मणाविति, तनुमित्यनेनैव स्वामिति, अहौषीदित्यनेनैव वङ्गा-
विति गम्यत इति गतार्थत्वं । नच शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वाग्रतः

कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वं । अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य
महावाक्यस्य च दोषो भवति । आथर्पा च वृत्तत्रा लब्धस्य शास्त्रेतिहा-
सादौ शब्दवृत्तत्रा भणनमपौनश्चक्रायेतप्रर्थपुनश्चक्रोर्भित्यते ॥

उक्तप्रभिन्नार्थमेकार्थं

यथा,—प्रसाधितसत्राय मुरद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
वपुषत्रशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ॥
इतुप्रक्तौ कार्यमेवाह ।

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः स्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आलिङ्गिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥
ग्रनयोः श्लोकयो रभिन्नार्थं मेकं वाक्यं महावाक्ये दुष्यति ।

सन्दिग्धायं संसंशयं ।

यथा,—मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि ।

आराहृत्तिरियं माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशीं ॥
अत्रारात्प्रभृतिशब्दानामुभयार्थत्वान्माता द्रक्ष्यति नवेति सन्दिग्धं ।

वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते ॥ ४८ ॥

यथा,—काराविजण खउरं गामऊड़ो मज्जिआं अजिमिआो ।

णक्कन्त तिहिवारे जोइसिआं पच्छिउं चलिआो ॥

अत्र क्षुरकर्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदमपक्रमं ।

जात्यादुप्रक्तावनिर्वूढं खिन्नमाहु मर्हाधियः ।

यथा,—विवाह्णिण णववज्जा सासुरअं दोलिआ इण्णिज्जन्ती ।

रोअइदि अरोतं संठवेइ पासेण वच्चन्तो ॥

अत्र प्रक्रान्तस्य नवपरिणयवतीस्वरूपभणनस्यानिर्वूढत्वात् खिन्नत्वम् ।

यत् सर्वलोकातीतार्थमतिमात्रं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

यथा,—भृङ्गेण कलिकाकोषस्तथा भृशमपीडयते ।

ववर्ष विपिनोत्सङ्गे गोष्पदप्रं यथा मधु ॥

अत्र कलिकाकोषे गोष्पदप्रमधुवर्षसप्रासम्भवादतिमात्रत्वं ।

यत्त क्रूरार्थं मर्त्यर्थं परुषन्तु तदुच्यते ।

यथा,—खाद्दि विसं पित्र्य सुत्तं निज्जसु मारीअ पडड दे वज्जे ।

दन्तखण्डिअथणआ खिविऊण सुअं सवइ माआ ॥

अत्र खाद् विष मित्यादीनां क्रूरार्थानामभिधानात् पारुष्यं ।

अप्रस्तुतरसं यत् सप्राहिरसं तन्निगद्यते ॥ ५० ॥

यथा,—तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जहीहि किं तपसा ।

सफलं ययौ वनमेतत् सममनुरक्तेन सुतनु मर्या ॥

अत्र पितृमरणसन्तप्तायाः सम्भोगप्रवर्त्तनमप्रकृतसत्त्वाहिरसं ॥

हीनं यत्रोपमानं सप्रात्तत्तु हीनोपमं स्मृतं ।

यथा,—क्वचिदशे प्रसरता क्वचिदायत्यनिघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं हिषत्कुलं ॥

अत्र शौर्यप्रशालिनः शुनोपमितत्वाद्हीनोपममिदम् ।

तदेव यस्मिन्नधिकं तद्भवेदधिकोपमं ॥ ५१ ॥

यथा,—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥

अत्र चक्रवाकस्य जगत्स्रष्टा ब्रह्मणा उपमितत्वादधिकोपममिदं ।

यत्त तुल्योपमानं तद्वदन्तसदृशोपमं ।

यथा,—अमहं हरं रोसाणलणिद्द्वसुद्धमन्महसरीरं ।

वित्यअणिअस्यणिग्अगङ्गासोत्तं व हिमवन्तं ॥

अत्र कोपानलनिर्द्गधसुग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्रोतसा

ह्रिमवङ्गिरिणा सहासांष्ट्रप्रादिदमसदृशोपमं ।

अप्रसिद्धोपमानं यदप्रसिद्धोपमं हि तत् ॥ ५२ ॥

यथा,—कुमुदमिव मुखं तसप्रा गौरिव महिषः शशीव वाक्प्रमिदं ।

शरदिव भाति तरुणी विकसितपुलकोत्करा सेयमिति ॥

अत्र कुमुदमुखयो गौर्महिषयो वाक्प्रशशिनोश्च प्रतीयमाने शरत्तरु-
णोश्चाभिधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयभावसप्राप्रसिद्धत्वाद्प्रसिद्धो-
पममिदं ।

यदलङ्कारहीनं तन्निरलङ्कारमुच्यते ।

यथा,—कोला खणन्ति गोत्यं गिद्धा खात्रन्ति मउत्रमंसदृङ् ।

उलुआ हणन्ति काए काआ उलुए वि वात्रन्ति ॥

अत्र कोलादेः स्वरूपाद्यनभिधानाज्जात्याद्यलङ्कारासम्भवे निरल-
ङ्कारनामायं वाक्प्रार्थदोषः । सविशेषणाद्गोरपत्यमित्यादेर्वाक्प्रदो-
षाद् भिद्यते ।

अश्लीलमिति निर्दिष्टमश्लीलार्थप्रतीतिकृत् ॥ ५३ ॥

यथा,—उद्यतसत्र परं हन्तुं सस्यसत्र विवरैपिणः ।

पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥

अत्रोद्यतसत्र परं हन्तुमिति सम्भोगारम्भविषया, सस्यसत्र विवरैपिण
इति वराङ्गविषया, पतनं जायतेऽवश्यमिति रेतोविसर्गविषया, कृच्छ्रेण
पुनरुन्नतिरिति नष्टरागप्रत्यानयनविषया अश्लीला वाक्प्रार्थविषया
प्रतीति भवति ।

विरुद्धं नाम तद् यत् विरोधस्त्रिविधो भवेत् ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन तद्वदागमवर्त्मना ॥ ५४ ॥

यो देशकाललोकादिप्रतीयः कोऽपिदृश्यते ।

तमासनन्ति प्रत्यक्षविरोधं शृङ्खलद्वयः ॥ ५५ ॥

तत्र देवविरोधो यथा,—

सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरौ मथुरा नाम विश्रुता ।

अक्षोदनारिकेराडग्रा यदुपान्ताद्रिभूमयः ॥

अत्र सुगण्डेषु मथुरा नाम नास्ति तत्पर्यप्रन्ताद्रिभूमिषु चाक्षो-
नारिकेराणामभावात् । देशोऽद्विवनराष्ट्रादिरित्ययं देशकृतः प्रत्यक्ष-
विरोधः । कालविरोधो यथा,—

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदती ।

मधुरुत्फुल्लनिर्जलो निदाघो मेघनिखनः ॥

अत्र पद्मिनीया नक्तं, कुमुदत्या अङ्गि, मधौ निचुलानामुन्निद्रत्वाद्यभावात्
निदाघस्य चामेघदुर्दिनत्वात् कालो नक्तं दिनत्तव इति कालकृतोऽयं
प्रत्यक्षविरोधः । लोकविरोधो यथा,—

आधूतकेशरौ हस्ती तीक्ष्णमृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥

अत्र हस्तिहथैरण्डखदिगाणां केशरादिसद्भावस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भात्
जङ्गमः स्याद्वरो लोक इति लोककृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः ॥

युक्तप्रौचित्यप्रतिज्ञादिकृतो यस्ति ह कथन ।

अनुमानविरोधः स कविमुखैर् निर्गद्यते ॥ ५६ ॥

तत्र युक्तिविरुद्धं यथा ।

सुरहिमञ्जपाणलम्यङ्गभमरगणावद्भ्रमण्डनीवन्धं ।

कस्म्य मणं णाणन्दद् कुम्भीपुठ्ठठिठञं कमलं ॥

अत्र कुम्भीपृष्ठकमलोद्भूतेरयुक्तत्वाद् युक्तिविरुद्धमिदं ॥

औचित्यविरुद्धं यथा ।

पट्टं सुउत्तरिज्जेण पामरो पामरीए परिपुसद् ।

अङ्गुगुरुअकूरकुम्भीभरेण सेउस्सिञं वञ्चणं ॥

अत्र पामरस्य पट्टंशुकोत्तरीयभणनानौचित्याद् औचित्यविरुद्धमिदं ॥

प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा,—

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।

माता च मम बन्धप्राप्तीत् स्मराभो ऽनुपमो भवान् ॥

अत्र स्वयं वक्तुरेव यावज्जीवमहं मौनीतत्रादिपदानामुक्त्या प्रतिवि-
रोधात् प्रतिज्ञाविरुद्धमिदं ॥

धर्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोऽपि यो भवेत् ।

तमागमविरोधाख्यं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ ५७ ॥

तेषु धर्मशास्त्रविरोधो यथा,—

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशुद्धस्कटिको न संस्कारमपेक्षते ॥

अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद्धर्मशास्त्रविरोधः ॥

अर्थशास्त्रविरोधो यथा ।

कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः ।

अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयन्त्रिया ॥

अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैरननुमतत्वा-
च्छत्रविजये चाहङ्कारस्याहेतुत्वादर्थशास्त्रविरोधः ॥

कामशास्त्रविरोधो यथा,—

तवोत्तरोष्ठे विख्योष्ठि दशनाङ्को विराजते ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्त्तते ॥

अत्रोत्तरोष्ठे दशनाङ्कस्य कामशास्त्रकारैरननुज्ञानात् कामशास्त्र-
विरोधः ॥ भिन्नग्रामाणां च पूर्णसप्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाविरोधोऽपि
तदङ्गत्वात् कामशास्त्रविरोध एव ॥

एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानाञ्च यः कविः ।

दोषान् हेयतया वेत्ति स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ ५८ ॥

अलङ्कारमपि आव्यं न काव्यं गुणवर्जितं ।

गुणयोगस्तयोसुस्थो गुणालङ्कारयोगयोः ॥ ५८ ॥

त्रिविधाश्च गुणाः कायेत्र भवन्ति कविसम्प्रदायैः ।

वाच्याश्चाभ्यन्तराश्चैव ये च वैशेषिका इति ॥ ६० ॥

वाच्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरास्तर्यसंश्रयाः ।

वैशेषिकास्तु ते नूनं दोषत्वे ऽपि हि ये गुणाः ॥ ६१ ॥

चतुर्विंशतिराख्यातास्तेषु ये शब्दसंश्रयाः ।

ते तावदभिधीयन्ते नामलक्षणयोगतः ॥ ६२ ॥

श्लेषः प्रसादः रमिता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तितया कान्तिरुदारत्वमुदात्तता ॥ ६३ ॥

ओजस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेथानथ सुशब्दता ।

तद्वत् समाधिः सौक्ष्म्यञ्च गाम्भीर्यप्रमथ विस्तरः ॥ ६४ ॥

संचेषः संमितत्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा ।

रीतिरुक्तिस्तथा प्रौढिरथैषां लक्षणलक्षणे ॥ ६५ ॥

तत्र, गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते ।

यथा,—उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेतां ।

तदोपमौयेतं तमालनौलमासुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुत्वेन सन्दर्भस्य सुश्लि-

ष्टत्वादयं श्लेषो नाम शब्दगुणः ॥

प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते ॥ ६६ ॥

यथा,—गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुञ्जस्ताडितं

कायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमज्यमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धैः क्रियतां वरान्पतिभिर्मुस्ताक्षरिः पल्लवैः ।

विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलजत्राबन्धमस्मद्गतुः ॥

अत्र गाहन्तां महिषा निपानसलिलमित्यादिप्रसिद्धार्थपदोपादानात्

प्रसादः ॥

यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिथ्यवर्णबन्धविधिं प्रति ।

अन्नैपस्येण भणनं समता साभिधीयते ॥ ६७ ॥

यथा, यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बन्धाम वञ्चु षि जटापटले हरस्य ।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जभात्कारडस्वरविराविं सुराप-
गाम्भः ॥

अत्रोपक्रमादासमाप्तिस्फुटबन्धसप्रनिर्वाहात् समत्वं ।

या पृथक्पदता वाक्त्रे तन्माधुर्यमिति स्मृतं ।

यथा, स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलीषु तस्याः स्वलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथरोदविन्द्वः ॥

अत्र पदेषु संहिताभावात् पृथक्पदत्वे माधुर्यं ।

अनिष्ठु राक्षरप्रायं सुकुमारमिति स्मृतं ॥ ६८ ॥

यथा,—मण्डलीकृत्य वर्हाणि कण्ठैर्मधुरगोतिभिः ।

कलापिनः प्रवृत्त्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥

अत्र सर्वकोमलत्वे सति श्लेषविपर्ययदोषशैथिल्याभावाद् बाहुलेपन
वर्णानामनैष्ठुर्यप्रात् सौकुमार्यं ।

यत्र संपूर्णवाक्प्रतुमर्थव्यक्तिंवदन्ति तां ।

यथा,—वागर्थीविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ॥

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीः परमेस्वरौ ।

अत्र वाक्प्रपरिपूर्णतयार्थसमर्थकत्वादर्थव्यक्तिः ।

यदुज्ज्वलशुं बन्धस्य काक्त्रे सा कान्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

यथा,—निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालवकुले

न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।

प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति

स्मरत्स्रस्त्रीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

अत्र बन्धस्य कायावच्छेन औज्वल्यं तदेव च कान्तिरुच्यते ॥

विकटाक्षरबन्धतुमार्यैररौदार्यप्रमुच्यते ।

यथा,—आरोहत्यवनीरुहः प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्रद्धंते

श्वं व्यालेहि विचेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे लीयते ।

अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विरसत्यालम्बते वीरुधः

किं तद् यन्न करोति मारुतवशं यातः कृशतुर्वने ॥

अत्र विकटाक्षरबन्धतु, नैव दृश्यङ्गिरिव पदैर्यद्गक्रपरचना सा उदारता ।

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यस्तु सा संग्राहदात्तता ॥ ७० ॥

यथा,—श्रुत्वायं सहसागतं निजपुरात् त्रासेन निर्गच्छतां

शत्रूणांमंरोधनैर्जललवप्रस्रन्दतिस्थत्पुटाः ।

शुभ्रसद्गनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि

क्रीडाद्रौ च सशाहले विवलितश्रीवैर्विसुक्ता दृशः ॥

अत्र शुभ्रे पल्लविनि नवाम्भोरुहि इत्यादिश्लाघ्यविशेषणोपादाना-
द्बुदात्तता ।

आजः समासभूयस्तु

यथा, जयतिभुजगरञ्जुग्रथिनिष्पीडितेन्दुस्रवदमृतनिवृत्तप्रेतभावैः कपालैः ।

विरचितनुतिबन्धो मूर्द्ध्नि सद्यः पुरारेः परिणतबद्धकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोषः ॥

अत्र भुजगरञ्जुग्रथीत्यादिना समासभूयस्तादोजः ॥

और्जित्यं गाढबन्धता ।

यथा,—अस्मिन्नीपदलितविततस्तोकविच्छिन्नभुग्नः

किञ्चिच्छीलोपचितविततः पुञ्जितश्वोत्थितश्च ।

धूमोत्पीड स्तरुणमहिषस्कन्धनीलो द्वाग्नेः

स्वैरं सर्पन् रुजति गगने गतरानभ्रभङ्गान् ॥

अत्र गाढबन्धस्य स्पष्टमेव प्रतिभानादौर्जित्यं ।

प्रियः प्रियतराख्यानं चाटूक्तौ यद्विधीयते ॥ ७१ ॥

यथा,—सौजन्याम्बुनिधे बुध प्रियगुणप्राकार धर्मद्रुम
प्रारोहप्रतिपन्नवत्सल महातप्राग्निं विवेकाश्रय ।

लक्ष्मप्रावास मनस्विनीमनसिजय्यापारदीक्षागुरो

श्रीमन्मुञ्ज किमितप्रसुं जनमुपस्पृष्टुं दृशा नार्हसि ॥

अत्र सौजन्याम्बुनिध इतप्रादीनां प्रियार्थानां पदानामुपादानं प्रियः ।

वृत्तपत्तिः सुप्तिङां या तु प्रोच्यते सा सुशब्दता ॥

यथा,—तस्यराजीवनिरस्तु मातरवमा जीवस्य माजीवतो

भूयाद्वाजननिः किमस्य जनुषा जन्तोर्वृथाजन्मनः ।

यस्तामेव न वन्दते न यजते नोपैति नालोकेते

नोपस्तौति न मन्यते न मनुते नाथेति न ध्यायति ॥

अत्राजीवनिरजननिरित्यादीनां सुबन्तानां वन्दते यजत इत्यादीनां तिङ-
न्तानां च व्युत्पत्तिः सुशब्दता ॥

समाधिः सोऽन्यधर्माणां यदन्यत्वाधिरोपणं ॥ ७२ ॥

यथा,—प्रतीच्छत्याशोकीं किशलयपरावृत्तिमधरः

कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् ।

परिम्नानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-

मितौयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्सु भजते ॥

अत्र प्रतीच्छति, अवतरति अनुवदति इतप्रादिचेतनक्रियाधर्माणामचे-
तनेष्वधरादिषु उपचारेणाधारीपणं समाधिः ।

अन्तःसंजल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यप्रसुच्यते ।

यथा, केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रतप्रयानिह न जातु कर्मणि ।

धातवः सृजति संहृशास्तयः स्तौति रत्नविपरीतकारकः ॥
अत्र श्रुतावगतवाक्यार्थस्य सृजति संहरति शास्ति स्तूयत इति शब्दाना-
मन्तः संजल्परूपेण सूक्ष्मतया सूक्ष्मत्वं ॥

धुनिमत्ता तु गाम्भीर्यम्

यथा, म्रौलौ धारय पुण्डरीकममितं तनूत्वनो विक्रमम्
चक्राङ्गं वह पादयुग्ममधनीं दोषां समभुजङ्गर ।
लक्ष्मीं भ्रूणिकटे निवेशय भव जग्रायान्दिवोकस्ते-
विश्वान्तःकरणैश्चौर तदपि ज्ञातं हरिः खल्लसि ॥
अत्र नाभ्यां पुण्डरीकधारणं परिमितविक्रमत्वं चक्राङ्कितकरत्वं दंष्ट्रया
वसुधोद्वरणं वक्षःस्थलनिवेशितलक्ष्मीकतुमिन्द्रावरजत्वं च धुनयतीति
गाम्भीर्यम् ॥

व्यासेनोक्तिस्तु विस्तरः ॥ ७३ ॥

यथा,—जनः पुणैत्र र्थायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने ।
ततस्तां अयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
रुचिं तनून् पीनस्तानि हृदि तवायं विलुठति ॥
अत्र कथमहं त्वत्कुचतटे विलुठामीतप्रभिप्रायस्य विस्तरेण प्रकाशित-
त्वादयं विस्तरः ।

समासेनाभिधानं यत् स.संचेप उदाहृतः ।

यथा,—स मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥

अत्र कथाविस्तरप्रतिपाद्यस्वार्थस्य प्रकृतसंग्रामरसविच्छेदाशङ्कया
श्लोकाद्भिर्भावेणोक्तत्वात् संचेपः ॥

यावदर्थपदत्वञ्च संमितत्वमुदाहृतं ॥ ७४ ॥

यथा,—केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि ।

वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥

अत्रार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवत्तुल्यत्वेन संमितत्वं ॥

भावतो वाकप्रवृत्ति र्था भाविकं तदुदाहृतं ।

यथा,—

एच्छेहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्द्धनि चिरञ्च परिषृजे त्वां ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥

अत्र हर्षवशादनौचित्येनापि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयमित्यादीना-
मुक्तत्वाद् भाविकत्वं ॥

गतिर्नाम क्रमो यः स्यादिहारोहावगोहयो ॥ ७५ ॥

यथा,—वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभृत्

कलाकोटीकान्तं क्रमविगलदभ्युद्धृतिभिया ।

मिथः संमूर्च्छंद्भिश्चतुरुदधिकल्लोलपटलै-

रनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिशते वसुमती ॥

अत्र पूर्वार्द्धे स्वरस्यारोहा दुत्तरार्द्धे चावरोहाद् गतिः ।

उपक्रमस्य निर्व्वाहो रीतिरित्यभिधीयते ।

यथा,—ग्रावणा नासि गिरेः क्षता, न, पयसा नार्त्तासि, न, म्नापिता

न श्वासैः फणिनोऽसि, न, त्वदनुगा नायासिता कापि, न ।

स्वं वेश्म प्रनिगच्छतोरिति मुञ्जः श्रौशाङ्गिणोः ससृहं

सा प्रश्नोत्तरयुग्मपंक्तभयोरत्यायता पातु वः ॥

अत्र प्रतेप्रकंपदानन्तरं नञो विनिवेशात् क्रमाभेदो रीतिः ॥

विशिष्टा भणिति र्था स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ॥ ७६ ॥

यथा,—कुशलं तस्याः, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीतुप्रक्तं ।

पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलं तस्य इति पृष्टे कुशलमकुशलञ्चेति व्यक्तव्ये योऽयं जीवतीत्यादुप्रक्तिभङ्गत्रा जीवितमात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स कावेर शब्दगुणेषूक्तिसंज्ञां लभते ॥

उक्तेः प्रौढः परीपाकः प्रोचप्रते प्रौढिसंज्ञया ।

यथा,—अभ्युद्भृता वसुमती दलितं रिपूरः

क्षिप्रक्रमं कवलिता बलिराजलक्ष्मीः ।

अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र प्रकृतिस्थकोमलकठोरिभ्यो नागरोपनागरग्राम्येभ्यो वा पदेभ्योऽभ्युद्भृतादीनां ग्राम्यादीनामुभयेषां वा पदानामावापोद्वापाभ्यां सन्निवेशचारुतेन योऽयंभाभ्यासिको नालिकेरीपाको मृद्धीकापाक इत्यादिर्वाकप्रपरिपाकः सा प्रौढरितुप्रचप्रते । तथा चैतद्वाक्यं नालिकेरीपाक इतुप्रचते । एवं सहकारपाकमृद्धीकापाके अपुत्रदाहरणीये इति ॥

उक्ताः शब्दगुणा वाके चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ ७७ ॥

अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचच्छहे ।

तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुसूत्रता ॥ ७८ ॥

यथा,—दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्

एकस्य नयने निमील्य त्रिहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

द्वेषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तौऽपरां चुम्बति ॥

अत्रैकासनसंस्थितयोः प्रियतमयोर्विलासिनास्यैका नयनमीलनकैलिकर्मणा वञ्चिता, अन्या तु वदनचुम्बनेन रञ्जितेति । सेयं संविधाने

सुसूत्रतां श्लेषो नाम वाक्यार्थगुणः ॥

यत्तु प्राकथ्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

यथा,—अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनालौबालमन्दारपुष्पं ।

विरहविधुरकोकहृद्वन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रीडताम्रस्तमांसि ॥

अत्र पद्मिनीविकाशकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकहरणे तमोवि-
दारणे चानुक्तोऽपि सूर्यप्रलक्षणोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते ॥

अवैषम्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्तितं ॥ ७९ ॥

यथा,—अग्रं स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-

र्बालाशोकमुपोढरागनुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।

द्वैपदद्वरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी

मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुरैः स्थिता ॥

अत्र मधुश्रियो मौग्धप्रत्यागयौवनारम्भकृतानां विशेषणानामवै-
षम्यात् समता ॥

माधुर्यप्रसुक्तमाचार्यैः क्रोधादावप्यतीव्रता ॥

यथा,—अभूदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-

मौषन्तां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरं ।

अन्तर्वास्पजङ्गीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं

कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च नो प्रश्रयः ॥

अत्र वासवदत्तलक्षणस्यार्थस्य कोपेऽपि योऽयं विनयालम्बनेन कोप-
चिह्ननिह्नवस्तन्माधुर्यं ॥

अनिष्ठुरत्वं यत् प्राङ्गः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ८० ॥

यथा,—सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वौ

सीता जवान्निचतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं ॥

अत्र सीतायाः पुरीपरिसरेऽपि कियदस्ति गन्तव्यमिति वचनं शृण्वतो
रामस्य शिरीषमृदुतदङ्गावलोकनेनाश्रुणोऽवतारंः सौकुमार्यप्रसाह ॥

अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात् कथनमुच्यते ।

यथा,—पृष्ठेषु शंखशकलच्छविषु च्छदानां ।

रेखाभिरङ्कितमलक्तकलोहिताभिः ।

गोरोचनाहरिसवभ्रु वह्निःपलाश-

मामोदते कुमुदमम्भसि पल्लवस्य ।

अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षादिव प्रतीयमानत्वेन यत् स्पष्टरूपाभिधान-
मसावर्थव्यक्तिः ॥

कान्तिर्दीप्तिरसत्त्वं स्यात्

यथा,—मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहसललिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां

वैरी न चेद् भवति वैपथ्यरन्तरायः ॥

अत्र नायिकायाः सपत्न्यामीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानु-
रागलक्षणस्य शृङ्गारस्य दीप्तिरसत्त्वं कान्तिः ॥

भूतुप्रत्कर्ष उदारता ॥ ८१ ॥

यथा,—प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्यप्राभिषेकक्रिया ।

धानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमौ

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्त्वस्मिंस्तपस्यन्तरामौ ॥

अत्र मारौचाश्रमस्य सत्कल्पवृक्षादिपदैवैर्भवोत्कर्षस्य प्रतिपादन-
मुदारता ॥

आशयसत्राय उत्कर्षस्तदुदात्तत्व मीषप्रते ॥

यथा,—प्राक् पुरोवर्त्तिनि विश्वनाथे चोद्वैयसि च्छ्मावलये च देये ।

“ व्रीडास्मितं तस्य तदा तदासौच्चमत्कृतो येन स एव देवः ॥ ”

अत्र सकलच्छ्मावलयप्रदानेऽपि जातव्रीडतया बलेराशयोत्कर्षप्रतिया-
दनादुदात्तत्वं ॥

ओजः स्वाध्वसायसत्र विशेषोऽर्थेषु यो भवेत् ॥ ८२ ॥

यथा,—तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।

ततः परशुरामसत्र न प्रतीमः पराभवं ॥

परशुरामो विजयत एव इत्यस्मिन्नर्थे स्वाध्वसायप्रतिपादनमोजः ।

रूढाहङ्कारमौर्जितप्रम्

यथा,—उमा बधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयं ।

वरः शम्भुरलं हेत्रेष तत्कुलोद्भूतये विधिः ॥

अत्र इमे वयमित्यात्मानित्वतत्त्वार्थप्रादिसमुत्थप्रौढाहङ्कारप्रतिपादाना-
दौर्जित्यं ॥

प्रेयस्वार्थेष्वभीष्टता ।

यथा,—रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतसप्रापि प्रसन्नरसं फलं ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो

वदतु यदिहान्यत् स्वाद् सप्रात् प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्रामृतप्रभृतिभ्यः प्रियादशनच्छदसप्राभीष्टताप्रतिपादनं प्रेयः ।

अदारुणार्थपर्यप्रायो दारुणेषु सुशब्दता ॥ ८३ ॥

यथा,—देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवशेषे ।

लक्ष्मीसहायसत्र तवाद्य वत्स वात्सल्यवान् द्रौणिरथं सहायः ॥

अत्र समूर्धामरणादौनां दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वाञ्छति यशोऽवशेष
इतप्रादिभिः सुशब्दैः पर्यायेण भणनं सुशब्दता । सा च भुख्यार्थव्यति-
क्रमस्य वाक्प्रार्थतान्त्र शब्दगुणः ॥

व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृतः ।

यथा,—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकारण्डे तनी स्थिता कतिचिदेव पदानि गता ।
आसीद्विद्वत्तवदना च विमोचयन्ती शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणां ॥
अत्र गमने सति प्रियजनावलोकनाभिलाषिण्णाः शुकुन्तलाया दर्भाङ्कु-
रचरणक्षतिवल्कलव्यासङ्गादिव्याजावलम्बनं समाधिः ॥

सौक्ष्म्यप्रमितुप्रचरते तत्तु यत् सूक्ष्मार्थाभिदर्शनं ॥ ८४ ॥

यथा,—अन्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्ति

सोह्लासमाविरलसं वलिताङ्घ्रितारं ।

लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चित्तेषु

व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥

अत्रान्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्तीत्यादिवाकेषु दम्पत्योरनुरागलक्षणस्य
सूक्ष्मार्थस्य दर्शनात् सौक्ष्म्यं ॥

शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वं गान्धीर्यप्रमभिधीयते ।

यथा, मैत्रप्रादिवित्तपरिकर्म्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः ।

ख्यातिञ्च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुः ।

अत्र मैत्रप्रादिपदानां शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वाद् गान्धीर्यं ॥

विस्तरोऽर्थविकाशः स्यात्

यथा,—संग्रामाङ्गनमार्गतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितं ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरनघा कीर्त्तर्त्रा च सप्ताब्धयः ॥

अत्र विपक्षवधात् सप्ताब्धिव्यापिनी कीर्त्तिरर्जितेतेतत्प्रतावतोऽर्थस्य
बद्धधा विकाशितत्वाद्विस्तरः ।

संचेपस्तस्य संवृत्तिः ॥ ६५ ॥

यथा,—श्रूयन्तां धर्मसर्व्वंस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यत्रतां ।

आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥

अत्र शास्त्रे विस्तरप्रतिपादितस्य धर्मस्य श्लोकार्ज्वनोक्तत्वादयमर्थसङ्कोचः
संचेपः ।

शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः सम्मितत्वं तदुच्यते ।

यथा,—इन्दुर्मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वको नखाङ्कः स्नाने

देयाहोऽभ्युदयं हयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।

संवादः प्रणवेण यस्य दलता कायैकतायां तयो-

रूढद्वारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातः स्वरूपेण च ॥

अत्र प्रणवलक्षणस्यार्थस्य तुल्यत्वेन यथावद्विभज्य विनिवेशनं संमितत्वं ।

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते ॥ ६६ ॥

यथा,—दृष्टिं हे प्रातवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद् गृहे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्वोत्सुमालाकुलं

नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तुं जरठच्छेदा नलग्नयथः ॥

अत्र तमालमालावलयितसरित्तीरकृतसङ्केतायाः कुलटायाः स्वतनौ
भाविनां परपुरुषनखक्षतानां नलग्नयत्रालेखव्याजगोपनेन साभिप्रायभणनं

भाषिकं ॥

गतिः सा सप्रादवगमो योऽर्थादर्थान्तरसप्र तु ।

यथा,—शुभे कोऽयं वृद्धो गृहपरिवृढः, किं तव पिता,

न, मे भर्ता रात्रौ व्यपगतदृगन्यच्च वधिरः ।

ऊ ऊं ऊं आन्तोऽहं शिःशिशुरिहैवापवर्के

क यामिन्यां यासि स्वपिहि ननु निर्दंशमशके ॥

अत्र प्रप्रादर्थमवगम्य उत्तरार्थान्तरावगमो गतिः ॥

रीतिः सा यस्मिन्कार्यानामुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमः ॥ ८७ ॥

यथा,—प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-

स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तनीकपोलतलदुप्रतिः ।

प्रभवति पुनर्भ्रान्तधंसक्षमः क्षणदामुखे

सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगालांछनः ॥

अत्रोदयादारभ्य चन्द्रस्रोत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः ।

उक्तिर्नाम यदि स्वार्थो भङ्गप्रा भव्यप्रोऽभिधौयते ।

यथा,—त्वमेवं सौन्दर्यां स च रुचिरतायाः परिचितः

केलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।

अपि इहं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-

मतः श्रेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥

अत्राभीष्टसप्र नायकनायिकासङ्गमसप्र भङ्गप्रा भणनमुक्तिः ।

विवक्षितार्थनिर्वाहः काष्ठे प्रौढिरिति स्मृता ॥ ८८ ॥

यथा,—त्वद्वक्त्रेन्दुविलोकनाकुलधिया धात्रा त्वदीयां अयं

निःक्षिप्य प्रतिराजकेषु विदुषां लक्ष्म्या त्वमापूरितः ।

तेनैते नियतं दग्ध्रति गृहेष्वेषामियं दृश्यते

नैमामाद्रियसे त्वमिच्छसि नु तां त्वामेव सा धावति ॥

अत्र त्वद्वक्त्रविलोकनाकुलेन धात्वा त्वदौया लक्ष्मीः शत्रूषु निःक्षिप्ता विदुषां च लक्ष्मीस्त्यप्रारोपिता । अतस्त्वं विपत्रलक्ष्मीमाद्रियसे सा च त्वामनु-
धावति । या च विदुषां लक्ष्मीस्तया त्वमापूरितेन ते दरिद्राः ।
अत एव त्वमेनां नाद्रियसे इयञ्च विद्वद्गेहेष्वेव दृश्यते इत्येतावतः
प्रभूतसप्रार्थसप्रानेकवाक्त्रेभ प्रतिपादितत्वात् विवक्षितार्थ निवर्हणं प्रौढिः ॥

पदाद्याश्रितदोषाणां ये चानुकरणादिषु ।

गुणत्वापत्तये नित्यं ते ऽत्र दोषगुणाः स्मृताः ॥ ८६ ॥

त्रिविधा अपि ते भूयश्चतुर्विंशतिधा बुधैः ।

प्रोक्ता यथा गुणतेन प्रविभजत्र तथोच्यते ॥ ८७ ॥

या म्लिष्टम्बेच्छितादीनां पददोषेष्वसाधुता ।

निरूपितानुकरणे गुणत्वं सा प्रपद्यते ॥ ८९ ॥

यथा,—उन्नमयत्र सकृच्चग्रहमासं चुम्बति प्रियतमे हृदयत्पत्रा ।

ऊं ऊं मुञ्च मम मेति च मन्दजल्पितं जयति मानवतीनां ॥

अत्र ऊं ऊं मम मेत्यसाधोरपि म्लिष्टम्बेच्छितयोरनुकरणत्वाद्गुणत्वं ।

गुणत्वमप्रयुक्तस्य तथानुकरणे भवेत् ॥

यथा,—दिवं पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ।

पत्काषिणोऽपि नो यान्ति ये वचन्ति प्रयुञ्जते ॥

अत्राचीकमत वचन्तीत्यादिपदानां कविभिरप्रयुक्तानामप्यनुकरणत्वाद्गुणत्वं ;

यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टं तस्य दुर्वचकादिषु ।

गुणत्वमनुमन्यन्ते सानुप्रासस्र च्छरयः ॥ ८२ ॥

यथा,—नाष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रे भ आष्ट्रेनादंष्ट्रिनो जनाः ।

धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे च नोष्ट्रिणः ॥

अत्र श्रुतिविरसत्वात् कष्टत्वेऽपि दुर्वचकत्वाद्गुणत्वं ।

यत्पादपूरणाद्यर्थमनर्थकमुदाहृतम् । °

गुणत्वमनुमन्यन्ते तस्यापि यमकादिषु ॥ ६३ ॥

यथा,—योषिताम्रतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम् ॥

बभौ सुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिकानां प्रति मेनका च न ॥

अत्र खलुशब्दस्य च शब्दस्य च पादपूरणमात्रेऽपि प्रयोजने यमकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यत्तु रूढिच्युतत्वेन प्रोक्तमन्यार्थसंज्ञितम् ।

प्रहेलिकादिषु प्रायो गुणत्वं तस्य युज्यते ॥ ६४ ॥

यथा,—खादयः कनि काले ते स्फातयः स्फार्चवत्त्वावः ।

चन्द्रे साक्षाद् भवन्तत्र वायवो मम धारिणः ॥

अत्र खादय इत्यादीनां धर्षरिकादौ धृञ्चानवस्थाने न रूढिः, गूढार्थं तु प्रहेलिकादौ तन्न दुष्यतीति तेषां दोषगुणत्वम् ॥

तुच्छवाचप्रमपुष्टार्थमिति यत् प्राक् प्रकाशितम् ।

तस्य च्छन्दोऽनुरोधादौ गुणत्वमवधार्यते ॥ ६५ ॥

यथा,—द्विरष्टवर्षाकृति मेनमर्थिनामुशन्ति कल्पोपपदं महीरुहम् ॥

यमिन्द्रशब्दार्थनिपूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥

अत्र द्विरष्टवर्षाकृतिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति हिरण्यपूर्वं कशिपु-मित्यस्य तुच्छार्थत्वेऽपि च्छन्दोऽनुरोधाद् गुणत्वम् ॥

प्रतिपादितमादौ यदसमर्थमवाचकम् ।

तस्यपि खलु मन्यन्ते गुणत्वं सौतृकानादिषु ॥ ६६ ॥

यथा,—आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमञ्जुभुकुलीकृतदृष्ट्या ।

रक्तवैणिककराहततन्त्रमण्डलकण्ठितचारु चुक्रे ॥

अत्र कृजितस्य पक्षिणोऽन्यत्रावाचकत्वेऽपि कामशास्त्रेऽनुमतत्वाद् गुणत्वम् ॥

शास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतं तदुच्यते ।

गुणत्वं तस्य तद्विद्यसम्भाषादौ विदुर्बुधाः ॥ ६७ ॥

यथा,—सर्वकार्यप्रशरीरेषु सुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सोगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महोभ्यताम् ॥

अत्राङ्गस्कन्धपञ्चकमित्यस्य शास्त्रमात्रप्रसिद्धस्यापि तद्विद्यसम्भाषायां
गुणत्वम् ॥

अर्थप्रतीतिकृद्दूरे क्लिष्टं नाम तदुच्यते ।

भटित्यर्थप्रतीतौ तद् गुणत्वमनुगच्छति ॥ ६८ ॥

यथा,—अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ॥

पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ॥ काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ॥

अथात्मनः पदं शब्दगुणमिति पितुः पदं मध्यममिति चाकाशविषयां
काञ्चीगुणस्थानमिति नितस्वविषयामिति प्रसिद्धे भटित्येव प्रतीतिं
करोतीति क्लिष्टस्यास्य गुणत्वम् ॥

अप्रसिद्धार्थसम्बन्धं यद् गूढार्थमिति स्मृतम् ।

तद्ग्राह्यानादिषु प्रायो गुणत्वेन तदिष्यते ॥ ६९ ॥

यथा,—अम्हारिसावि कद्रुणो हलिअंदहालपमुहावि ।

मण्डुकककडावि ऊहोन्ति हरिसप्यसिंहावि ॥

अत्र मण्डुकमर्कटसर्पसिंहेष्वप्रसिद्धप्रयोगत्वाङ्गूढस्यापि हरिशब्दस्य स्वयं
व्याख्यातत्वाद् गुणत्वम् ॥

नेयार्थं यत् स्वसङ्केतकृतप्रवाचं तदीरितम् ।

प्रहेलिकादिषु प्राञ्चैस्तद्गुणत्वेन गण्यते ॥ १०० ॥

यथा,—मोक्ष कलावे जं वहइ तह णामह सरिसणाउ ।

उस्सीसा पाअंतिगउअ णु णत्तिहिं जाणु णाउ ॥

अत्र मयूरवर्हचन्द्रकसंकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलि-

कात्वाद् गुणत्वम् ।

यदनिश्चयकृत् प्रोक्तं सन्दिग्धं तद् गुणीभवेत् ।

भवेद्विशेषावगमो यदि प्रकरणादिभिः ॥ १०१ ॥

यथा,—महौभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम हस्तिम् ॥

स शङ्कचकासिगदाजपाणिर्मेषच्छविः पातु जगन्ति शौरिः ॥

अत्र तस्मिन्नपत्ये इत्यनिश्चयसप्राप्यपत्यविशेषसत्र सन्दिग्धत्वेऽपि गौर्यप्रामिति प्रकरणेन गम्यते ॥ मेषच्छविरित्यसत्र च नवश्यामादि-
पदानुष्ठादानेऽपि शौरिसम्बद्धतान्नवमेषच्छविर्मेषश्यामच्छविरिति वा
विशेषो निश्चियते इति तस्रापि गुणत्वम् ॥

यत्तद्विरुद्धमित्युक्तं विपरीतप्रकल्पनम् ।

तथाभूताभिधानेन गुणत्वं प्रतिपद्यते ॥ १०२ ॥

यथा,—अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।

भवतोऽभिभनाः समोहते सरुपः कर्तुगुपेत्य माननाम् ॥

अत्र विपरीतार्थकल्पनं विरुद्धत्वेऽपि सन्धप्रार्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वे-
नाभिधानाद् गुणत्वम् ॥

अप्रदोऽकमित्युक्तमविशेषविधायकम् ।

स्वरूपभावे व्यक्त्ये तस्रापि गुणतेष्वपि ॥ १०३ ॥

यथा,—तेऽप्याकाशमसिस्थामसुत्पुत्य परमर्धयः ॥

साग्रं वर्षसहस्रं स तपस्ते महेमाननाः ॥

अत्रासिस्थाममित्याकाशं प्रति साग्रजित्यनेन वर्षसहस्रं प्रति विशेषान-
भिधानेऽपि द्रोत्पतनचिरतरतपश्चरपद्योरुपयोगविवक्षायां गुणत्वम् ॥

यद्वुत्रत्पन्निमहे स्थानिति पूर्वं निरूपितम् ।

महाकविनिबद्धं सत्तदप्यत्र गुणीभवेत् ॥ १०४ ॥

यथा, षण्डेधूहण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-

मालम्बप्रोक्षार्तलक्ष्णु टितपुटकिनीतन्धवो गन्धवाहाः ॥

धातालप्रतिगल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवम् ॥

किरन्तः कावेरौलङ्गलहरीशौकरकणान् ॥

अत्र तल्लगल्ललङ्गलहरीप्रभतीनामनुप्रत्पत्तिमत्तेन देख्यतेऽपि महाकवि-
भिरङ्गीकृतत्वाद् गुणत्वम् ।

ग्रास्यं छणावद्भूलामङ्गलार्थं यदीरितम् ।

तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुपप्रति ॥ १०५ ॥

तत् संवीतं यथा,

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने योजयितुं यतस्व ।

योषित्सु तद्वीर्यप्रनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥

अत्र तद्वीर्यप्रनिषेकभूमिरितप्रभूलसत्रापि संवीतत्वाद् गुणत्वम् ।

यदाह,—संवीतसत्र हि लोकेषु न दोषान्नुषणं क्षमं ।

शिवलिङ्गसत्र संस्थाने कसत्रासभ्यत्ववासना ॥

गुप्ते यथा, सुदुस्तत्रजा यद्यपि जन्मभूमिः ॥ गजैरसंबाधमयांबभूवे ॥

स तेऽनुनेयः सुभगोऽभिमानो ॥ भगिन्ययं नः प्रथमाभिसन्धिः ॥

अत्र जन्मभूमिसंबाधसुभगभगिनीशब्दानामभूलार्थान्तरतेऽपि प्रथमार्थ-
प्रभावभावनागुप्तत्वाद् गुणत्वम् ।

यदाह,—वस्तुमाहात्म्यगुप्तसत्र पदार्थसत्र विभावनात् ।

भगिनीभगवत्यादि नासभ्यत्वेन भाव्यते ॥

लक्षितं यथा,—ब्रह्माण्डकारणं योऽप्यु निदधे बीजमात्मनः ।

उपस्थानं करोमेतत्र तस्मै शेषाहिशायिने ॥

अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोरसभ्यस्मृतिहेतुतेऽपि अन्यत्र लक्षितत्वाद्-
गुणत्वम् ॥ एवमशस्तादीनामपि गुणत्वम् ॥

यथा,—भद्रे मागि प्रशस्तं वद सदसि, सुदा वृत्य कृत्ये सुहृत्तं,

मृत्यो रत्नैश्चतुष्कं विरचय, रचयारत्निकं कालरात्रि ।

चामुण्डे सुण्डमालामुपनय, विनयस्त्रायतां भैरवौर्ध्वाम्,
एवं देवे भवानीं वहति परिजनव्याहृतिस्त्रायतां कः ॥

अत्र मारीकृत्यादीनामपि पदानां समस्तमङ्गलायतनसत्र भगवतो स्विष्वे-
श्वरसत्र सम्यन्धेनोक्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

यथा वा, सत्पक्षा मधुर्गिरः प्रसाधिताशा मदोद्गतारम्भाः ।

निपतन्ति धात्त राष्ट्राः कालवशीन्मेदिनीपृष्ठे ॥

अत्र धात्त राष्ट्राः कालवशान् मेदिनीपृष्ठे निपतन्तीतसत्रामङ्गलार्था-
न्तरतेऽपि हंसानहं धात्त राष्ट्रानिति व्यपदिशामि इति वक्ष्यमाणवाक्य-
सुप्तत्वाद् गुणत्वम् ॥ यथा च,—

कोऽभिप्रेतः सुसंस्थानस्तसत्रा इति न निश्चयः ।

आशापिशाचिकैषा तु कुमारी मां वरिप्रति ॥

अत्राभिप्रेतसुसंस्थानाश्रयपिशाचिकाकुमारौतिपदानमसस्तस्मृतिहेतू-
न्नामपि लौकैरन्यत्र लक्षितत्वाङ्गणत्वम् ॥ एवं घृणावदर्थ्यादीनामपि
गुणत्वम् ॥

तत्र घृणावतो यथा,

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव सुखैरङ्गीर्णारुणरेणुभिः ॥

अत्र,—निष्ठूतोङ्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्तु ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥

घृणावदर्थान्तरस्य यथा,

कामिनीगण्डनिस्थन्दविन्दुरिन्दु मतो मम ।

अन्यथा कथमेतस्य जगदुद्रोतिनी दुप्रतिः ॥

अत्र रागातिशयहेतुभूतयोः कामिनोकपोलचन्द्रमंसोः स्वरूपभावना-
माहात्म्ये प्रनार्थान्तरभावना युजेति गण्डनिस्थन्दविन्दुरित्यस्य घृणा-
वदर्थान्तरसत्रापि न दोषः ॥

घृणावत्समृतिहेतु यथा,

विपूयरश्नावन्तः पलाशाषाढधारिणः ।

ब्रह्मवर्चस्विनो यान्ति द्विजपोगण्डका इमे ॥

अत्र विपूयपलाशब्रह्मवर्चसपोगण्डशब्दानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वेऽप्यत्र
लक्षितत्वाददोषत्वम् ॥ एवमन्यत्र द्रष्टव्यं ।

अत्रच, किञ्चिदाश्रयसम्बन्धाद्धत्ते शोभामसाधुपि ।

कान्ताविलोकने न्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनं ॥ १०६ ॥

तद् यथा, अन्त्रप्रोतदृहत्कपालनलककूरकृण्णत्कङ्कण-

प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्रस्वरं ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमधनप्राग्भारघोरोल्लसद्-

व्यालोललानभारभैरववपुर्दपोद्धतं धावति ॥

अत्राश्रयस्य बीभत्सरसोचितत्वाददोषः ।

सन्निवेशवशात् किञ्चिद्विरुद्धमपि शोभते ।

नीलं पलाशमावद्धमन्तराले स्वजामिव ॥ १०७ ॥

तद् यथा, अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीद्वस्तरक्तोपल-

व्यक्तोत्तसंभृतः पिनक्ष्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्वजः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कमजुषः संभूय कान्तैः पिव-

न्त्रस्थिसुहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र शृङ्गारिणो हि जगदपि शृङ्गारमयं पश्यन्तीति बीभत्सरसेऽपि
साधवेनान्त्रादिपदानामन्तरालेषु निवेशितानां मङ्गलप्रतिसरादिपदाना-
मदोषः ।

अश्लीलादरमी भेदा भिद्यन्ते यत्त्रिधा त्रिधा ।

भवन्ति नव तेनैते पूर्वोक्ता दश पञ्च च ॥ १०८ ॥

चतुर्विंशतिरितेप्रषा प्रोक्तापदसमाश्रया ।

समासात् पूर्वनिर्दिष्टदोषाणां गुणकृतप्रथे ॥ १०९ ॥

इत्येतत् पददोषाणामदोषत्वमुदीरिम् ।

इदानीं वाक्यदोषाणां गुणत्वमभिधीयते ॥ ११० ॥

तत्र शब्दविहीनस्य विवक्षावशतः क्वचित् ।

निसर्गसुन्दरत्वेन गुणत्वं परिकल्प्यते ॥ १११ ॥

यथा,—आक्षिपन्तप्रविन्दानि सुग्धे तव मुखच्छविम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्करंम् ॥

अत्र न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनामिति कटकर्मणोः षष्ठीप्रतिषेधे
किमेषां दुष्करमित्यपभाषणेषुपि सम्बन्धमात्रविवक्षातो गुणत्वं ॥

यदाह,—इदं हि शास्त्रमाहात्म्यप्रदर्शनालसचेतषां ।

अपभाषणवद् भाति नच सौभाग्यमुज्ज्वलति ॥ ११२ ॥

यत्रः सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतुः कोऽपि हततो यदि ।

कमलङ्घनमप्राञ्ज न दोषं स्वरयो यथा । ११३ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतकौशौ मध्यमः क्षणिकञ्चरः ॥

आद्यन्तौ मध्यम इति सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतोर्विधानान्न शब्दकमलङ्घनं
दोषः । वक्तुञ्च बन्धुत्यागदेशत्यागयोस्तनुत्यागात् गरीयस्तुनाभिम-
तत्वादित्यर्थकमलङ्घनस्यापि गुणत्वम् ।

विरूपसन्धि यत्पूर्वं विसन्धि च निरूपितम् ।

न च दुर्वचके प्रायः प्रगृह्यादौ च दुष्प्रति ॥ ११४ ॥

तत्र दुर्वचके विरूपसन्धिः ॥ यथा,—

जयन्ति वर्षास्विति भर्गदुर्गयोः सुदुर्वचा दुर्वचकप्रयुक्तयः ।

अभेद्गोड्जे खमपोग्रभोग्रुग्ध्रुडव्भ्रमत्र ड्मुखि संप्रप्रगेधि नः ॥

अत्रोच्यं चरार्द्धस्य विरूपसन्धित्वेऽपि दुर्वचकत्वेन कलाविद्धिराहतत्वाद्
गुणत्वम् ॥

यदाहुः ॥

शुकस्त्रीबालमूर्खाणां मुखसंस्कारसिद्धये ।

प्रहासाय च गोष्ठीषु वाचत्रा दुर्वाचकादयः ॥

प्रगृह्णद्दौ विगतसन्धि रथया,—

कमले इव लोचने इमे अनुवध्नाति विलासपद्धतिः ॥

स इतोऽद्भ्यतावृत्तप्रियो न च्छ्वस्तुं न यजूंषि ऊहसे ॥

अत्र विसन्धेः प्रगृह्णादिहेतुकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यदाहुः,—न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धौति निर्दिष्टं न प्रगृह्णादिहेतुकं ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्षते ।

न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रतुप्रतयमलंक्रिया ॥ ११५ ॥

यथा,—हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ।

अत्र हन्यते हन्यत इति शब्दपुनरुक्तं चारुसर्वाङ्गी वरारोहेत्यर्थ-
पुनरुक्तम् ॥ तदुभयं अनुकम्पाद्यतिशयविवक्षयामदोष इति गुणत्वम् ॥

पदानां वृत्तक्रमो यत् क्रमेण वृत्तक्रमेण वा ।

तद्व्याकीर्णं विदुस्तस्य न दोषः कापि तद् यथा ॥ ११६ ॥

जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवं भवानक्षतसाधुवृत्तः ।

इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरुच्यन्त महर्षिस्त्रुणोः ॥

अत्र मास्त्र जुगुप्सतेति वक्तव्ये जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवमिति पद-
व्यतिक्रमस्य व्यस्तेपौच्छन्ति केचिदिति लुङ्लङो विशेषलक्षणत्वाद्
गुणत्वम् ॥

पर्यत्रायेण द्वयो र्यत् वाक्यं प्रश्नोत्तरादिषु ।

संकीर्णं तन्न दोषाय वाक्ये वाक्यविदो त्रिदुः ॥ ११७ ॥

यथा,—बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रघुं रोषान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मान् न मेऽपराधति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
 तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कसप्राग्रतो रुद्यते
 ननु तन्मम का तवास्त्रि दयिता नास्त्रीऽत्यतो रुद्यते ॥
 अत्र सङ्कीर्णत्वेऽपि वाकोवाक्यत्वान्न दोषः ॥

प्रकृतिस्थ्यादिभेदेन ग्राम्यादिभिदयर्षि वा ।

अपदं तस्य चानुज्ञा भाषाचिते विधीयते ॥ ११८ ॥

यथा,—हातो जो ज्जलदेउ नैव मदनः साक्षादयं भूतले
 तत् किं दीसइ सच्चमाहतवपुः कामः किल अयूयते ।
 एदूए किअलेउ भूतपतिना गै रीविवाहोत्सवे
 एसे सच्चजिबोह्लु हस्तकटकः किं दर्पणेनेचप्रते ॥

अत्र ग्राम्यः प्रथा नगरमागतः राजानं दृष्ट्वा ग्रामैः प्रकृतिस्थैरेव वा पदैः
 प्राकृतेन पृच्छति । हातो जो ज्जलदेउ इति । नागरश्च तमनुजिह्वरू-
 पनागरैः कोमलैर्वा पदैः सवकोक्तिं प्रत्याचष्टे, नैव मदनः साक्षादयं
 भूतले इति । अथ ग्राम्य आहितप्रतिभः पूर्वपदानुरोधादङ्गप्राकृतेनैव
 ग्राम्योपनागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्वा पदैस्तमुपालभते । तत् किं दीसइ
 सच्चमाहतवपुः कामः किल अयूयत इति । अथ नागरो ज्ञाततत्-
 प्रावीण्यप्रसूतपदानुरोधादेव अङ्गप्राकृतेन ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृ-
 तिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः समाधत्ते । एदूए किअलेउ भूतपतिना
 गैरीविवाहोत्सवे इति ॥ अथ ग्राम्यः श्लोकसमाप्तेः पादस्य तदुत्तरस्य
 चानुरोधात् ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वा त्रिचतुराणि पदानि प्राकृते-
 नोक्त्वा पादाङ्ग एव तिष्ठति । एसे सच्चुजिबोह्लु इति । अथ
 नागरो जितकाशी ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः
 श्लोकसुत्तरञ्च पूरयति, हस्तकटकः किं दर्पणेनेचप्रत इति । तत्र च प्राकृ-
 तानां सर्वेषामपि ग्राम्यत्वम् । प्रष्टुः संस्कृतपदेषु वपुरित्प्रपनागरं
 शेषाणि ग्राम्याणि, प्रतिवक्तुश्च हस्तविवाहगौरीपदानि ग्राम्याणि, भूत-

पतिनेति नागरं, श्रेष्ठाण्युपनागराणि । तदिदमीदृशि प्रमेये तथैवोप-
क्रमादेतन्न दुष्यति ।

वाक्यान्तरसर्गभं यद्वाक्यं तद्वाक्यगर्भितम् ।

रसान्तरतिरस्कारे तदिष्टं नेष्टमन्यथा ॥ ११६ ॥

यथा,— दिङ्घातङ्गघटाविभक्तचतुराष्टाटा मही साथते

सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्नैव चास्तं गतम् ॥

अत्र यथोक्ता मही साथते सिद्धा सा च विप्राय प्रतिपाद्यते इति वक्तव्येन,
येयं वीराङ्गतरसवशप्रष्टत्तेन वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत इति
वाक्येन प्रकृतवाक्योक्तेरसमाप्तावेव विप्रायेत्यादिपदविच्छिन्तिः सा रसान्तर-
तिरस्कृतिरितुप्रचरते । तथा चेदं वाक्यान्तरसर्गभमपि वाक्यं न दोषाय
भवति ।

यद्भिन्नलिङ्गमितुप्रक्तं विभिन्नवचनं च यत् ।

उपमाद्रूषणं तन्न यत्तोद्देशो न धीमतां ॥ १२० ॥

यथा,—अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

अत्र पुंसो योषित इव शमो लज्जेव पराक्रमो वैयातप्रमिवेति लिङ्गभेदः ।

परिभवे सुरतेष्विवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते ॥ स चैषामेव

परस्परं उपमानोपभयभावविवक्षायां पर्यायान्तराभावादन्वया कर्तुं न

शक्यत इति सहृद्यहृद्यानुद्देशकत्वान्न दुष्यतीति दोषस्यपि गुणत्वम् ।

तदिदं द्वयोरप्येकमुदाहरणम् ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,—

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

अत्र प्राग्बदेव पर्यायान्तरभावात् स लोहकारभस्त्रे वेति लिङ्गभेदस्य न दोषः ।

भिन्नवचनस्यैव यथा,—

प्राजप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।

सुक्तात्मानः शिवं नेमिरनेऽपि ददतां जिनाः ॥

अत्र नेमिरनेऽपीति वचनभेददोषेऽपि ददतामिति क्रियापदादेर्वचन-
श्लेषमाहात्म्याद् गुणत्वम् ॥ न चेदं वाचप्रमत्ते वादिर्न विद्यत इति नो-
पमात्वम् ॥ इवसप्रापिना समुच्चयार्थेन तुल्यधर्माणां तु धर्मस्य प्रभव
इत्यादिभिर्वचनश्लेषैर्विषयापहारात् ॥ यथा, अग्रतो द्योतकलोप
उपमायां, कोमलापाटलौ तन्नि पल्लवश्चाधरश्च ते । ननु षोऽपि
श्लेषः कस्मान्न भवति उच्यते । यत्र द्वयोः सदृशयोरभिधानं स श्लेषः ।
यत्र सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिस्तदुपमानं । यत्र द्वयोः सादृश्यमभिधी-
यते प्रतीयते वा सोपमेति प्रबन्धेनाग्रतो वक्ष्यामः । उपलक्षणञ्चैतत् ।
यदुपमायामेव लिङ्गवचनभेदो न दूषणमिति तस्य सर्वालङ्कार-
साधारणत्वात् केवलं सादृश्यमलङ्कार इति दर्शने उपमायामुदा-
ह्रियते ॥

यत्रोपमानधर्माः स्युर्नोपमेयेन सम्मिताः ।

तद्धीनोपममित्याजस्तत्प्रसिद्धौ न दुष्यति ॥ १२१ ॥

यथा,—स मारुताकम्पितपीतवासा बिभ्रत् सलीलं शशिभासमजम् ।

यदुप्रवीरः प्रगृहीतशङ्खः सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे ॥

अत्र सेन्द्रायुध इति कार्मुकमात्रस्योपादानं वासःशङ्खयोस्त्वनुपादाना
दूनोपमात्वम् । तत्रेन्दुविदुरतोरतिप्रसिद्धत्वाददोषत्वम् ॥

यदाह,—सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यद्योपपत्तिरतिभिरुपमानं प्रयुज्यते ॥

अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमुदुरति ।

यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात्तु शशिनैवोपमीयते ॥

क्रमेणानेन कृतिभिरेष्ट्यमधिकोपमम् ।

विशेषस्तूपमेयाङ्गमनुमानात् प्रतीयते ॥ १२२ ॥

यथा,—स पीतवासाः प्रगृहीतशाङ्गो मनोद्भमीमं वपुराप कृष्णः ।

शतङ्गदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृजप्रमानः शशनेव मेधः ॥

अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेऽपि उपमानतु नाविवक्षितत्वाद् गुणतम् ।

यदि वा उपमाने धर्मीहाटनानुमानाच्छङ्खचक्रगदाधरो विष्णु रिति प्रसिद्धेः शङ्खोऽनुमेयः ॥

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं ।

न च्छन्दोभङ्ग इत्याङ्गस्तदा दोषाय स्वरयः ॥ १२३ ॥

यथा,—जह क्काञ् ओइस्सो अब्भन्तमुल्लासिअमं सुञ्जइन्तम् ।

तह अणाङ्गा ओसि तुमं सच्छे गोलाण्डवहे ॥

अत्र द्वितीयैकादशत्वयोर्विंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाद् गुरुत्वेऽपि ङ्गुल्लादि-
संयोगस्यातीवप्रयत्नोच्चारणेन पूर्व लघुत्वे न च्छन्दोभङ्ग इति गुणतम् ॥

वाक्यमस्थानविरति प्राग्भग्नयतिसञ्ज्ञया ।

समुद्दिष्टं यदधुना गुणतुं तस्य कल्पप्रते ॥ १२४ ॥

यथा,—शोभं पुष्यतप्रयमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः ।

किञ्चिद्भावसमसरलप्रेक्षितं कामिनीनाम् ।

कार्यप्राकार्यप्राण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।

वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चायं प्रयोगः ॥

अत्र पादत्रये चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां पञ्चमस्थाने कृतत्वादपरत्तु च

पादस्य मध्यभागे निविष्टकेवलस्वरत्वाद् यतिभ्रंशेऽपि स्वरसन्धिकृत-
त्वादविभिन्ननामधातुशरीरत्वाच्च न दोषतम् ॥

तदाह,—स्वरसन्धप्रकृते प्रायो धातुभेदे तदिच्छते ।

नामभेदे च शेषेषु न दोष इति सूत्रयः ॥

लुप्ते पदान्ते शेषस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते ॥

अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षा न यत्र तु ।

यत्रास्तप्रादेरपेक्षा वा न दोषस्तत्र तद् यथा ॥ १२५ ॥

क्रियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप ।

तथापीयमवस्था मे नहि सर्व्वं भवाद्दृशाः ॥

अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते । सापेक्षञ्चासमर्थं भवति ।
चतुर्थं तु नहीत्यादिभिः सन्तीत्यपेक्षते नचैतावतामीषामसामर्थ्यं
भवति । यदाह, यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति भवतीति पदं
प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते इति ॥

शिष्टमस्पृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्य्ययः ।

गौडीयैरिष्यते तत्तु बन्धप्राशस्त्यगौरवात् ॥ १२६ ॥

यथा,—लीलाविलोलललना ललितालकलासकाः ।

विलुप्तमालतीमाला जलकालानिला ववुः ॥

अत्र शैथिल्यदोषेऽपि बन्धप्राशस्त्येन गौडीराहतत्वाङ्गणत्वम् ।

न दोषः कापि वैषम्येऽर्थालङ्कारकारणात् ।

पौरुषैरराहतत्वाच्च शब्दाङ्गस्वरतोऽपि वा ॥ १२७ ॥

चन्दतप्रणयोद्गन्धि मन्दो मलयमारुतः ।

स्पङ्गते रुद्धमङ्गैर्यो वररामामुखानिलैः ॥

अत्र सत्यपि शब्दवैषम्यदोषे शब्दाङ्गस्वरगुणादर्थालङ्कारगुणात् पौरुषैर-
राहतत्वाच्च गुणत्वम् ॥

कशोरमपि बध्नन्ति दौर्मित्यपरे पुनः ।

तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते ॥ १२८ ॥

यथा,—न्यत्रेण पत्रं क्षपितं क्षत्रियाणां क्षणाद्यम् ॥
अत्र कठोरत्वेऽपि दीप्तत्वाद्गुणत्वम् ॥

अविद्वद्भ्रान्नाबांलप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् ।
विपर्ययोऽस्याप्रसन्नं चित्तादौ तन्न दुष्यति ॥ १२६ ॥

यथा,—याञ्चिता पावनतया यातनाच्छिदनी च या ।
याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया ॥
अत्राप्रसाददोषेऽपि चित्तत्वाद्गुणत्वम् ॥

अथाहारादिगम्भार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् ।
स गम्यते प्रसिद्धे च्चेन्न तद्दोषवदिष्यते ॥ १३० ॥

यथा,—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लङ्गया सह वृक्ष ॥
अत्र दहत्वित्यादीनामध्याहर्त्यप्रतया नेयत्वेऽप्यतिप्रसिद्ध्या प्रतीयमान-
त्वाद्गुणत्वम् ।

असभ्यार्थं मतं ग्रास्यं तद्ग्रास्योक्तैव दुष्यति ।
विदग्धोक्तौ तु तस्याद्गुणवत्त्वं मनीषिणः ॥ १३१ ॥

यथा,—कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिव्या सोऽयमस्मास्वनुग्रहः ॥
अत्र ग्रास्यत्वेऽपि ग्रास्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरस्कृतत्वाद्गुणत्वम् ।

ओजः समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते ।
विपर्ययोऽस्यासमस्तं तद्दीप्तं चेन्न दोषभाक् ॥ १३२ ॥

यथा,—यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिक्रवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
ओधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकासप्रान्तकोऽहम् ॥
अत्रासमस्तत्वेऽपि प्रौढवन्धत्वाद्गुणत्वम् ।

समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्वचः ।

तदनिर्वूढमसत्रापि न दोषः कापि तद्यथा ॥ १३३ ॥

प्रसीद चण्डि त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।

किमर्थमुत्कम्पितपौवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमासत्रते ॥

अत्र समस्तगीत्यनिर्वाहादनिर्वूढत्वेऽपि रसान्तरं परिग्रहेण रीतप्रन्तर-
परिग्रहाद्गुणत्वं ।

अनलङ्कारमित्याङ्गरलङ्कारोज्झितं वचः ।

पूर्वोत्तरानुसन्धाने तस्य साधुत्वमिष्यते ॥ १३४ ॥

यथा,—निश्चय ताः शेषगवीरभिधातुमधोऽन्नजः ।

शिष्याय वृद्धतां पतुः प्रस्त्वावभदिशद्दृशा ॥

असत्रानलङ्कारत्वेऽपि पूर्वापरानुसन्धानप्रयोजनभूतत्वाद्गुणत्वम् ॥

वाक्याश्रयाणां दोषाणां गुणीभावोऽयमीरितः ।

अथ वाक्यार्थदोषाणामदोषः कथत्रते ऽधुना ॥ १३५ ॥

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं प्रचक्षते ।

तन्मत्तोन्मत्तवालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १३६ ॥

यथा,—क्वाकार्यं त्र शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत् सा

दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्षन्तप्रकल्मषाः कृतधियो रेखैव सान्यादृशी

चेतः स्वास्थप्रमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धासत्रति ॥

असत्र समुदायार्थशून्यतया अपार्थसत्रापुत्रन्मत्तवचनत्वाद्गुणत्वम् ॥

पदप्रयोजनं यच्च गतार्थमर्थमेव भवति ।

तसत्रापि कापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथा ॥ १३७ ॥

गीता विदुरवाक्यानि धर्माः शान्तनवेरिताः ।

न श्रुता भारते येन तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

अत्र गीताविदुरवाक्यादीनां कथायामप्रयोजकत्वेऽपि दृतिहासव्याजेन
चतुर्वर्गभ्रतिपादनसप्रारम्भ एव प्रतिज्ञानाद्गुणत्वम् । तदिदमप्रयोजनम्
एवं गतार्थमपि । यथा,—

हृत्कण्ठवक्त्रश्रोत्रेषु कसत्र नावस्थितं तव ।

श्रीकण्ठहारकर्पूरदन्तपत्रप्रभं यशः ॥

अत्रैकेनैवोपमानेन श्लोकप्रतीतो श्लेषोपमानपदानां व्यर्थत्वेऽपि यशसः
स्मर्यमाणत्वगीयमानत्वस्तूयमानत्वश्रूयमाणत्वै हृदयादिषु श्रीखण्डा-
दिवदनस्थानस्य प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कौर्त्तप्रते ।

तदेकार्थं रसाच्छिन्नचेतसां तन्न दुषप्रति ॥ १३८ ॥

यथा,—असारं संसारं परिसुषितरत्नं त्रिभुवनं ॥

निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

असारं संसारमित्युक्त्वा परिसुषितरत्नं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं जग
ज्जीर्णारण्यमिति यदुक्तं, तस्य विशेषानभिधायकत्वेऽपि रसाच्छिन्नेन
वक्त्राभिहितत्वाद् गुणत्वम् ॥

संशयायैव सन्दिग्धं यदि जातु प्रयुजप्रते ।

स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १३९ ॥

कुदो लम्बइ पय्यि ससथरअं एथ गामणिधरम्मि ।

उणअप्रगोहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र केनापि पथिकयूना प्राट्टारम्भे ग्रामणीबधूः पीनोन्नतस्तनी
सथरअमिति स्वस्तरकव्याजेन शस्तरतं याचिता । तं प्रत्याचक्ष्णैव यथो-
क्तं ब्रूते । कुतोऽत्र ग्रामणीगृहे स्वस्तरकः, कुतो वा शस्तं रतं । उन्नतो
पयोधरौ मम हृदये नभसि वा पयोधरान् दृष्ट्वा यदि वससि तद् वसेति

तदेतस्य गोपनाय व्यर्थैरेव पदैः प्रयुक्तमिति सन्दिग्धस्याप्यस्य गुणत्वम् ॥

वाक्केत्र प्रवन्त्रे चार्थानां पौर्वापर्यप्रविपर्ययः ॥

दोषः सोपक्रमो नाम चित्तहेतौ न दुष्यति ॥ १४० ॥

यथा,—पश्चात् पर्यप्रस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र पौर्वापर्यप्रविपर्यप्रयादपक्रमदोषस्य चन्द्रोदयं प्रति रागोद्दीपन-
प्रकर्षप्रकाशनत्वाददोषः ॥

यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः खिन्नं तदभिधीयते ।

न दीषस्तस्य तु कापि यत्र च्छाया न हीयते ॥ १४१ ॥

यथा,—अभिनवबन्धूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-

दसरलजनाश्रुपकूरस्तुषारसमीरणः ।

गलितविभवस्याज्ञेवाद्य दुप्रति मस्वणा रवे-

विरहिवनितावक्त्रकैवत्र विभर्त्ति निशाकरः ॥

अत्र उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रकान्तरीतेरनिर्वा-
हेऽपि समासव्याख्यापरतूनैव इवशब्दतद्धितयोः प्रयोगे प्रतुप्रत च्छायोत्-
कर्ष इति गुणत्वम् ॥

लोकातीत इवार्थो यः सो ऽतिमात्र इहेष्यते ।

वार्त्तादौ तेन दुष्यन्ति त्रिदग्धा नेतरे जनाः ॥ १४२ ॥

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि विद्यते ।

कान्तं जगति तत् कान्ते लौकिकार्थानुयायि यत् ॥ १४३ ॥

लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत् प्रवर्त्तते ।

तदतुप्रक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो मुदे ॥ १४४ ॥

यथा,—देव धिष्णुप्रमिवाराध्यमद्यप्रभति नो गृहम् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

युष्मत्पादरजःपातधीतनिःशेषकल्मषम् ॥

अत्रातिमात्राख्ये दोषेऽपि वार्त्ताभिधानेऽभिधेयस्य कान्तिगुणस्याभ्यनु-
ज्ञानान्गुणत्वम् ।

यथावा,—अल्पं निर्मितमाकाशमनालोचैत्रव वैधसा ॥

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ।

अत्रातिमात्रत्वेऽपि वर्णनार्थत्वाङ्गुणत्वम् ॥ अथानतिमात्रं कीदृग् उच्यते
वार्त्तं तावत् ।

यथा,—गृहाणि नाम तानेत्रव तपोराशिर्भ्राह्मणः ।

संभावयति यानेत्रवं पावनैः पादपांशुभिः ॥

अथ वर्णनायाम् ।

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयो र्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्यप्राप्तस्तव बाङ्गलतान्तरे ॥

परुषं निष्ठुराद्यं तु यदतीव विगर्हितम् ।

विरुद्धलक्षणाद्यासु तदुक्तिषु न दुष्यति ॥ १४५ ॥

यथा,—हालाहलं विषं भुङ्क्ते सखि मा तत्र विश्वसीः ।

यद्वा न दह्यसे काष्ठैः स्वल्पैस्त्वमपि मे मतिः ॥

अत्र पारुषेऽपि विरुद्धलक्षणया अर्थान्तरस्य लक्षितत्वाङ्गुणत्वम् ।

अप्रस्तुतरसं प्राङ्ग विरसं वस्तु च्छरयः ॥

अप्राधानेत्र तददृश्यं शिष्टैः स्याद्रसवस्तुनोः ॥ १४६ ॥

यथा,—क्षिप्रो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽश्रुकान्तम्

गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साञ्जुनेतोत्पलाभिः

कामीवार्द्रांपराधः स दहतु दुरितं शम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणे शृङ्गारस्याप्रकृतत्वेऽपि शम्भुप्रभाववर्णनाङ्गुणत्वत्वेन द्वयो-
रप्यप्राधान्यादवैरस्ये न गुणत्वम् ॥

हीनं यत्रोपमानं स्यादुपमेयं गुणाधिकम् ।

हीनोपमं तदस्याङ्गः कवयः काव्यदुष्टताम् ॥ १४७ ॥

यथा,—ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥

अत्रोपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद्गुणत्वम् ।

यत्रोपमानसुत्कृष्टमुपमेयं निहृद्यते ।

ज्ञेयं तदधिकौपम्यमस्यापि काव्यदोषता ॥ १४८ ॥

यथा,—कान्तग्रा चन्द्रमंसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्वनुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

अस्याधिकौपमेऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैरादृताद्गुणत्वम् ॥

उपमानस्य वैषम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।

तस्यग्राभ्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ॥ १४९ ॥

यथा,—प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा ।

न परेषु महौजस्रच्छलादपकुर्वन्ति मलिञ्चुचा इव ॥

अस्यासदृशोपमत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।

यस्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।

अप्रसिद्धोपमं नाम तत् क्वचिन्वैव दुष्यति ॥ १५० ॥

यथा,—उद्गर्भहृणरमणीरमणोपमर्ह-

भुगोनन्तस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

विश्वं कठोरविसक्राण्डकडारगौरै-

विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्रजन्ति ॥

अस्याप्रसिद्धोपमत्तद्वृषणत्वेऽपि हयोरपि शृङ्गारोद्दीपकत्वसाभ्याद्गुणत्वम् ॥

निरलङ्कारमित्याङ्गरलङ्कारोज्ज्वितं वचः ।

अर्थैर्जित्येषु तस्यापि क्वचिन्निर्दोषता मता ॥ १५१ ॥

यथा,—याच्ञां दैन्यपराभवप्रणयिणीं नेत्राकवः शिञ्जिताः
 सेवासम्बलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः ।
 सर्वं तद्विहितं तथापुत्रदधिना नैवोपरोधः कृतः
 पाणिः संप्रति मे. हठात् किमपरं स्पृष्टुं धनु र्वाञ्छति ॥
 अत्र निरलङ्कारत्वेऽपि अर्थैर्जित्याङ्गुणत्वम् ॥

असभ्यार्थं यद्ग्लीलं तदर्थान्तरवाचि धा ।
 तसेपह दृश्यते भूम्ना प्रयोगो नापि दुष्यति ॥ १५२ ॥

यथा,—अद्यापि तत् कनककुण्डलघृष्टगरुड-
 मासं प्रस्मरामि विपरीतरताभियोगे ।
 आन्दोलनश्मजलस्फुटघर्म्मविन्द-
 मुक्ताफलप्रकरविष्कुरितं प्रियायाः ॥
 अत्राङ्गीलार्थेऽपि कविभिरविगीतत्वाद् गुणत्वम् ॥

देशोऽद्विवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिन्दिवर्त्तवः ।
 वृत्त्यङ्गीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १५३ ॥
 चराचराणां भूतानां प्रवृत्ति लोकासंज्ञिता ।
 हेतुविद्यात्मको न्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १५४ ॥
 तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
 कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्ये तदुच्यते ॥ १५५ ॥
 विरोधः सकलेष्वेव कदाचित् कविकौशलात् ।
 उत्कृष्ट दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १५६ ॥

तत्र देशविरुद्धस्य गुणीभावो यथा,—
 तस्य राज्ञः प्रभाषेण तदुद्यानानि जञ्जरे ।
 आर्द्रां शुक्रप्रबालानामारुदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र देशविरुद्धत्वेऽपि तस्य राज्ञः प्रभावेणेतिकारणोपन्यासाद्-
गुणत्वम् ॥

कालविरुद्धस्य यथा,—

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः ।

चुङ्गन् कदम्बकुसुमैः सह सप्तच्छदोज्जमान् ॥

अत्र कालविरुद्धत्वेऽपि राज्ञां विनाशपिशुन इत्यनिष्टसूचकोत्पात-
रूपत्वाद् गुणत्वम् ॥

लोकविरुद्धस्य यथा,—

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।

अकलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्यलम् ॥

अत्र लोकविरुद्धत्वेऽपि कामिभिस्तथा संवेद्यमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

युक्तिविरुद्धस्य यथा,—

• स सङ्कोचश्चन्द्रादिव कुमुदगणेशशरणः

स सूर्यप्रात् कोकानां विरह इव लुप्तप्रतिविधिः ।

• गुणे ऽभ्यक्षे खेदप्रशमनकरेभ्योऽपि यदयम्

खलानामुद्वेगस्तदिदममृतादेव मरणम् ॥

अत्र युक्तिविरुद्धत्वेऽपि च्छेकोक्त्रा संभाव्यमानोपमया तथाप्रतीते-
र्गुणत्वम् ॥

औचित्यविरुद्धस्य यथा,—

तेनाथ नाथ दुरुदाहरणात्पेन

सै म्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।

ज्वाल तीक्ष्णविशदा सहसोद्गिरन्ती

वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

अत्र स्त्रीत्वाद्औचित्यविरोधेऽपि तत्समंयोचितत्वाद् गुणत्वम् ॥

वचनविरुद्धस्य यथा,—

परदाराभिलाषो मे कथमार्थप्रसन्न युज्यते ।

पिवामि तरलं तस्रां कदा तु दशनच्छदम् ॥
 अत्र वचनविरोधेऽपि वक्तुं स्तथाविधावस्थत्वाद् गुणत्वम् ॥
 धर्मविरोधस्य यथा,—

पञ्चानां पाण्डु पुत्राणां पत्नी पाञ्चालकन्यका ।
 सतीनामग्रणीस्त्रासीद्द्वैवो हि विधिरीदृशः ॥
 अत्र धर्मविरोधेऽपि दैवो विधिस्त्रित्यनेनाभिहितत्वाददोषः ॥
 अर्थशास्त्रविरुद्धस्य यथा,—

नीतिरापदि यद् गम्यः परस्त्मानि नो ह्यिये ।
 विधुर्विधुन्तुदसेव पूर्णस्तस्रोत्सवाय संः ॥
 अत्रापन्नः शत्रुरभियातव्यइति नीतिस्तच्च मानिनो ह्यिये भवतोऽति-
 विरुद्धमपि उद्धतपुरुषभाषितत्वान्न दुष्यतीति गुणत्वम् ॥
 कामशास्त्रविरुद्धस्य यथा,—

दोलातिप्रेरणतस्तबधूजनमुखोद्गतम् ।
 कामिनां लयवैषम्याद् गेयं रागमवर्द्धयत् ॥
 अत्र त्रासतो लयवैषम्येऽपि गेयस्य रागहेतुत्वेऽपि कामिनीमुखोद्-
 गौर्णताद्वागविवर्द्धनते न गुणत्वम् ॥

इत्यं गुणाश्च दोषाश्च कावेत्र दोषगुणाश्च ये ।
 आख्यातास्ते स्फुटं संप्रत्यलङ्कारान् प्रचक्ष्महे ॥ १५७ ॥
 युवतेरिव रूपमङ्गकाशं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
 विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पनाभिः ॥ १५८ ॥
 यदि भवति वचञ्चुत्रतं गुणेभ्यो
 वपुरिव यौवनबन्धमङ्गनयाः ।
 अपि जनदयितानि दुर्भगतं
 नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते ॥ १५९ ॥
 दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनञ्ची-

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

५५

सुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावच्चित्तुं हारयष्टिः ।

मंथे क्षामे वपुषि लभते स्थामकूर्पासलक्ष्मीः

श्रीणीविम्बे गुरुणि रशनादामशोभा विभक्तिः ॥ १६० ॥

इति महाराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
गुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयपरिच्छेदः ॥

शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलङ्कारान् कवीश्वराः ।
वाच्यानाभ्यन्तरान् वाच्याभ्यन्तरांश्चानुशासति ॥ १ ॥
ये वुप्रत्पत्तप्रादिना शब्दमलङ्कर्तुमिह क्षमाः ।
शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः ॥ २ ॥
जातिर्गतौ रीतिवृत्तिच्छायासुद्रोक्तियुक्तयः ।
भणिति गुम्फना शयप्रा पठिति र्थमकाणि च ॥ ३ ॥
श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाकं प्रहेलिकां ।
गूढप्रश्नोत्तरार्थे यश्च्यप्रेक्षत्राभिनीतयः ॥ ४ ॥
चतुर्विंशतिरितुप्रक्ताः शब्दालङ्कारजातयः ॥
अथासां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ५ ॥
तत्र संस्कृतमित्यादि भारती जातिरिष्यते ।
सा त्रौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते ॥ ६ ॥
संस्कृतं नैव कोऽप्याङ्गः प्राकृतं नैव केचन ।
साधारणप्रादिभिः केचित् केचन म्लोच्छभाषया ॥ ७ ॥
न म्लोच्छित्थं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ॥ ८ ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राङ्गः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचाद्यं पिशाचाद्यर मागधं हीनजातयः ॥ ९ ॥
संस्कृतं नैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ १० ॥
पैशाचप्रा शौरसैन्यान्यो मागध्यान्यो निबध्यते ।

द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि कश्चन ॥ ११ ॥
नात्यन्तं संस्कृते नैव नात्यन्तं देशभाषया ।
कथां गोष्ठीषु कथयन्तोके बद्धमतो भवेत् ॥ १२ ॥
मृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जरा ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौडस्तप्रजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥
के ऽभवन्नाटप्रराजसप्र राजेप्र प्राकृतभाषिणः ।
काले श्रीसाहस्राङ्गसप्र के न संस्कृतवादिनः ॥ १५ ॥
गिरः अथ्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचर्नं भूतवचनम् ।
विदग्धानामिष्टे मगधमधुरावासिभणिति-
निवद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥ १६ ॥
शुद्धा साधारणी मिश्रा संकीर्णा नान्यगामिनी ।
अपभ्रष्टेति साचार्यैर्जातिः षोढा निगद्यते ॥ १७ ॥

तासूक्तमपात्रप्रयोजना संस्कृतजातिः शुद्धा यथा,—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमसप्राः पदानि रचयन्तप्राः ।

कण्टकितेन प्रथयति मयप्रनुरागं कपोलेन ॥

मध्यमपात्रप्रयोजना प्राकृतजातिः शुद्धा यथा,

तुज्भ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिआ अ रत्तिं अ ।

णिक्किव तवेइ वलिअं तुह जुत्तमनोरहाइ अंगाइ ।

हीनपात्रप्रयोजना मागधिका शुद्धा यथा,—

शदु माणुशर्मंशभालके कुंभशाहशुश वशाहि शंचिदे ॥

अणिशं चं पिआमि शोणिदे वलिशशदं शमले ऊवोअदि ॥

नातुप्रत्तमपात्रप्रयोजना पैशाची शुद्धा यथा,—

स ट

पनमत पनअप्यकुपितगोलीचलनगालगापडिविवं ।

तससु नहतप्यनेसु एआतसतनुधलं लुहं ॥

नातिमध्यमपात्रप्रयोजत्रा शौरसेनी शुद्धा यथा,—

तं सि मए चूअंकुर दिम्भो कामस्सु गहिदधणुहस्सु ।

जुवइमणमोहणहसो पंचभृह्तिओ सरो होहि ॥

नातिहीनपात्रप्रयोजत्रोऽपभ्रंशः शुद्धो यथा,—

लइ वप्यु ल पिअ दुद्धं कत्तो अम्हाण ज्जष्वासि ।

पुत्तहमत्यहत्थो जइ दहि जम्भेवि जअ आसि ॥

प्रायिकञ्चैतत् तेन कवेरभिप्रायशक्तप्रादिभ्यः सर्वा अपि सर्वप्रयोजत्रा भवन्ति ।

ता इमाः शुद्धाः षड्वे, साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । तासु मध्यमपात्र-
भूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोजत्रा संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी यथा,—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥

नातुत्तमभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोजत्रा संस्कृतपैशाची साधारणी यथा,—

चम्यककलिकाकोमलकान्तिकलापाथ दीपितानङ्गा ।

इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचना लपितुम् ॥

एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारण्यः प्राकृतादिभाषान्तरसाधारण्यश्च द्र-
ष्टव्याः ॥ वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोजत्रा मित्रा यथा,—

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः ।

जअइ अ तमद्धिअंती गिरितनया पणइकप्यलआ ॥

एवं भाषान्तराणामपि मिश्रीभावो द्रष्टव्यः ॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोजत्रा संकीर्णा यथा,—

अकटशुमटी चन्दजत्रोत्सु कलं किल कोइलो

लवइ अमुञ्जर्याम्यो वायुर्निवारय वाइ अ ।

अवि सखि अला रक्ताशोकस्तवापि मनो मुदे

नृकज न कजं मानेनाद्य प्रियं प्रति जाङ्गदा ।

सोऽयं संस्कृतमहाराष्ट्रापभ्रंशयोगस्त्रिलतखडुलवत् संकीर्णा जातिः ।

एवं प्राकृतापभ्रंशसङ्करोऽपि दृष्टव्यः । क्रीडागोष्ठौविनोदाद्यर्थानन्य-
गामिन्यसाधारणी यथा,—

भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्वक्त्रेषु श्रूयन्ते ।

गोप्से तिविष्किरिष्कोली तस्मै त्वहे विचस्त्रिदा ॥

अत्र पूर्वार्द्धपदानि संस्कृत एव, उत्तरार्द्धपदानि प्राकृत एव । सेय-
मसाधारण्यनन्यगामिनी च जातिरुच्यते । भाषान्तराणां पुनरसा-
धारणं न नास्ति ॥ अपभ्रंशो यथा,—

मुद्धे गहणत्र गेण्हउ तं धरि मुद्दं णिरे ह्ये ।

णिच्छउ सुन्दरि तुह उवरि मम सुरअप्पहा अत्थि ॥

सेयमपशब्दप्रयोगतोऽपभ्रंशापप्रविद्वद्भिः श्रोत्रियादैः प्रयुज्यते इत्य-
पभ्रंशा जातिः ॥ अस्या अपि चानुकरणे साधुत्वमिष्यते ।

पदं गद्यञ्च मिश्रञ्च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता ।

अथौचित्यादिभिः सापि वागलङ्कार इष्यते ॥ १८ ॥

कश्चिद् गद्येन पदेन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते ।

कवितुं कश्चन द्वाभ्यां कावेऽर्थः कश्चन त्रिभिः ॥ १९ ॥

यादृगै गद्यविधौ वाणः पद्यबन्धेन तादृशः ।

गत्यां गत्यामियं देवी विचित्रा हि सगस्वती ॥ २० ॥

यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारुचि ।

कवेः पात्रस्य चैतस्राः प्रयोग उपपद्यते ॥ २१ ॥

द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता ।

द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता ॥ २२ ॥

खालघूनां गुरूणाञ्च बाङ्गल्याल्पत्वमिश्रणैः ।

पदेन गदेन च मिश्रं च षट् प्रकारोपजायते ॥ २३ ॥

तत्र दृत्तञ्च जातिञ्च पद्यमाङ्करथो पृथक् ।

समं चार्द्धं समं चैतत् विषमञ्च प्रचक्षते ॥ २४ ॥
 गद्यसुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीति च द्विधा ।
 द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते ॥ २५ ॥
 ललितां निष्ठुरं चूर्णमाविद्धञ्चेति यो ऽपरः ।
 विशेषः स तु गद्यस्य रीतिवृत्तप्रो भविष्यति ॥ २६ ॥

तत्र पद्यभेदेषु समवृत्ते द्रुता गतिर्यथा,—

अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
 अरुणकरोङ्गम एष वर्त्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

येयं समवृत्ते लघुसंयुक्ताक्षरभूयस्त्वाद्द्रुता गतिः ॥ समवृत्ते विलम्बिता
 यथा,—

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमनृतः ।
 पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्षते महोदयः ॥

येयं स्थाने स्थाने गुब्धक्षरयोगाद् विलम्बिता गतिः । तत्रैव मध्या
 यथा,—

आसीद्द्वैत्यो ह्यग्रीवः सुहृद्द्वेषसु यस्य ताः ।
 वदन्ति स्य बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्त्रिताः श्रियः ॥

येयं नातिलघुक्षरत्वान्मध्या गतिः । द्रुतविलम्बिता यथा,—

अवतु वः सवितुस्तुरगावली स्फुरितमध्यगतारुणनायका ।
 समभिलङ्घिततुङ्गपयोधरा मरकतैकलतेव नभःश्रियः ॥

येयं द्रुतायाश्च विलम्बितायाश्च गतेरन्तरान्तरानुप्रवेशाद् द्रुतविलम्बिता
 गतिः । द्रुतमध्या यथा,—

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरम्
 न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्मीचकार ।
 सपदि गतमनस्कश्चित्तमाल्यानुकीर्णं
 रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥

स्येयं द्रुतायाश्च मध्यायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशाद् द्रुतमध्या गतिः ।
मध्यविलम्बिता यथा,—

दुन्दुभयो दिवि दध्नुरुच्चैश्चक्रराः कपयश्च ववल्गुः ।

सिद्धनिकायकराजविमुक्तं माल्यमथाङ्गदमूर्द्ध्नि पपात ॥

स्येयं मध्याया विलम्बितायाश्च गते रन्तरानुप्रवेशाम्मध्यविलम्बिता गतिः
एवमङ्गसमविषमयोर्माताच्छन्दःसु गद्यमिश्रयोर्लघुगुरुन्मिश्रवर्णविन्यास-
विशेषभूयस्त्वेन द्रुतादिगृतयो गवेपणीयाः ॥

तत्र विषमवृत्तच्छन्दसि द्रुता यथा,—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचणम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तप्रांसि विदधे धनञ्जयः ॥

अङ्गसमच्छन्दसि विलम्बिता यथा,—

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वकोदरः ॥

उत्कलिकाप्रायगदेद्र द्रुता मध्या च यथा,—

व्यपगतधनपटलममलजलनिधिसदृशमम्बरतलं विलोक्यते ॥

अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शर्वरं तमः सप्रायते ॥

पद्यगन्धिगदेद्र वृत्तगन्धौ मध्या जातिगन्धौ द्रुता यथा,—

पातौलतालुतलवासिषु दानवेषु ॥

हरद्वजितमन्मथो गुहृद्ववाप्रतिहतशक्तिः ॥ इति

गद्यादौ मिश्रे गद्यपद्ययोर्द्रुतमध्या यथा,—

हन्त गुण्यवानस्त्रि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोऽसितनयनयानया ।

अविरलमिव दाम्बा पौरण्डरीकेण नद्धः

सुपित इव च दुग्धस्रोतसां निर्भरेण ।

कवलित इव कृतस्रश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतवर्षणैव सान्द्रेण सितः ॥

पद्यादौ मिश्रे द्रुतविलम्बिता यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।
यदालोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥

अत्र बालसुहृदा भकरन्देन सह विद्यामानौच्चिकीमधीते स एव माधवो
नाम इति ।

वैदर्भादिक्ततः पय्याः कावेत्र मार्ग इति स्मृतः ।
रीङ् गताविति धातोः सा व्युत्पत्तया रीतिरुच्यते ॥ २७ ॥
वैदर्भी साय पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निर्गद्यते ॥ २८ ॥
तत्वासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिच्यते ॥ २९ ॥
समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ ३० ॥
समस्तातुप्रङ्गटपदामोजःकान्तिगुणनिताम् ।
गौडीयेति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणः ॥ ३१ ॥
अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो र्याऽवतिष्ठते ।
सावन्तिका समसैः स्याद्द्वित्वैस्त्रिचतुरैः पदैः ॥ ३२ ॥
समस्तरौतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरिच्यते ।
पूर्वरीते रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी ॥ ३३ ॥

तासु वैदर्भी यथा,—

मनोषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥

सेयमसमस्तपदा समस्तश्लेषादिगुणवती वैदर्भी रीतिः ।

पाञ्चाली यथा,—

गात्राविघातदलितार्ज्जुदज्जराणाम्
 गण्डस्थलीललितकुण्डलताडितानाम् ।
 क्षोभस्तुटन्मुकुटकोटिविषट्टितानाम्
 नादोऽभवज् भणभणामुखरो मणीनाम् ॥

सेयमोजःकान्तप्रभावादाश्लिष्टश्लथभावपुराणच्छायासाधुर्यप्रसैकुमार्यप्र-
 वतौ समस्तपञ्चपदा पाञ्चाली रीतिः ॥ . .

गौड़ीया यथा,—

यस्यावस्कन्दलीलावलितबलपरिस्पन्दखर्वीकृतोर्वी-
 संरंभोत्तम्भनायोन्नमितभरनमत्कन्धरासन्धिरासीत् ।
 शेषो विस्फारपुल्लस्तुटष्टयुलफणापुत्क्षताग्निस्तुलिङ्ग-
 स्फूर्जत्सन्दोहसन्देहितविकटशिखामण्डलीरत्नखण्डः ॥

सेयमोजःकान्तिमती समस्तोद्भूतभूरिपदा च गौड़ीया रीतिः ॥

आवन्तिका यथा,—

एतानि निःसहतनोरसमञ्जसानि
 शून्यं मनः पिशुनयन्ति पदानि तस्याः ।
 एते च वर्त्मतरवः प्रथयन्ति ताप-
 मालिङ्गितोज्भितपरिग्लपितैः प्रवालैः ॥

सेयं समस्तद्वित्रिचतुरपदा वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरालवर्त्तिन्यावन्तिका नाम
 रीतिः ॥

लाटीया यथा,—

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
 मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
 विरहविधुरकोकहृन्दबन्धु विभिन्दन्
 कुपितकपिकपोलकोडताम्रस्तमांसि ॥

सेयं संमस्तरौतिमित्रा लाटीया नाम रीतिः ॥

मागधी यथा,—

करिकवलनश्लिष्टैः शाखिशाखाग्रपत्रै-
 ररुणसरणयोऽमी सर्व्वतो भीषयन्ते ।
 चलितश्वरसेगादत्तगोमृङ्गचण्ड-
 ध्वनिचकितवराह्व्याकुला विन्धप्रपादाः ॥

सेयमारब्धरीतेरनिर्वाहात् खण्डरीतिर्मागधी ॥

या विक्राशेऽथ वित्तेपे सङ्कोचे विस्तरे तथा ।
 चेतसो वर्त्तयित्री सप्रात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ॥ ३४ ॥
 कैशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा ।
 मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी ॥ ३५ ॥
 सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी तासु कथ्यते ।
 या तु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटीति सा ॥ ३६ ॥
 कोमलप्रौढसंदर्भा कोमलार्थाथ भारती ।
 प्रौढार्थां कोमलप्रौढसंदर्भां सात्वतीं विदुः ॥ ३७ ॥
 कोमले प्रौढसंदर्भा त्वर्थे मध्यमकैशिकी ।
 प्रौढार्था कोमले बन्धे मध्यमारभटीष्यते ॥ ३८ ॥

तत्र कैशिकी यथा,—

शशिरुचिषु दलेषु नागवक्त्रा विचकिलद्रागनि चन्दने च हृद्रे ।
 कुवलयिनि पुराणसीधुपात्रे तरलदृशामपतन् दृशः प्रिये च ॥

सेयमर्थसत्र च संदर्भसत्र च सौकुमार्यप्रात् कैशिकी नाम वृत्तिः ॥

आरभटी यथा,—

यो यः शस्त्रं विभर्त्ति रूभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनाम्
 यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशयत्रां गतो वा ।
 यो यस्तत् कर्मसाक्षी ज्वरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तसत्र तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्थान्तको ऽहम् ॥

सेयं प्रौढार्थसंदर्भारभटी नाम वृत्तिः ॥

भारती यथा,—

उत्तिष्ठन्तग्रा रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन स्रत्वा
 धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमंसे वहन्तग्राः ।
 भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
 श्रयप्रमालिङ्गत्र नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पनातु ॥
 सेयमतिमुकुमारार्थं नातिमुकुमारसंदर्भा भारती नाम वृत्तिः ॥
 सात्वती यथा,—

वन्द्यौ द्वावपि तावनार्थप्रचरितप्राप्तप्रतपोदयौ
 भीमो भीमपराक्रमः स च मुनि भास्वत्कुठारायुधः ।
 एकेनमृतवह्निदार्थत्र करजैः पीतान्यवृद्धि द्विषा-
 मन्येनापि हताहितास्त्रसरसि स्नातं क्रुधः शान्तये ॥
 सेयं प्रौढार्था नातिप्रौढसंदर्भा सात्वती नाम वृत्तिः ॥
 मध्यमकैशिकी यथा,—

किं द्वारि दैवहतके सहकारकेण
 संवर्द्धितेन विषपादप एष पापः ।
 अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि
 भीमा भवन्ति मदनचरसन्निपाताः ॥
 सेयं मुकुमारार्थं प्रौढसंदर्भा मध्यमकैशिकी नाम वृत्तिः ॥
 मध्यमारभटी यथा,—

त्वं नागराज बद्धमस्य नितम्बभागम्
 भोगेन गाढमुपवेष्टय मन्दराद्रेः ।
 सोढा विषह्य दृषवाहनयोगलीला-
 पर्यत्रङ्गबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः ॥
 सेयं प्रौढार्थं मुकुमारसंदर्भा मध्यमारभटी नाम वृत्तिः ॥
 अत्योक्तीनामनुकृतिच्छाया सापीह षड्विधा ।
 लोकच्छेकार्भक्रोन्मत्तपोटामत्तोक्तिभेदतः ॥ ३६ ॥
 स ६

तासु लोकोक्तिच्छायां यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषम्
निर्वचनप्रायः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

स्यं लोचने मीलयित्वेति लोकोक्तेरनुकृतिर्लोकोक्तिच्छाया ॥
ल्लेकोक्तिच्छाया यथा,—

यो हि दीर्घासिताक्षस्य विलासललितभ्रुणः ।

कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै वृषभवे नमः ॥

स्यं वृषभवे नम इति विदग्धोक्तेरनुकृतिश्छेकोक्तिच्छाया ॥
अर्भकोक्तिच्छाया यथा,—

किं स स्वर्गतरुः कोऽपि यस्य पुष्पं निशाकरः ।

ते वृक्षाः कीदृशा मातर्येषां सुक्ताफलं फलम् ॥

स्यमवुत्रत्पन्नशिष्युजनोक्तेरनुकृतिरर्भकोक्तिच्छाया ।
उन्मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

दृष्टः कथं सुतनु किं कुरुते किमस्मद्-

वार्त्तां स पृच्छति शृणोति निवेद्यमानाम् ।

आसां किमस्य कथया कथयाश्रु तावद्-

अत्रागमिष्यति न वा खलु सोऽभिमानी ॥

स्यमसमञ्जसाया उन्मत्तोक्तेरनुकृतिरुन्मत्तोक्तिच्छाया ॥
पोटोक्तिच्छाया यथा,—

तेलकमसहास्त्रि सोढुं धनसारेणातिसारो दोषो मे ।

लम्भयति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो ममाङ्गानि ॥

स्यमुत्तमपदारोपितनीचयुवतुत्रक्तेरनुकृतिः पोटोक्तिच्छाया ॥
मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं सु सु मुखासवं देहि मे

त त त्यज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ।
इति स्वल्पितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरधैयत ॥

सेयं स्वल्पन्तग्रा मत्तोक्तेरनुकृति मत्तोक्तिच्छाया ॥

साभिप्रायस्य वाक्त्रे यद्वचसो विनिवेशनम् ।
मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः ॥ ४० ॥
सास्त्रिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनसप्र च ।
समुच्चयसप्र संलक्षणाः षोढा न्यासेन जप्यते ॥ ४१ ॥

तासु पदमुद्रा यथा,—

निर्माल्यं नयनेश्रियं कुवलयं वक्त्रस्य दासः प्रशी
भ्रूयुग्मस्य सर्नाभि मन्मथधनुर्जोत्स्रास्त्रितसप्राञ्चलः ।
संगीतसप्र च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणोदृशः
सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्तं चिरात् ॥

अत्र निर्माल्यं दासः सर्नाभ्यञ्चल उच्छिष्टमितिपदानां गौणवृत्तिव्यपा-
श्रयेण मुत्प्रदायिनां साभिप्रायनिवेशादियं पदमुद्रा ।

वाक्यमुद्रा यथा,—

यत् स्वच्छे सलिलात्मनि प्रतिफलहेतवे त्रियामापतौ
पीयूषाकृति पर्यप्रवसप्रति किल जप्रोत्सृति तत्त्वान्तरम् ।
तिग्मं धाम चिरं चकास्त्रि दिवि यत् तत्वास्त्रि दिव्यः पुमान्
यं विज्ञातवतां त्रुटन्ति निखिला भूयो भवग्रथयः ॥

अत्र तत्वास्त्रि दिव्यः पुमानित्यादेर्वाक्यान्तरसप्र पूर्ववक्त्रोपकारित्वेन
मुत्प्रदायकसप्राभिप्रायपूर्वनिवेशादियं वाक्यमुद्रा ॥

विभक्तिमुद्रा यथा,—

श्रियः प्रदुग्धे विपदो रूपद्वि यशांसि सूते मलिनं प्रमाष्टि ।

संस्कारशौचेन परं पुनैते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥

अत्र प्रदुग्धे कण्ड्वि सूते प्रमाष्टि पुनौत्ते इति तिङ्बिभक्तीनां दुहि-
 'पचरोः' सकर्मकयोरुपसंख्यानं रुधादिभ्यः अमित्यादिभिर्विशेषलक्षण-
 'योगैः परस्मैपदात्मनेपदपर्यग्रायेण निवेशो दृश्यते । अत्रियो विपदो
 यशांसि मलिनं संस्कारशौचेनेति च सुब्विभक्तीनाम् अचि श्रुधातुश्रुवां
 योरियङ्बुडावित्यादिविशेषलक्षणवतीनामविकृतविकृतानां मङ्गलामङ्ग-
 लार्थपरत्वेन मङ्गलाद्यर्थानामभिप्रायतः प्रयोगो लक्ष्यते तेनेयं विभक्ति-
 मुद्रा भवति ॥

वचनमुद्रा यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
 राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
 तेषां बधूस्तमसि नन्दिनि पार्थिवानाम्
 येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च ॥

अत्र वयमित्यात्मनि बद्धवचनेन सविता चेति सवितयत्रं कवचनेन स-
 वितुरप्यहं बद्धमत इत्यभिप्रायो वक्तुरितीयं वचनमुद्रा ॥

समुच्चयमुद्रा यथा,—

जातश्चायं मुखेन्दुस्ते श्रुकुटिप्रणयी पुरः ।
 गतञ्च वसुदेवस्य कुलं नामावशेषताम् ॥
 अत्राशंसायां भूतवच्चेति भूतवद्भावस्य ह्ययग्रीवप्रभावातिशयशंसिनः
 समुच्चयद्वारेण निवेशादियं समुच्चयमुद्रा ॥

संरुत्तिमुद्रा यथा,—

मणिरत्नं प्रसेनस्य तच्चानार्येण विष्णुना ।
 खड्गं ज्ञेनाद्ययोगेन तेन किं कीर्त्तितेन वः ॥
 अत्र “कथापि खलु पापानामिलमश्रयसे यतः” ततः किं तेन वः कीर्त्तिते-
 नेति साभिप्रायसंरुत्तिकरणादियं संरुत्तिमुद्रा ॥

विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा पुनः ।

प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्वाभिधीयते ॥ ४२ ॥

विधेरथ निषेधात् स्यादधिकाराद्विकल्पतः ।

नियमात् परिसङ्ख्याया उपाधेः सेह षड्विधा ॥ ४३ ॥

तासु विध्युक्ति र्थथा,—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने •

अत्राप्राप्तौ प्रापणवचनं विधिः ॥

निषेधोक्ति र्थथा,—

भर्तुं विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ॥

अत्र प्राप्तौ निवारणं निषेधः ॥

अधिकारोक्ति र्थथा,—

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्तेप्रवं गृह्णिणीपदं युवतयो वामाः कुलसप्राधयः ॥

अत्रै विधिनिषेधज्ञानाद्विधिनिषेधयोग्यताधिकारः ॥

विकल्पोक्ति र्थथा,—

एको नेता क्षत्रियो वा द्विजो वा एका विद्याध्यात्मिकी वा तृतीयो वा ।

एका भार्यत्रा वशजा वा प्रिया वा एकं मित्तुं भूपति र्वा यति र्वा ॥

सोऽयं जातिक्रियागुणद्रव्यावलम्बी चतुर्विधो विकल्पः ॥

नियमोक्ति र्थथा,—

विवादो ऽपार्थ एवायं पार्थ एव धनुर्धरः ।

यो न केवलमात्मीयैः परैरप्यभिनन्द्यते ॥

सोऽयमयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणस्त्रिप्रकारो नियमः ॥

परिसङ्ख्याोक्ति र्थथा,—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ॥ वामेनार्क्षणा न पश्यति ॥

काठिन्यमसत्राः कुचयोः ॥ किमसद् यन्न रोचते ॥

तद्दिदं विधिनिषेधास्यां शेषाभ्यनुज्ञानं परिसङ्ख्याे तुप्रचरते ॥

अथुजप्रमानसत्र मित्यः शब्दसप्रार्थसत्र वा पुनः ।

योजना क्रियते यांसौ युक्तिरितुप्रचरते बुधैः ॥ ४४ ॥

पदञ्चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च ।

विषयोऽसत्राः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तत्र, योगकारणपर्यत्रायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः ।

पदयुक्ते निर्निमित्तं स्थु निर्रूढाः पदसिद्धये ॥ ४६ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां जात्यादीनां परस्परम् ।

योजना येह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः ॥ ४७ ॥

गर्भः सह निगर्भेण संवृत्तिः ससमुच्चया ।

हेतवो वाक्ययुक्तौनां क्रियन्तामेवमादयः ॥ ४८ ॥

यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ ।

क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युञ्जते मिथः ॥ ४९ ॥

पदश्रद्धेयशैलादिवर्णनाभुप्रपत्तये ।

वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिच्छते ॥ ५० ॥

प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः ।

उदाहरणमालासां रूपव्यक्तैरनिदर्शयते ॥ ५१ ॥

अत्र योगरूढिपरम्परादिनिमित्ता पदयुक्ति र्थथा,—

प्राचत्रां निर्जितजम्भजिद्विपशिरःसिन्दूरशोभं दिशि

प्रत्याख्यातहयाङ्गनास्यङ्गतभुग्जेप्रातिः प्रतीचप्रर्णवे ।

प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्चल्ककल्कोद्भटम्

भानोः पूर्णनभःकटाहकुहरकोडं महः पातु वः ॥

अत्र जम्भजिद्विप इति योगरूढिपरम्परा, हयाङ्गनास्यङ्गतभुगिति

पर्यत्रायपरम्परा, प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्चल्ककल्कोद्भटमिति

हेतुपरम्परा, नभःकटाहकुहरकोडमित्यङ्गाङ्गिभावपरम्परा च परिस्फुरन्ती

दृश्यते ॥

विरुद्धजात्यादियोगनिमित्ता पदार्थयुक्ति र्थथा,—

तन्नागेन्द्रकरोरुदोः करिशिरःपीनस्तनांसं वपुः

स्त्रीषुंसाकृति यत् पितुस्तव मुखे रम्योग्रमीक्षामहे ।
 वाराह्या इति नर्मणीभवदनः पश्यन् यदास्या सुखम्
 नाभिष्टीति हसन् नन्दति तदा श्लिष्टोऽम्बया पातु वः ॥

अत्र स्त्रीषुंसाकृति विरुद्धजातियोजना, नाभिष्टीति न निन्दतीति
 विरुद्धक्रियायोजना, रम्योग्रमिति विरुद्धगुणयोजना, मुखे वपुरीक्षामह
 इति विरुद्धद्रव्ययोजना च लक्ष्यते॥

वाक्यगर्भादिविषया वाक्ययुक्तिर्यथा,—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
 सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
 विप्रगय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
 यस्मादाविरभूत् कथाङ्गतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यगर्भः । तत्रैव
 पश्यतेति वाक्यान्तरे भावाविष्कारवाचा निगर्भः, किमपरं रामाय
 तस्मै नम इति वाक्यसंघट्टितः, यस्मादाविरभूत् कथाङ्गतमिदं यत्रैव
 चास्तं गतमिति वाक्यसमुच्चयः । सेयमेतेषां योजनाद्वाक्यविषया युक्ति-
 भवति ॥

यत्तदादुरपादाननिमित्ता वाक्यार्थयुक्ति र्यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गने व्रज वह्निः स प्रेति वर्त्मक्षते
 शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।
 द्रुतीं संदिश संदिशेति ब्रह्मणः संदिश्य सास्ते तथा
 तल्पे कल्पमयीव निर्वृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥

अत्र प्रथमपादे क्रियासमुच्चयः द्वितीये क्रियाभ्यासस्तृतीये द्रुतीं
 संदिशेति यावत्क्रियासमभिहारः । शेषे तु तथा सास्ते यथा निशा-
 न्तं न गच्छति इति यत्तदोपादानं वाक्यार्थयुक्ते हेतुः प्रतीयते । सेय-
 मुक्तलक्षणा वाक्यार्थयुक्ति भवति ॥

अश्रद्धेयपर्वतादिवर्णनोपपत्तिहेतुः प्रकरणविषया यथा,—

सुदे सुरारैरमरैः सुमेरोरानीय यस्थोपचितस्य ऋङ्गैः ।

भक्षन्ति नोद्दामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यप्रगुणा मृषोद्याः ॥

भवन्धव्यापिवस्तूपपत्तेर्हेतुस्तु प्रबन्धविषया युक्तिर्भवति यथा,—

धूमजप्रोतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः

सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यैत्सुख्यादपरिगणयन् गुच्छकस्तं ययाचे

कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा ।

विशेषसंलतप्राश्चर्यप्रकल्पनासु च कल्पप्रते ॥ ५२ ॥

तत्र सम्भवभणिति र्थया,—

सद्योद्भावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं विभ्रतो

येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधे र्थोग्रच्छविः प्रागभूत् ।

उत्सेक्या कलशीभिरञ्जलिपुटैः पेया मृणालाङ्कुरै

र्मातव्या च शशिन्यसुग्धविभवे सा वर्त्तते चन्द्रिका ॥

अत्र जप्रोत्स्रायाः सद्योद्भावितकेतकोदरदलस्रोतःसाहृश्यादिसम्भवा-

दियं सम्भवभणिति विधिरूपा ॥

असम्भवभणिति र्थया,—

क्व पेयं जप्रोत्स्राभ्यो वदत विषवल्लीसरणिभि

मृणालौतन्तुभ्यः सिचयरचना कुत्र भवति ।

क्व वा पारीमेयो वत वकुलदाम्नां परिमलः

कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥

अत्र जप्रोत्स्रादीनां मृणालादिभिः पेयत्वादेरसम्भवादियमसम्भव-

भणितिः ॥

निषेधरूपा विशेषभणिति र्थया,—

रेवतीदणनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ।

वहन् हली मदस्त्रीवः पानगोष्ठ्रां पुनातु वः ॥

अत्र रेवतीदशनोच्छिष्टयोरपि हलिदृशो र्यत् पूतत्वं मंदस्त्रीवस्यापि हलिनो यत् पावनत्वमसौ विशेष इतीयं विशेषभणिति निर्घोधे विधिरूपा ॥

संवृत्तिभणिति र्यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रतुप्रमानं वपुस्तस्याः ॥

अत्र प्रसिद्धवर्णनाप्रपञ्चविधेराभरणस्याभरणं, इत्यादिवाकैः संवरणादियं संवृत्तिभणिति विधौ निषेधरूपा ॥

आश्चर्यप्रभणिति र्यथा,—

जप्रोतिर्भ्रस्तदिदं तमः समुदितं जातोऽयमद्भ्यः शिखी
पीयूषादिदमुत्थितं विषमयं छायाप्तजन्मातपः ।

को नामास्य विधिः प्रशान्तिषु भवेद् वाढं द्रढीयानयम्
ग्रथि र्यत् प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सख्यः कृतं सान्तूनैः ॥

अत्र जप्रोतिःप्रभृतिभ्यस्तमःप्रभृतीनामुत्पत्तेराश्चर्यप्ररूपत्वादियमाश्चर्यप्रभणिति निर्घोधविधौ विधिनिषेधरूपा ॥

कल्पनाभणिति र्यथा,—

दृश्यं दृशां सहस्रैर्मनसामयुतैर्विभावनोयं च ।

सुकृतभ्रतकोटिभोग्यं किमपि वयः सुभ्रवः स्वदते ॥

अत्र वयोरामणोयकातिशयसत्र, दृक्सहस्रादिभिरेवावलोकनीयत्वादियोग्यताकल्पनादियं कल्पनाभणिति विधिनिषेधे निषेधविधिरूपा ॥

वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता ।

शब्दार्थक्रमपर्यत्रायपदवाक्यकृता च सा ॥ ५३ ॥

तासु शब्दकृता यथा,—

रामाभिषेके मदविह्वलायां कराञ्जुप्रतो हेमघटस्तरुणाः ।

सोपानमासाद्य चकार शब्दं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ॥

सेयं ठं ठमित्यादे निरर्थकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुणेन वाक्ये रचित-
त्वाच्छब्दरचना ॥

अर्थकृता यथा,—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता, यस्तत्र विद्योतते,
यत्नामुषत्र सुधीभवन्ति किरणा, राशेः स यासामभूत् ।
यस्तत्पित्तम्, उषःसु योऽस्य हविषे, यस्तस्य जीवातये,
वोडा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो भूर्तयः ॥

सेयं व्योमादीनामष्टानामपि महेश्मूर्त्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरो-
त्तरसङ्कलनया रचितत्वादर्थरचना ॥

क्रमकृता यथा,—

नीलाजानां नयनद्युगलद्राधिमा दन्तपत्रः
कुम्भाविभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार ।
अविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमाननूवादीद्
वत्प्रजप्रोत्स्रा शशधरश्च दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रप्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनां बुधजनप्रसिद्ध-
क्रमेण रचितत्वादियं क्रमरचना ॥

पर्यप्रायकृता यथा,—

कण्डूस्त्रिञ्चिञ्च जाण्डू कुन्तपलत्ताद् कीरसंलविरी ।
पूसत्रभासं सुञ्च सण्डू रे हं धिठवा आडौ ॥

सेयं श्लुकनामपर्यप्रायाणामर्थानुगुणरचितत्वात् पर्यप्रायरचना ॥

पदकृता यथा,—

लोलक्याङ्गलवल्लीवलयितवकुलानोकहस्कन्धलोलै-
र्गोलाङ्गलैर्नदङ्गिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
षण्डेषूद्गण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-
मालम्बप्रोक्तालतस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः

अत्र लाङ्गूलवलयितवकुलैर्नदङ्गिर्गोलाङ्गूलैः प्रतिरसितजरत्कन्दरा-
मन्दिरेषु षण्डेषु उद्दण्डपिण्डौतगरतरलनाः पुटकिनीबन्धवो गन्धकाहा
वेलामालम्बत्र येन प्रापिरे इत्यतोऽधिकानामपुष्टार्थानामपि पदाना-
मनुप्रासाय कन्दः पूरणाय चार्थानुगुण्येन रचितत्वादित्यं पदरचना ॥

वाक्यकृता यथा,—

पतिश्वशुरता जेप्रष्ठे पतिदेवृतानुजे ॥

इतरेषु तु पाञ्चालप्रास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥

इह महतोऽर्थस्याल्पीयसां ग्रन्थेनाभिधानमिति वुत्रत्क्रमेणापि ग्रन्थ-
लाभवाय वाक्यार्था रचित इतीयं वाक्यरचना ॥

श्येप्रत्याङ्गः पदार्थानां घटनायां परस्परम् ।

सा प्रकान्तेन कस्मिंश्चिदप्रकान्तेन कुत्रचित् ॥ ५४ ॥

अतिक्रान्तेन कुत्रापि पदार्थवर्णयोः क्वचित् ।

वाक्यार्थवाक्ययोः कापि प्रकीर्णानाञ्च दृश्यते ॥ ५५ ॥

तासु प्रकान्तघटना यथा-

स तथेति प्रतिज्ञाय विष्टजत्र कथमपुत्रमाम् ।

चष्टौन् जत्रोतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरणासनः ॥

सेयं सप्तर्षीणामागमनस्य प्रकान्तस्यैव घटनात् प्रकान्तघटना ॥

अप्रकान्तघटना यथा,—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निषादस्य च संवादमृषेः संवरणस्य च ॥

सेयमप्रकान्तस्य निषादसंवरणसंवादस्य घटनादप्रकान्तघटना ॥

अतिक्रान्तघटना यथा,—

तस्य चक्रश्चमत्कारं व्यतीतसमया अपि ।

स्त्रिताद्भुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः ॥

इयमतिक्रान्तस्यापि कदम्बवनराजीनामाद्भुकुलोद्भेदस्य विरहि-

मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥
पदघटना यथा,—

छिन्नेनापतता वक्त्रौ यन्मुखेन हठात् कृते ।

स्वेति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत् सैष रावणः ॥

द्वयं स्वेति हेति वर्षाभ्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात् पदघटना ॥
वाक्यघटना यथा,—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरसप्राख्यया हृता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

द्वयं पूर्वशास्त्रनिबद्धसप्रोत्तरार्द्धस्य तदर्थानुयायिनापि प्रस्तुतार्था-
विरुद्धेन पूर्वार्द्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥

प्रकीर्णघटना यथा,—

एकं हि अच्छिहि सावणु अस्महि भद्रवः ।

माह उ महिअलसथरि गरुडथले सरउ ॥

अह्निहि गिम्ह सुहच्छिहू तिलवणे मग्गसिउ ।

मुद्धिहि मुहपङ्कअसग्गि आवासिउ सिंसिहू ॥

एतत् आवणादीनामयुगपद्भावित्वेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकी-
र्णघटना ॥ प्रकीर्णशब्दश्चायं शेषवाची तेनान्यासामपि प्रकीर्णघटना-
नामिहावकाशो भवति । तेन या इमा महाकविप्रबन्धेषु मुख्या गौणी
लक्षणा तद्भावापत्तिरुपचरिता लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अपीह
अयन्ते । तत्रादितः षट्स्वाधारवचनेषु मुग्धाया इति सम्बन्धिपदे च
मुख्या, शेषयोर्द्वयोराधारवचनयोर्गौणी, आवणादिषु चतुर्षु मासवचनेषु
लक्षणा, षट्स्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु लक्षिताभिहितेष्वपि युगप-
दसम्भवत्सु श्रुतार्थापत्तिलभ्या तद्भावापत्तिः, आवासित इति क्रिया-
पदं चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते । लक्षितलक्षणापि नैतास्वेव व्याख्या-
नत उन्निघति । तथाह्यावासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिवेशितमहापरि-
च्छेदे महाराजादौ निरूढाभिधानशक्तिः । स चोपचारेण आवणादिषु

प्रयुज्यमानेषामपि महत्त्वमभिलक्ष्य मह्यपरिच्छेदतां महारम्भत्वञ्च
लक्षयन् प्रस्तुताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तप्रनुबन्धं लक्षयति । ते च युगपल्लोच-
नादावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिभित्तव तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्म-
सम्पदः प्रत्यासन्नापायां तद्धर्मसम्पदमुपलक्षयन्ति । असावसौ विरहवत्या
अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि सुहृत्तिशयं लक्षयति । तत्र
श्रावणो भाद्रपद इत्युत्तरभाष्यामवयवाभ्यां वर्षेण लक्ष्यते । स च लोचनयो-
रनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःपतप्रवाहलक्ष-
णायाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुपलक्षयन्
समागमोत्काया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति । माधव इत्युत्तराव-
यवेन वसन्तो लक्ष्यते । सोऽपि महीतलस्त्रस्तरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्-
देव शब्दशक्त्या निवेशितः कुसुमकिमलयमृणालकमलिनोदलादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरी-
रान्तःसन्तापं लक्षयति । शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते सा गरुडयो-
रनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुस्मरणशक्त्या
समाकथ्यमाणः काशकुसुमहंसागमकुमुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां गरुडयोः पाण्डुतां लक्षयन् मृगेक्षणया विरह-
क्षामतामुपलक्षयति । ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव उच्यते । सोऽप्य-
ङ्गनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्येणशुकार्कश्यप्रतप्तपांशुतापरुषोणानिलत्वदा-
वाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्वानङ्गवर्लिङ्ग-
सम्पदमुपयन्त्रष्टमीं कामावस्थां लक्षयति । मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्वा-
वयवेन हेमन्तो लक्ष्यते । तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः
सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते । तेनातिशयिनी भनःपीडो-
पलक्षिता भवति । का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता । येयं
सुहृन्निर्भरता नाम । अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाङ्गिनीषण्डयो-
रेव बद्धमानप्रसिद्धिः । यदित्यमाहुः ।

अतान्तहरमणिज्जं अम्हं गामस्य मण्डलीह्यं ।

लत्र तिलवाङ्गिसरिच्छं सिसिरेण कञ्चम्भिसिणिसण्डं ॥

अत एवायमुत्तरवाकेन कमलसरःशब्देनाजिनीखण्डमपि निर्दिशति ॥

तद् यथा,—

मुद्गिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिर ॥

तत्र शिशिर इत्यनेन ऋतुविशेषेण मुग्धासुखेऽपि पद्मसरसौव शब्दशक्त्या-
भिनिवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्मसम्पदो लोकप्रतीतायाः प्रत्या-
सन्ना मुग्धासुखाख्यं रुहलोचनोत्पलस्मितकुसुमदर्शनकेशरादेः श्वायापरि-
म्लानि लक्ष्मणानुभावप्रकर्षमुपलक्षयति । शिशिरलक्ष्मीवर्णन-
प्रज्ञावाञ्छं मुखमर्द्धं शरीरस्य सर्वं वा सुखमुत्तत इति स्थानप्राधा-
न्यलक्षणया सर्वं त्तु भ्रः शिशिर एवेह प्रधानमित्यपि लक्षितं भवति ॥

काकृस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः ।

पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा ॥ ५६ ॥

तत्र काक्का यथा,—

यदि मे वल्लभा दूतौ तदाहमपि वल्लभा ।

यदि तस्राः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रियाः ॥

अत्रैकया काक्का विधिरन्यया तु निषेधः प्रतीयते ॥

स्वरेण यथा,—

सुभ्रूस्वं कुपितेत्यपात्तमशनं त्यक्ता कथा योधिताम्

दूगदेव मयोज्जितः सुरभयः स्वगन्धभूपादयः ।

रागं रागिणि मुञ्च मयप्रवनते दृष्टे प्रसीदाधुना

सत्यं नहिरहाद् भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥

अत्र दृष्टे इत्यत्र पुनस्तस्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्य-
सुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ॥

पदच्छेदेन यथा,—

सर्वं क्षिदिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥
अत्र मया विरहितेतेप्रतावति पदच्छेदे पुरुरवसस्वयेतेप्रतावति तु
पर्वतस्य वाक्यभेदो भवति ॥

पदभेदेन यथा,—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां विदधेऽन्धकक्षयकरो यो वर्हिपत्प्रियः ।
यसप्राञ्जः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यञ्च नामामराः ।
सो ऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्वां सव्व दोमाधवः ॥

अत्र येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादे र्येन ध्वस्तमनोऽभवेनेत्यादेश्च पदभेदा-
दुमाधवो माधव इत्यर्थद्वयं प्रतीयते । तयोश्च हयोरपि प्राधानेप्रनोपा-
दानादङ्गाङ्गिभावेन प्रकृताप्रकृतरूपतया चानवस्थानात् परस्परमस-
स्वन्धेनायं श्लेषः ॥ पदभेदेन तु पाठे पर्यत्रायतोऽर्थद्वयप्रतीतेरियं श्लेषोप-
सर्जनात् पदभेदपठितिः ॥

अभिनयेन यथा,—

एह हमेत्तत्थणित्रा एह हमेत्तेहिं अक्विवत्तेहिं ।
एह हमेत्तावत्या एह हमेत्तेहिं दिअहेहिं ॥

अत्र यन्मात्रस्तनीत्यादीनां तथाभूतहस्ताभिनयैः सह पठनात् तथाविधा-
र्थविशेषो गम्यते ॥

अपदेशोऽप्यभिनयविशेष एव यथा,—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्चीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
इतप्रात्मानमपदिश्र ब्रूते ॥

कान्तप्रा यथा,—

यसप्रारिजातं वृपतेरपश्रद्वलरुनम् ।
यूयौ निर्भरशस्त्रौघै रपश्रद्वलं दनम् ॥

अत्रावलम्बनमवलं वनमिति पदे पदद्वये वा द्वितीयचतुर्थस्थानयो र्यौ
वकारौ तयोरन्तस्थपदगर्भाभ्यां पर्वगर्भान्तस्थाभ्यां वा कान्तिमिति पाठेऽर्थ-

भेदो जायते ॥

• अपरे पुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति ॥

यद्पादाद्भाषाणामन्यथाकरणेन यः ।

पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठितं तां प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधाः प्रकृतितो विभक्तितश्च ॥

तत्र प्रकृतितो यथा,—

असकलहसितत्वात् चालितानीव कान्तग्रा

मुकुलितनयनत्वाद्भ्रक्तकर्णोत्पलानि ।

पिवतु मधुसुगन्धोन्धानानि प्रियाणाम्

त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधोशः ॥

अत्र त्वयीत्यस्य स्थाने यदा मयीति पठ्यते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमपि अनुमतिवाक्यं भवति ॥

विभक्तितो यथा,—

सह भृत्यगणं सवान्धवं सहमितं समुतं सहातुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥

अत्र यदा पाण्डुसुतः सुयोधनमित्यस्य स्थाने पाण्डुसुतं सुयोधन इति पठ्यते तदैतद्मङ्गलार्थमपि सुयोधने मङ्गलार्थं भवति ॥

पादान्यथाकरणेन यथा,—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्विश्रमनि साहसे ।

न्यासापङ्गवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने तनुङ्गी यदि लभ्येतेति पाठो भवति तदैतत् परीक्षेपयिकमपि कामौपयिकं भवति ॥

अर्हान्यथाकरणेन यथा,—

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो

यावन्न तिग्मरुचिमण्डलम्भुप्रदेति ।

शुभ्रुपद्यते सकलधामनिधौ तु तस्मिन्

इन्द्रोः सिताब्भ्रकलशस्य च को विशेषः ॥

अत्र यदा मथ्यमपादयोः स्थाने “यावन्न ताः किमपि गौरतरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः” इति पठ्यते तदैतद्वीरार्थोक्तिरूपमपि शृङ्गारोक्तिरूपं संपद्यते ॥

पादत्रयान्यथाकरणेन यथा,—

त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति तत्रागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।

न तत्रागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् तत्रागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवादाय पादत्रयान्यथाकरणेन वक्ष्यमाणः पाठो भवति तदैतन्तत्रागप्रशंसार्थमपि त्यागनिन्दायं जायते ॥

तद् यथा,—

त्यागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्तीत्यलीकमेतद् भुवि संप्रतीतम् ।

जातानि सर्व्वव्यसनानि तस्यास्तत्रागेन मे सुग्धविलोचनायाः ॥

भाषान्यथाकरणेन यथा,—

किं तादेण नरेन्द्रशेखरसिखालीढग्नपादेण मे

किं वा मे समुरेण वासवसहासींहासणद्वासिणा ।

ते देशा गिरिणो अ ते वणमही स ज्ञेय मे वल्लहा

कोसक्कातणअस्सजत्थ चरणो वन्दे अ णन्दामि अ ॥

अत्र यदि भाषान्तरेण पठ्यते तदैतच्छौरसेनीभाषया सीतावाक्यं संस्कृतभाषया सुमन्त्रेण दशरथाय निवेदितं भवति ॥

तद् यथा,—

किं तातेन नरेन्द्रशेखरशिखालीढाग्रपादेन मे

किं वा मे श्वशुरेण वासवसभासिंहासनाद्धासिना ।

ते देशा गिर्यश्च ते वनमही सा चैवं मे वल्लभा

कौशल्यातनयस्य यत्र चरणौ वन्दे च नन्दामि च ॥

सेयमेवंप्रकारा पठित्तिः ॥

विभिन्नार्थैकरूपाया या वृत्तिर्वर्णसंहतेः ।
 अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते ॥ ५८ ॥
 तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा ।
 स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते ॥ ५९ ॥
 तत्र पादादिमध्यान्ताः स्थानं तेषूपकल्पयते ।
 यदव्यपेतमन्यद्वा तत् स्थानयमकं विदुः ॥ ६० ॥
 चतुस्त्रिद्वेप्रकपादेषु यमकानां विकल्पना ।
 आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ ६१ ॥
 आत्यन्तं बहवस्तोषां भेदाः संभेदयोऽनयः ।
 सुकरा दुष्कराश्चैव दर्शन्ते तत्र केचन ॥ ६२ ॥

तत्र चतुष्पादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—
 राजीवराजीवश्लोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिलरूणाम् ।
 कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥
 तदेव मध्ययमकं यथा,—
 दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तैः ।
 विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥
 तदेवान्तयमकं यथा,—
 व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनै रमरलोकबधूजघनै र्घनैः ।
 फणभ्रतामभितो विततं ततं दयितरस्यलतावकुलैः कुलैः ॥
 आदिमध्ययमकं यथा,—
 घडा घनाभस्य मही महीयसः सुरासुराणां दयितस्य तस्य सा
 धराधराकारगृहा गृहार्थिनो बभूव भूमे नगरी गरीयसी ॥
 आद्यन्तयमकं यथा,—
 द्रुतं द्रुतं वङ्गिसमागतं गतं महीमहीनदुप्रतिरोचितं चितम् ।
 समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिगच्छतं कृतम् ॥

मथान्त्यमकं यथा,—

उदयि ते दयिते जघनं घनं स्तनवती नवतीर्यतनु स्तनुः ।

सुमनसामनसा सदृशौ दृशौ घुकुरुमे कुरु मे ऽभिसुखं सुखम् ॥

आदिमंथान्त्यमकं यथा,—

सौमासौमानभूमिः फणिवलवलनोज्जाविराजीविराजी

हारी हारीतवङ्गिः परिसरसरावस्तमालैस्तमालैः ।

देवादेवाप्तरक्षः छतभवभवतोऽग्रे न दीनो नदीनो

मुक्तामुक्ताच्छरत्नः सितश्चिश्चिरोह्लासमुद्गः समुद्गः ॥

त्रिपादयमकेष्वव्यपेतयमकं यथा,—

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुते नेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥

नास्य प्रचुरः प्रयोग इति श्लेषभेदा नोदाङ्गियन्ते ॥

द्विपादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

करोति सहकारसत्र कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनो मन्मनोऽपेप्रष मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।

गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोषिताम् ॥

अन्त्यमकं यथा,—

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तथा ।

आविवेश छपा केतुस्ततोच्चैर्वानरं नरम् ॥

एवमादिमथादीन्यपि द्रष्टव्यानि । एकपादयमकेष्वव्यपेतमाद्यन्तयोरनु-
ह्लेखीति नोदाङ्गियन्ते ॥

रुध्यमयमकान्तु चतुर्थपाद एवोह्लिखति यथा,—

विलुलितालकसंहतिरामृशन् मृगदृशां अमवारि ललाटजम् ।

तनुतरङ्गततीः सरसां दलन् कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥

एवमावृत्तप्राधिक्येऽप्यव्यपेतमुदाहार्यं यथा,—

वियद् वियदृष्टिपरम्परं परं धनाघनाली रसिता सितासिता ।

सरःसरस्रः सरसारसारसाः सभा सभा रात्रिरतारतारता ॥

आवृत्तेप्रकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,—

याम यामत्वयाघ्नीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धिया ऽस्तूर्याया मया मथितैव सा ॥

तदेव मध्यमकं यथा,—

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

भवाद्दृशा नाथ न जानते नते रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।

य एव दीनाः शिरसा नतेन ते चरन्तप्रलं दैन्यरसेन तेन ते ॥

तदेतत् सर्वमप्यव्यवहितावृत्तेरव्यपेतयमकं भवति ।

अथ चतुर्षु पादेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

काञ्चिप्रतोलीमनु कामिनीनां काञ्चिस्ववन्तीवनमातरिष्या ।

काञ्चिप्रभृत्याभरणोज्ज्वितानां काञ्चिल्लुनीते सुरतश्चमार्त्तिम् ॥

तदेव मध्यमकं यथा,—

मदमदारुण उल्लिख्य उच्छिखो मधुमदारुणहूणसुखच्छविः ।

तरुणिदारुण एष दिशः समं मम हृदारुणदाभ्रवनानलः ॥

अन्तयमकं यथा,—

तव प्रिया सञ्चरिता प्रमत्तयां विभूषणं धार्यप्रमिहांशुमत्तया ।

रतोत्सवामोदविशेषमत्तया न मे फलं किं वनकान्तिमत्तया ॥

आदिमध्यमकं यथा,—

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजडातिलोचना ।

जनमता दृष्टे जनकात्मजा तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—

त्रिहगाः कदम्बसुप्रभाविह गाः कलयन्तप्रनुक्षणमनेकलयम् ।
अमयन्नुपैति सुञ्जरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥

मथान्तयमकं यथा,—

मितमवददुदारं तां हनूमान् सुदारम्
रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।
तव विदितविषादो दृष्टकत्सुमिषादः
श्रियमनिशमवन्तं पर्व तं माल्यवन्तम् ॥

आदिमथान्तप्रमकं यथा,—

समं स सैन्येन संमन्ततः समं पुरन्दरश्रीः पुरमुच्चगोपुरम् ।
मदालसां तां प्रमदां सुसम्भदां ययौ निधायाक्षययौवनां ययौ ॥

त्रिपाद्यमकेषु व्यपेतामादियमकं यथा,—

करेण ते रणेच्छान्तकरेण द्विषतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति सन्धप्राधना इव ॥

अस्यापि नातिप्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाङ्गियन्ते ॥

द्विपाद्यमकेषु व्यपेतामादियमकं यथा,—

मुदा रमणमनीतमुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमदृशः कर्त्तृपदभ्रजघनाः क्षमाः ॥

मध्यमकं पुनरनुक्ते खीति परिङ्गियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

इह सुञ्जर्मुदितैः कलभैरद प्रतिदिशं क्रियते कलभै रवः ।

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां च नरीचयः ॥

एकपाद्यमकमिह शुद्धं न सम्भवति । तस्य स्थाने द्विपाद्यमकमेवो-
ङ्गियते ॥

तदादियमकं यथा,—

मधुरेणहृशं मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव कथाशेषं करिष्यति ॥

ब्रूहापि मध्यमकममुल्ले खीति परिक्लियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

यस्याञ्जरतिगम्भीरजलदप्रतिमं गलम् ।

स वः करोतु निःसङ्गमुदयं प्रति मङ्गलम् ॥

एषमावृत्ताधिक्ये ऽपि यथा,—

अवसितं हसितं प्रसितं मुद्गं विलसितं क्लृप्तं स्मरभाषितम् ।

न समदाः प्रमदा हतसंमदाः पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥

आवृत्तेप्रकरूपतायामग्नि तत्त्वादियमकं यथा,—

सारयन्तसुरसा रमयन्ती सारभूतसुरसारधरा तम् ।

सारसानुकृतसारस्काञ्चिः सा रसायनमसारमवैति ॥

मथान्तयमकं यथा,—

लीलास्त्रितेन शुचिना मृदुनोदितेन

व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।

व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन

सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥

आद्यन्तयमकमादिमथान्तयमकञ्च हास्यानयमकंत्वप्रसङ्गान्न सङ्गच्छते ।

आदिमथान्तयमकानि तु प्रथममेवोदाहृतानि ॥

आवृत्तेप्रकरूपतायामावृत्तप्राधिक्ये च मध्यमकं यथा,—

सभासु राजन्सुराहृतै र्मुखै र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।

न भासुरा यान्ति सुरान् न ते गुणाः

प्रजासु रागात्मसुराशितां गताः ॥

तदेतत् सर्वमपि व्यवहितावृत्ते र्वप्रपेतमादियमकं भवति ॥

नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते

अव्यपेतव्यपेतं तदस्यानयमकं विदुः ॥ ५८ ॥

पादे श्लोके च तत् प्रायः पादसन्धौ च वध्यते ।

स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरिभिः ॥ ५९ ॥

तत्र पादे स्थूलमव्यपेतं यथा,—

वीनां वृन्दञ्चैतत् कूटे समरति सुतरुणि समरति सुतरुणि ॥ •

चित्तं वातेन क्रोडे ऽस्मिन् सुरमणिगुणरुचि सुरमणि गुणरुचि ॥ •

अत्र स्थूलेनैवावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयो वर्गप्रत्यादादिमध्यन्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

पादे एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

स्वस्थः शैले पश्यांस्तो ऽसौ रुरुरुरतिरतिरनुतनु मतिमनि ॥

लोको यद्वद्वैतप्रानीकं गुरु गुरुमयि मयि तरितरि सति सति ॥

अत्र पुनः सूक्ष्मेणावृत्तप्रथकेन श्लोकपादौ व्याप्तावितप्रस्थानयमकमिदं सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोके स्थूलमव्यपेतं यथा,—

• नगजा न गजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितं ।

प्रमदा प्रमदा महतामहतामरणं मरणं समयात् समयात् ॥

अत्रावृत्तप्रथकेन श्लोकोऽपि व्याप्त इतप्रस्थानयमकमिदं श्लोके स्थूलमव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोक एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

विविधधववना नागगर्ज्ज्वानाना-

विविततगगना नाम मज्जज्जनाना ।

रुश्लललना नाववन्धुन्धुनाना

मम हि हि ततनाना नन स्वस्वनाना ॥

अत्र सूक्ष्मतराभिरष्टाविंशतप्रावृत्तिभिः श्लोको व्याप्त इतप्रस्थानयमकमिदं श्लोके सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥ •

पादसन्धावन्यभेदोच्छेदेन स्थूलं यथा,—

उपोदुरागाप्यवला मदेन सा मदेनसा मनुप्ररसेन योजिता ।

न योजितात्मानमनङ्गतापितां गतापि तापाय ममास नेयते ॥

अत्रान्तादिसन्दंशाद्व्यपेतं प्रवर्त्तते । व्यपेतन्तु पादसन्धिषु निर्धत्तत
इत्यस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः सन्धिस्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

अन्यभेदानुच्छेदेन सूक्ष्मं यथा,—

मतान्नुनानारमतामकामतामतापलव्याग्रिमतानुलोमता ।

मतावयतुप्रत्तमताविलोमतामतास्यत स्ते समता न वामता ॥

अत्र वप्रपेतानुच्छेदेनैव पादसन्धिष्वव्यपेतमुत्पद्यत इत्यस्थानयमक-
मिदं सूक्ष्मावृत्तेः सन्धिसूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा,—

सतमाः सतमालो यः पारापारायतः सदावोऽदावः ।

लोकालोकानुक्तित्ति सच्चः सच्चयमनभ्रकूटैः कूटैः ॥ ५

अत्र विषमपादयोः समपादावन्तेऽवतिष्ठमानावादियमकाद्यन्तयमकयो-
रादिमथान्तयमकतामापादयतः । पारपारेति सच्चः रुच्च इत्यावृत्तौ
स्थिते एवादिमध्यमकव्यपदेशञ्च लभते इत्यस्थानयमकमिदं स्वभेदे पूर्व-
भेदानुच्छेदि स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

तदेव स्वान्यभेदोच्छेदि सूक्ष्मं यथा,—

सनाकवनितं नितस्वश्चिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर्दृत्तममुम् ।

मता फणवतो वतो रसपरापरास्तवमुधा सुधाऽधिवसति ॥

अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं यदा मध्येष्वव्यपेतं तदुभयमपि पादान्तादि-
संहितायामव्यपेतमभिन्नजातीयं जायते । न च प्राचीनां मध्यमकतां
जहातीत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेरन्यतो भेदेन स्वभेदानुच्छेदि सू-
क्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥ तदुभयमपेप्रवंधि एव च्छन्दसि द्रष्टव्यम् ॥

पादे स्थूलव्यपेतं यथा,—

अस्विद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽप्यरविन्दधाने ।

भङ्गावलि र्यस्र तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥

अत्र मा भूद्व्यपेतप्रसङ्ग इत्येकमेवाक्षरं विहाय स्थूलावृत्तिद्वयेन श्लोक-
पादयोर्व्याप्तत्वादादिमथान्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूल-

व्यपेतसूत्रप्रते

पाद एव सूक्ष्मं यथा,—

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुं तेन शमं ययौ ॥

अत्र विषमपादयोः करेणुः करेणुरितत्रादावावृत्तं समपादयोस्तु रेणुः रेणुरिति । तत्र स्वापेक्षया न मध्यमन्यापेक्षया नादिरितप्रस्थानयमकमिदं सूक्ष्मव्यपेतसूत्रप्रते ॥

श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा,—

जपन्ति ते सदादेहं नमसप्रन्ति जपन्ति ते ।

भवान्वतो नमसप्रन्ति सदादेहं भवान्वतः ॥

अत्र स्थूलव्यपेतावृत्तिचतुष्टयेन श्लोकोऽपि व्याप्त इतत्रादिमथान्ताभावादस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतसूत्रप्रते ॥

स्थूलं एव सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

यामानीता नीतायामा लोकाधीरा ऽधीरालोका ।

सेनासन्ना सन्नासेनासारं हत्वाह त्वा सारम् ॥

अत्र यद्यपि यामायामेतत्रादौ व्यपेतमाद्यन्तयमकं, नीतानीतेतत्रादौ च मध्ययमकमव्यपेतं विद्यते, तथापि मण्डूकपूतिन्यायेन गतप्रतत्रागते र्येतेषु नैतदुल्लिखति । अपि तु श्लोकोऽपि द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां सूक्ष्मावृत्तत्रा व्याप्त इव लक्ष्यते । तेनास्थानयमकमिदमादिमथान्तानामभावात् सूक्ष्मावृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतसूत्रप्रते ॥

पादसन्धौ स्थूलव्यपेतं यथा,—

हठपीतमहाराष्ट्रीदशनच्छदपाटला ।

पाटलाकलिकानेकै रेकैका लिलिहे ऽलिभिः ॥

अत्रापि भगवदेव यतिविच्छेदात् पूर्वोत्तराङ्घ्रोरसंहितायां पाटलापाटलेतत्रावृत्तेर्नाव्यपेतयमकत्वम् । न चैतत् पादयोरादावन्ते च शक्यते वक्तुमपि त्वेकसत्रादावन्यसत्र चान्त इतत्रस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः

स्थूलव्यपेतमुच्यते । न चैतद्वाच्यमुपोढरागेतप्रादौ काञ्चियमकेऽप्यथं
न्याय इति तस्यैव तथाभूतलक्षणत्वात् । काञ्चियमक एवाव्यपेतास्थान-
यमकभेदे सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

धराधराकारधरा धराभुजा भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।

क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो गयोद्ध रा मानधुरा च लम्बिनः ॥

अत्रान्तपादे धुराधुरेति सूक्ष्मव्यपेतं वर्त्तते ॥

स्वभेशान्यभेदयोः स्थूलं सूक्ष्मञ्च यथा,—

सालं वहन्ती सुरतापनीयं साऽलं तडिङ्गासुरतापनीयम् ।

रत्नोभरत्नोभरसत्तिकूटा लङ्का कलङ्कांकलिकाद्रिकूटा ॥

अत्र सालं सालमिति स्वभेदे सुरतापनीयं सुरतापनीयमिति स्थूलः
रत्नोभरत्नोभेति लङ्का कलङ्केतप्रत्यभेदे कूटाकूटेति सूक्ष्मञ्च व्यपेते
भेदो दृश्यते तदिदमस्थानयमकं स्थूलसूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

यत् सूक्ष्मभागं बह्वावृत्ति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव । यथा,—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुञ्जरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

स्थानस्थानविभागोऽयमव्यपेतव्यपेतयोः ।

क्रमेणोक्तस्तयोरेव पादभेदोऽथ कथ्यते ॥ ६५ ॥

तत्राव्यपेतभेदेषु प्रथमपादयोरावृत्ति र्थथा,—

न मन्द्या वर्जितमानसालया नमन् द्यावर्जितमानसालया ।

उरमुत्रपास्तीर्णपयोधरद्वयं मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥

अत्रैव द्वितीयतृतीययो र्थथा,—

दृश्यस्वयायं पुरतः पयस्नानानाकलाली रुचिरेण नेत्रा ।

नानाकलालीरुचिरेणनेत्रा देवी यदस्मादजनि स्वः श्रीः ॥

एवं तृतीयचतुर्थयोरपि यथा,—

स्मरामलो मानविवर्द्धितो यः स निर्वृतिं ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्त्नामरसेक्षणे न समं ततस्त्नामरसेक्षणेन ॥
व्यपेतभेदेषु प्रथमतस्तृतीययो र्थथा,—

सभा सुराणामबला विभूषिता गुणै स्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामबला विभूषिता विचारयन्निर्विश सम्पदः पुराम् ॥
तत्रैव प्रथमचतुर्थयो र्थथा,—

कलङ्कमुक्तं तनुमधनामिका स्नानद्वयी च त्वदृते न हन्तप्रतः ।

न याति भूतं गणने भवन्मुखे कलङ्कमुक्तं तनुमधनामिका ॥

एवं द्वितीयचतुर्थयो र्थथा,—

या विभर्त्ति कलङ्ककीगुणस्नानमानमतिकालिमालया ।

नात्र कान्तमुपगीतया तया स्नानमानमतिकालिमालया ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्गः सप्रात्तस्य भेदा स्त्रयो मताः ।

व्यपेतश्चाव्यपेतंश्च उभयात्मा च स्वरिभिः ॥ ६६ ॥

तेषु वप्रपेतो यथा,—

अनेकपाद्भ्रमद्भ्रमशालं मानेप्रदृशाभीरुपतत्रिकूटम् ।

अनेकपाद्भ्रमद्भ्रमशालं मानेप्र दृशा भीरु पत त्रिकूटम् ॥

अव्यपेतो यथा,—

घनं विदार्यत्रार्जुनवाणपूगं घनं विदार्यत्रार्जुनवाणपूगम् ।

ससार वाणो युगलोचनस्य स सारवाणो ऽयुगलोचनस्य ॥

व्यपेताव्यपेतो यथा,—

कलापिनां चारुतयोपयान्ति वृन्दानि लापोदघनागमानाम् ।

वृन्दानिलापोदघनागमानां कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥

पादत्वयाभ्यासस्तु नातिसुन्दर इति तद्भेदा नोदाक्रियन्ते ॥

एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते ।

प्लुकाभ्यासंश्च तत्राद्यं पुनरभ्यासमर्हति ॥ ६७ ॥

तत्राव्यपेतभेदे प्रथमं महायमकं यथा,—

सभासमाना सहसा परागात् सभासमाना सहसापरागात् ।
सभासमाना सहसापरागात् सभासमाना सहसापरागात् ॥

अथपेतभेदे द्वितीयं महायमकं यथा,—

प्रवणमदभ्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरङ्गम् ।

विरसं सदृतिमिश्रितमचुप्रतधाम प्रतीतशिखिचरितवनम् ॥

अथपेतभेदे आद्यसत्र पुनरभ्यासो यथा,—

समानयास मानया समानयासमानया ।

समानया समानया समान या समानया ॥

एकरूपेण वाकेप्रनन्दयोर्भणनमर्थयोः ।

तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिप्रेक्षितः ॥ ६८ ॥

प्रकृतिप्रत्यययौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयो ॥

पदभाषोऽङ्गवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट् ॥ ६९ ॥

तेषु प्रकृतिश्लेषो यथा,—

आत्मनश्च परेषाञ्च प्रतापस्तव कीर्त्तिनुत् ।

भयकङ्कपते बाहु द्विषाञ्च सुहृदाञ्च ते ॥

अत्र कीर्त्तिनुदित्यत्र नौतिनुदत्यो भयकदित्यत्र करोतिकन्ततेप्राश्च
प्रकृत्योः क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषोऽयम् ॥

लिङ्गश्लेषोपि प्रकृतिश्लेष एव स यथा,—

कुवलयदलदुप्रतासौ दृशा च वपुषा च कं न दर्शयते ।

अधरीकृतप्रबालश्रियाङ्घ्रिणासेप्रन च नतभ्रूः ॥

अत्र दृग्वपुषोरास्यचरणयोश्च कुवलयदुप्रतेत्यधरीकृतप्रबालश्रियेति च
लिङ्गभेदेपि तुल्यरूपे विशेषणे इति लिङ्गश्लेषोऽयं ॥

प्रत्ययश्लेषः सोऽङ्गदो निरुङ्गेदश्च तयोराद्यो यथा,—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।

जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र हारिणाविति ह्रनिणिनिप्रत्यययोरेकरूपत्वाद्दिनापि हारेणेति च मत्वर्थीयोङ्गेदात् सोङ्गेदः प्रत्ययभूषोऽयं ॥ द्वितीयो यथा,—

त्वदुद्धृता मयस्थानरूढवर्णकिणाकृतिः ।

विभाति हरिणीभूता शशिनो लाञ्छनच्छविः ॥

अत्र हरिणीभूतेति च्छेर्लोपश्च तुल्यरूपतायां तदुद्धेदो नास्तीत्यनुद्धेदः प्रत्ययभूषोऽयम् । विभक्तिभूषो द्विधा भिन्नजातीययोरभिन्नजातीययोश्च । तयोराद्यो यथा,—

विषं निजगले येन बभ्रु च भुजगप्रभुः ।

देहे येनाङ्गजो दध्रे जाया च स जयत्यजः ॥

अत्र येन विषं निजगले भुजगराजश्च निजगले बभ्रु अङ्गजो देहे जाया च देहे दध्रे इति लिङ्गात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनसप्तमेप्रकवचनान्तयोरेकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाद्भिन्नजातीयसुप्तिङ्विभक्तिभूषोऽयम् ॥

द्वितीयो यथा,—

त्वमेव धातुः पूर्वोऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः ।

अनाख्यातं न ते किञ्चिन्नाय केनोपमीयसे ॥

अत्र धातुरिति प्रथमान्तस्य पठप्रन्तस्य चैकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्चाभिन्नजातीयसुप्विभक्तिभूषोऽयम् । वचनभूषो द्विधा सोङ्गेदो निरुद्धेदश्च । तयोः सोङ्गेदो यथा,—

प्राजप्रभावः प्रभवो धर्मस्थास्तरजस्तमाः ।

मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददतां जिनाः ॥

अत्र नेमिरित्यन्येऽपीति एकवचनबहुवचनाभ्यां ददतामित्यत्र तिङन्त प्राजप्रभावः प्रभव इत्यादिषु च सुबन्तोक्तेकवचनबहुवचनयोरुद्धेद इत्ययं सोङ्गेदो नाम वचनभूषः ॥

निरुद्धेदो यथा,—

तनुत्वरमणौयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।

अभवन्वितरां तस्या वलयः कान्तिद्वये ॥

अत्राभवन्निति वलय इति पदयोस्तिङन्तुवन्तयोरेकवचनवृद्धवचने
अनुङ्गित्वे एव श्लिषप्रते इत्ययं निरुद्धे दो नाम वचनश्लेषः ॥

पदश्लेषो यथा,—

अरिभेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते ।

बालिवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥

अत्र प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां पृथगभिधानादभिधानमालोक्तानि
प्रातिपदिकानेव पदगद्देनोच्यन्ते । तेन पूर्वार्द्धे शत्रुभेदो मांसादस्ते
बाहुर्नित्यर्थनारिभेदपलाशाख्यवृक्षनामनीति श्लिषप्रते ॥ उत्तरार्द्धे
सालानां काननेन शोभते इत्येवंगौलेयमुद्यानमालेत्यर्थेन सालकेन
आननेन शोभत इत्येवंगौला बालितुप्रपमानार्थः श्लिषप्रते स एव पद-
श्लेषो नाम शब्दश्लेषः ॥

वर्णश्लेषोऽपि पदश्लेष एव । स यथा,—

त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वद्वा अमरुद्भूमिरेकोलोकत्रयात्मकः ॥

अत्र त्वमेव पातालमित्यकारः पाश्चात्ये, त्वं च अमरमरुद्भूमिरिति
चकारः पौरस्तोऽक्षरे श्लिष्टः पातालश्चामरेति च पदं रचयति ॥
सोऽयं पदश्लेष एव वर्णश्लेष उच्यते ॥

भाषाश्लेषो यथा,—

कुरु लालसभूलेहे महिमोहहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम् ॥

अत्र, “याननीताज्जरुद्राणीं कान्ताञ्च पुरतः स्थिताम् । रणेच्छुः
कश्चिन्ननर्व दिव्यप्राक्तया गिरा ॥” तत्र रुद्राणीपक्षे हे उमे हरे
भवे वरं अष्टं भावं कुरु किम्भूते लालसभूलेहे लालसभूः कामरूः
लेढि यस्तस्मिन् तथा महिम्ना प्रभाषेण ऊहं वितर्कमपहरति यस्तस्मिन्
महिमोहहरे महेश्वासन्निधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रूयते ।
अतएव तोहन्ति अर्हयन्ति ये अरयस्त्वैर्विच्छिन्ने विरहिते । अपर-

मयरीणां विच्छेदकारणमाह । हरिणारिसारदेहे हरिणारिः सिंह-
सास्य सारो बलं स देहे यस्य तस्मिन् वरे परिणेतरीति । उभाया
एव वा इमानि सम्बोधनविशेषणानि । कान्तापञ्चे तु हे कान्ते तव
योऽथ हरिनार्थेऽपि श्रियाः सार उत्कृष्टो देहस्तत् यद्हरं श्रेष्ठं विली-
रनाननस्तनजघनादि तन्मे भावमभिलाषं हरतु कामं पूरयत्वित्यर्थः ।
किम्भूते देहे, कुटिलालसभ्रलेखे महीभोंहृष्टे हारिणि विच्छिन्ने च
तनुमथत्वादिभिरिति ॥

यथा वा,—

रुचिरं जितारिहेतिं जननमितं सामकायमकलङ्कम् ।

सन्तममितञ्च मानय कमलासनमभिविराजन्तम् ॥

भूतसकृतभाषाभ्यां द्विर्नमस्कृत्य माधवम् ।

जगाम समरं कोऽपि कस्य श्रेयसि तप्तयः ॥

तत्र भूतभाषायां यथा, रुचिरं मनोहरं जितारिहेतिं भगवस्य आयुधं
जनैर्नमितं श्यामकायमकलङ्कं शान्तं शान्तरूपं अमितं अनन्तं
च संसुच्चये कमलासनं ब्रह्माणं अभिलक्षीकृत्य विराजन्तं शोभमानं
मानय पूजयेति ॥ संस्कृतभाषायां यथा । रुचिभिः रञ्जिता अरिहेतयः
चक्रदीप्तयः येन तं, जननैः दशभिरवतारैर्मितं परिच्छिन्नं, सामानि
कायति गायति यः स सामकायः तं, न विद्यते कला यस्य सोऽकलङ्कः,
कं सन्तं ब्रह्माणं सन्तम्, अं विष्णुं इतं गतं, अभि विराजं तं
गरुत्मन्तमभि तं प्रसिद्धं कमलासनं श्रिया संसक्तं मा नय मां प्रापयेति ॥

आवृत्ति र्था तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता ।

अलङ्कारस्य विद्वद्भिरनुप्रासः प्रदर्शयते ॥ ७० ॥

श्रुतिभि र्दृष्टिभि र्वर्णैः पदै र्नामद्विरुक्तिभिः ।

लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते ॥ ७१ ॥

प्रायेण श्रुतत्रनुप्रासस्यैष्वनुप्राप्तनायकः ।

सनाथैव हि वैदर्भी भाति तेन विचित्रिता ॥ ७२ ॥

निवेशयति वाग्देवी प्रतिभानवतः कवेः ।

पुरो येऽमुमनुप्रासं ससमाधिनि चेतसि ॥ ७३ ॥

स त्रिधा ग्राम्यो नागर उपनागरञ्च । तेषु ग्राम्यप्रश्चतुर्द्धा मरुणो वर्ण-
मरुणो वर्णोत्कटो वर्णोत्कटञ्च ॥ तेषां मरुणो यथा,—

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

तदा प्रभृति धर्मस्य लोके ऽस्मिन्नुत्सवो ऽभवत् ॥

अत्र स्थानतः समानश्रुतीनां मूर्द्धग्यतालव्यदन्तैष्ठप्रकण्ठवर्णानां प्रथम-
तृतीयपादयोर्निरन्तरा द्वितीयचतुर्थपादयोश्च सान्तरा षट् इव स्वग्दा-
न्तीव वा वर्णप्रदानान्मरुणैवावृत्तिः ॥ सोऽयं श्रुत्यनुप्रासो मरुण
इतुप्रचरते ॥

वर्णमरुणो यथा,—

स्थिता क्षणं पद्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलोष्ठु तसराः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

अत्र दन्तमूर्द्धन्यावोष्ठौ डलयो वैश्वेन दन्तप्रपञ्चकं मूर्द्धन्य इत्यादि-
क्रमेण यद्यपि पूर्ववत् स्थानतः समानश्रुतितया मरुणैवावृत्तिः तथापि
चित्तपट इव माल्यग्रथन इव वा । योऽयं क्षणं पद्मसु ताडिताधराः
पयोधरो वलो स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दव
इति नानावर्णात्मकः सूत्रान्तरसेप्रव पुष्पान्तरसेप्रव वा स्थानभेदेन
मरुण एव निवेशः । तेनैष श्रुत्यनुप्रासो वर्णमरुण इतुप्रचरते ॥

वर्णोत्कटो यथा,—

विमुच्य सा हारमहार्थप्रनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलसच्चन्द्रना ।

बबन्ध बालारुणबभ्रुवल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंज्ञति ॥

अत्र सर्वं पूर्ववत् ॥ किन्तु तृतीयपादे बबन्धबालारुणबभ्रुवल्कलमिति
वर्णाधिक्ययोगः ॥ सोऽयं वर्णोत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः ॥

वर्णानुत्कटो यथा,—

ततः प्रभृतुप्रन्मदना पितु गृहे ललाटिकानन्दनधूसरालंका ।

न जातु बाला लभते स्त्र निर्वृतिं तुपारसंघातशिलातलेष्वपि ॥

अत्र दन्तप्रवर्णं प्रायतया अतिमष्टणत्वे शिलातलेष्विति दन्तप्रवर्णाभ्यामेव वर्णस्तोमो दत्तः । सोऽयं वर्णानुत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः । तेऽमी चत्वारोऽप्यतिप्रसिद्धतया प्रास्या उच्यन्ते । ग्रंथवैपरीतेषु न नातिप्रसिद्धो नागरः । यथोच्यते,—

एकत्वबुद्धिर्भेदेऽपि तत्तुऽप्येकत्वनिङ्गवः ।

यस्य वर्णस्य तं प्राञ्जरनुप्रासस्य जौवितम् ॥ ७४ ॥

तत्र भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या समानस्थानयो र्थथा,—

हरेर्लङ्घितर्धर्माणु व्योम्नि दीर्घेण रंहसा ।

बलिबन्धनघोरोऽङ्घ्रिगंहःसङ्घं निहन्तु यः ॥

अत्र हकारस्य तुल्यस्थानेन घकारेण सह भेदेऽप्येकत्वबुद्धेस्तुल्यश्रुति-
त्वमिति भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैवासमस्थानयो र्थथा,—

उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रदण्डपाताहताम्भसि ।

जगदुद्धानमम्भोधाधुन्ममज्ज ममज्ज च ॥

अत्र उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रेत्यत्र छकारयोरिव तस्यकारस्यपि तुल्य-
श्रुतित्वमिति असमानस्थानत्वेन भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासो-
ऽयम् ॥ तत्तुऽप्येकत्वनिङ्गवेन उकारवकारयकाराणां यथा,—

कोडे मा डिम्भमादाय चण्डि पीडय वचसा ।

कर्णे भ्रूहि घयस्याया युवा यदयभुच्यते ॥

अत्र उकारादीनामीषत्सृष्टतादिभिरैकत्वेऽपि भेदावभास इति तत्तुऽ-
प्येकत्वनिङ्गवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैव ढकारवकारलकाराणां यथा,—

नवोढे त्वं कुचाटप्रापि नोपगूढाय ढौकसे ।

वहन् बाहलते क्लीणो वरः पुलकलङ्घिते ॥

अत्र ढकारादीनामीधत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभाम इति तच्चे
ऽपेप्रकत्वनिङ्गवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

उभयगुणयोगान्धात्यप्रसिद्ध उपनागरः । यथोच्यते,—

डलयोरैक्यमित्यादिवाक्यैर् यथसप्रानुमीयते ।

समानश्रुतितान्योन्यं सोऽनुप्रासः प्रशस्यते ॥ ७५ ॥

स डलयोरैकेत्रन यथा,—

शयने यस्य शेषाहिं सनीडे वडवानलः ।

महासाहसिनामग्रं तमीडे जडशायिनम् ॥

स्यसुपनागरः श्रुत्यनुप्रासः ॥

नणयोरैकेत्रन यथा,—

वाणैः क्षुम्भेषु सैन्येषु त्वया देव रणाङ्गणे ।

हृत्तशेषाः अयन्तीमे शून्यारण्यानि विहिषि ॥

अत्र क्षुम्भेषु सैन्येषु शून्यारण्यानि इति नकारणकारयोः स्वल्पश्रुतित्व-
मेकत्वं वा भासत इति उपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

रलयोरैकेत्रन यथा,—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यप्रसन्न रथगाः परितः स्फुरन्तगा ।

रत्नैः पुन रथं रत्नं स्वामानिन्विरे वंशकरोरनीलैः ॥

अत्र करीरनीलैरिति रेफलकारयोरैकेत्रन तुल्यश्रुत्या चतुर्ष्वपि पादे-
ष्वनुप्रासनिर्वहणमित्युपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

दन्तप्रतालव्यानामैकेत्रन यथा,—

विद्यास्थन्दो वाग्विदा यः प्रसन्नः पुण्यां वाचं देवतां तां नमाम् ।

यां ब्रह्माण्डचिन्तयन्तो विशोकाः सा नो देयात् सूर्यतासूर्यतानि ॥

अत्र दन्तप्रतालव्यानामैकेत्रन तुल्यश्रुतितेत्युपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

सर्वेऽपि चानुप्रासाः प्रायेण विसदृशवर्णान्तरिता एव स्वदन्ते । इत्यो-
ष्ठप्रकण्ठप्रादीनामिहानुप्रवेशो भवति ॥

यथा जप्रोत्स्रा चन्द्रमसं यथा लावण्यमङ्गनाम् ॥

प्रनुप्रासस्तथा काव्यमलङ्कृतमयंक्षमः ॥ ७६ ॥

अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णमयोऽपि यः ।

सोऽप्यनेन स्ववकितः श्रियं कामपि धुपतीति ॥ ७७ ॥

सुहृद्वारवर्त्तमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते ।

काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ॥ ७८ ॥

कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्क्षणी वानवासिका ।

द्राविडो माथुरी मात्सी मागधी ताम्बलिसिका ॥ ७९ ॥

अड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधप्रपत्ते ।

अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते ॥ ८० ॥

तासु कवर्गानुप्रासवती कार्णाटी यथा,—

कान्ते कुटिलमालोक्य कर्णकण्डूयनेन किम् ।

कामं कथय कल्याणि किङ्करः करवाणि किम् ॥

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा,—

ज्वलज्जटिलदीपाञ्चिरञ्जनोच्चयचारवः ।

चम्पकेषु चकोराक्षि चञ्चरौकाश्चकासति ॥

टवर्गानुप्रासवती कौङ्की यथा,—

कुम्भकूटाङ्कुट्टाककुटिलोत्कटपाणिषट् ।

हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि चेष्टते ॥

तवर्गानुप्रासवती कौङ्क्षणी यथा—

मधुर्मधूनि गान्धर्वमन्दिरे मदिरेक्षणा ।

इन्दु रैन्दीवरं दाम काममानन्दयन्ति नः ॥

पवर्गानुप्रासवती वानवासिका यथा,—

प्रिया प्रगल्भा ताम्बूलं परिस्तुत् फुल्लसुत्पलम् ।

षयत्काः पञ्चवाणस्य पञ्चमः पञ्चमध्वनिः ॥

धन्तस्थानुप्रासवती द्वाविडौ यथा,—

प्रियाललवलीतालतमालैलावनावली ।

भाति पत्रलहिन्तालकृतपुण्ड्रा बधूर्निव ॥

जघ्नानुप्रासवती मायुरो यथा,—

पुष्पाती पुष्यधनुषं मुष्पाती प्लोपविप्लुषः ।

मिपन्ती निर्निमेपेण चक्षुषा मानुषी न सा ॥

द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्सी यथा,—

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्भराम्भःकणोक्षितः ॥

द्वाभ्यां विदर्भितैकवर्ग्यां मागधी यथा,—

अधौघं नो वृसिंहस्य घनाधनघनध्वनिः ।

हन्याद् घुरुघुराघोरः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥

स्वान्तप्रसंयोगिकवर्गां ताम्रलिप्तिका यथा,—

शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराश्चार्काञ्जनकाञ्चयः ।

कङ्कणाङ्गभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः ॥

सरूपसंयोगग्रथितौडौ यथा,—

सल्लतापल्लशोल्लासी चिन्तवृत्तचरो वृणाम् ॥

मञ्जतीज्जलसञ्जारु नदीषु मलयानिलः ॥

असरूपसंयोगग्रथिता पौण्ड्री यथा,—

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।

पीनस्तनस्थिता ताम्रकम्बवस्त्रेव वारुणी ॥

अकठोराचरादानं नातिनिर्वहणैषिता ।

अशैथिल्यञ्च सत्कर्तुं वृत्तप्रमुप्रासमीशते ॥ ८१ ॥

क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति क्वचिदस्ति च नास्ति च ।
वर्णानुप्रास एषा तु सर्वतो ऽस्तीति भिद्यते ॥ ८२ ॥

अनेत्र पुनरन्यथा वृत्तिं व्याचक्षते ॥

स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धो वापि यो मिथः ।
स्फुटादिवन्धसंसिद्धयै सेह वृत्तिं निर्गद्यते ॥ ८३ ॥
षाक्यव्यापी च संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ।
सौकुमार्यप्रमथ प्रौढिर्मथमत्वं च तद्गुणाः ॥ ८४ ॥
गम्भीरौजस्विनी प्रौढा मधुरा निष्ठुरा शुभ्रा ।
कटोरा कोमला मिथ्या परुषा बलिता मिता ॥ ८५ ॥
इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपद्यते ॥
कारणं पुनरुत्पत्तेस्त एवासां विजानते ॥ ८६ ॥

तासु गम्भीरा यथा,—

अपफन्दन्तेण णहं महिं च तडिउद्धमाविअदिसेण ।
दुन्दहिगम्भीररवं दुन्दहिअं अंनुवाहेण ॥

सैषा प्रायस्तवर्गपवर्गयोस्तृतीयचतुर्थानां प्रकारफकारयोश्च स्वसंयोग-
विन्दयोगाभ्यां जायते ॥

श्लोजस्विनी यथा,—

पताअ सौभराहअधाउसिलाअलणिससाराइअजलंअं ।
सच्चं ओज्जुरपहसिददरिसुहणिम्महिअवउलमइरामोअं ॥

सैयं मूर्ध्न्यानां प्रथमचतुर्थपञ्चमद्वितैस्तदावृत्तप्रा च प्रायो जायते ॥

प्रौढा यथा,—

कृत्वा पुंवत् पातसुच्चैर्भृगुभ्यां मूर्द्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निरीषाः ।
कुञ्चन्ति द्यासुत्पतन्तः स्मरान्तं स्वलोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥

सैषा प्रायेण मूर्ध्न्यानामन्तःस्थानां संयोगात् पूर्वगुणत्वेन जायते ॥

मधुरा यथा,—

किञ्चल्लकसङ्गी शिञ्जानभङ्गलाञ्छितपञ्चकः ।

अथं मधुरपैति त्वां चण्डि पङ्कजदन्तुरः ॥

सैषा प्रायोऽनुस्वारपुरोवर्त्तिस्पर्शतया जायते ॥

निष्ठुरा यथा,—

स्वाङ्गशिष्टाद्रिजन्मानं नेवाञ्चिः पूष्टमन्मथम् ।

स्तौमि तत्रचं दुप्रषञ्जेप्रठं द्रैत्यश्रेण्याञ्चिं ताङ्गिकम् ॥

सैषा प्रायःसंयोगभूयस्त्वेनोत्पद्यते ॥

श्लथा यथा,—

दयितजनविरहविगलितनयनोदकपीतहरिणमदतिलकम् ।

वदनमपगतमृगमद्प्रशिकरणिं वहति लोलदृशः ॥

स्यं प्रायो व्यञ्जनानामसंयोगेन जन्यते ॥

कठोरा यथा,—

निसर्गनिर्गतानर्घषर्घरध्वनिहास्तिकम् ।

चक्रे चक्रं युधि कामन्त्रलर्कः कर्कशाकैरुक् ॥

सैषा प्रायःकण्ठप्ररेफादिसंयोगादुत्पद्यते ॥

कोमला यथा,—

दारुणरणे रणन्तं करिदारणकारणं छपाणं से ।

रमणकृते रणरणकी पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥

स्यं रेफणकारादसंयुक्तकोमलवर्णविरचनया निष्पद्यते ॥

मिश्रा यथा,—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिग्ङ्गनाः ॥

सैषा प्रायःकठोराणामोष्ठप्रकण्ठप्रमूर्ध्न्यानां बाङ्गल्यादिभिरुपलभ्यते ॥

परुषा यथा,—

जक्रे निङ्गादिङ्गादोऽसौ कङ्काराह्लादितङ्गदः ।

प्रसङ्गा मत्वा गच्छ्यं त्वमर्हणार्हः शरन्मरुत् ॥

सैषा प्रायेणोष्णामन्तःस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ॥

ललिता यथा,—

द्वाविड्डीनां ध्रुवं लीलारोचितम्भ्रूलते मुखे ।

आसज्जराजप्रभारं स्वं सुखं स्वपिति मन्मथं ॥

सैषा प्रायेण दन्तग्रीष्ठप्रतालव्यानां मध्येऽन्तःस्थादिसंयोगैः स्थाप्यते ॥

अमिता यथा,—

वकुलकलिकाललामनि कलकण्ठीकलकलाकुले काने ।

कलया कलावतोऽपि हि कलयति कलिकास्त्रतां मदनः ॥

सेयममितयोरेव ककारलकारबन्धयोरनुप्रासेन प्रसूयते ॥

द्वृत्तिं द्वादशधा वृत्तिः कैश्चिद् यथा कथितेह सा ।

न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः पृथक्त्वेनावभासते ॥ ८७ ॥

श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरपि दुष्कगः ।

क्वचिद्भेदाः पृथक्कर्तुमस्यासेनह नैष्यते ॥ ८८ ॥

यथाम्नातकपुष्पादिः स्वगादे वर्ण उच्यते ।

वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते ॥ ८९ ॥

स तु स्तवकवःन् स्थानी गर्भो विवृतसंरतः ।

गृहीतमुक्तः कमवान् विपर्यस्तोऽथ संपुटम् ॥ ९० ॥

मिथुनं वेणिका चित्तो विचित्रश्चेति वर्णयते ।

वर्णावृत्तिः प्रयोगेभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो मनोपिभिः ९१ ॥

तेषु स्थाने स्थानेऽनुप्रासविन्यासतः स्तवकवान् यथा,—

यस्यावासीकृतहिर्मागरे गुञ्जतां कुञ्जराणा-

माविश्वक्रे वनगजमदाघ्राणधोरायितानि ।

दूर्पोत्फुल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्ड-

स्त्रोच्छाकांषत्रणितसरलानोकहस्कन्धगन्धः ॥

अत्र गुञ्जतां कुञ्जराणामित्यादेर्धर्णस्तवकस्यत्र स्थाने स्थाने विन्यासादयं

वर्णानुप्रासः स्तवकवानितुप्रचरते ॥

नियतधिवक्षितस्थानविशेषः स्थानी यथा,—

बाले मालेयमुञ्चैर्न भवति गगनध्यापिनी नीरदानाम्
किं त्वं पद्भ्यान्तरालैर्मलिनयसि मुधा वक्तुमशुप्रवाहैः ।

एषा प्रोहृत्तमन्तद्विपकटकषणक्षुविन्धप्रोपलाभा

दावाग्ने र्थोमलग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥

अत्र पादप्रथमविभागस्थानेषु बाले मालेयमित्यादिनियमेन वृत्तिः सोऽयं
वर्णानुप्रासः स्थानीतुप्रचरते ।

आवृत्ते वर्णान्तरायेण गर्भो यथा,—

कालं कपालमालाङ्गमेकमन्धकस्त्रदनम् ।

वन्दे वरदमीशानं शासनं पुष्पधनुनः ॥

अत्र कालं कलापमालेत्यङ्गमेकमिति वन्दे वरदमीशानं शासनमित्या-
दिषु पकारवकारमकाररेफकारगर्भाधानादयं वर्णानुप्रासो गर्भ-
इतुप्रचरते ॥

स्थाने स्थाने विकाससङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृतो यथा,—

न मालतीदाम विमर्दयोगं न प्रेम नवंप्र सहतेऽपराधान् ।

ज्ञानापि न ज्ञायति केसरस्त्रग् देवी म खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र प्रथमपादे मालतीदामेत्यादिभिर्विकासः । द्वितीयपादे प्रेमेते-
कावृत्तत्रा सङ्कोचः ॥ तृतीयपादे ज्ञानापि न ज्ञायतीतेप्रताभ्यां
केसरस्त्रगितेप्रताभ्याञ्च विकासः ॥ चतुर्थेनेति सङ्कोचः । सोऽयं वर्णानुप्रासो
विवृतसंवृत इतुप्रचरते । चक्रवालवद्धानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तो यथा,—

लोलस्रवद्गलवलीवलयानिकुञ्ज-

श्रुजत् कपिञ्जलकुलायकुलावनद्धाः ।

अधूपिरे कनकचम्यकराजिकान्ता

येनापरान्तविजये जलधेरुपान्ताः ॥

अत्र चक्रवालकर्मः सुव्यक्त एव । सोऽयं वर्णानुप्रासो गृहीतमुक्त इतुप्रचरते ।

क्रमेण, द्विवाष्णीं त्रिचतुराणां वर्णानामसंयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् यथा,—

• नितम्बगुर्वीं गुरुणा प्रयुक्ता बधू विधाटप्रतिमेन तेन ।

• चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोकमग्नौ ॥

अत्र गुर्वीं गुरुणा प्रयुक्तेति बधू विधाट इति चकार चकोरेति लज्जा-
वती लाजेति विमोकमग्नौ इति ह्यंशस्त्रयाणांश्चास्वरसंयोगवर्णानां
क्रमेणावृत्तिः । सोऽयं वर्णानुप्रासः क्रमवानितुप्रचरते ॥

क्रमवतां विपर्ययप्रयोन्यासाद्विपर्ययप्रयो यथा,—

प्रणवः प्रवणो यत्न प्रथमः प्रमथेषु यः ।

रणवः वारणमुखः स वः पातु विनायकः ॥

अत्र वुप्रत्कमो व्यक्तं एव सोऽयं वर्णानुप्रासो विपर्यय इतुप्रचरते ।

स्वाद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह पादमथान्तयोरनुप्रासः संपुटं । यथा,—

• स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्वैर्यत्रविमुखम्

महारोगा भोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः ।

• गृहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला

यमः स्वैरी वैरी तदपि न हितं कर्म विहितम् ॥

तदेतल्लक्षणेनैव वप्राख्यातम् । सोऽयं वर्णानुप्रासः संपुटमितुप्रचरते ॥

अन्तःपादमुपसंहारोपक्रमयो विवक्षितस्वरानुप्रासो मिथुनं यथा,—

त्यज मनसि सदाहे हे स्मर स्थानमस्मिन्

ननु किरसि शरीरे रे किमिन्दो मर्यूखान् ।

अयि परिहर वायो योगमङ्गैर्मदीयैः

प्रणयिनि समवेते ते भवन्तः सुखायः ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातं । सोऽयं वर्णानुप्रासो मिथुनमितुप्रचरते ॥

आवाक्यपरिसमाप्तैर्वर्णानुप्रासनिर्वाहो वैणिका यथा,—

विद्वाणे रुद्रदन्डे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्जे

• जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति तत्रक्तवैरे कुवेरे ।

वैकुण्ठे कुण्डितास्त्रे महिषमतिरुषं पैरुषोपन्ननिघ्नम्
 निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥
 तदेतन्नातिदुर्बोधं । सोऽयं वर्णानुप्रासो वेणिकेतुप्रचरते ॥
 उक्तलक्षणभ्योऽन्यस्त्रितः । यथा,—

नीते निर्वाजदीर्घामघवति मघवद्वज्रनिद्रानिदाने
 निद्रां द्रागेव देवद्विषे सुषितरुषः संस्कारन्तप्राः स्वभावम् ।
 देव्या दृग्भ्रस्तिरुभ्यस्त्रय इव गलिता राशयो रक्तताया
 रक्षन्तु त्वां त्रिशूलक्षतिकुहरभुवो लोहितान्मःसमुद्राः ॥
 एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः । एकवर्णावृत्ते वृत्तप्रनुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्त्येण
 विचित्तो यथा,—

चञ्चत्काञ्चनकाञ्चयो लयचलञ्चोलाञ्चलैर्वञ्चिता-
 श्चारीसञ्चरणैकचारुचरणाः सिञ्चन्ति चिञ्चंमम ।
 लीलाचञ्चुरचञ्चरीकरुचिभिस्त्रूलालकैश्चर्चिताः
 किञ्चिञ्चन्दनचन्द्रचम्पकरुचां चौयर्गो मृगौलोचनाः ॥
 अन्ये पुनरन्यथा चित्तविचित्तयोर्लक्षणं व्याचक्षते । तत्र यमकच्छायानु-
 कारौ चित्तः, ससवर्णानुप्रासवान् विचित्त इति ॥
 तत्र चित्तो यथा,—

सर्वाशास्त्रिधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धकुधि
 क्षामक्ष्मास्त्रि मन्दमुन्मधुलिहि स्फुच्छन्दकन्दद्रुहि ।
 श्रुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिगजसि ष्वालायमानान्मसि
 जेप्रष्ठेय मासि खराकतेजसि कथं पाप्य व्रजन् जीवसि ॥

विचित्तो यथा,—

उद्यद्वर्हिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपाप्यायुषि
 चप्रोतहिप्पुषि चन्द्ररुष्सुषि सखे हंसद्विषि प्राट्टिषि ।
 मा सुशोचकुचान्तसम्मतगलहाष्पाकुलां बालिकाम्
 काले कालकरालनीलजलद्व्यालुप्तभास्वत्स्विषि ॥

वर्णाटन्तिरनुप्रास इति यः क्षतलक्षणः ।

सोऽयं द्वादशधा भेदैः प्रविभज्य प्रदर्शितः ॥ १२ ॥

समग्रमसमग्रं वा यच्छिन्नावर्त्तते पदम् ।

पदाश्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते ॥ १३ ॥

विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया ।

अनिर्वाह्याच्च स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते ॥ १४ ॥

मरुणो दन्तुरः श्लक्ष्णः संपुटं संपुटावली ।

खिन्नाः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली ॥ १५ ॥

गृहीतसूक्तनामाभ्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् ।

इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहेष्यते ॥ १६ ॥

तेषु मरुणो यथा,—

स रणे वारणास्यस्य दशनेऽशनिस्मभवे ।

चकार वलयाकारं भुजं भुजगभीषणम् ॥

सोऽयमसंयुक्तवर्णाटन्तेः पदानुप्रासो मरुण इत्युच्यते ॥

दन्तुरो यथा,—

स नैषधस्याधिपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्गेन्द्रात् पुत्रं यमाङ्गं निषधाख्यमेव ॥

अत्र निषिद्धशत्रुरिति पदे संयोगाधिक्येन दन्तुरता । सोऽयं पदानुप्रासो

दन्तुर इत्युच्यते ॥

श्लक्ष्णो यथा,—

अपेच्छि कान्ते वैदेहि देहि प्रतिवचो मम ।

अरविन्दाक्षि दाक्षिण्यमलङ्कारो हि योषिताम् ॥

अत्र स्वरेण सहावृत्तेः श्लक्ष्णता । सोऽयं पदानुप्रासः श्लक्ष्ण इत्युच्यते ॥

संपुटं यथा,—

सदर्प इव कन्दर्पस्तरला माहर्षा मतिः ।

असार इव संसारः कुरुष्व मदसुग्रहम् ॥

अत्रेवशब्दस्यापदत्वे नाध्यवधायकत्वादनुप्रासोऽयं संपुटमितुप्रचरते ॥
संपुटावली यथा,—

करोति किं किरातोऽपि समाह्वय्य शिलीमुखान् ।

शिलीमुखान् समाह्वय्य किङ्किरातः करोति यत् ॥

अत्र करोतीत्येकं संपुटं, किं किरातः किङ्किरात इति द्वितीयं, समा-
ह्वय्य समाह्वयेति तृतीयं, शिलीमुखान् शिलीमुखानिति चतुर्थम् । सोऽयं
पदानुप्रासः संपुटावलीतुप्रचरते ॥

खिन्नो यथा,—

कुलजातिसमाकुलीकृतानां सुखदसुखदश्रयमूढचेतनानाम् ।

अभवविभवलाभलोलुभानां भव भवबन्धविभेदनाय भूयः ॥

अत्र रीतेरनिर्वाह्यात् खिन्नता । सोऽयं पदानुप्रासः खिन्न इतुप्रचरते ॥
स्तवकवान् यथा,—

भासयत्प्रपि भाषादौ कविवर्गं जगत्त्रयीम् ।

के न यान्ति निबद्धारः कालिदासस्य दासताम् ॥

सोऽयं वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशात् स्तवकवा-
नितुप्रचरते ॥

स्थानी यथा,—

परं जोष्वा उष्वा गरलसरिसो चन्दणरसो

खदक्षारो हारो मलप्रपवणा देहतवणा ।

सुषाली वाणाली जलदित्र जलद्वा तणुलदा

वरिठ्ठा जं दिठ्ठा कमलवज्रणा सा सुष्णणा ॥

सोऽयं पदानुप्रासः स्थाननियमात् स्थानीतुप्रचरते ॥

मिथुनं यथा,—

पुरः पारापारा तटभुवि विहारः पुरवरम्

ततः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवनं पावनमतः ।

तदग्रे तदग्रे गिरिरिति गिरेस्तस्य पुरतो

विशाला शालाभिः ललितललनाभिर्विजयते ॥
तदेतत् प्रतिपादं ह्योर्ह्योः पदानुप्रासयोर्विन्यासान्मिथुनम् ॥
मिथुनावली यथा,—

शिरसि शरभः क्रोडे क्रोडः करी करटे रटन्
उरसि च रुरर्मणेत्रणः शिखी सुखरो सुखे ।
कपिरपि हृदि क्कादी द्रुगाङ्गरि द्विभजिद्धतो
धनुषि लघुता लक्षेत्र पूर्वो जयोऽस्य यशस्विनः ॥
सेयं ह्योर्ह्योः पदानुप्रासयोर्निरन्तरमावृत्तिर्मिथुनावलीतुप्रचरते ॥
गृहीतमुक्तो यथा,—

पुन्नागनागकेशरकेशरपरिवासवासनासुरभिः ।
सुरभिर्मधुरमधुप्रियषट्चरणाचरणवान् प्रातः ॥
सोऽयं चक्रबालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्त इतुप्रचरते ॥
पुनरुक्तिमान् यथा,—

धूमाद् धूमकलुसे जलद् जलन्तान्तहन्तजीआवन्धे ।
पङ्क्तिरपङ्क्तिरुच्छदिसेरसद्दरसन्तति सिद्धरे धणुस्मि णह्दअलं ॥
अत्र धूमादीनां पुनर्वचनात् पदानुप्रासोऽयं पुनरुक्तिमानितुप्रचरते ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी पद्यद्रुगता ॥ ६७ ॥
लाटानुप्रासवर्गस्य यावद्वा वक्ष्यते गतिः ।
पदानुप्रासवर्गोऽपि तावद्धैव प्रपञ्च्यते ॥ ६८ ॥
स्वभावतश्च गौर्या च वीष्माभीक्ष्णादिभिश्च सा ।
नाम्नां द्विरुक्तिभिर्विक्रेतदनुप्रास उच्यते ॥ ६९ ॥

सा स्वभावतो यथा,—

कुर्वन्तोऽमी कलकलं मारुतेन चलाचलाः ।
प्रातर्गुलुगुलायन्ते गजा इव घनाधनाः ॥

अत्र कलकलमितप्रादिषु स्वाभाविकी पुनरुक्तिरुपदिश्यते ॥

गेष्या यथा,—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्र स्तथाञ्जु जमञ्जु जम्
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।

इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं
तदियमवला कान्तिं धत्ते कुतः सकलात्मिकाम् ॥

अत्रामृतममृतमित्यादिष्वभेदेऽपि भेदोपचारेण विशेषणविशेषप्रभावः
सामान्यविशेषभावाद्भवन् पुनरुक्तिवद्भासिते ॥ वीष्मा यथा,—

शैले शैले न माणिकं मौक्तिकं न गजे गजे ।

देशे देशे न विद्वांसश्चन्दनं न वने वने ॥

स्यं द्रव्यवीमायां द्विरुक्तिः ॥ एवं गुणजातिक्रियावीष्यामपि द्रव्यं ॥

प्रकारे गुणवचनसेत्रत्यादिरपि वीष्माप्रकार एव । यथा,—

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णावाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।

मन्दमन्दमुदितः प्रगयौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥

आभीक्ष्ण्येण यथा,—

श्लेषं श्लेषं मृगहृशा दत्तमाननपङ्कजम् ।

मया मुकुलिताक्षेण पायं पायमटप्यत ॥

सोऽयमाभीक्ष्ण्ये णमुल् स चानुप्रयुज्यते इति पुनरुक्तिः ।

क्रियापदाभीक्ष्ण्येणैवैरुक्तौ तु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्तिर्यथा,—

जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिपाकी

जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ।

जयति जयति धन्यः सोऽपि भक्तस्तयो र्यः

किमपरमिह धन्यं वर्णयते भावदेव ॥

आदिग्रहणेन निमूलसम्भ्रमादयः परिगृह्यन्ते । तेषु निमूलादि र्यथा,—

निमूलकाषं कषति स्वान्तमन्तः स्मरन्वरे ।

लाजस्फोटं स्फुटन्तप्राग्नु हृदये चारयष्टयः ॥

सम्भ्रमेण यथा,—

अस्थीन्यस्थीन्यजिनमजिनं भस्त्र भस्त्रेन्द्रिन्द-

र्गङ्गा गङ्गोरग उरग इत्याकुलाः सम्भ्रमेण ।

भूषावेष्टोपकरणगणप्रापणव्याघतानाम्

वृत्थारम्भप्रणयिनि शिवे पान्तु वाचो गणानाम् ॥

हर्षावेशविस्मयादयोऽपि सम्भ्रमस्योपाधयो भवन्ति । तेषु हर्षसम्भ्रमेण यथा,—

रुधुः कौतुकोत्तालास्तस्ताममरावतीम् ।

कार्जुनः कार्जुन इति ब्रुवत्यो नाकयोऽप्लित ॥

आवेगसम्भ्रमेण यथा,—

कञ्चुकं कञ्चुकं सुञ्च हारं हारं परित्यज ।

हा हा दहति दावाग्निर्वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु ॥

अत्र सुञ्च परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेष्ववेगसम्भ्रमाभावात् द्विरुक्तिः । तथाहि अरण्यानीप्रवेशे विजिगीषुद्दिषो योषिद्वाक्यसि-
सम्भ्रमावेगात् कयापेप्रवसुचप्रते ॥ तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसम्भ्रमः । सहि
आगते दावाग्नावुत्तारयितुमशक्यः । ततस्तद्व्रासङ्गहेतौ हारे, अनन्तरं
परापतितदावाग्निदीप्तं वाससीति ॥

विस्मयसम्भ्रमेण यथा,—

अहो रूपमहोरूपमहो सुखमहो सुखम् ।

अहो मध्यमहो मध्यमस्थाः सारङ्गचक्षुषः ॥

एतेषु समस्तेष्वपि सम्भ्रमेषु यावद्बोधमिति द्विरुक्तिः ॥

एवं विरक्तिरपि द्रष्टव्या,—

जय जय जय श्रीमन् भोज प्रभाति विभावरी

वद बद वद श्रुतं विद्वन्निदं ह्यवधीयते ।

शृणु शृणु शृणु त्वदत् स्वर्योऽनुरजति मण्डलम्

नहि नहि नहि स्नामार्त्तण्ड क्षणेन विरजप्रते ॥

क्रियासमभिहारश्च क्रियाभ्यासश्च यः पुरा ।
 युक्तावुदाहृतः सोऽपि नामानुप्रास उच्यते ॥ १०० ॥
 जायते न च दोषाय कावेऽलङ्कारसङ्करः ।
 विभूयति हारोऽपि स्तनौ ग्रीवां मृगीदृशाम् ॥ १०१ ॥
 अर्थाभेदे परावृत्तिः प्रवृत्तत्रा भिन्नयेह या ।
 स स्वरिभिरनुप्रासो लाठीय इति मीयते ॥ १०२ ॥
 स चाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः ।
 उभयश्चक्रबालश्च गर्भश्चेहाभिधीयते ॥ १०३ ॥
 यस्तु वप्रवहितो नाम नेगन्ता तस्य शक्यते ।
 कर्तुमेकादिगणना पदवृत्तत्रादिभङ्गिभिः ॥ १०४ ॥

तेष्ववप्रहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

उअहिस्मा जसेण जसं धीरं धीरेण गरुड्वा वि गरुड्वा ।
 रामो तिट्ठिए अविठ्ठिं भण्डु रवेण अ रवं समुप्फुदन्तो ॥
 अत्राव्ययानां द्योतकत्वादिवादिभिर्व्यवधानं नाश्रीयते ॥ न हीवादेः
 शाकल्येऽपि पृथक्पदत्वं शास्ति । यदेप्रवमिदमिहोदाहरणं युज्यते ॥
 त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वहशौ त्वहशाविव ।
 त्वमूर्त्तिरिव मूर्त्तिरे त्वमिव त्वं क्लशोदरि ॥ इति ।
 अस्ते प्रवैतत् । किन्तु यथा, “अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्र” इत्यादिकमभेदेऽपि
 भेदोपचारान्नामद्विरुक्तिस्थेयमितुप्रपेक्षते ॥

समस्तो यथा,—

अपहस्तितान्यकिशलयकिशलयशोभं विलोकयाशोकम् ।
 सखि विजिता पुरसुमनःसुमनः सुभगश्च मधुतिलकम् ॥
 अत्र किशलय किशलय इति, सुमनः सुमन इति च समस्तानामेवा-
 व्यवधानादयं लाठीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः पूर्वः पुनरवप्रवृत्त-
 व्यस्त इत्युच्यते । उभयस्तु द्विधा प्रथमः समस्तोऽपरो व्यस्तः प्रथमो

व्यस्तो ऽपरः समस्त इति च ।

तयोः प्रथमो यथा,—

जितलाटाङ्गनावक्त्रं वक्त्रं तस्या मृगीदृशः ।

कस्य न क्षोभजनकं जनकं पुष्पधनुनः ॥

तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातम् । द्वितीयो यथा,—

नलिनी नलिनीनाथकरसन्ततिसङ्गमात् ।

विकचा विकचास्थानां कान्तानां हरति त्रियम् ॥

अस्यापि लक्षणेनैवोक्तोऽर्थः । स्वापेक्षया व्यस्तोऽन्यापेक्षया समस्तो द्वितीयो

व्यस्तः समस्त इति स द्वितीयोभयशब्दवाच्यः । सोऽपि द्विधा प्रति-

पादमन्ताद्यो गर्भ इवानुप्रासविन्यासात् । तयोः प्रथमश्चक्रबालं यथा,—

जयति क्षुस्वतिमिरस्तिमिरान्धै कवस्त्रभः ।

वस्त्रभौकृतपूर्वांशः पूर्वांशतिलको रविः ॥

अत्र नतिमिरवस्त्रभ पूर्वांशेति शब्दास्तिमिगादिशब्दापेक्षया व्यस्ताः, यथास्वं

पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्ताः, पादान्ताद्यो विनिवेशिता इति यथोक्त-

लक्षणानुगमास्त्राटीयानुप्रासोऽयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तश्चक्रबालमित्यु-

चप्रते ॥ एतेन पादमध्येऽनुप्रासविन्यासाद् गर्भोऽपि व्याख्यातः ।

यथा,—

समाधवा माधवदत्तदृष्टिः सकौतुका कौतुकमन्दिरे सात् ।

सविभ्रमा विभ्रमदायिनी वः सपङ्कजा पङ्कजलोचना श्रीः ॥

व्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा रविः ।

दुःसहो विद्विषां स्वामी दुःसहस्तमसाश्च सः ॥

तदेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याक्रियते । सोऽयमेकगुणो व्यस्तश्च लाटीयानु-

प्रासो व्यवहित इत्युच्यते ॥

व्यस्त एवानेकगुणो यथा,—

किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशम्

दृश्यन्ते न भवाद्दृशेषु यतिषु स्वेषामदोषे दमाः । :
 ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः
 सर्वस्वेषु गुणैर्गृहीतच्छब्दयो लोकः कुतो वर्तते ॥

अत्र वच्मीति सन्तीतेप्रतयोरनेकगुणा वृत्तिः ॥

समस्त एकगुणो यथा,—

चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृगलोचन मृगशिरश्च नक्षत्रम् ।

तिथिरतिथिप्रियदशमी परतस्त्वेकादशी प्रहरात् ॥

ननुह तिथिरित्यसमस्तम् । न केवलमसमस्तं भिन्नार्थतया लाटीयानु-
 प्रासोऽपि न संगच्छते । संगच्छते च केनचित् पदानुप्रासेन च लाटी-
 यानुप्रासो वा नामानुप्रासो वा पदानुप्रासाद् भिद्यत इति ॥

समस्तोऽनेकगुणो यथा,—

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभुवनाम्भोरुहो नालदण्डः

चौष्णीनौकूपदण्डः चरदमरनदीपट्टिकाकेतुदण्डः ।

ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनभवनसम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः

अथैवै विक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥

अत्रानेकशो दण्ड इत्यस्यावृत्तिः । आभ्यां व्यस्तसमस्तभेदोऽपि व्याख्यातः ॥

यथा,—

दशरश्मिशतोपमदुर्गतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिणुसं विदुर्बुधाः ॥

अत्रानेकधा दशशब्द आवर्तते । अव्यवहितेऽपि द्वैगुणप्रादेर्न विरोधः ॥

यथा,—

वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शकसङ्काशकाशाः

काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनचराः श्रीनदीहंसहंसाः ।

हंसाभाम्भोदसुक्तः चरदमलरुचिर्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-

चन्द्राङ्गः शारदस्ते जयस्तुपनतो विद्विषां कालकालः ॥

व्यवहितव्यवहितभेदेऽपि दृश्यते यथा,—

धनैर्दुष्कलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते धनैरेव पापान्नरा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यो हि कश्चित् सुहृन्नास्ति लोके धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥
योऽपि, चाह्वाभ्यासः सोऽपि व्यवहितव्यवहितभेदं एव ॥

यथा,—

यैस्तं साक्षात्कृतो नाथ तेषां कामेषु को ग्रहः ।
अत्र पादापेक्षया व्यवहितत्वमह्वापेक्षया पुनरव्यवहितत्वं भवति । द्विभा-
गाभ्यासस्तु व्यवहित एव स्वदते ॥

यथा,—

अद्वायत्रौ यदि स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ, यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ॥
पादाभ्यासः पुनरव्यवहितो व्यवहितश्च दृश्यते ॥ तयोरवप्रवहितो
यथा,—

सन्तः ष्टणुध्वं हृश्ये निदध्वसुत्क्षिप्य बाहू परिरारटीमि ।
न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यं न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यम् ॥
व्यवहितो यथा,—

सुखेन लक्ष्मीर्जयति फुल्लपङ्कजचारुणा ।
दक्षिणेन करेणापि फुल्लपङ्कजचारुणा ॥
पूर्वाद्याटन्तयोऽपि चात्रैव द्रष्टव्या यथा,—
लीनेव प्रतिविम्बितेव खचितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रतुरग्नवे च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।
सा नश्ये तसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥

यमकानां हि यावन्तप्रो वर्णप्रन्ते भेदभक्तयः ।

अनुप्रासस्य लाटानां भिदास्तावन्तप्र एव हि ॥ १०५ ॥

उपमादिविद्युक्तापि राजते काव्यपद्धतिः ।

यद्यनुप्रासलेशोऽपि हन्त तत्र निवेश्यते ॥ १०६ ॥
 कुण्डलादिवियुक्तापि कान्ता किमपि शोभते ।
 कुङ्क मेनाङ्गरांगश्चेत् सर्वाङ्गीनः प्रयुज्यते ॥ १०७ ॥
 श्रुतिवर्णानुप्रासावैकविधौ कुन्तलेषु गौडेषु ।
 पदयो निर्गनुप्रासो द्वेषा त्रेषा च लाटेषु ॥ १०८ ॥
 वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीहयः ।
 नियमस्तदबुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥ १०९ ॥

वर्णशब्देन चात्र स्वराणां षडङ्निर्देशाद् व्यञ्जनान्येव प्रगृह्यन्ते । तत्र
 वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा,—

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततो ऽतिततातितुत् ।
 भाभो ऽभीभाभिभूभाभूरारारिरिरीररः ॥

त्रिव्यञ्जनं यथा,—

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।
 दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥

द्विव्यञ्जनं यथा,—

भूरिभि भौरिभि भौरौभूरैरभिरैभिरै ।
 भेरैरेभिभिरभ्रामैरभौरैरिभैरिभाः ॥

एकव्यञ्जनं यथा,—

न नोननुन्नो नुन्नोनो ना ऽना नानानना ननु ।
 नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नो ना ऽनेनानुन्ननुन्ननुत् ॥

कामस्थसर्वव्यञ्जनं यथा,—

कः खगौघङ्चिच्छैजा भाञ्जोठोठीडडंढणः ।
 तथोदधीन् पफर्वाभी र्मयोरिल्लाशिषां सहः ॥

छन्दोऽक्षरव्यञ्जनं यथा,—

सरत्सुरारातिभयाय जाग्रतो जगतत्रलं स्तोत्रजनस्य जायताम् ।

स्मितं स्मरारे गिरिजास्यनीरजे समेतनेत्तितयस्य भूतये ॥
षड्जादिस्वरव्यञ्जनं यथा,—

सा ममारिधमनीनिधानिनी सामधामधनिधामसाधिनी ।

भानिनी सगरिमा ऽपपापपा सापगा समसमागमाऽसमा ॥

सुरजाक्षरव्यञ्जनं यथा,—

खरगरकालितकण्ठं मथितगदं मकरकेतुमरणकरम् ।

तडिदिति रुदमुण्डहरं हरमन्तहरं दधे घोरम् ॥

चतुःस्थानचित्त्रेषु निष्कण्ठं यथा,—

भूरिभूतिं पृथु प्रीतिमुरुमूर्त्तिं पुरुस्थितिम् ।

विरिञ्चिं सूचिरुचिधौः श्रुचिभिर्नुतिभिर्धनु ॥

निस्तालव्यं यथा,—

स्फुग्त्कुण्डलरत्नौधो मधवद्वनुकर्बुरः ।

मेघनादोऽथ संग्रामे प्राष्टकालवदावभौ ॥

निर्दन्त्रं यथा,—

पापमापहारी रणकर्म्मशौण्डश्वण्डीशमिश्रो मम चक्रपाणिः ।

भूयाच्छ्रियापश्मयेक्षऽमाणो मोक्षाय मुख्यामरपूगपूजत्रः ॥

निरौष्ठ्रं यथा,—

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥

निर्मूर्ङ्गन्यं यथा,—

श्लभा इव धावन्तः सायकास्तस्य भूभुजः ।

निपेतुः सायकच्छिन्नास्तेन संयुगसीमनि ॥

त्रिस्थानचित्त्रेषु निरौष्ठ्रदन्त्रं यथा,—

जौयाज्जगज्जेप्रष्ठगरिष्ठचारस्वकार्चिषा कृष्णाकडारकायः ।

हरिर्हिरण्प्राचशरीरहारी खगेश्वरः श्रीश्रयणीयशयत्रः ॥

निरौष्ठ्रमूर्ङ्गन्यं यथा,—

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ।
आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥

द्विस्थानचित्त्रेषु दन्तप्रकण्ठैर्यथा,—

अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्गा सदङ्गना ।
सदानध सदा नन्द नताङ्गीसङ्गसङ्गतात् ॥

एकस्थानचित्त्रेषु कण्ठैर्यथा,—

अगा गां गाङ्गकाकाक गाहकाघककाकहा ।

अहाहाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥

स्वरचित्त्रेषु ऋस्वैकस्वरं यथा,—

उरुगुं घुगुरुं युत्सु चुक्रुशुसुष्टुवुः पुरु ।

लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुज्ज नुं मुज्ज मुंज्जः ॥

दीर्घैकस्वरं यथा,—

वैधैरै नैरैशैरै न्द्रैरै जैरै लै जैनैः सैङ्गैः ।

मैत्रै नैकैर्धैर्यैर्वैरैदैः स्वैः स्वैरैदैर्वैस्वैस्वैः ॥

ऋस्वद्विस्वरं यथा,—

द्वितिस्थितिमितिद्विप्रिविधिविन्निधिसिद्धिलिट् ।

मम त्रप्रत्त नमद्दत्त हर स्मरहर स्मर ॥

दीर्घद्विस्वरं यथा,—

श्रीदीर्घा ऋकीर्ती धीनीती गीः प्रीती ।

एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥

त्रिस्वरेषु ऋस्वस्वरं यथा,—

.. द्विति, विजिति, स्थिति, विहित, त्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुधु गुंरु दुधुवुः स्वमरिकुलं सुधि कुरवः ॥

चतुःस्वरेषु दीर्घस्वरं यथा,—

आम्नायानामाहान्तरा वाग् गीतीरीतीः प्रीती भीतीः ।

भोगो रोगो मोदो मोहो धेये चेच्छेत् चोमे देशे ॥

प्रतिष्यञ्जनविन्यस्तस्वरं यथा,—

तापेनोग्रोऽसु देहे नो हेये विह्लोभिनिन्दिना ।

जायाग्रे हि गुणिप्रेष्ठा हितोऽक्षेपोऽमृतोक्षिणी ॥

तदेवापांस्तसमस्तस्वरं यथा,—

तपनग्रस्तदहन हयवह्नभनन्दन ।

जय ग्रहगणप्रष्ठ हतक्षय मतक्षण ॥

आकारचित्त्वेष्वष्टदलं यथा,—

या अिता पावनतया यातनच्छिदनी च या ।

याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया ॥

अत्र, कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च ।

प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुयर्त्रादष्टदलाम्बुजे ॥ ११३ ॥

द्वितीयमष्टदलं यथा,—

चर स्कारवर क्षारवरकार गरज्वर ।

चलस्फाल वलक्षालबल कालगल ज्वल ॥

अष्टधा कर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टौ तथापरे ।

तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावत्र पत्रसरोरुहे ॥ ११४ ॥

तृतीयमष्टपत्रं यथा,—

न शशीश नवे भावे नमत्काम नतवत ।

नमामि माननमन न नुत्वानु नयं न यम् ॥

अत्र, प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णं कर्णिके ।

प्रतिपत्रं व्रजेद्धीमानिह त्वष्टदलाम्बुजे ॥ ११५ ॥

एवं चतुष्पत्रषोडशपत्रे अपि द्रष्टव्ये । तयोश्चतुष्पत्रं यथा,—

सांसवा त्वं सुमनसा सा नमत्पीवरोरसा ।

साररोमैति सहसा साहसर्द्ध सुवाससा ॥

कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् ।
 प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतत् चतुर्दलम् ॥ ११६ ॥

षोडशपत्रं यथा,—

नमस्ते महिमप्रेम नमस्यामतिमद्म ।
 क्षामसोमं नमत्काम धामभीम समक्षम् ॥
 गोमूत्रिकाक्रमेण सुत्र वर्णा सर्वे समाः समाः ।
 मध्ये मवर्णविन्यासात् पद्मोऽयं षोडशच्छदः ॥ ११७ ॥

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा,—

रातावद्याधिराजरा विसरररसविद् वराजवाक् क्ष्मापकारा
 राका पद्माभशेषा नयननयनस्वा स्वया स्तव्यमारा ।
 रामा व्यस्तस्थिरत्वा तुहिनननहितुः श्रीः करक्षारधारा
 राधा रक्षास्तु मद्ध्यं शिवमममवशिव्यालविद्यावतारा ॥

निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादाद्ध भक्तिभिः ।
 असृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् ॥ ११८ ॥

तत्राङ्को राजशेखरकमलः । एतेन चक्रमपि व्याख्यातं यथा,—

स त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्र भव्यः पुरो
 लब्धाघक्षयश्रुद्धिरुद्ध, रतरश्रीवत्सभूमि मुदा ।
 मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
 रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे ॥

पुरः पुरो लिखेत् पादानत्र त्रीन् षडरीकृतान् ।
 तुर्यत्रन्तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चकसंविधिः ॥ ११९ ॥

एवं चतुरङ्कमपि यथा,—

शुद्धं बद्धसुरास्थिसारविषमत्वग्र गजयातिस्थिरं
 अष्टोद्धर्षरजः पदं गवि गवा क्षीणेन चक्षुद्भुवा ।

तथं चिन्तितगुम्भिरंस्तविधिदिग् मैन्द्रक्ष नक्तं शुचा .
चारो ऽप्रांशुरदभ्रसुग्रतनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥

अत्राङ्गः शुभ्रतरवाचा बद्धचित्तिचक्रं राजगुरुणेदं सादरमवादि । गति-
चित्तेषु गतप्रत्यागतं यथा,—

वारणागगभीरा सा साराभौगगणारवा ।

कारितारिवधा सेना नासेधावरिंतारिका ॥

अत्राशुक्पादयोगति युक्पादयोः प्रत्यागतिः । तदचरागतं यथा,—

निशितासिरतोऽभीकोनेत्रजते ऽमरणा रुचा ।

चारुणा रमतो जनेत्र कोभीतो रसिताश्रिनि ॥

अत्र प्रतिगत्यागतिभ्यां स एव श्लोकः ।

श्लोकान्तरम् । यथा,—

वाहना ऽजनि मानासे साराजावनमा ततः ।

मन्तसारगराजभे भारीहावञ्जनध्वनि ॥

अत्र प्रातिलोमेत्रनापरः श्लोको भवति यथा,—

निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।

ततमानवजारासाः सेना मानिजनाहवा ॥

भाषान्तरगतं यथा,—

दृष्ट रे बहला लासे बाला राङ्गमलीमसा ।

सालका रसलीला सा तुङ्गालालि कलारत ॥

अत्र प्रातिलोम्येनापरः प्राक्ततश्लोको भवति ॥

तरला कलिला गातुं सालाली सरकालसा ।

सामली मञ्जुरालावा सेलाला हव रेहृष्ट ॥

तदर्थानुगतं यथा,—

विदिते दिवि केऽनौके तं यान्तं निजिताजिनि ।

विगदं शवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥

अत्र प्रातिलोम्येन स एव पदार्थः ॥ तुरङ्गपदं यथा,—

बाला सुकालबाला सा कान्तिनालकलालिता ।
 सखा सुतवती सारा दर्पिका व्रतगङ्घ्रिता ॥
 कमात् पादचतुष्केऽस्य पङ्क्तिशः परिलेखिते ।
 तुरङ्गपदपातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥ १२० ॥

यथा,—

बाला ललिततीव्रखा सुकला रागदर्पिका ।
 सुदन्तिका वङ्घ्रिता वा सा सालात्कललासका ॥
 आङ्गुरङ्घ्रमं नाम श्लोकाङ्घ्रमणं यदि ।
 तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतो भ्रमणं यदि ॥ १२१ ॥

तयोरङ्घ्रमं यथा,—

ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाग्निनि ।
 त्वराधिककसंनादे रमकत्वमकर्षति ॥

सर्वतोभद्रं यथा,—

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।
 काकारेभभरे काका निस्वभव्यत्यभस्वनि ॥

बन्धचित्तेषु द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा,—

जय देव नतेन्द्रादे लम्बोदर विनायक ।
 जगदेधनचन्द्राभालङ्घ्रदन्त विभापते ॥

इह शिखरसन्धिमालां विभ्रयादङ्घ्रं समाश्रितैर्वर्णैः ।
 द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥ १२२ ॥

द्विष्टङ्गाटकबन्धो यथा,—

करासञ्जवशेभं खगौरवस्य कलारसम् ।
 सन्धाय वलयाशङ्कामगौरीं मे वनात्मक ॥

शृङ्गाद् ग्रन्थिं पुनः शृङ्गं ग्रन्थेः शृङ्गं व्रजेदिति ।

द्विष्टङ्गाटकबन्धे ऽस्मिन्नेमिः श्रेपाक्षरैर्भवेत् ॥ १२३ ॥

अत्राङ्को राजशेखरस्य ॥

विविडितिबन्धो यथा,—

सा संतो जयतादत्र सरन्ती यमितातृसा ।

सारं परं स च जयी शमिताऽस्थन्द्रनैनसा ॥

शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व भ्रमति रेखयाद्यङ्गम् ।

नेमौ तदितरमङ्गं विविडितचक्राभिधे बन्धे ॥ १२४ ॥

शरयन्त्रबन्धो यथा,—

नमस्ते जगतां गात्र सदानवकुलक्षय ।

समस्ते ऽज सतां नात्र सुदामवन लक्षय ॥

चतुष्पि च पादेषु पङ्क्तिशो लिखितेष्विह ।

आदेरादेस्तु रङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते ॥ १२५ ॥

व्योमबन्धो यथा,—

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क

ननगामिकरं दिविसारमनारमणं जरितानाम् ।

तमसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त

न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥

अष्टादशशिखरचरीं गीमूत्तिकया चतुष्पदीं पश्येत् ।

यत्राद्यन्तैर्हृष्टां स ज्ञेयो व्योमबन्ध इति ॥ १२६ ॥

सुरजबन्धो यथा,—

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।

शारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥

अत्र पादचतुष्के ऽपि क्रमशः परिलेखिते ।

श्लोकपादक्रमेण स्याद्देखासु सुरजतृयीः ॥ १२७ ॥

एकाक्षरसुरजबन्धो यथा,—

सुरानन त्वां न न हाननष्टये पुनः सुषेऽनर्घघनपुवानजम् ।

मनसत्रनूनव्यसनप्रधूननं सकाननस्थाननदीननर्दनम् ॥

श्लोकस्यै तस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि ।

त्रिमृदङ्गकरीह स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥ १२८ ॥

सुरजप्रस्तारो यथा,—

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंशिता ।

मारधामा रमाधीता वलयामास सागरम् ॥

क्रमेणै वासत्र पादेषु प्ररुतेषु चतुर्ष्वपि ।

तुर्यप्रान् सुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ॥ १२९ ॥

वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमाश्रिता ।

सा लतामालयाऽमाऽप ताराभाऽतिरसागता ॥

उदाहरणमात्रञ्चै तत् । तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिकादयोऽन्येऽपि चित्रप्रका-
रा भवन्ति ॥

गतिश्चावचा यत्र मार्गं मूत्रस्य गोरिव ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राञ्ज दुष्करं चित्रवेदिनः ॥ १३० ॥

तेषु पादगोमूत्रिका यथा,—

काङ्क्षन् पुलोमतनयास्ननताङ्गितानि

वक्षःस्थलोत्थितरयाञ्चनपीङ्गितानि ।

पायादपापभयतो नमुचिप्रहारी

मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी ॥

स्येयप्रयुग्मतः पादगोमूत्रिका । युग्मतो यथा,—

देवः शशाङ्गशकलाभरणः पिष्णाकी देयं शमैकविकलेभरणः मनागः ।

धित्तं महासुरजनेन शुभं विधत्तां चित्तं महासुरजनानतभङ्गधनुः॥
अर्द्धश्लोकगोमूत्रिका यथा,—

ब्रूडाप्रोतेन्दुभागदुप्रतिदलिततमस्कन्दलीचक्रुवालो
देवो देयादुदारां शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा ।
क्रीडाधृतेशमामा दुप्रसदनतनिमच्छेदनौ च भ्रुवा नो
देहे देवो दुरीरं दममरतनतानुन्दिनोमांन्यधामा ॥

श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

पायाहृश्वन्धारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
देव्यां रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवः स्रापानसंविन्निधानम् ।
कन्दर्पदोददधः सरससुरबधूखण्डलीगीतृगर्वो
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शङ्करो भव्यभाव्यः ॥

द्वितीयो यथा,—

• देयान्श्वखण्डधामा सलिलहरकरो रुद्धकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमस्रागसम्पन्निधानम् ।
• मन्दं दिक् क्षोभदश्रीः सदसदरबधूखण्डनागीरगम्यो
दैतेत्र धीबन्धहानावततरसनयः शंपरो दिव्यसेव्यः ॥

विपरीतगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोको यथा,—

विनाशकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्मिताननं मन्दचरं कथासु ।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शङ्करवस्त्रभं च ॥

विपरीतश्लोको यथा,—

चलल्लतारबधुशमं सुभासं संसारहारं वज्रविप्रमान्यम् ।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽस्मि सवर्णगभं नवकम्बुनाद्यम् ॥

भिन्नच्छन्दोगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

नमस्तु चन्द्रकलामयखण्डनं नगसुताभुजसङ्गतकन्धरम् ।
हरमभाय्यरंदं सवसादरं शमितरावणशासनविक्रमम् ॥

द्वितीयो यथा,—

कामदं चण्डकम्बं मदामर्दिनं नागदन्ताजप्रजयंत्रं गक्षाकर्बुरम् ।
धीरशोभाभरथ्य तक्रं सासुरं नौमि नारायणस्यासमं विभ्रमम् ॥

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा,—

स्कन्दो कन्दर्पमिष्टां वितरतु सरलो दारितारातिवर्गे
सस्यन्दो मन्दसज्जो भवभयकलने सङ्करे केलिकारौ ।
सन्दोहोस्त्राप्रलासौ जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो
देवैजोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण ॥

प्राकृतश्लोको यथा,—

चन्दो कन्द्यमिष्टं विहरणसहलो हारितारापवन्धो
सच्छन्दो वन्द्यिज्जो कुवलयदलनो सङ्करे मेलिकारौ ।
कन्दोहोस्त्राप्रलासौ जअइ सिवसिहामण्डलीभूदखण्डो
देत्ता जोण्हा जलोहे विह्त्रिअण्णिअरई विबभमाणं वलेण ॥

समसंस्कृतप्राकृतेन पादगोमूत्रिका यथा,—

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा ।
देहं हरन्ती सहसा सुरामा गेहं चरन्ती सहसा विरामा ॥

अर्द्धगोमूत्रिकाप्रस्तारो यथा,—

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने ।
नतभव्यारिदाराय सुसारलयभाविने ॥

अत्र गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति,—

नतदिव्याम्बूराय सुसामलसभासिने ।
नमो भवरिपूराय सुताररयभाविने ॥

गोमूत्रिकाधेनु र्थथा,—

मम स्फुरतु चिह्नतः सततचिन्तप्ररघा मतिः
समस्तरविचितितस्तुतरुचिः स्मरक्षेमस्तु ।
समर्द्धिरतचिन्तितः क्षतविवितरत्यामयो
नमस्काणविह्नितः स्मितरुचिर्हरः सामरः ॥

चक्षुर्णामपि पादानां क्रमेण वुप्रत्क्रमेण च ।

द्वयं गोमूत्रिकाधेनु वैपरीत्यवशेन च ॥ १३१ ॥

शतधेनु र्थथा,—

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नितंत्र मधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्रप्रधिदेवता

देवैः स्तुत्याकिन्म्रगेया भक्त्या वरचरितमहिषमयनी जगन्त्रयनादिका ।

सिद्धै र्थेया केशरियाना कास्या रणचतुररभिकहृदया त्रिलोचनवक्त्रभा

धीरैः पूज्या दर्पणपाणि नूनं गुणनिलयलटभललिता सतीषु धुरन्धरा ॥

यतिविच्छेदिनी हेप्रषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।

कन्दोभेदाच्छतमियं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३२ ॥

सहस्रधेनु र्थथा,—

नखमुखपाणिंकण्ठचिकुरै र्गतिभिः सहसास्त्रितेन ललितेष्टृष्टा

मणिशशिपद्मकम्बुचमराः करिणः सुतनोः सुभावहस्मिता हरिणः ।

फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः सकलास्त्वया च स्वभुवःकलितः

स्तव बलरूपदर्पविजिता नितरां विबुधाश्चिरायचरितैश्चतुरैः ॥

पदविच्छेदिनी हेप्रषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।

कन्दोभेदाद्दशशतीं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३३ ॥

अष्टतधेनु र्थथा,—

क्रिये जयसि जृम्भसे सृजसि जायसे त्वायसे

स्रुषे मृषसि मृषसे हृषसि पीयसे प्रीयसे ।

स्तुषे मृडसि होडसे कुडसि गल्भसे स्त्रीवसे

ङ्गुषे हरसि रजसि राजसि राजसे भ्राजसे ॥

एषा तु पदविच्छेदिन्येव धनुः क्रियापदैः ।

सम्बोधनाग्रै र्दृष्टास्त्राभिः श्लोकायुतप्रसूः ॥ १३४ ॥

लक्षधेनु र्यथा,—

दुर्गे भद्रे सुभद्रे ऽदिति सुरभि दिते सैहिके गौरि पद्मे
नितेप्र हृद्रेषु धरेण्ये कलि कमलिकले कालिके चण्डि चण्डे ।
धनेत्र पुण्ये शरण्ये शचि शवरि शिवे भैरवे राज्ञि सन्धेप्र
छाये माये मनोज्ञे ऽवनि जननि जये मङ्गले देहि शं नः ॥

सम्बोधनैरियं धेनुः क्लृप्तां सैकक्रियापदैः ।

लक्षत्रयं सहस्राणि षष्टिं श्लोकान् प्रसूयते ॥ १३५ ॥

एषान्त्रपदभेदेन सम्भ्रमादिद्विरक्तिभिः ।

यावद्बोधं पुनः सूते प्रयुतं श्लोकतर्णकान् ॥ १३६ ॥

कोटिधेनु र्यथा,—

स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से

भुवि भवसि नभसि रमसे रभे दिवि मोदसे

छिन्त्से वाढं भिन्त्से गाढं

रुषि मिषसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे ।

स्वल्पं शेषे कल्पं प्रेषे

चित्ति चरसि यशसि यतसे चले युधि गल्भसे

ब्रूषे वामं सूषे कामं

हृदि विशसि वचसि सचसे वचे हृषि दीपसे ॥

सम्बोधनैर्द्वितीयान्तैः सप्तस्यन्तैः क्रियापदैः ।

श्लोककोटीरियं तिस्रः सार्द्धा धेनुः प्रसूयते ॥ १३७ ॥

यदा तु सम्भ्रमादिभ्यो भवन्त्रस्या द्विरक्तयः ।

स्थूलादीनां तदा चैषा दशकोटीः प्रसूयते ॥ १३८ ॥

कामधेनु र्यथा,—

बा गीः शीः श्रीः धीः स्त्री ङी भीं जूं मूंस्तूं सू धूंः प्रूं भूंः
 ख् कु ख् ग् युग् भुग् युक् शुक् तृट् द्विट् युत् क्रुत् चिद्विष्णुग्दिग् दुग् ।
 ऋक् ह्रं वा मा मृत् कृद्वा मा सुत् क्षुत् काऽमा द्वा यौं गींः
 सा सा या मा मे धा वे धा मे ना मा ते त्वं मे नौः ॥

पदग्रहाद् यथाकामं कामधेनुयिं तु नः ।
 परार्द्धानां परार्द्धानि प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १४० ॥
 एकाक्षरादिच्छन्दोभिर्गतिबन्धादिभेदतः ।
 उक्तानुक्तानि चित्राणि सर्वाण्येषा प्रसूयते ॥ १४१ ॥
 सल्लदुच्चरणे चास्या गच्छत्येका विनाडिका ।
 तत् षष्ठ्या नाडिका ताभिः षष्ठ्याहोरान्मृच्छति । १४२ ॥
 प्रणवादिनमोऽन्ताभिः पदान्यसत्रा जयन्ति ये ।
 सर्वभाषासु वाक् तेषामविच्छिन्ना प्रवर्तते ॥ १४३ ॥
 सिद्धैर्मन्त्रपदैः सेयं शास्त्राख्यालोचननिर्मिता ।
 जपतां जुहुतां देवी सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १४४ ॥
 स्थितेनागन्तुकं हन्यादीक्षितेन विभाजयेत् ।
 तद्भेदास्ते भवन्त्रेवमनेष्वपि हि योजयेत् ॥ १४५ ॥
 दुष्करत्वात् कठोरत्वाद् बंधत्वाद् विनाऽवधेः ।
 दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रे शेषमूहं महात्मभिः ॥ १४६ ॥
 उक्तिप्रतुप्रक्तिमद् वाकं वाकोवाकं विदुर्बुधाः ।
 ह्यो वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ॥ १४७ ॥
 ऋज्ज्क्तिरथ वक्तोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च ।
 गूढप्रश्नोत्तरोक्ती च चितोक्तिश्चेति तद्भिदा ॥ १४८ ॥

तासु ऋज्ज्क्तिर्हि धा ग्रास्योपनागरिका च ।

तत्र ग्रास्या यथा,—

जन्तो मणुहन्धुं हवुकुद्गन्तुं उच्छ्र उको विहंसण होमि ।

महोसि णरं चुले मेक्षासितो विकिस्मकु वाणउं उज्जु अ क्खु क्हाहि ॥

वाणउ उज्जु माइ गहिक्खउ अस्सवि

को मल्ल्हणउ वारिज्जन्तु रमट्ठाइ ।

करइ वलिवंडउ च वक्खर मंक्खलु अहिमुहं

हि तरुणिहिं अक्खासइ उक्खर ॥

सेयमुभयतोऽपि ऋजुनैव मार्गणोक्तिप्रतुप्रक्तप्रोः समा प्रवृत्तिरिति ।

सेयमृजूक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ।

सैवोपनागरिका यथा,—

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रूषं रोषान्मया किं हतम्

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याभ्रतो रुद्यते

नने तन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥

सेयमेकतः काक्वा कुटिलेऽतिविषमेयमृजूक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ।

वक्रोक्तिर्द्विधा, निर्वृष्टा अनिर्वृष्टा च । तयोर्निर्वृष्टा यथा,—

किं गौरि मां प्रति रूषा, ननु गौरहं किम्

कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

जानामि सत्यं मनु मानस एव सत्व-

मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥

सेयमावाक्यपरिसमाप्ते निर्वाहान्निर्वृष्टेति वक्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ।

अनिर्वृष्टा यथा,—

केयं मूर्ध्नं प्रन्धकारे, तिमिरमिह कुतः सुभ्रु, कान्तेन्दुयुक्ते,

कान्ताप्यत्रैव कामिन्नु भवति मया पृष्टमेतावदेव ।

नाहं इदं करोमि व्यपनय शिरस लूर्णमेनामिदानौ-

मेवं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजडः पातु वो मन्मथारिः ॥

सेयमनिर्वाहान्निर्वृष्टेति वक्रोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् । ते इमे उभे

अपि श्लेषवक्रोक्ती भवतः ॥ वैयात्योक्तिर्द्विधा स्वाभाविकी नैमि-

क्तिकौ चेति । तयोः स्वाभाविकी यथा,—

नादेयं किमिदं जलं, घटगतं नादेयमेवोचप्रते,
सत्यं नाम पिवामि, कत्यपत्तयः पीतेन नाम्नाभवन् ।
किं वर्णा अपि सन्ति नान्नि, रक्षितं किं तैरलं त्वं कुतो,
यस्मादेव भवान्, भगिन्यसि ततस्ते नैव मां ब्राम्भसे ॥

अत्र खैरिण्याः सहजाद् वैयात्यात् स्वाभाविकीयं वैयात्योक्ति नाम
वाकोवाक्यम् ॥

नैमित्तिकी यथा,—

कुशलं राधे, सुखिनोऽसि कंस, कंसः क्व नु क्व सा राधा ।
इति पारौप्रतिवचनैर्विलक्षणासो हरिर्जयति ॥

अत्र गोत्वस्त्वलिते विपक्षनाम्नैव वैयातेप्रनोत्तरं दत्तमिति नैमित्तिकीयं
वैयात्योक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

गूढोक्तिर्द्विधा मुख्या गौणी च । तयोर्मुख्या यथा,—

केशव यमुनातीरे व्याहृतवानुषसि हंसिकां कोऽद्य ।

कान्ताविरहभयातुरहृदयः प्रायः प्रिये ऽहं सः ॥

अत्र प्रिये हंस इत्यत्रावर्णलोपे प्रिये अहं स इत्यर्थस्य मुख्य्यैव वृत्तत्रा
गूढत्वादियं मुख्या गूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

गौण्या यथा,—

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥

ताविमौ पूर्वोत्तराङ्गयोरन्योन्योक्तत्रा गूढकामलेखावितीयं गौणी गूढो-
क्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

प्रश्नोत्तरोक्तिर्द्विधा, अभिधीयमानहृदा प्रतीयमानहृदा च । तयोराद्या
यथा,—

क्व प्रस्थितासि करभोर घने निशीथे

प्राणाधिको वसति यत्र जनः प्रियो मे ।

एकाकिनौ वद विभेषि कथं न बाले
ननुस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥

सेयं ह्यङ्गतप्रष्टयस्यैव स्पष्टमभिधयैव अभिधानाद्भिधीयमानह्यद्या गाम
प्रश्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

द्वितीया यथा,—

कियन्मात्रं जलं विभ्रं ज्ञानुदघ्नं नराधिप ।
तथापीयमवस्था ते न हि सर्वं भवादृशाः ॥

सेयं शब्दविद्यावैशारद्यस्य ह्यद्यस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानह्यद्या
नाम प्रश्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

चित्त्वोक्तिर्द्विधा चित्रा विचित्रा च । तयोराद्या यथा,—

लभ्यन्ते यदि वाञ्छितानि यमुनाभागीरथीसङ्गमे
देव प्रेष्यजनस्तदेष भवतो भर्त्तव्यतां वाञ्छति ।
नने तन्मरणेन किं नु मरणं कायान्मनोविच्युप्रति-
दीर्घं जीव मनस्तवाङ्घ्रिकमले कायोऽत्र नस्तिष्ठति ।

तदिदं सङ्कल्पितोक्तिप्रतुप्रक्तिभ्यां जीवतोऽपि जन्मान्तरफलावाप्तिसाध-
नेनाश्चर्यहेतुरिति चित्रा नाम चित्त्वोक्तिर्वाकोवाक्यम् ।

द्वितीया यथा,—

कोऽयं भामिनि, भूषणं कितव ते, शोणः कथं, कुङ्कुमात्,
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः, पश्यापरं कास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलको मृद्गन् मृडान्याः स्तनौ
हस्तौ प्रतिनिर्जितेन्दरवतात् दूरते हसन् वो हरः ॥

अत्र उक्तिप्रतुप्रक्तयोरनन्तरं स्तनमर्दनवैचित्र्यादिना परिसमाप्तेर्विचि-
त्वोक्तिसंज्ञमिदं वाकोवाक्यम् ।

प्रहेलिका सखत् प्रश्रः सापि षोढा चुप्रताक्षरा ।

दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दमत्यर्थवत्यपि ॥ १४९ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ १५० ॥

तासु चुप्रताक्षरा यथा,—

पयोधरभराक्रान्ता संनमन्ती पदे पदे ।

पदमेकं न का याति यदि हारेण वर्जिता ॥

अत्र विहङ्गिका काहारेण वर्जिता न यातीति वक्तव्ये हारेण वर्जिते-
तुप्रक्रमम् । अतः कृत्यक्षरस्य चुप्रतत्वात् चुप्रताक्षरेयम् ॥

दत्ताक्षरा यथा,—

कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्कन्धो मदीर्घतः ।

मृगाणां शृष्ठतो याति शंवरौ रूढयौवनः ॥

अत्र शंवर इति शंवर इत्यनुस्वाराक्षरस्य दत्तत्वाद्दत्ताक्षरेयम् ॥

चुप्रतदत्ताक्षरा यथा,—

विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरिसंस्थितः ।

तनुङ्गप्रालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः ॥

अत्र विट इत्यस्मिन् पदे विकारे चुप्रते धकारे दत्ते घटः कूजति
इति द्वितोयोऽर्थो भवतीति सेयं चुप्रतदत्ताक्षरा ॥

अक्षरमुष्टि यथा,—

अतिः अतिः अन्म अलं प्रीद्य रदप्र जद्य फद्य ।

मेला मेला मेलं मेलं फस फस फस फस ॥

इयमक्षराणां मुष्टिरित्यक्षरमुष्टिका । अत्र पादशश्वतुष्यत्किलिखितायां
चतुर्भिर्मुरजबन्धैः श्लोक उपतिष्ठति । स यथा,—

अद्य मे सफला प्रीतिरद्य मे सफला रतिः ।

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं फलम् ॥

विन्दुमती यथा,—

तवाववादः प्रत्यब्धि पताकाः प्रतिसङ्गरम् ।

फलं प्रत्यद्भुतोपायं यशांसि न तु न क्वचित् ॥

इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थस्य यथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्य
श्लोकान्तरस्य विन्दुभिरेव सूचनाक्रम इति विन्दुमती । तद् यथा,—

०००० ०००० ००० ०°० ०° ०° ०° ००ः ।

००० ००० ०ि०िः ००° ०० ०ै०° ०ः ॥

निर्भेदः, उदधाबुदधावाक्तः सृष्टुगे संयुगे जयः ।

साहसे साहसे सिद्धिः सर्वत्र तव कीर्त्तयः ॥

अर्थप्रहेलिका यथा,—

उत्तप्तकाञ्चनाभासं संदष्टदृशनच्छदम् ।

सरसं चुम्बप्रते हृष्टै र्द्वै रपि किमुज्वलम् ॥

सेयमपि सूचितस्यैव पक्काम्फलमित्यस्य द्वयर्थपदप्रयोगेणावगतरर्थप्रहे-
लिका ।

क्रियाकारकसम्बन्धे पादाभिप्रायवस्तुभिः ।

गोपितैः षड्भिः प्राञ्ज गूढं गूढार्थवेदिनः ॥ १५१ ॥

तेषु क्रियागुप्तं यथा,—

स्त न जघनभराभिराममन्दं गमनमिदं मदिरारुणेक्षणायाः ।

कथमिह सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्वरजर्जरा युवानः ॥

अत्र जघनभराभिराममन्दं मदिरारुणेक्षणाया गमनं विलोकयन्तो
हे युवानः कथमिव यूयं मदनशरज्वरजर्जरा न स्तेति क्रियापदस्य स्तन-
शब्देन जघनसान्निध्याद्गोपितेन क्रियागूढमिदम् ।

कारकगुप्तं यथा,—

पिवतस्ते शरावेषे वारि कङ्कालशीतलम् ॥

केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ॥

अत्र शराविति कर्मकारकस्य गूढत्वात् कारकगूढमिदम् ।

सम्बन्धगूढं यथा,—

न मयागोरसाभिन्नं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥

अत्र न मे आगोरसाभिन्नं चेत इति सम्बन्धिपदस्य मयेति तृती-
याभ्रान्तरा गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम् ।

पादगूढं यथा,—

दुप्रवियद्गामिनी तारसंरावल्किर्तश्च्युतिः ।

हैमौषमाला शुशुभे—

अत्र पूर्वाह्नस्थितै द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमैकादशनवमत्रयोदशषोडशाक्षरै-
श्चतुर्थपादो गूढ उच्यते । यथा, विदुप्रतामिव संहतिरितीदं पादगूढम् ।
अभिप्रायगूढं यथा,—

जङ्घेद्रेण भणित्रा खगान्धे क्षण राउलं वञ्च ।

ता किं सेचत्रं वङ्गए हसि ऊण वलोङ्गं सत्रणम् ॥

अत्र निरोक्षितमनेनात्र पुरुषायितलक्ष्मपादलाक्षादिकं तेन नियुङ्क्ते
मां न कर्मणीतत्रभिप्रायेण बध्वाः शयनावलोकनमित्यभिप्रायगूढम् ।
वस्तुगूढं यथा,—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वन्तः कमललोचने ।

यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यसि पिवास्यहम् ॥

अत्र दास्यसीति दासीलक्षणसत्र वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम् ।

यस्तु पर्यत्रनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः ॥

विदग्धगोष्ठ्रां वाक्यै र्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः ॥ १५२ ॥

अन्तः प्रश्नवह्निःप्रश्नवह्निरन्तःसमाह्वयैः ।

जातिष्टोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् ॥ १५३ ॥

तेष्वन्तः प्रश्नं यथा,—

काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽस्मस्मिन् किमुत्तरम् ।

कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सखे ॥

अत्र कदर्थयसीति पदं कथमुक्तं रेफयकारयुक्तं दर्शयसीति सप्रात् ।
अतो वाक्यान्तरे प्रश्नोत्तरस्योक्तत्वाद् अन्तः प्रश्नमिदं ।

वह्निः प्रश्नं यथा,—

भद्र मानवकाख्याहि कीदृशः खलु ते पिता ।

वेलान्दोलितकल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः ॥

अत्र मज्जन् मकर इत्यस्य उत्तरस्य प्रश्नाद्वह्निरुक्तत्वाद् वह्निःप्रश्नमिदम् ।
वह्निरन्तः प्रश्नं यथा,—

सुभद्रां क उपायंस्तु प्रश्नेऽसुखिन् य उत्तरः ।

स कीदृक् कपिराचष्टे व्योम्नि पर्णस्थितिः कुतः ॥

अत्र वायुत इत्युत्तरेण प्रश्नाद्वह्निरुक्तेन वायुतो नरो वानरो भवतीति
सुभद्रोपयन्तापुत्रचप्रते । तेनैतत् वह्निरन्तःप्रश्नं भवति ।

जातिप्रश्नं यथा,—

कीदृशा भूमिभागेन राजा श्रान्तोऽनुमीयते ।

प्राङ्गणं कुरुतेतुप्रक्ताः किमाहुस्तदनिच्छवः ॥

'हेमवारकरञ्जिना नाजिरं करवामहै' इत्युत्तराभ्यां गतप्रत्यागताभ्यां
प्रश्नोत्तरजातिरभिधीयते जातिप्रश्नमिदम् ।

पृष्ठप्रश्नं यथा,—

को सो जोअणवाउ को दण्डणं दुवे सहस्साइ ॥

का काली का मधुरा किं शुक्रपृथुकाननच्छायम् ॥

अत्र य एव प्रश्नाः, कः स योजनपादं को दण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादयः,
त एव क्रोशो योजनपादः कोदण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादीनुत्तराणि
भवन्ति । एवं काकाली कामधुरा किं शुक्रपृथुकाननच्छायमित्युत्तरं
किमभिहितशेषस्य पृष्ठव्यमिति पृष्ठप्रश्नम् ॥

उत्तरप्रश्नं यथा,—

किं वसन्तसमये वनभक्षः पृष्ठवान् स पृथुलोमविलेखः ।

उत्तरञ्च किमवापतुरेतौ काननादतिमिरादपि काली ॥

अत्र प्रश्नस्य हे काननाद हे तिमिराद पिकालीत्येतदपि कालीत्येत-
देव उत्तरप्रश्नमिदम् ॥

यद्विधौ च निषेधे च वुप्रत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदर्थे यं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ १५४ ॥
काव्यं शास्त्रेतिहासो च कावप्रशास्त्रं तत्रैव च ।
कावेरितिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम् ॥ १५५ ॥

तेषु काव्यं यथा,—

यदि स्मरामि तां तनीं जीविताशा कुतो मम ।
अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितवप्रसनेन, किम् ॥
तदिदं उक्तिप्राधान्यात् कावप्रमितुप्रचरते ॥
शास्त्रं यथा,—

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्यत्राः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तासुहृद्देद् यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥
अत्र स्निग्धत्वादेः शब्दप्राधान्यमिति शासनाच्छास्त्रमिदम् ।
इतिहासो यथा,—

हिरण्यकशिपुर्देत्यो यां यां स्त्रित्वापुत्रदैक्षत ।
भयाद् भ्रान्तैः सुरैश्चक्रु तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥
सोऽयमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः ॥

काव्यशास्त्रं यथा,—

नान्दीपदानि रतनाटकविघ्नशान्ता-
वाच्चाक्षराणि परमाण्यथ वा स्मरसत्र ।
दष्टेऽधरे प्रणयिणा विधुताग्रपाणि-
सीत्कारघ्नुक्करुदितानि जरन्ति नार्थत्राः ॥

अत्र कावेत्रेण शास्त्रमभिहितम् इतीदं काव्यशास्त्रम् ॥

कावेत्रतिहासो यथा,—

स सञ्चरिष्णु भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाग्निश्रयदान्त्रयः श्रियाम् ।

अकारि तस्मै मुकुटोपलस्यलत्करैस्त्रिसन्धं त्रिदशैर्दिशैः नमः ॥

अत्र प्रागुक्तसैवतिहासार्थस्य कावेत्रनाभिधानात् कावेत्रतिहासोऽयम् ॥

शास्त्रेतिहासो यथा,—

धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

अत्र धर्मार्थकाममोक्षाणामितिहासे निवेशितत्वात् अयं शास्त्रेतिहासः ॥

अयं तत् कावत्रमाहुर्धन्नेच्छ्यते नाभिधीयते ।

ओत्रयोरेव सुखदं भवेत् तदपि षड्धमम् ॥ १५६ ॥

आशी नान्दी नमस्कारो वस्तुनिर्देश इत्यपि ।

आक्षिप्तिका ध्रुवा चेति श्रेयो ध्येयं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तत्राशौ यथा,—

भूयाद्दः श्रेयसे देवः पार्वतीदयितो हरः ॥

पातु वः परमं जप्तोतिरवाङ्मनसगोचरः ॥

अत्र आशंसायां लिङ् लोट् च । तदिदं वाक्यद्वयमाशीः ॥

नान्दी यथा,—

महंभोडु सरस्वद्देव कङ्कणो नन्दन्तु वासाङ्गणो

असाणं पि परं पञ्चदश वरा वाणी च्छुद्धस्त्रिपिया ।

वन्शोमौ तह माञ्जही पुरउ णो सा किं च पञ्चालिआ

रीदीओ विलिहन्तु कक्कुकुसला जोण्हं चओरा विअ ॥

सेयं रङ्गमङ्गलान्तस्वस्तप्रयनं नान्दी ।

नमस्कृति यथा,—

जयति ब्रह्मभूः शम्भुर्वन्देमहि महेश्वरम् ॥

इदं गुरुभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशास्त्रहे ॥
 सेयं स्तुतिर्नमस्कृत्या नमस्कृतिरेव भवति ॥
 वस्तुनिर्देशो यथा,—

अस्तुप्रह्नामजटाभारभ्रान्तगङ्गाम्बुशेखरः ।

आदिदेवो हरो नाम सृष्टिसंहारकारणम् ॥

सोऽयं कथाशरीरव्यापिनो वस्तुनो नात्यन्तसत्र निर्देशो वस्तुनिर्देशः ॥
 आक्षिप्तिका यथा,—

पञ्चपीडिअमहिषासुरंदेहेहिं

भुञ्जन्मञ्जुआवससिलेहेहिं ।

सुरसुहृदेत्तवलिअधवलच्छिंहिं

जअइ सहासं वञ्जणु महलच्छिंहिं ॥

सेयमभिधित्स्तरागविशेषप्रयोगमात्रफलं वचनमाक्षिप्तिका ।
 भ्रुवः यथा,—

मञ्जवह्णिमित्तणिग्गअमइदसुम्भं गुहं णिएऊण ।

लङ्कावसरो गहिउण मोत्तिअइ गञ्जो वाहो ।

सेयं पात्रप्रवेशरसानुसन्धानादिप्रयोजना भ्रवा ।

यदाङ्गिकैकनिर्वर्तप्रसुज्भितं वाचिकादिभिः ।

नर्त्तकैरभिधीयेत प्रेक्षणाक्षेडिकादि तत् ॥ १५८ ॥

तस्मात्स्यं ताण्डवं चैव च्छलिकं शम्पया सह ।

हृल्लीसकं च रासञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते ॥ १५९ ॥

तेषु लासत्र यथा,—

उच्चिउवालियिअ पंथहिं जंतउ ।

पेकसमि हत्य होइ जइ लोअणवन्तउं ॥

तदिदं शृङ्गाररसप्रधानत्वात् लासत्रम् ॥

ताण्डवं यथा,—

सुअवहवद्भ्रर णिसुण्णिअ दारुणुरोसविसट्ठपहररुहिरारुणु ।

जलिउ जाणइ णइ रिउसंतावणुअणलसरिच्छ जे होइ महारणु ॥

इदं वीररसप्रधानत्वात् ताण्डवम् ।

कलिकं यथा,—

णिसुण्णिउ पच्छा तुरअरउ भुण्डि हिंसि हसन्ति ।

णिअकन्त डादंजुअलेहिं पुणु पुणु ण अ डसन्ति ॥

इदन्तु मृङ्गारवीरप्रधानत्वाच्छलिकम् ॥

शम्या यथा,—

वीहेसि हरिसुहि अउ होहि मं गले लेहि सइ ।

कन्दइ रिट्ठासुरुमारिउ कण्ठवालउ ण पइ ॥

तदिदं कलिकमेव किन्नरविषयं शम्या ।

हस्तीसकं यथा,—

चन्दणधूसरअं आउलिअलोअणअं

हासपरं सुहअं षीसासकिलासिअअं ।

दुम्भणदुम्भणअं संकामिअमण्डणअं

माण्णिआणणअं किं तुज्भ करट्ठिअअं ॥

मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां वृत्यं हस्तीसकन्तु तत् ।

तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां हरि र्यथा ॥ १६० ॥

हस्तीसकमिदम् ॥

रासोयथा,—

अइ दुम्भणदुम्भणआ अज्ज कि णो पुच्छामि तुमं ।

ण जिविज्जइ जेण विलासो पलिहिज्जइ की स जणो ॥

तदिदं हस्तीसकमेव तालवबन्धविशेषयुक्तं रास इत्युच्यते ॥

अङ्गवाक्सत्वजाहार्यत्राः सामान्यञ्चित्त इत्यमी ।

षड्वाभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः ॥ १६१ ॥

तेष्वङ्गिकाभिनयवद् यथा,—

दोर्दण्डाः क्व घृताङ्गदाः क्व च शिगानङ्गौ भुजौ ह्यविमौ
 चक्राणि क्व नु कान्तिमन्ति वलिमत् क्रोदं ममेदं सुखम् ।
 वाचस्ताः क्व जिताणवध्वनिधनाः कायं वचःसंयमो
 हेलोकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः क्व मन्दा गतिः ॥

अत्राङ्गिकाभिनयानां प्रतिपादितत्वाद् ईदमाङ्गिकाभिनयम् ॥

वाचिकाभिनयवद् यथा,—

दुर्वीरां मदनशरव्यथां वहन्त्या तनुङ्गत्रा यद्भिहितं पुरःसखीनाम् ।
 तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥
 अत्र वाचिकाभिनयानां प्रतिपादानादिदं वाचिकाभिनयम् ॥

सात्विकाभिनयवद् यथा,—

वारं वारं तिरयति दृशोरङ्गमो वाष्पपूरः
 तत्संकल्पोपहितजडिमस्त्रमभ्येति गात्रम् ।
 सद्यः स्वियन्त्रयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
 पाणिर्लेखाविधिषु न तरां वर्त्तते किं करोमि ॥

अत्र वाष्पजाडप्रसम्भस्वेदकम्पानां प्रतिपादितत्वादिदं सात्विका-
 भिनयम् ॥

आह्वार्थप्राभिनयवद् यथा,—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितसूपीहयं पृष्ठतो
 भस्मसोमपवित्त्रलाञ्छनमुरगे धत्ते त्वचं रोरवीम् ।
 मौर्वीमेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकम्
 पाणौ कार्मुकमक्षत्रवलये दण्डोऽपरः पैपलः ॥

अत्राह्वार्थभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदं आह्वार्थप्राभिनयम् ॥

सामान्याभिनयवद् यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
 दस्योरस्य क्षपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विचोभितं विस्त्रयात्
 क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥
 अत्र चतुर्णामभिनयानां प्रयोगादिदं सास्यान्याभिनयम् ॥
 चित्राभिनयवद् यथा,—

व्यतिकरं द्रुव भीमस्तामसो वैदुप्रतश्च
 क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्धय शान्तः ।
 कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् किमन्यत्
 प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥
 अत्र हस्ताध्यायपदाध्याययोः कथितत्वाच्चित्राभिनयमिदम् ॥

चतस्रो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः ।
 शब्दसन्दर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते ॥ १६२ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठशरणे
 - शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलमर्थमलङ्कर्तुं यद् बुप्रत्पत्तत्रादिवर्त्मना ।
 ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञै र्नेऽर्थालङ्कारसंज्ञया ॥ १ ॥
 जाति विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम् ।
 विरोधः सम्भवोऽन्योन्यं परिवृत्ति निर्दर्शना ॥ २ ॥
 भेदः समाहितं भ्रान्ति विवर्त्को मीलितं स्मृतिः ।
 भानः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥ ३ ॥
 तेषु, नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुनः ।
 स्वैभ्यः स्वैभ्यो निसर्गैभ्यस्तानि जातिं प्रचक्षते ॥ ४ ॥
 अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।
 जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ ५ ॥

स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदहेतवः ।

ते संस्थानादय तेषु सा विशेषेण शोभते ॥ ६ ॥

तत्र स्वरूपसंस्थानमवस्थानं तथैव च ।

वेशो व्यापार इत्याद्यैः प्रभेदैर्बद्धधा स्थितम् ॥ ७ ॥

सुग्धाङ्गनाभकस्तिर्यङ् नीचपात्राणि चाश्रयः ।

देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः ॥ ८ ॥

तेषु संस्थानं यथा,—

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुं भुप्रद्यत्तमात्मयोनिम् ॥

अत्र धनुर्धरेणैवमङ्गानि सम्यग् बुद्धिपूर्वकं स्थापनीयानिति संस्थानमिदं
जातिभेदः ॥

अवस्थानभेदेन यथा,—

पादावष्टम्भनस्त्रीकृतमहिषतनोरुल्लसद्वाङ्गमूलम्

शूलं प्रोह्लासयन्तत्राः सरलितवपुषो मध्यभागस्य देव्याः ।

विभिष्टस्पष्टदृष्टोच्चतविरलवलिव्यक्तगैरान्तराला-

स्तिस्रो वः पान्तु लेखाः कमवशविकसत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः ॥

अत्र स्त्रियाः शूलप्रोह्लासनादौ व्यापारे बुद्धिकारितमपि शरीरावस्थान-
मीदृशं जायते इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः ॥

वेशो यथा,—

कृष्णपिट्ठधूसरव्यणि मङ्गमत्रअम्बच्छि कुवलशाहरणे ।

कस्म कत्र चुअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेशो जनमनःप्रमोदाय्य जायते इति
वेशो नामायं जातिभेदः ॥

व्यापारो यथा,—

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-

मापात्य सैनिकनिराकरणाकुलेन ।

यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु द्रुग-
दुंद्वाञ्जनाञ्जुञ्जविरे मुञ्जरात्मवर्ग्याः ॥

अत्र तादृशव्यापारे व्याप्तानामीदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापार-
नामायं जातिभेदः ॥

आश्रयेषु सुग्धयुवति यथा,—

सहिआहि भर्माणाधिषणर लङ्गं कुमुम्भ उप्फन्ति ।

सुद्ववञ्जआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहसवआइ ॥

अत्र सुग्धवध्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनादियं सुग्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

अर्भकाश्रिता यथा,—

आकोशन्नाह्वयन्नन्यान्नाधावन् मण्डलं रुदन् ॥

गाः कालयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारिणीः ।

अत्रार्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिता जातिः ॥

तिर्यग्रगाश्रया यथा,—

लीद्व्यस्तविपाण्डुगाग्रनखयोरकीर्णदीर्णं सुखम्

विन्यस्याग्रिमयो र्युगे चरणयोः सद्यो विभिन्नद्विपः ।

एतस्मिन्मदगन्धवासितसटः सावन्नतिर्यग्वलत्-

सृक्कान्ताहतिधृतलोलमधुपः कुञ्जेषु श्रुते हरिः ॥

अत्र सिंहस्वरूपभणनादियं तिर्यग्रगाश्रया जातिः ॥

नीचाश्रया यथा,—

भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः क्रीर्त्तिस्तवोद्बुध्यते

स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णां जितः ।

इत्यालोचत्र चिरं दृशा करुणया शीतान्तुरेण सुतः

पात्र्ये नैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः ॥

अत्र हीनपात्रहालिकस्वरूपोक्तेरियं नीचाश्रया जातिः ॥

अथ हेतवः ॥ तेषु देशो यथा,—

इमास्ता विन्धवाद्देः शुक्रहरितवंशीवनघना

भुवः क्रीडालोलद्विरदरदनाग्नितरवः ।

लताकुञ्जे यासामुपनदि रतक्लान्तश्वरी-

ऋपोलखेदान्मःपरिचयनुदो वान्ति मरुतः ॥

अत्र विन्धप्राङ्गे रौदृशेषु प्रदेशेषु इत्यम्भूता वायवो वान्तीति हेतुत्वेनोक्त-
त्वात् देशस्य देशहेतुर्जातिरियम् ॥

कालहेतु र्थथा,—

कम्पन्ते कपयो भृशं जलकृशं गोऽजाविकं ग्लायति

श्वो चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि क्षिप्रोऽपि नैवोज्भृति ।

शीतार्त्तिव्यसनातुरं पुनरयं दीनो जत्रः कूर्मवत्

खान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निङ्गोतुमाकाङ्क्षति ॥

अत्र हेमन्तहेतुकतिर्यत्रगाद्याश्रयव्यापारस्वरूपोक्तेरियं कालहेतुर्नाम
जातिः ॥ शक्ति र्थथा,—

बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥

अत्र रोमाञ्चबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्तेर्निमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतु
र्नाम जातिः ॥

साधनहेतु र्थथा,—

उपनिहितहृत्पीषासाग्लद्वारमारात्

परिचकितपुरन्ध्रीसारिताभ्यर्णभाण्डम् ।

पवनरयतिरश्वौ वारिधाराः प्रतीच्छन्

विशति बलितमृङ्गः पामरागारमुक्षा ॥

अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयोः कृत्कर्मणोः साधनयोः स्वरूपवर्णनाद्यं
साधनहेतुर्नाम जातिभेदः ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्तत्रा यत् किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकं वापि विभावंत्र सा विभावना ॥ ८ ॥

शुद्धा चित्वा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते ।

शुद्धा यत्रै कमुद्दिश्य हेतुरेको निवर्त्तते ॥ १० ॥

अनेको यत्र सा चित्वा विचित्रा यत्र तां प्रति ।

तयान्यया वा गीर्भङ्गत्रा विशेषः कश्चिदुच्यते ॥ ११ ॥

तत्र कारणान्तरविभावनायां शुद्धा यथा,—

अपीतचीवकादम्बमसंश्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितसूक्ष्माम्बुजगदासीन्मनोहरम् ॥

अत्रैकं कादम्बादिकमुद्दिश्य चीवतादेः पीतत्वादिरेकैकः प्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्तयते, हेत्वन्तरञ्च शरत्प्रभावो विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम कारणविभावनायां विभावना ।

स्वाभाविकत्वविभावनायां शुद्धा यथा,—

अनञ्जिता ऽसिता दृष्टिभ्रूनावर्जितानता ।

अरञ्जितारुणश्यामधरस्तव सुन्दरि ॥

अत्रैकैकं दृष्ट्यादिकमुद्दिश्यासितत्वादेरञ्जितत्वादिरेकैको हेतुर्व्यावर्त्तयते, स्वाभाविकत्वज्ञासितत्वादिदृष्ट्यादेर्विभावयते । सेयं शुद्धा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ॥

कारणान्तरविभावनायां चित्रा यथा,—

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासत्राख्यं करणं मद्स्य ।

कामस्रपुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥

अत्रैकमेव वयोलक्षणं पदार्थमुद्दिश्याप्यनेको मण्डनादेः प्रसिद्धो हेतुः संभृतत्वादि व्यावर्त्तयते, कारणान्तरञ्च स्तनोद्भेदधातृपचयलावणप्रलक्ष्मीलाभादिर्विभाव्यते । सेयं चित्रा नाम कारणान्तरविभावना ॥

सैव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा,—

एमह अविट्टिअतुङ्गं अविसारिअधिस्सुअं अणोणअगच्चिरं ।

अयलङ्कअपरिसरापं अणाअपरमत्थपाअडं मङ्गमरणं ॥

अत्रैकमेव मधुमयनमुद्दिश्यानेकस्तुङ्गत्वादेः प्रदृष्टत्वादिः प्रसिद्धो हेतुर्व्यावर्त्तयते, स्वाभाविकत्वञ्च तं प्रतेषां विभाव्यते । सेयं चित्रा नाम

स्वाभाविकत्वविभात्रनायां विभावना ।

तथैव गीर्भङ्गत्रा यथा,—

धत्तं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुस्तस्या निर्निमित्तं सुहृच्च मे ॥

अत्रोत्तरयो विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यत्रं यथासङ्घत्रं विशेष उक्तः । सेयं विभावनयैव विभावनयां विशेषोक्ते स्रथैव गीर्भङ्गत्रा विचित्रा नाम विभावना भवति ॥

सैवान्यथा गीर्भङ्गत्रा यथा,—

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिपत्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतै लपूराः सुरतप्रदीपाः ॥

अत्रातै लपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां शेषपदार्थैरविभावनारूपैर्विशेष उक्तः । सेयमन्यथा गीर्भङ्गत्रा विचित्रा नाम विभावना भवति ॥

. क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः ।

अभावश्चित्तहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥ १२ ॥

यः प्रवृत्तिं निर्दोत्तिश्च प्रयुक्तिं चान्तरा विभन् ।

उदासीनोऽपि वा कुर्यत्रात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥ १३ ॥

तेषु प्रवर्त्तकः क्रियाविष्टो यथा,—

अयमान्द्रोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥

सोऽयं यथोक्तो मलयमारुतः प्रीतुप्रत्पादनक्रियासमावेशात् प्रवर्त्तको नाम कारकहेतुभेदः ।

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जञ्जिदे ।

. आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र भावः क्रियायामनिविशमान एव हेतौ तृतीयां प्रयोजयति न कर्त्त-
रीति क्रियायामनाविष्टोऽयं कारकहेतुभेदः ॥

निवर्त्तकक्रियाविष्टो यथा,—

चन्दनारणप्रमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।

पथिकानां प्रमाथाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥

अत्रैवंविधस्य पवनस्य पथिकप्रमाथसाधनक्रियायां कर्त्तृत्वेनावेशान्निव-
र्त्तको नामायमाविष्टक्रियः कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्राः स्वप्नसमागमः ।

वाष्पस्तु न ददानेत्रनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

अत्र समागमनिवृत्तावनिविशमानः प्रजागरं तृतीयार्थं पञ्चमीं प्रयोज-
यति । वाष्पः पुनर्दानक्रियावेशाद्दर्शनक्रियायामनाविष्टत्वं कर्मसम्बन्धात्
तामप्रधानभावेन चोपगृह्णाति । इत्यनाविष्टक्रियो नाम निवर्त्तकोऽयं
कारकहेतुभेदः ।

प्रयोजकः क्रियाविष्टो यथा,—

तस्मिन् जीवति दुर्द्धर्षं हतमप्यहतं बलम् ।

हनुमत्प्रज्ज्मितप्राणं जीवन्तोऽपि मृता दयम् ।

अत्र बलप्रतुज्जीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाचत्रनैमित्तिकाधिकरणकार-
कभावेन हनुमानाविशन् प्रयोजको भवतीति क्रियाविष्टोऽयं प्रयोजको
नाम कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

मग्नयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने स्थितां सखीमम् ।

बाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥

अत्र मानाभ्यासक्रियायां भ्रूभङ्गजिह्वाक्षीप्रेक्षणादिरूपायाः आत्मनेप्रवा-
त्मनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोऽयमिति शब्दाभिधेयप्रयोजको

नाम कारकहेतुभेदः ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं नायकश्च सः ॥ १४ ॥

स द्वितीयावाचप्रो यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां ष्टङ्गारचेष्टा विविधा दम्भुः ॥

अत्र क्रियानाविष्टतयैव इन्द्रमत्यां महीपतीनां ष्टङ्गारचेष्टा भवन्तप्रो लक्ष्यन्ते । सोऽयं लक्षणहेतुः प्रतिना योगे द्वितीयामुत्पादयति । तृतीयावाचप्रमित्यम्भूतलक्षणं यथा,—

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्द्रशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्नाभिराविगसौद् दृषध्वजः ॥

अत्र, कण्ठेकाल इत्यादीनि क्रियायामनिविष्टमानानेव दृषध्वजं विज्ञापयन्ति, यथा जटाभिस्तापस इति ।

तृतीयावाचप्र एव अङ्गविकारलक्षणं यथा,—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्द्रनिभस्त्रिलोचनः ।

युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥

अत्र, वपुषा चतुर्भुजो मुखेन त्रिलोचनस्तेजसा रविरित्यङ्गविकारैरङ्गिनो विक्रान्ति लक्ष्यन्ते, यथाक्षणा काण इति ॥

चतुर्थीवाचप्रमुत्पातलक्षणं यथा,—

गोनासाय नियोजितागदरजाः सर्पाय बद्धौषधिः ।

कण्ठस्थाय विषाय वीर्यप्रमहते पाणौ मणीन् बिभ्रती ।

भर्तुं भूतगणाय गोतृजरतीनिर्द्विष्टमन्वाचरा

रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥

अत्र, गौर्यत्रा विवाहमङ्गलानौचितेप्रनोत्पातरूपैरगदरजोनियोगादिभिर्भगवद्गता गोनासादयो ज्ञाप्यन्ते । यथा वाताय कपिला विदुः-

दिति । ततश्चोत्पातेन ज्ञापप्रमान इति सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् तादर्थ्यं
इव लक्षणवाचिनश्चतुर्थी न लक्षणवाचिनः । तृतीयाविषयापहारात्
एकैव विभक्त्या उभयगतस्यापि सम्बन्धस्य राज्ञः पुरुष इभिवदुक्तत्वात्
तृतीयापि न भवति ॥

सप्तमीवाचं भवदलक्षणं यथा,—

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्माननेकधा ।

निपिथ्य हसता किञ्चित् तस्ये तत्प्रान्धकारिणा ॥

अत्र सेनान्यः पलायमानगणानुशासनक्रिययान्धकारे स्वप्रकाशनक्रिया
लक्षप्रते । यथा गोपु दुद्धमानाम् गत इति । उपलक्षणञ्चैतत् । तेनान्यद-
पि भावलक्षणं शस्त्राद्यभिभेयमुपलक्षप्रते यथात्रैव हसता तस्य इति ।

यथा वा,

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु स ।

जातवेदोसुखान् मायौ मिपतामाच्छिनन्ति नः ॥

इत्यनाद्रोपाधिके भावलक्षणे पष्ठप्रपि भवतीति ।

अभावः प्रागभावादिभेदेनेह चतुर्विधः ।

घटाभावादिभेदान्तु तस्य संख्या न विद्यते ॥ १५ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम् ॥

अत्र विद्यानभ्यासादेः प्रागभावस्य व्यसनादिकारणत्वम् ॥

प्रध्वंसाभावो यथा,—

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

क्षतो मोहश्रुता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥

अत्र कामकथोन्माद्गमनादेः प्रध्वंसाभावस्य पुण्याश्रमानुसन्धानज्ञा-
रणत्वम् ॥

इतरैतराभावो यथा,—

वनान्यमूनि न गृह्णाथेता नद्यो न योषितः ।

मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥

अत्र वनानि अमूनि न गृह्णाणेत्यादेरितरैतराभावस्य मनःप्रमोदकारणत्वम् ॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

अत्यन्तमसदार्थप्राणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषु विवर्द्धन्ते भिर्विवन्धा विभूतयः ॥

अत्रानालोचितचेष्टितसप्रात्यन्ताभावो विभूतौनां निर्विघ्नद्विहेतुः ।

एतेनाभावाभावोऽपि व्याख्यातः ॥

तत्र प्रागभावाभावो यथा,—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥

अत्र वस्तुन उत्पादः प्रागभावाभाव उच्यते । तेनेह सहकारमञ्जरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणत्वम् ॥

प्रध्वंसाभावाभावो यथा,—

पौनश्रोणि गभौरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनम्

पायाहः परिरव्यमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपघातानिर्वृतमनास्तत्कालमौलहशे

यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्भवसति वंधाः शिवं ध्यायति ॥

अत्र यथोक्तेन वपुषा योऽयमालिङ्गनेऽपि विधिनिवासनाभिपद्भजानुपघातः, स इह वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसाभावाभाव उच्यते । स त्वेहाच्युतनाभिपद्भजनिवासिनो विधेर्मनोनिर्वाणकारणं भवति ।

विदूषकार्थप्रः सहजः कार्यप्रानन्तरज तथा ।

युक्तो न युक्त इत्येवमसङ्गप्रविहितवः ॥ १६ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

कायर्थाः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकायर्था यथा,—

अनम्नवानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखङ्गत्वरूपापि चासीद्द्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यप्रकरणात् विदूरकार्यो नाम चित्र-
हेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव सभाक्रान्तं हयं द्विग्दगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृप्रमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राजप्राभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयोर्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वा-
पर्यं क्षिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यप्रकारणभावो विवक्षितः । तेन सहजो
नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यप्रानन्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्देतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्य-
स्य उदयलाभः । स इह गुणवृत्तप्राश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्यप्रतीत्ययं
कार्यप्रानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता ।

दिग्बधूनां मुखे जातमकस्मादङ्गकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्बधूसुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशस्तु चन्द्रगमित्ययं युक्तो
नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयश्चित्रहेतुः ॥

नयुक्तो यथा,—

न गीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥

अत्र सुखेन्दोः पद्मनिमीलादि न युज्यते इति मयुक्तो नाम चित्तहेतुः ॥

एवं शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा वाला वयमप्रगल्भवत्सः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते रुविदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यङ्ग तम् ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यप्रकारणयोः प्रतीयते इत्यत्रयं व्यधिकरणो नाम चित्तहेतुः ॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्ते र्वा हानिहेतुना ।

शक्ततात्मीयकार्यप्रः स्यादहेतुर्व्याहृतस्तु यः ॥ १८ ॥

तत्राश्रयकार्यप्रो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-

र्न परुषङ्गद्वृतेन मधुरस्मितमन्तरितम् ।

न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुणया

भगवति चेष्टया कल्पितं वदनाम्बु रुहम् ॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण

भगवतीमुखाम्बुरुहकालुषप्रस्यकरणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मखाब्जस्य

वस्तुनः स्वभावो निर्मितमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥

स एव शक्ते र्हानिहेतुना यथा,—

असुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

अत्रासुरागवत्तत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविधानं दैव-

गतिः कारणमिति शक्ते र्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

कायर्पाः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकायर्पो यथा,—

अनञ्च वानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

आसृष्टखड्गत्वर्णापि चासौद्रचावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यप्रकरणात् विदूरकार्यो नाम चित्र-
हेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव समाक्रान्तं ह्यं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृप्रमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राजप्राभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयोर्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वा-
पर्यं क्षिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यप्रकारणभावो विवक्षितः । तेन सहजो
नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यप्रानन्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्भेदोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्य-
स्य उदयलाभः । स इह गुणवृत्तप्राश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्यप्रतीत्ययं
कार्यप्रानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता ।

दिग्बधूनां सुखे जातमकस्मादङ्गकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्बधूसुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशस्तु चन्द्रगमित्ययं युक्तो
नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयश्चित्तहेतुः ॥

नयुक्तो यथा,—

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥

अत्र सुखेन्दोः पद्मनिमीलादि न युज्यते इति मयुक्तो नाम चित्तहेतुः ॥

एवं शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा बाला वयमपृगल्भवत्सः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते रुविदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यङ्ग तम् ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यप्रकारणयोः प्रतीयते इत्यत्रयं व्यधिकरणो नाम चित्तहेतुः ॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्ते र्वा हानिहेतुना ।

अकृतात्मीयकार्यप्रः स्यादहेतु र्वाहतस्तु यः ॥ १८ ॥

तत्राकृतकार्यप्रो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-

र्न परुषङ्गङ्गतेन मधुरस्मितमन्तरिसम् ।

न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुणया

भगवति चेष्टया कल्पितं वदनाम्बु रुहम् ॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितम्भ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीसुखाम्बुरुहकालुपप्रस्यकरणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मखास्यस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥

स एव शक्ते र्हानिहेतुना यथा,—

असुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

अत्रानुरागवत्तत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविधानं दैवगतिः कारणमिति शक्ते र्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः ॥

वस्तुनः स्वभावेन व्याहृतो यथा,—

नीवीबन्धोच्छसनशियिलं यत् यक्षाङ्गनानाम्
क्षीमं रागादिनिश्चतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।

अर्चिस्तुङ्गानभिसुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
क्षीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥

अत्र रत्नप्रदीपनिर्वापणे चूर्णमुष्टेरपरितप्रक्तस्वरूपस्यापि विघाते रत्न-
प्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्ययं वस्तु स्वभावेन व्याहृतो नामाहे-
तुभूतः ।

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा,—

शम्भोरुद्धतवृत्त्यकर्मणि करे कङ्कालमाद्यं हरेः

संघट्टस्फुटितेन्दुमण्डलगलत्पीयूषसञ्जीवितम् ।

तत्कालप्रणते सुरद्विषि नञे दृष्ट्वा विलासं श्रियः

कुब्जत्कोपकपायितेन मनसा मिथप्रोत्पुतिः पातु वः ॥

अत्र कोपकपायितमनसस्तस्योत्पुतिकरणसमर्थस्यापीश्वरकरग्रहणात्सि-
यप्रापदाधेयमान प्रतोतो व्याघातः । ततोऽयं शक्तेर्हानिहेतुना
व्याहृतो नामाहेतुभेदः ॥

यस्तु कारणमालेति हेतुसन्तान उच्यते ।

पृथक् पृथगसामर्थप्रात् सोऽप्यहेतो न भिद्यते ॥ १९ ॥

एकोऽभिधीयमानेषु हेतुत्वेषु भवेत्तयोः ।

प्रतीयमानेष्वपरः कारणत्वेषु जायते ॥ २० ॥

तयोरानुगतौ यथा,—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षी विनयाद्वापत्रते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरजत्रते जनानुरागप्रभवाङ्ग सम्पदः ॥

अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामुत्तरोत्तरं प्रति हेतुभूतानामपि सम्पदुत्पत्तौ
पूर्वपूर्वसव्यपेक्षायां समुद्दितानामेव कारणत्वं साधनादिपदैरभि-

धीयत इति सोऽयमभिधीयमानहेतुत्वं कारणमालेत्प्रहेतुभेदः ॥
द्वितीयो यथा,—

पीणत्तणदुग्गेज्जं जस्स भुरआअन्त णिट्ठुरं परिगाहिअं,
रिट्ठस्स विसमवलिअकंठं दुक्खेण जीवीअं वो लीणं ॥
अत्र जीवितदुःखातिक्रमणे कण्ठसत्र बलनं बलनसत्र निष्ठुरग्रहणं निष्ठुर-
ग्रहणसत्रापि पौनत्वं दुर्विगाह्यत्वे हेतुरिति प्रतीयमानकारणत्वं
कारणमालेत्यहेतुभेदः ॥

इङ्गिताकारलक्षणोऽर्थः सूक्ष्मः सूक्ष्मगुणात्तु सः ।
सूक्ष्मः प्रतप्रक्षतः सूक्ष्मोऽप्रतप्रव इति भिद्यते ॥ २१ ॥
वाचप्रः प्रतीयमानश्च सूक्ष्माऽव द्विविधो मतः ।
इङ्गिताकारलक्षणत्वं लक्ष्यसामान्यमेतयोः ॥ २२ ॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यमभिधीयमानसूक्ष्मं यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयागूढृत्यः ।
प्रबालगोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥
अत्र स्वयंवरभिलितानां राज्ञां राजपुत्रीं प्रति प्राप्तिलक्षणसत्र मनोरथ-
सत्राभिधीयमानस्य शृङ्गारचेष्टात्मकेतेङ्गितेन व्यङ्गत्वादर्थकिङ्गितलक्ष्यो-
ऽभिधीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

तदेवाकारलक्ष्यं यथा,—

सा यूनि तस्मिन्त्रभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलत्वेण स गात्रयष्टिं भित्वा निरकामद्रालकेश्याः ॥
अत्राभिलाषबन्धो रोमाञ्चलत्वेण गात्रयष्टिं भित्वा निरकामदित्यने-
नाभिधीयमान आकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदोऽभिहितः ॥

तदेवोभयलक्षणं यथा,—

तदर्पितदृशस्तसत्रा गीतगोष्ठप्रामवर्द्धत ।
उद्दामरागपिशुना च्छाया कापि मुखारुजे ॥

आत् तदर्पितदृश इतौङ्गितं, काया कापि सुखास्व ज इत्याकारः । ताभ्या-
सुहामरागपिशुनेत्यनेनाभिधीयमानसप्राननरागसप्र सूक्ष्मरूपतया लक्ष-
माणत्वादयमभिधीयमानो भयलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमिङ्गितलक्ष्यं यथा,—

वाहित्ता पडिवग्रणं ण देइ रूपेइक्कमे कम्मि ।

अज्जा वज्जे ण विणा पइप्पमाने नईकच्छे ॥

अत्र प्रतिवचनादानपरिजनप्रकोपाभ्यां प्रदीप्यमाने नदीकच्छ इति हेतुना
प्रत्यायप्रमानः सङ्केतकुडराङ्गदाहोङ्गववधूमनस्तापो वाक्यार्थत्वेन
लक्षित इत्ययमिङ्गितलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमेवकारलक्ष्यं यथा,—

सामाइ सामलीए अइच्छिपलोअमुहसोहा ।

जम्बूदलकअकणावअंस भमिरे हलिअउत्ते ॥

आत्प्राज्ञाक्षिप्रलोकनमुखश्यामताभ्यामाकाराभ्यां जम्बूदलकल्पितावतंस
इत्यनेन प्रज्ञाप्यमानः सङ्केतगमनभ्रंशसम्भवः श्यामाया मनस्तापो लक्ष्य-
ते इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपन्नगोत्रं दयितेन लग्निता ।

न किञ्चिद्रूचे चरणेन केवलं लिलेख वाप्याकुललोचना भुवम् ॥

आत् चरणेन भूमिलिखनमिङ्गितं दृगो वाप्याकुलत्वमाकारस्ताभ्यां
गोत्रसूत्रलनोङ्गवो मानिन्या मनस्तापः प्रतीयमानो लक्ष्यते इत्ययं प्रतीय-
मानमिङ्गिताकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

पदार्थानान्तु यः सारस्तदुत्तरमिहोच्यते ।

सधर्मधर्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्च भिद्यते ॥ २३ ॥

तेषु धर्मस्वरूपं यथा,—

दानं विज्ञातं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमुद्धरेत् ॥

अत्र दानसत्यकीर्त्तार्त्तदौनां वित्तादिधर्मवस्तुधर्माणां सारभूतानामुद्धा-
राद्यं धर्मरूपः सारः ॥

धर्मरूपो यथा,—

मधुविकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपक्षवितञ्च ह्रमप्रष्टं ।

मदनजनितविभ्रमा च कान्ता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥

अत्र मधुप्रभतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानामुद्धरणाद्यं धर्मरूपः
सारः ॥

अथ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

पोढमहिलाण जं जं मुसिक्खिअं तं रए मुहावेइ ।

जं जं असिक्खिअं णववह्णं तं तं रइं देइ ॥

अत्र प्रौढानां मुश्चितं सुरतकर्म अप्रौढस्त्रीणां पुनरुश्चितं मन्वय-
तीदि कर्मान्तरलक्षणेभ्यो धर्मभ्यः मुश्चितामुश्चितरतकर्मलक्षणा
धर्माः स्त्रीधर्माव्यतिरेकेण प्रतिपद्यते इति धर्मव्यतिरेकरूपोऽयं सारः ॥
व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

राजेत्र सारं वसुधा वसुधायां पत्तनं पुरे सोधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥

अत्र वसुधाद्यो धर्मिण उत्तरोत्तरक्रमेण पूर्वतः पूर्वतो व्यतिरिच्यन्त
इत्ययं धर्मिव्यतिरेकः सारः । एतेन धर्मधर्मस्वरूपोऽपि व्याख्यातः ।

स द्विधा सामान्यतो विशेषतश्च । तत्र सामान्यतो यथा,—

गीतशीतांशुताम्बूलकपूर्वनितादिभिः ।

असारोऽपेप्रष संसारः सारवानिव लक्ष्यते ॥

अत्र गोतादीनां जगतः सारभूतानामविशेषेणैव सर्वेषामुपादाना-
द्धेतव्यतौयन्ततया च संसारसारवत्त्वेऽङ्गभावादयं सामान्यतो धर्मध-
र्मिरूपः सारः ।

विशेषतो यथा,—

अवैमि पूतमात्मानं ह्येनैव द्विजोत्तमाः ।

मूर्द्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाभ्रसा च वः ॥

अत्र गङ्गाप्रपातसम्प्रार्धिपादोत्कयो विशेषेण सारभूतयोरुपभानाद्विम-
वतः पूतत्वे चाङ्गभूतत्वादयं विशेषतो धर्मधर्मिरूपः सारः ॥

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसङ्गतिः ।

असङ्गतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमञ्च सः ॥ २५ ॥

तेषु विरोधः शुद्धो ग्रथितश्च । तयोराद्यां यथा,—

क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता

क्व च बलयी क्व; क्व करिदन्तजमुष्टिरसिः ।

क्व च नवयौवनं क्व कुसुमायुधनिः स्पृहता

तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो ललितम् ॥

अत्र युवतिमार्दवादीनां महाहवदारुणतादीनाञ्च शुद्धानामेव -परस्पर-
सङ्गतत्वादयं शुद्धविरोधः ।

द्वितीयो यथा,—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना

भस्मायास्य किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।

इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो

भङ्गौ सान्द्रशिरावनङ्गपरूपं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥

अत्र दिग्वासस्वादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासङ्गतादयं ग्रथितना-
मा विरोधभेदः ।

असङ्गतिर्यथा,—

सा उ प्पडिं गोठ्ठ उह्णिणो क्वीकवि विसगंठि ।

भिडियच्चेस्सिउ सो मरइ जस्स ण लगाइ कंठि ॥

अन्वयं विषग्रथिय र्यस्य कण्ठे न लगति स न्दियत इतेप्रतयोः परस्परमस-
ङ्गतेरयमसङ्गतिर्नाम विरोधभेदः ॥

प्रत्यनौकं यथा,—

उत्कण्ठा सन्तापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता ।

फलमिदंमहो मयात्तं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥

अत्र मृगलोचनादर्शनस्य किल निर्वृतिः फलं मया तु तां दृष्ट्वा अन्तस्ता-
पादिकं प्राप्तमिति प्रतप्रनौकफलत्वादयं प्रत्यनौकाख्यो विरोधः ॥

अधिको यथा,—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावद्वा ददृशे स तैः ॥

अत्रैकस्य दाशरथेर्नेकसङ्घत्रै र्यातुधानै र्यत् समरकर्म तत्र तैरस्य ता-
वद्वा दृश्यमानत्वेनैकसङ्घत्रातिरुद्धमाधिक्यं गम्यते इत्ययमधिकाख्यो
विरोधः ।

विषमं यथा,—

दिशमलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।

चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयो मलीमसः शुक्रतरं भवद्यशः ॥

अत्र मलीमसाध्वरधूमसञ्चयेन यद् यशसः शुक्लीकरणं तद् यादृशादेव
जायते तत्तादृगेव भवतीति प्रसिद्धे वैषम्यात् परस्परमसङ्गतेरयं वि-
षमाख्यो विरोधः ॥

प्रभूतकरणालोकात् सप्रादेवमिति सम्भवः ।

स विधौ वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा ॥ २५ ॥

एषु विधिविषयो यथा,—

त्वयप्रादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरै

तसप्राः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम् ।

प्रेच्छिष्यन्ते गगणगतयो नूनमावर्जत्र दृष्टौ-

रेकं सुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥

अत्र त्वयि जलमादातुमवनते सति तसप्राः सगितः प्रवाहो मध्यनिविष्टे

न्द्रनीलमणिमुक्तागुण इव गगणगतिप्रेक्षणीयो भविष्यतीति विधेः संभा-
व्यमानत्वादयं विधिविषयः सम्भवः ॥

निषेधविषयो यथा,—

परसत्र भूयान् विवरेऽभियोगः प्रसङ्गसंरक्षणमात्मरन्ध्रे ।

भौष्णेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा न संभवतेऽत्र वनेचरेषु ॥

अत्रेदं भौष्णद्रोणयोरसम्भाव्यमानं धनुर्वदकौशलमस्मिन् वनेचरे न सम्भ-
वतीति निषेधविषयः सम्भवः ॥

विधिनिषेधविषयो यथा,—

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं धियासोः

कालक्षेपं कन्तुभनुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

मुक्तापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्यं केकाः

प्रतुरद्घातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवसेत्रत् ॥

अत्र द्रुतमपि धियासोः कालक्षेपं तत्रोत्पश्यामि इति विधिरूपं, कथ-
मपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषे-
धयोरसम्भाव्यमानत्वादयमुभयविषयः सम्भवः ॥

अनुभवविषयो यथा,—

तस्राः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वाङ्गलम्बी

त्वञ्चेदच्छस्फटिकविण्दं तर्कं येस्तिथ्यत्रगम्भः ।

संसर्पन्तराः सदसि भवतः स्रोतसि च्छायया सा

सप्रादस्थानोपगतयमुनाराङ्गमेनाभिरामा ॥

अत्र यदि त्वमेवं कुर्यत्रास्तदेवं सप्रादिति विधिनिषेधयोरनवगतेरय-
मनुभवविषयः सम्भवः । एतेन विधिनिषेधयोर्विकल्पविषयोऽपि व्या-
ख्यातः ॥ यथा,—

यदि भवति सुखानां वाक्पटूनां सहस्रम्

निरुपममवधानं जीवितं चातिदौर्धम् ।

कमलमुखि तथापि च्छ्मापतेस्तस्य कर्तुम्

सकलगुणविचारः शक्यते वा नर्षेति ॥
तदेतन्निर्गदेनैव व्याख्यातम् ।

द्रोणस्य सम्भवः खार्थेप्रां शते पञ्चाशतो यथा ।
तथानेय सम्भवं प्राहुः सोऽनुमानान्न भिद्यते ॥ २६ ॥

भिद्यते तु, पद्यनिश्चयः सत्रात् यथा,—

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनञ्जे हृद्यन्यम्
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वयप्रासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाच्याः
मीनचोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेध्यतीति ॥

अत्र यथा खार्थेप्रां द्रोण शते पञ्चाशदिति नियमः नैव । विप्रलम्भे शल-
कानामकल्पनमनञ्जनुमन्त्रो मधुनो वा प्रतप्रादेशः, मुष्टदन्तलाभारम्भे
वा नयनस्पन्दनानि सम्भाव्यन्ते च प्रभूतकरणालोकादितेप्रषोऽपि विधि-
रूप एव सम्भव ।

अन्योन्यसुपकारो यस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् ।
वाचत्रं प्रतीयमानञ्च तृतीयसुभयात्मकम् ॥ २७ ॥
अन्योन्यचूडिकात्यान्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता ।
अन्योन्यालङ्कृतेरन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते ॥ २८ ॥

तेष्वभिधीयमानमन्योन्यसिद्धे यथा,—

कण्ठस्य तसत्राः स्नानदन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निजालस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभ्रूष्यभावः ॥
अत्रान्योन्यशोभाजननेनेतप्रादिना उपकार्योपकारकभावस्य हयोर्गद्य-
भिहितत्वाद्भिधीयमानमिदमन्योन्यम् ।

प्रतीयमानः यथा,—

उद्धच्छो पित्राद् जलं जह जह त्रिगलङ्गुली चिरंपहिषो ।
पात्रावालित्रावि नह तह धारं तेणुशं पि तणुएद् ॥

अत्र पथिकप्रपापालिकयोर्मिथोऽनुरागे यदेकस्य विरलाङ्गुलिना करेण
पानीयपानमन्यसत्राः सुतरां वारिधारातनूकरणं तेन परस्परमुपका-
र्योपकारकभावात् प्रतीयमानमिदमन्योन्यम् ॥

प्रतीयमानाभिधीयमानं यथा,—

गोलाविसमोऽग्रच्छलेण अप्या उरस्मि से मुक्को ।

अणुअस्याणिद्दोसं तेणवि सा गाढमुपज्जडा ॥

अत्र गोदावगैविपमावतारव्याजेन तथा तस्योरसि आत्मा क्षिप्तः तेना-
पि अनुकम्पानिर्दोषा सा गृहमुपगृह्णेतप्रभिधीयमानः परस्परानुरागा-
दुपकार्योपकारकभावः प्रतीयत इतुप्रभयात्मकमिदमन्योन्यम् ।

अन्योन्यचूडिका यथा,—

शशिना च निशा निशया च शशी शशिना निशया च यथा गगनम् ।

भवता च सभा सभया च भवान् सभया भवता च तथा भुवनम् ॥

अत्र निशाशशिनोः सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्त्त-
मानयोर्थद्विदं गगनं जगतीञ्च प्रति द्वयोरुपकारकत्वं चूडिकेवोपर्यु-
परि लभ्यते सेयमन्योन्यचूडिका ।

अन्योन्यभ्रान्ति यथा,—

जम्बूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यारब्धपानोत्सवाः

कीराः पक्कफलाशया मधुकरीश्वुम्बन्ति मुञ्चन्ति च ।

एतेषामपि नौलकिंशुकदलैरेभिः समानत्विषाम्

पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चूषु भङ्गाङ्गनाः ॥

अत्र जम्बूकुञ्जस्थितमधुकरीषु शुकशकुन्तानां या पक्कजम्बूफलभ्रान्ति-
यो च मधुकरीणां शुकचञ्चूषु किंशुककुसुमभ्रान्तिः सेयमन्योन्यभ्रान्ति-
रन्योन्यादृश्यगेव ।

अन्योन्यात्मकता यथा,—

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः प्रुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।

परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥

अत्र श्यामपाण्डुतयोः परस्परव्यतिरेकेणैकवर्णकरणादन्योन्यमेकता ना-
म भ्रान्तिभेदोऽन्योन्याददृश्यगेव ।

व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु यो वा विनिमयो मियः ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालङ्कारलक्षणे ॥ २९ ॥

सा त्रिधा व्यत्ययवती तथा विनिमयाङ्गिका ।

तृतीया चोभयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः ॥ ३० ॥

त्रिधापि चासौ मुख्यामुख्यभेदाद्दिधाभूय षोढा संपद्यते ।

तासु व्यत्ययवती मुख्या यथा,—

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजपण्डम् ।

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्थाति शीतांशुरसाम्

हमविधिललितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

अत्र यत् कुमुदवनादौनामपञ्चोक्त्वादिकं यच्चाम्भोजपण्डादीनां श्रीमत्ता-
दिकं मुख्यमेव प्रातरुपलभ्यते सेयं व्यत्ययवती मुख्या नाम परिवृत्तिः ।

व्यत्ययवत्यमुख्या यथा,—

जो तोअ अहरराउ रन्ति उव्वासिओ पिअअमेण ।

सोच्चिअ दीसइ गोसे सवत्तिणअण्णेषु संकत्तो ॥

अत्र प्रियतमेन रात्रावुहासितस्याधररागस्य येयं सपत्नीलोचनेषु
संक्रान्तिः प्रातरमुख्या तेनेयममुख्या व्यत्ययवती परिवृत्तिः ।

विनिमयवती मुख्या यथा,—

प्रश्नप्रोतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः

क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।

किञ्जल्कव्यवहितताम्रदानलेखै-

रुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥

अत्र करिकपोलमदामोदस्याम्भोजरजःपरिमलस्य च सरित्सलिलद्विप-

कपोलपाल्योर्मुख्यत्वेनैव परस्परोपकारकरणादियं विनिमयवती मुख्या
नाम परिवृत्तिः ।

विनिमयवत्यमुख्या यथा,—

तस्य च प्रवयसो जटाशुषः स्वर्गिणः किमिह शोचप्रते ऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥

अत्र जर्जरकलेवरं दत्त्वा शशिकिरणशुभ्रं यशः क्रीतमित्यमुख्यैव वृत्तत्रा
विनिमयोक्तेरमुख्येयं विनिमयवती परिवृत्तिः ।

उभयवती मुख्या यथा,—

लोचनाधरकृताहृतगागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणौ परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने ॥

अत्र वारुणत्रा यदधराद्रागोऽपहृतत्र चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेयं व्यतप्रय-
वती यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन
विनिमयवती तदियमुभयथापि मुख्यवृत्तैप्रवोक्तेति मुख्येयमुभयवती
परिवृत्तिः ।

उभयवतप्रमुख्या यथा,—

किं चित्त्वं यदि देवेन भूभृतः करदीकृताः ।

देवोऽपि दापितः किं तैर्न पुनः शृष्ठतः करम् ॥

अत्र भूभृतामकरदानां यत् करप्रदानं जिगीषोश्च यत् शृष्टे हस्तनिक्षेपः
स एव द्रव्यगुणादीनां स्थानादिपरिवृत्तौ व्यतप्रयः । यच्च देवेन भूभृतः
करदीकृताः देवोऽपि तैः शृष्ठतः करं दापित इति सोऽयं दानप्रतिपादन-
लक्षणो विनिमयः । एतदुभयमपीह श्लिष्टपदाभिधेयत्वाद्मुख्यवृत्तैप्रवोचप्र-
भानमुपलभ्यते इतुप्रभयवतीयमुख्या परिवृत्तिः ।

दृष्टान्तः प्रोक्तसिद्धेयं यः सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम् ।

पूर्वोत्तरसमत्वे तद्वज्रवक्रञ्च कथ्यते ॥ ३१ ॥

तेषु पूर्वमृज् यथा,—

उद्यन्नेव सविताः पद्मेष्वर्पयति त्रियम् ।

विभावयति भूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥

अत्र ऋजूक्तैरेव पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं प्रदर्शितमितीदमृजुपूर्वञ्च निदर्शनं स्वर्थेप्रदृष्टान्तेन विभूतीनां सुहृदनुग्रहः फलमिति विज्ञापयति ।

तदेव वक्रं यथा,—

या ए उदीय विजलि ऊण ऊग्रवहो जलद् जस्य वाउग्नि ।

णऊ ते परिहरिअव्वविसमदसासंठिआ पुरिसा ॥

अत्रापि पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं किन्तु यथा पूर्वतोदीयमान सविता सुहृत्पद्मेषु त्रियमर्पयतीति तुल्येतिवृत्तता ऋजूक्तग्रा शब्देनैवाभिधीयते नैवमत् । किं तर्हि ज्वलनेतिवृत्तेन तुल्यं तत्तु सत्पुरुषाणामिति-वृत्तशब्दयुक्तिचातुर्येणात् प्रतीयते तदिदं पूर्वञ्च वक्रञ्च निदर्शनम् ।

उत्तर मृजु यथा,—

हिअअ तिरच्छीयद्द समुहयच्छागद् अकडक्ख ।

पहिअ एक्कज्जे गेरडीणं च उद् उवच्छ ॥

अत्र ऋजूक्तग्रा शब्देन एवाभिधीयमानसाधर्म्यं दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालं दृष्टान्तोऽभिहितः तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम् ।

तदेव वक्रं यथा,—

उपरि धनं धनपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः क्रोपाविष्टः फणो शिरसि ॥

अत्रापि दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालमेव दृष्टान्तो निहितस्तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम् । किन्तु यथा पूर्वं खान् हृदये तिर्यगगितग्रादिभिः शब्द एव ऋजूक्तग्रा साधर्म्यग्राभिधानं नैवमत् तथा अपितु किमेतदापतितमिति उक्तिचातुर्येण विपर्ययेण च लिङ्गसङ्ख्या यथासङ्ख्यानां तदेतदुत्तरवक्रञ्च निदर्शनम् ।

सममृजु यथा,—

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजो पराभवम् ।

सद्यो राजविरुद्धानां दर्शयन्ती दुरन्तताम् ॥

अत्र राजविरुद्धानामिति श्लिष्टपदेन दर्शयन्तीति वक्ष्यमानकाललक्षणात् सद्य इति तद्धितेन समकालमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शब्दत ऋजूत्प्रै वोक्तत्वादिदमृजुं समञ्च निदर्शनम् ।

तदेव वक्रं यथा;—

ए ङण वरकोऽगण्डदण्डेण युतिमाणुसेवि एमेऽत्र ।

गुणवज्जिए ए जाअइ वंसुप्यस्मै वि टङ्कारो ॥

अत्र न केवलं कोदण्डदण्डके मानुषेऽप्येवमेव इतीतरयोगवद्वक्तया युगपदभिधानं गुणवर्जितवंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारो न जायत इति श्लिष्ट-पदत्वेऽपि व्यतिरेकमुखेन गुणवृत्तत्रा चाभिधानाद्धनुषीव मानुषेऽपि गुणवृत्तेष्व सन्तान् शब्दो भवतीति वक्रोक्तत्रा साधर्मत्रावगतिः । तदि-दमशब्दत्वादिभिः पूर्वाद् भिद्यमानं समं वक्रञ्च निदर्शनम् ।

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्हयोः ।

भेदाभिधानं भेदश्च व्यतिरेकश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥

स्वजातिव्यक्तप्रपाधिभ्यामेकोभयभिदा च सः ।

सादृश्याद् वैसादृश्याच्च भिन्नः षोढाभिजायते ॥ ३३ ॥

तत्र शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजातिव्यतिरेको यथा,—

अरत्नालोकसंहार्यप्रमवार्थं सूर्यप्ररश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥

अत्र यौवनप्रभवस्य तमसस्तमोजातत्रा सह दृष्टिरोधकरमिति सादृ-श्यमुक्त्वा अरत्नालोकसंहार्यं प्रमवार्थं सूर्यप्ररश्मिभिरिति व्यतिरेको विहितः । सोऽयं स्वजातिव्यतिरेकः ।

प्रतीयमानसादृश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेको यथा,—

अणुणे हि सुचरिञ्च सञ्चिहं अणुदिण्वट्ठि अमाण् ।

अप्यण विणञ्ज मञ्ज पित्र हञ्ज प्याण्ण समाणु ॥
 अत्र प्रतीयमानोपमानसादृश्योपचरितभेदादात्मव्यक्तोरन्यैरन्यैश्च सुच-
 रितशतैः स्वव्यक्तित एव भेदोऽभिहितः सोऽयं स्वव्यक्तिव्यतिरेकः ।
 शब्दोपात्तसादृश्य एको वप्रतिरेको यथा,—

प्रेयानेव दृषस्तथापि सततं भूतिस्तथापि स्थिरा
 दुर्गाया भवतापि भूधरभुवः सम्यग् गृहीतः करः ॥
 निर्व्याजं परमेश्वरत्वमियता नोपासि वक्तुं जनै-
 र्हेलोस्त्रासितवाहिनीशमथने यन्नो विपादो भवान् ॥

अत्र प्रियदृषत्वादिभिरभिहितसादृश्ययोरुपमानोपमेययोरुपमेयस्यैव
 यथोक्तसादृश्यविषये विषादितयुक्तमितेप्रकव्यतिरेकोऽयम् ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

सकलङ्गेन जडेभ च साम्यं दोषाकरेण ते कीदृक् ।

अभुजङ्गः समनयनः कथमुपमेयो हरेणासि ।

अत्र प्रतीयमानसादृश्यस्य पूर्वाङ्गं चन्द्रोपमानस्य सकलङ्गतादिरुत्तरा-
 ङ्गं न वर्णनीयोपमेयस्याभुजङ्गत्वादिरिकस्यैव भेदकः स्वधर्मीऽभिहितः
 सोऽयमपेप्रकव्यतिरेक एव ॥

शब्दोपात्तसादृश्ये उभयव्यतिरेको यथा,—

अभिन्नेवैलौ गम्भीरावम्बुगशिर्भवानपि ।

आसावञ्जनसङ्काशस्त्वञ्च चामीकरदुप्रतिः ॥

अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपन्यसप्रोभयोरपि पृथक् पृथग् भेदकः
 स्वधर्मीऽभिहितः सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोद्धि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥

तदेतन्निर्गदेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरे-
 कः ।

अभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेको यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमद् भ्रमरमम्भोजलोलहृदिमुखं तु ते ॥

अत्र सुवाम्भोजयोः फुल्ले सुरभिगन्धिनी इति पदाभ्यामभिधीयमान-
सादृश्ययोः सदृशमेव । भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलहृदित्वञ्च भेदकमुपन्यसामिति
सोऽयं शब्दोपात्तसंसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्थथा,—

चन्द्रोऽयमम्भरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभो नक्षत्रमालौदकिदमुत्कुमुदं पयः ॥

अत्र पूर्वार्द्धे चन्द्रहंसयोः प्रतीयमानसादृश्योरम्भरोत्तंसत्वतोयभूषण-
त्वे उत्तरार्द्धे न तु नभःपयसोर्नक्षत्रमालित्प्रेतकुमुदं च सदृशे एव भे-
दके सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

अभिहितसादृश्योरसदृशव्यतिरेको यथा,—

शशाक वृष्टिर्मघानासुत्सङ्गे तस्य भूभृतः ।

विरगम न रामस्य धारासन्ततिरञ्चुणः ॥

अत्र भूभृदितप्रनेन साक्षादुपात्तसादृश्ययो राममाल्यवतोर्योऽयमुत्सङ्गे
समस्ताञ्चुधारापातो यच्च मेववृष्टेरभावस्तदिदमुभयोरसदृशमेव भेदके
सोऽयमभिधीयमानसादृश्योरसदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्थथा,—

अभ्रविलारुमस्यृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥

अत्र कान्तामृगेक्षणयोः प्रतीयमानसादृश्योभ्रविलासमदरागौ तद्
भावौ च विसदृशौ भेदकाविति सोऽयं प्रतीयमानसादृश्योरसदृशव्यति-
रेकः ।

सदृशासदृशव्यतिरेकाभ्यामेव तदुभयव्यतिरेको यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाजं बभौ सरः ।

परं पर्थप्रश्रुवदनो मन्तु भ्रातरावुभौ ॥

अत्र नभःसरसोः प्रतीयमानसादृश्ययो निर्मलेन्दुत्वः विकचाञ्जत्वं च प्राग्देव सदृशे भेदके । ताभ्यां च मुखचन्द्रमुखकमलाभ्यां मनो-
हंराह्लादकत्वाभ्यां च प्रतीयमानसादृश्ययोरेव रामलक्षणयो र्यं
मुखपर्थप्रश्रुता तनौ च श्लानिः निर्मलेन्दुताविराजमानत्वयो विक-
चाञ्जत्वशोभमानत्वयोश्च सा विसदृशीति सोऽयं सदृशासदृशभेदकत्वकृत-
भेद एव तदुभयव्यतिरेकः । एतेनैव व्यतिरेकादिसम्भेदोऽपि व्याख्यातः ।
यथा,—

मिथ्या देव भुजेन तेऽल्पविभवः कल्पाद्रुमः स्पृष्टं ते
नहेननं भुवनत्रयाभयमहासत्री कृपाणोऽञ्जति ।
तुल्यस्तत्र भवान् प्रयागवटपो यस्यैतदेकार्णवे
कायान्तर्निवेश्य विश्वमखिलं शाखामु शते हरिः ॥

अत्र वर्णनीयवाङ्मयद्रुमयोरभिमतफलदायित्वादिभिः प्रतीयमानसादृश्यो-
र्भुवनत्रयाभयप्रदायौ वर्णनीयवाहो कृपाणो भेदक इति एकव्यतिरेकः ।
तथा वर्णनीयवाहोः प्रयागवटस्य च प्राग्देव प्रतीयमानसादृश्योरिकस्य
भुवनत्रयाभयमहासत्री कृपाणः स शाखामु शते अथ्यसत्र तु महाफललेख-
कायान्तर्निवेशिताखिलविश्वो वैकुण्ठः । ताविमौ तयोः सदृशादेव भे-
दकौ हरिकृपाणयोर्वा श्यामतादिभिः प्रतीयमानसादृश्योरिजावेव
धर्म्मौ भेदकौ सोऽयमेव प्रकारो व्यतिरेकसङ्कर उच्येयः । स्वजातिव्य-
तिरेके प्रतीयमानसादृश्यप्रस्वप्रक्षिप्रतिरेके चाभिधीयमानसादृश्यं
यदुपदाहरणं दृश्यते सम्भवति वा तदा तदुपुपदाहार्यम् ।

कार्यारम्भे सहायान्नि देवादैवकृतेह या ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ ३४ ॥

तत्राकस्मिकी दैवकृता यथा,—

मानसस्य निगाकं तु पादथोमं पतिष्यतः ।

उपकाराय दिध्ये दसुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

अत्र माननिराकरणोपक्रमे कालोत्पन्वसत्राकस्त्रिकघनगर्जितसत्र मान-
विध्वंसे सहकारित्वादाकस्त्रिकीयं दैवकृता सहायसम्पत्तिः ।

आकस्त्रिकैत्रवादैवकृता यथा,—

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्ज्जुनाग्रजम् ।

स्वयमर्थं द्रुवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥

अत्र भीमानुशासनोपक्रमकाल एव व्रासागमनसत्र तदुपकारित्वा-
दाकस्त्रिकीयमदैवकृता सहायाप्तिः ।

बुद्धिपूर्वा दैवकृता यथा,—

कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-

च्छेषसूत्रतृसिंहवक्रनखरप्रोतादिकोलाभिषः ।”

विश्वैकाण्वताविशेषसुदितो तौ मत्सत्रकूर्म्यानुभौ

कर्षन् धीवरतां गतोऽसत्र तु जगन् मोहं महाभैरवः ॥

अत्र पुलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां योऽ-
यं तद्भुवा वडिशादिना मत्सत्रकूर्मयोराकर्षणप्रकारः स भगवता भैर-
वेण बुद्धिपूर्वकमुपकल्पप्रमानो दैवात्तथाभूतैरेव तैः संपद्यत इति
बुद्धिपूर्व्यं दैवकृता सहायाप्तिः ।

बुद्धिपूर्वादैवकृता यथा,—

मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति स्रक् सन्निवेशैः शिरः

पुष्पै रन्यतमावलोकनमितैरुच्छोणितैरर्चिते ।

ह तस्यशंभवेन रूद्धिं दशमं मूर्द्धानमारोपयन्

शम्भोरङ्गतसाहसैकरसिकः कैर्न श्रुतो रावणः ॥

अत्र योऽयं दशवदनेन स्वयं क्लिन्नैः शिरोभिर्भगवतः शम्भोरभ्यर्चनापु-
कार उपक्रान्तः तत्र मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति शिरोतिरचनापुपञ्चो
बुद्धिपूर्वकोऽदैवकृतः क्रियमाणोऽसत्र कर्मणः समाप्तौ सहकारिकारणता-
मगसाद्यतीति अयमदैवकृतो बुद्धिपूर्वकः समाहितभेदः ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा दैवकृता यथा,—

सा कौमुदी नगनयोर्भवतः सुजन्मा

‘तस्रां भवानपि ममोद्यवन्धवन्धुः ।

‘तत्सङ्गमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति

यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥

अत्र माधवस्य योऽयं मालतीं प्रति समागमाभिलाषः तत्रेयं मालतया
आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा च तथा प्रवृत्तिः सोभयत्रपि दैवकृता च सहायाग्निः
समाहितभेदः ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा चादैवकृता यथा,—

दृष्टिर्वन्दनमालिका स्तनयुगं लावण्यपूर्णौ घटौ

शुभ्राणां प्रकरः स्मितं सुमनसां वक्त्रप्रभा दर्पणः ।

रोमाञ्चोद्गमं एव सर्षपकणाः पाणौ पुनः पङ्क्तौ

‘स्वाङ्गैरेव गृहं प्रियस्य विशतस्तनूत्राकृतं मङ्गलम् ॥

अत्र गच्छतः प्रियस्येयं वन्दनमालिकादिमङ्गलक्रिया मनःपरितोषहेतु-
स्तस्यास्तनूत्रा इङ्गिताकारैरेव यन्निवर्तनं सोऽयमाकस्मिकः स्वबुद्धि-
पूर्वकश्च तत्सहकारिकारणत्वाद्दैवकृतश्च समाहितभेदः ।

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं द्विधा सापि प्रयुज्यते ।

अतत्वे तत्वरूपा च तत्रे चातत्वरूपिणी ॥ ३५ ॥

अतत्रे तत्वरूपा या त्रिविधा सापि पठ्यते ।

अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता ॥ ३६ ॥

तत्रातत्वे तत्वरूपाऽबाधिता यथा,—

मोहविरमे सरोसं थोरत्यणमण्डले सुरवह्णाम् ।

जेणकरिकुम्भसम्भावणाद्द्रिष्टी परिट्टविद्या ॥

अत्र सुरवधूस्तनमण्डले करिकुम्भत्वेन गृहीते तत्वरूपे यन्निधैत्रव तत्वा-
रोपणं नचानन्तरं बाधकोपन्यासकृतस्तेनेयमबाधिता अतत्वे तत्वरूपा

भ्रान्तिः ।

अतत्त्वं तत्त्वरूपा बाधिता यथा,—

हसितं सहत्थतालं सुख्खवडं उपगएहि ।

पहिण्हि पत्तपफलसार्गिच्छे उड्डीणे पूसवदम्मि ॥

अत्र यत्र फलितोऽयं न्यग्रोध इत्यतत्त्वरूपे तत्त्वबुद्धानुत्पन्नायां च उत्तर-
कालमपत्रतानिफलताप्रत्ययस्योनेयमतत्त्वे तत्त्वरूपाया बाधिता भ्रान्तिः ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता यथा,—

कनककलणस्वच्छे गधापयोधरमण्डले

नवजलधरश्यामामात्मदुःप्रतिं प्रतिविस्विताम् ।

असितसिचयप्रान्तभ्रान्तग्रा मुद्धमुद्धरुत्तिपन्

जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥

अत्र श्यामायामात्मदुःप्रतावसितसिचयप्रान्तबुद्धिरतत्त्वे तत्त्वरूपा प्रिया-
हसितेन च कारणेन बाधिता । सैषा अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता
भ्रान्तिः ।

अतत्त्वरूपा तत्त्वेया सापि त्रैविध्यमिद्वये ।

हानोपादानयोर्हेतुरूपेक्षायाश्च जायते ॥ ३७ ॥

तत्र तत्त्वे ऽतत्त्वरूपा हानहेतु र्थथा,—

सो मुद्धमिओ मअतण्हिआहिं तह दूणो हआसाहि ।

जह सम्भवमईवि णईण परम्महो जाओ ॥

अत्र पारमार्थिकीष्वपि नदीषु मृगदृष्टणाप्रतारितः सन् यन्न मृगः पयः
पातुं प्रतिपद्यते प्रतुःप्रत त्यजति तेनेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपा हानहेतु-
भ्रान्तिः । तत्त्वे अतत्त्वरूपोपादानहेतु र्थथा,—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्त्ततेऽन्यथा ।

अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥

अत्राङ्गीकृतलतारूपोर्वशीपरिष्वङ्गसुखनिमीलिताक्षस्य पुरुरवसः शपा-

न्ताविर्भूतसत्यरूपायामपि तस्यां येयं पूर्वानुभूतैव विधाने कविप्रलम्भस-
म्भावनया नयनयोरनुन्मीलनबुद्धिः सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपादानहेतु-
भ्रान्तिः ।

तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतु यथा,—

चिकंमया कृत्विमपत्विपंक्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्विममेव मेने ॥

अत्र तत्त्वरूपेऽपि मार्जारे कृत्विमोऽयमिति बुद्धौ जातायां तस्यां
प्रयोजनत्वेन यदुपेक्षणं सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुभ्रान्तिः ।

भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च भ्रान्तेरतिशयश्च यः ।

भ्रान्तप्रान्धवसायश्च भ्रान्तिरेवेति मे भतम् ॥ ३८ ॥

तत्र भ्रान्तिमान् यथा,—

कपाले मार्जारौ पय इति करान् लेदिं शशिन-

स्रक्च्छिद्दे प्रोतान् विममिति करौ संकलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयितापत्रं शुक्रमिति

प्रभामन्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥

अत्रेन्दुमरीचिषु पयःप्रभृतिभ्रान्तिभूम्बायं भ्रान्तिमान् नाम भ्रान्तेरेव
भेदः ।

भ्रान्तिमाला यथा,—

नीलेन्द्रीवरणङ्कया नयनयोर्वन्धूकबुद्धप्राधरे

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्तप्रा तथा गगडयोः ।

लीयन्ते कवरीषु बान्धवजनथ्यामोहजातस्पृहा

दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रन्निष्यसि ॥

अत्र युवत्यवयवेषु नयनादिषु मधुव्रतानां येयं नीलोत्पलादिवुद्धिः सेयं
मालाक्रमेणोपजायमाना भ्रान्तिमाला भ्रान्तेरेव भेदः । भ्रान्तप्रतिशयो
द्विधा वितर्कहेतुर्विपर्ययहेतुश्च । तयोः पूर्वमुपमाभ्रान्तिमाचक्षते द्विती-

यन्तु भ्रान्तप्रतिशयमेव । तत्रोपमाभ्रान्ति र्थथा,—

‘हृतोष्ठरागैर्नयनोदविन्दुभिर्निर्मग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

चुप्रतं रूषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरस्थामिदं स्तनांशुकम् ॥

अत्र शाब्दोऽपि समुत्पन्नस्तनांशुकभ्रमस्य पुरुरवसो योऽयं सादृश्या-
तिश्रयितो वितर्कः सेयमुपमाभ्रान्तिः ।

भ्रान्तप्रतिशयो यथा,—

दिश्याद्भूर्जटिजूटकोटिसरिति जप्रोत्स्रालवोद्भासिनी

शाशाङ्गी कलिका जलभ्रमिवशाद् द्राग्दृष्टनष्टा मुदम् ।

यां चञ्चफरीभ्रमेण सुकुलीकुर्वन् फणालीं मुञ्च-

मुहान् लक्ष्यमहिर्जिह्वत्तितमामाकुञ्चनप्राञ्जनैः ॥

तत्र गङ्गाभ्रप्रतिफलितं रजनिकरकलामालोक्यतो वामकेश्यं
शफरीभ्रमेण सुकुलीकुर्वन् फणालीं शफरीयमित्यध्यासिता विपर्यय-
बुद्धिः सोऽयं भ्रान्तप्रतिशयो नाम भ्रान्तेरेव भेदः ।

भ्रान्तप्रनथ्वसायोऽपि द्विधा सालम्बनो निरालम्बनश्च । तयोः सालम्बनो
यथा,—

विरहिणिहिअअकअंतहिं निस्माअद्

तक्खणिक्काअद्द अलिणिवहेहिं चिन्ते ण चूअवणे ।

अहतासुविमअरन्दे हिसो संदाणि अद्

जह ण कलम्ब ण अम्ब ण जम्बू जाणिअद् ॥

अत्र न कदम्बो नाम्नो न जम्बूरिति ज्ञायते इति त्रयाणामेवावलम्बनभू-
तत्वात् सालम्बनो नामायं भ्रान्तप्रनथ्वसायो भ्रान्तिभेदः ।

निरालम्बनो यथा,—

उभौ रम्भास्तम्भावुपरि विपरीतौ कमलयो-

रुद्रुर्द्धं रत्नाश्लस्यलमय दुरूहं किमपि यत् ।

ततः कुम्भौ पश्चात् विसकिसलये कन्दलमये

तद्विन्दाविन्दीवरमधुकराः किं पुनरिदम् ॥

अत्रोर्वादिषु युवत्यवयवेषु उत्पन्नरम्भास्तम्भान्ते र्योऽयमतत्समुदाये
किमिदमित्यालम्बनं विना कृतोऽनध्यवसायः स एष निरालम्बनो नाम
भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तरेव भेदः ।

ऊहो वितर्कं सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।

द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्तयते ॥ ३८ ॥

तत्तानुपात्यतत्तानुपाती यश्चोभयात्मकः ।

स निर्णयान्त इतरो मिथ्यामिथ्योभयात्मकः ॥ ३९ ॥

तेषु निर्णयान्तस्तानुपाती यथा,—

मैनाकं किमयं कृण्वद्भिर्गगने मन्मार्गमव्याहृतं

शक्तिस्तस्थ कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।

तादृश्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

या ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति ॥

अत्र निरूपितलक्षणं वितर्कं जटायुरेष इति तत्तानुपाती निर्णयान्तो
वितर्कः ।

स एवातत्वानुपाती यथा,—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

मृत्कारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेदतश्चन्द्रादि-
ष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्वानुपातित्वाद्दत्तानुपात्यं
निर्णयान्तो वितर्कः ।

स एवोभयात्मको यथा,—

चित्ते निवेश्यं परिकल्पितसत्तुयोगा-

द्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता तु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे ।

धातु विभुत्प्रमनुचिन्तप्र वपुश्च तस्याः ॥

सोऽयं ततानुपातिताञ्चोभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।

अनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो यथा,—

अद्रेः सृङ्गं हरति पवनः किं खिदितुप्रन्मुखीभि-

र्दष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं सुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्-

द्विङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहृत्पावलेपान् ॥

अत्र किमिदमद्रेः सृङ्गं पवनो हरतीति मेघं प्रति कल्पनाया मिथ्या

तादृस्तुनश्चानिर्णयादनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो वितर्कः ।

स एवामिथ्यारूपो यथा,—

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमयाङ्गं मुनिना शशिमौलिना ।

समधिरूढमनेन तु जिष्णुना खिदिति वेगवशान्मुदे रणेः ॥

अत्र भगवत्पार्थयोरमिथ्यारूपत्वेन वेगवत्तादेकस्यानिर्णयान्तोऽमि-
थ्यारूपो वितर्कः ।

अनिर्णयान्त उभयात्मा यथा,—

मायास्विदेपा मतिविभ्रमो वा ध्वसां तु मे वीर्यप्रभुताहमन्यः ।

गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराकमन्ते न शराः किराते ॥

अत्र मायादीनां विकल्पनामिथ्यारूपत्वान्मम शराः किराते न वप्राप्ति-
यन्त इत्यस्यामिथ्यारूपत्वादानिर्णयान्तात्वाच्चायमनिर्णयान्त उभय-
रूपो वितर्कः ।

वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतं ।

पिहितापिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥ ४० ॥

अत्र मीलितमभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च वस्तुना सम्भ्रवति ।
तयोराद्या यथा,—

एतो वि ण सञ्चविओगो से पस रत्तपल्लवारुणच्छाओ ॥

मज्जणतं वेसु महो तत्र महतं वेसु लोचणं सु अमरिसी ॥

अत्र मज्जनतांशुयोर्लोचनयोर्मदराग, सदातांशुयोः कोपालुरागः साक्षा-
दभिधीयमानेनैव गुणेन तिरस्क्रियमाणो निदर्शित इत्यभिधीयमानेन
वस्तुनैतन्मीलितम् ।

प्रतीयमानेन यथा,—

प्रियद.सणेण सुहरसमुत्तलियाइं जरिसेण होन्ति णअण्णाइं ।

ता फेणकस्मग्इअं लक्खिज्जइ कुवलत्ता तिस्सा ॥

अत्र प्रियदर्शनमुखेन सुकुलितयोगेव लोचनयोस्तस्याः कर्णकुशलथ ल-
क्ष्यते नत्वशुकुलितयोरिति वस्तुना वस्वन्तरतिरस्कारः प्रतीयमानगुण-
तयोपपादित इति प्रतीयमानगुणेन वस्तुना मीलितमिदम् ।

पिहितं यथा,—

“ पाअडिअणेहसभभावविभ्भामं तोअ जह तुमं दिट्ठो ।

संवरणणवावडाए अस्सो विजणो तह ज्जेअ ॥

अत्र प्रकटितस्नेहविभ्रमं तथा त्वमवलोकितः नैतदन्यजनो जानासिति
अर्धत्वं स्निग्धदृष्टिपातेन पिहितमथैतन्मीलितभेद एव ।

अपिहितं यथा,—

दिट्ठाइ जं ण दिट्ठो आलविआए वि जण आलविओ ।

उवआरो जम् कओ तं षिअ कलिअं छइल्लोदिं ॥

अत्र दृष्टया यन्न दृष्टः, सम्भाषितया यन्न सम्भाषितः न चाभ्यागतोपारो
विहितस्नेन तदनुरागः परं न पिहितः प्रत्युत च्छादनेन दृष्टानां
प्रकटित इतरपिहिताख्योऽयं मीलितभेदः ।

तद्गुणो यथा,—

गोरइउ तरुणीअण जोण्हाइ अहिसरइ

सिअणेवच्छपडिच्छजवल्लहवट्टरइ ।

तच्छाअहिं पुण चल्लिअउ सामलगति

णौलवेसवहृतिहि मअणुमंतिअहिं ॥

अत्र गौराङ्गस्तरुणीजनः सितनेपथप्रो जप्रोत्स्नायां श्यामस्तु नीलनेपथप्रः
तमस्राः छायासु गच्छतीति तद्गुणाखं प्र मीलितमिदम् ।

अतद्गुणो यथा,—

कर्कन्ध फलमुच्चिनोति श्वरी मुक्ताफलाकाङ्क्षिणी
कुङ्गोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ।
कीर्त्तत्रा ते धवलीकृते त्रिभुवने च्छापाललक्ष्मीः पुरः
रुष्णं वीक्ष्य बलोऽयमित्प्रपहितं व्रीडं शनैर्जल्पति ॥

अत्र कर्कन्ध फलानामप्रगतनिजगुणत्वाद् तद्गुणाख्यं मीलितमिदम् ।

सहशादृष्टचिन्तांदेरनुभूतार्थवेदनम् ।

स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्वहिः ॥ ४१ ॥

तत्र सहशार्थं यथा,—

अदृश्यन्त पुरस्तोन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः ।

अस्मर्थप्रन्त विनिःश्वसत्र प्रियानयनविभ्रमाः ॥

अत्र खञ्जनपङ्क्तिदर्शनात् तत्सहशप्रियानयनविभ्रमस्मरणात् तत्-
सहशदर्शनजं स्मरणमिदम् ।

अदृष्टाद् यथा,—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम विद्युक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सुखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥

अत्र मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मे मनो विद्युक्तमित्यदृष्ट-
कृतं स्मरणमिदम् ।

चिन्तया यथा,—

पुरा यत्र खोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्

विपर्यत्रासं जातो घनविरलभावः चित्तिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदम्

भिवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

अत्र प्रत्यक्षेष्वपि स्रोतस्तरुविपिनादिषु स्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वादिदं
चिन्तोद्भूतं स्मरणम् ।

परंप्रयत्नाद्यथा,—

दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया पुनरपि चित्तीकृता कान्ता ।

अत्र परकृतात् प्रयत्नविशेषाच्चिन्तायाः प्रकृतत्वादिदमपि स्मरणमेव ।

स्वप्नाद्यथा,—

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेकं प्रस्तादभृत्

प्रतूत्रपे परिषेधमण्डलमिव जत्रोत्स्राप्रसन्नं महः ।

तस्यान्तर्न्यनिस्तुधौकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्गकै-

र्दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मन्मथं मन्मथम् ॥

अत्र स्वप्नस्य चिन्ताजन्यत्वात् स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव ।

प्रत्यभिज्ञानं यथा,—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः

सुधामूर्त्तः पादैरमृतशिशिरै र्थः परिचितः ।

स एवायं तस्यास्तदितरकरौपस्यसुभगो

मया लब्धः पाणि ललितलवलीकन्दलनिभः ॥

अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्यैः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि
स्मरणमेव ।

अभिप्रायानुकूलेन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते ।

—सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकतश्चाभितश्च सः ॥ ४२ ॥

तत्रैकतः सोद्भेदो यथा,—

गेण्ण्ड पलोएहं इमं विञ्चसिञ्चवञ्चणा पिञ्चस्म अप्पेइ ।

घरिणी सुञ्चस्म पढमुब्भिसदन्तजुञ्चलं किञ्चं वोरं ॥

अत्र सूतस्य दन्तोद्गमादहमुपभोगयोग्यास्मीति गृहिण्या एवमभिप्रायः
प्रकर्षविकाग्निजनयनतयोद्भिद्यते न पुनः पतुरगितेप्रकतः सोद्भेदोऽयं भावः ।
अभिहितः सोद्भेदो यथा,—

सालोए च्चिअ सूरे षरिणी षरसामिअस्सा षेऊण ।

णेच्छन्तंम्वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥

अत्र सालोक एव सूर्येण गृहपतेर्गृहागमनं गृहिण्याश्च यत् पादधावनं
तथावाभ्यामद्य वेषमनो न निर्गन्तयमिति भावः स च द्वयोरपि हासे-
नाभिहितः उद्भिद्यत इत्यभिहितः सोद्भेदोऽयं भावः ।

एकतो निरुद्भेदो यथा,—

सालिवणगोविआए उज्जेवन्ती अपूसविदाइं ।

सच्चसुन्दरोएवि पहिआ अच्छीइ पेच्छन्ति ॥

अतातिसैन्दूर्येण देवीभ्रान्त्या सालिवनगोपिकासालोकयतां पथि-
कानां तदक्षिजिरीक्षणे अयमभिप्रायः सालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयो-
र्विभेदभूतः पद्मराजेव भूमिस्पर्शो भूम्यस्पर्शो वा न लक्ष्यते इति तदक्षिणी
एव पश्चात्तः यदीयं निमिपति तदा मानुषीयं यदि न निमिपति
तदा देवीयमिति सर्वासुन्दूर्येण अपि पथिकानामेव जायमानो नेह-
केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इतिप्रकतो निरुद्भेदश्चायं भावः ।

अभितो निरुद्भेदो यथा,—

गोलाअउड्डिअं पेच्छि जं ण गहवइसुअं हलिअसोण्हा ।

आडुत्ता उत्तरिउं दुक्खत्ताराइ पअवीए ॥

अत्रागच्छन्तीं हालिकस्रुपां दृष्ट्वा गृहपतिसूनोर्गोदावरीतटे यदवस्थानं
यश्च तंमवलोक्य तस्यैव दुरुत्तरमार्गेणावतरणारम्भस्तत्वायं तयोरभि-
प्रायः हहावलम्बदानेनावयोरङ्गसङ्गमः सम्पद्यतामिति स चाभितः
द्वयोरपि जायमानो नेह केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्यभितो निरुद्भेद-
श्चायं भावः ।

हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन ।

हृद्योदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते ॥ ४३ ॥

हिअए रोसुब्भिष्मं पाअप्पहरं सिरेण पत्थन्तो ।

एह उदयोमाणं सिणीअथोरंसुअं रुणं ॥

अत्र हृद्ये उद्भूर्णपादप्रहारं यद्यं शिरसा प्रार्थितवान् यच्च तयासौ न ताडितस्तत्र हृद्ये वल्लभा वसतीति भावः । स च प्रार्थनारोदनाभ्यामु-
द्भिद्यमानः सोद्भेदो भावः हृद्य इतुप्रचरते ।

निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मसौ निर्गद्यते ।

इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् सप्राद् भूमिकान्तरम् ॥ ४४ ॥

यथा,—कदासौ सङ्गमो भावीत्याकौर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अत्रेत्य कान्तमवला लोलापद्मं न्यसोमिलत् ॥

अत्र वक्तुपक्षमतायाभिङ्गिताकारयोरप्रतीयमानत्वाद्भावगतेर्भूमिकान्तर-
मिदं भवति ।

पद्मसंमौलनाञ्जात्र सूचितो निर्गि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपौडितम् ॥

आत्मानुकार्यप्राप्तकरणे अपि भूमिकान्तरिते एव भवत इति सोऽयं निरुद्-
भेदो भाव एव सूक्ष्म इतुप्रचरते ।

प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसञ्चाभिधीयते ।

स्वानुभूतिभवञ्चैवमुपचारेण कथयते ॥ ४५ ॥

तत्रान्नजं द्विधा युगपदेकग्रथ तयोर्युगपद्वयथा,—

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे भग्ननालसहकारसुगन्धौ ।

स्वादुनि प्रणिहितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

अत्र मद्रिराश्रयाणां सुखप्रतिविम्बसौगन्धप्रस्वादुताश्रयत्वगैत्यानां दृग्-
प्राणरसनश्रवणत्वगिन्द्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते ।

एकशो यथा,—

मन्दमन्दविगलत्तुपमीपञ्चक्षुरुल्लसितप्रदम् दधत्या ।

वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥

तदेतच्चाक्षुपम् । एवं आवणादीन्यप्यदाहरणीयानि ।

मानसमपि द्विधा सुखादिविषयमनुभूतार्थविषयञ्च तयोः सुरादिविषयं
यथा,—

असोकविस्मयमपि स्मृतपूर्ववृत्तमुद्गूतनूतनभयञ्चरज्जरं नः ।

एकत्रणत्वुटितसंघटितप्रमोदमानन्दशोकश्वलत्वमुपैति चेतः ॥

एतन्निर्गदेनैव व्याख्यातम् । अनुभूतार्थविषयं यथा,—

पिहिते वासागारे तमसि सूचौमुखाग्रसंभेदे ।

मयि च निमौलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम् ।

इदमपि नातिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम् ।

स्वानुभूतिभवं द्विधा मिथप्रात्मकममिथप्रात्मकञ्च तयोर्मिथप्रात्मकं यथा,—

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण ।

निपतन्तमिवोष्णरश्मिसुर्व्रां वलयीभूततरुं धराञ्च मेने ॥

तद्दिदमिन्द्रियेषु मनसि चानवतिष्ठमानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

अमिथप्रात्मकं यथा,—

मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायान्तमरुतः

प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदभलिलोत्सङ्गितदृशः ।

यदालोक्याह्लादं क्रुद इव निमज्जप्राप्तमृतमये

दधत्यन्तस्तत्त्वं दिमपि यमिनस्तत् किल भवान् ॥

अस्यात्मविषयता व्यक्तैव योगिभिरुद्गीयते ।

लिङ्गादुत्सृष्टिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।

पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥ ४६ ॥

फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतद् भिद्यते ष्यक् ।

उदाहरणमेवैषां रूपव्यक्तेर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्यप्रमनुमीयते तत् पूर्ववत् यथा,—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।

अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यत्रः ॥

अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्यप्रभूतविरहिणीनां मरणमनुमीयते तेनैतत्
पूर्वं कारणमिहासौति पूर्ववदु चप्रते ।

यत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् यथा,—

सावन्नमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।

कथमन्यथा ललाटे पावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥

अत्र पावकरसतिलकपङ्क्तेः कार्यप्रभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनु-
मीयते तेनैतच्छेषः कार्यप्रमिहासौति शेषवदुचप्रते ।

यत्र न कार्यं न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत् सामान्यतो-
दृष्टं यथा,—

गज्जन्ते खे मेहा पुष्पा णीवा पण्डित्वा भोग्णा ।

णट्टो चरुज्जोद्यो वासाग्तो हलायत्तो ॥

अत्र वर्षर्त्तरविनाभूतैर्भ्रमगर्जितादिभिः सामान्ये नैवानुमीयते
इति सामान्यतोदृष्टमिदम् । तानेप्रतानि भावसाधनेऽनुमानशब्दे
फलपक्षे उदाहरणानि भवन्ति । यदा पुनः करणसाधनोऽनुमानशब्दः
तदानुमीयते अनेनेत्यनुमानशब्देन यथोक्तं लिङ्गमुच्यते । यदाह ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे च यन्नास्ति तस्मिन्ननुमापकम् ॥ ४८ ॥

तत् पूर्ववति यथा,—

अद्दु सच्चि वकुल्ला विरिच्छिहिसि गोत्तस्म मत्थंए क्कारम् ।

अच्चन्तदत्तद्विद्वेण सामिवलिण्ण हसिण्ण ।

अत्रैवंप्रकारया वकोक्तया एव विधेन हसितेनोपलक्षिता त्वमग्रतो गोलं
दूषयिष्यसौति कारणतो यत्र कार्यप्रानुमानं तदिदं सामग्रीपक्षे पूर्वव-

दितुप्रचप्रते ।

श्लेषवति यथा,—

दीसद् ए चूचमउलं अत्ता ए अ वाइ मल्लअगन्धवहो ।

एत्तं वसन्तमासं सहि जं उक्कण्ठिअं चेअं ॥

अत्रोत्कण्ठाक्षणेन कार्ये प्रण वसन्तः कारणभूतोऽनुमीयत इति सामग्री-
पक्षे इदं श्लेषवदितुप्रचप्रते ।

सामान्यतोदृष्टं यथा,—

आविर्भवन्तो प्रथमं प्रियायाः सोच्छ्वाससन्तः करणं करोति ।

सन्तापदग्धसत्र गिखगिडय नो दृष्टेः पुरस्साद्विरप्रभेव ॥

सैयं विदुप्रद्विव दृष्टिं कामन्द्वापि प्रथमत उपलभ्यमाना अविनाभातेन
मालत्या गमनं गमयतीति सामग्रीपक्षे सामान्यतो दृष्टमेतत् ।

यदाप्तवचनं तद्वि ज्ञेयमागमसंज्ञया ।

उत्तमं मध्यमञ्चाथ जवन्यञ्चेति तन्निधा ॥ ४६ ॥

तत्रोत्तमं द्विधा विधिरूपं निषेधरूपञ्च तयोर्विधिरूपं यथा,—

दमं दानं दयां शिञ्जेः स्नयित्त्वं वदत्यसौ ।

ददह इति वाग्देवी दयध्वं दत्त दास्यत ॥

अत्र च एषा दैवी वागनुवदति यत् स्नयित्त्वं ददह इति दयध्वं दत्त
दास्यतेति तदेतत् त्वयं शिञ्जेत दमं दानं दयानिति श्रुतेस्तदेतत्
विधिरूपमाप्तवचनम् ।

निषेधरूपं यथा,—

निवार्यप्रतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विर्वहः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥

अत्रोत्तरार्धोक्तनिषेधानुवादवर्धितवुप्रत्पक्षेर्वयस्याया योऽयमपत्रदमान-
वटुनिवारणोपदेशः तस्य महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थतात्-
पर्यत्रादयं निषेधरूप आगमः । तदेतदुभयमप्यवस्थानुष्ठेयत्वादुत्तमम् ।

मध्यमं द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च । तयोरादंश्र यथा,—
कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

अत्र जीवन्तरः पश्यति भद्रमिति आयमेवार्थो निर्दिष्टवक्तृकः । तदेतत् सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यत्रवसानात् प्राणैषणायां पतितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम् ।

द्वितीयं यथा,—

अक्षे वसति पिशाचः पिबुमन्दे दिनपतिर्वटे यक्षः ।

विश्रांस्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरौ मधूरतरौ ।

तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धिपरम्परायात्सैतिह्यं । अत्रापि सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यत्रवसानात् तस्मादक्षं न सेवेत, पिबुमन्दं न निक्षन्तेत, 'वटं' न छिन्द्यात्, पद्मं न मूर्ध्नि विभृयात्, मधूरं न 'पदा' स्पृशेत् इत्यध्याहारो भवति । सोऽयं निषेधरूप आगमः । उभयमपेक्षतन्नावस्थानुष्ठेयमिति मध्यमम् ।

अध्वन्यं द्विधा कास्यं निषिद्धञ्च । तयोः कास्यं यथा,—

मुण्डे आचुसकसात्रसाहित्रं पाण्णपाणविङ्गणं ।

तेल्लं पलिअत्यणीणं विकुण्णेइ पिण्ण धणण ॥

तदेतत् पूर्ववत् विधिरूपं कास्यमाप्तवचनम् ।

निषिद्धं यथा,—

ब्रह्मं बाल्ये बालांस्तारुणिमनि यूनः परिणता-

वपीच्छामो वृद्धान् परिणयविधानस्थितिरियम् ।

त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना

न नो गोत्रे पुत्रि क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभृत् ॥

तदेतन्निषेधरूपं निषिद्धमेवाप्तवचनं उभयंसपि चैतदलङ्कारिभिः संसृजेत इत्यादिदोषान्वावस्थानुष्ठेयमिति जघन्यम् ॥

सदृशात् सदृशज्ञानसुपमानं द्विधेह तत् ।

सप्रादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥ ५० ॥

तयोरनुभूतार्थविषयं यथा,—

सर्वं प्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहृत्य वच-

स्तत्संघट्टाद्विधटितटहत्खण्डमुच्चखण्डरोचिः ।

एवं वेगात् कुलिशमकरोद्गोम विदुप्रत्सहस्रै-

र्भर्तुं वर्ज्ज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः ॥

अत्र रामकराकृष्यमाणगानधर्जटिधनुर्विमुक्तजप्रोतिशकटासहस्रसंकु-
लमाकाशं पश्यतो रावणदूतसेप्रयं स्वयं दृष्टेषु प्रभुवत्स्थलविदीर्ण-
वज्रशकलविस्फूर्जथु तद्रोषाट्टहासेषु वियदप्रापिषु तत्सादृश्यबुद्धिः ।
तदिदमनुभूतविषयं नामोपमानं मौमांसका वर्णयन्ति ।

अननुभूतविषयं यथा,—

तां रोहिणीं विजानीहि जप्रोतिषामत्र मण्डले ।

समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः ॥

अत्र यथाविधः शकटाकारस्तथाविधो रोहिणीतारकासमूहाकार
इतेप्रवमवधारिताप्नोपदेशस्य तदाकारतारकचक्रदर्शनाद्दिदं तद्रोहिणी-
शकटमितीति येयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदिदमननुभूतविषयमुप-
मानं नैयायिकाः समुन्वयन्ति ।

तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना ।

नास्मादभिनयालेख्यमुद्राविम्बादयः श्यक् ॥ ५१ ॥

तेष्वभिगयो यथा,—

वरविवरणिगुग्गदलो एरगडो साहस्रव्व तरुणा ।

या एत्य घरे हलिअवह्ण एदहमेत्तत्यणी वसह्ण ।

अत्र पयोधरातिपरिणाहसूचकोत्तानप्रसारिताङ्गुलिहस्ताभिनयसंनिभै-
रगडदलसन्निभैशदर्शनात् स्वयमदृष्टेऽपि हालिकवधूसनपरिणाहे पूर्वानुभू-

तैर्विधेस्तनपरिणाहसम्बन्धप्रतिपत्तिः तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमे-
वाभिनयद्वतुप्रतप्रोच्यते ।

आलिख्यं यथा,—

तवालेख्ये कौतूहलतरलतनीविरचिते
विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमधः ।
अथास्विद्यत्पाणि स्वरितमपमृजैप्रतदपरा
करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाञ्च लिखति ॥

अत्र यदानुभूतनायकसन्दर्शनायाः स्वरूपालेख्यप्रदर्शनाद् एवम्भूतः
स इति वितानसुत्पद्यते गोपनार्थञ्च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्ट-
विष्णु कामयोः प्रतीति भवति तदेतदनुभूतार्थविषयं भवति । यदा
पुनरनुभूतनायकादिसंदर्शनाया इत्यमाप्तोपदेशः एवंभूतः सुपर्णके-
तुश्चक्रपाणि विष्णुर्भवति एवम्भूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति ।
यादृशाविमौ तादृशश्च स ते मनोरथभूमिः केवलमस्य गरुडदादयो न
विद्यन्ते तदा तदुत्तरकालमालेख्यागततदाकारदर्शनात् सोऽयं मम प्रे-
र्यानिमि महिधया कथापि लिखितो भविष्यतीति तद्गोपयाम्येनं विष्णु-
चिह्नाभ्यामिति गरुडचक्रेऽधः प्रदेशहस्तयोः केतुहस्तयोर्निवेशयति । अ-
थापरा प्रतिविधित्सु गोपायन्ती प्रकाशयन्ती च प्रत्यामन्त्रोपमानं मन्म-
थाकारमाचिख्यासुः करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाञ्च लिखति । अत्राकृतौ
पदार्थे या इमास्तयोर्लोकानां सोऽयमिति विष्णुरिति काम इति च
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तयः । तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्य-
माख्यायते ।

सुद्रा यथा,—

सचक्रितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।
क्षितिषु दृष्टिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥

यत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादसुद्रादर्शनात् येयममानुषीं पादसुद्रा
भवतीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमा-
नमेव सुद्रेतुप्रचरते । यदपि चादृष्टेऽपि जिष्णुपदे मृगौदृशासीदृशः
स इत्यनुमानज्ञानं तदपुत्रपमानार्थनिबन्धनमेव ।

अपि चास्त्रनुमानेऽपि साहस्यं लिङ्गलिङ्गिनोः ।

पदेन यत्र कुर्जं न कुजः पादोऽनुमीयते ॥

प्रतिबिम्बं यथा,—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनो षष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥
यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कौदृशं स्वं सुखं यादृशमादर्शं प्रति-
बिम्बं तदालोकनाददृष्टेऽपि स्वसुखे येयसीदृशं मे सुखमिति प्रति-
पत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयम् । यदा पुनारेत्यमाप्नोपदेशाद् यादृशं
वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिबिम्बं तदापि प्रियप्रतिबिम्बालोकना-
द्विदं तन्मम प्रियप्रतिबिम्बमितौयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तद-
प्यननुभूतार्थविषयम् । यदातु चित्वादिष्वनुभूतस्वसुखदर्शनायाः प्रतिवि-
म्बदर्शनादनेन सदृशं मे सुखमिति प्रतिपत्तिर्दृष्टप्रियतमाका-
रायाश्च प्रतिबिम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिप-
त्तिः प्रतिबिम्बमन्विधौ प्रतिबिम्बोदयो दृष्टस्तदिह सन्निहितेन तेन
भवितव्यमिति यो व्रीडाविकारभूतस्तदानुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिबिम्ब-
मित्याचक्षते ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो यस्तथा नोपपद्यते ।

अर्थान्तरञ्च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा ।

प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते ॥ ५३ ॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथाऽनुपपत्तैत्रव पयोधरभरस्थितेः ॥

अत्र स्तनभरनितम्बयोर्मध्यं नोपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरस्थितिः सान्यथानुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधगतिं सेयं प्रतप्रक्षपूर्विकार्थापत्तिरेकञ्च एवेह विवक्षिता । इयमपि ह्येवं बल्लशो भवति यत्तदर्थार्थापत्तिर्लब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्पयते । सेयमर्थार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः । यश्चायमर्थार्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासम्भवत्कल्पनिकार्थप्रयो रत्कर्षं दृते साचेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्तिर्भवति । न चैतदिह शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ।

प्रतप्रक्षादिपूर्विकानेकशो यथा,---

एतदालोक्य लोलाक्षि रूपमप्रतिमं तव ।

कल्पयामः कलातत्वगुरुतामादिवेभसः ॥

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः । अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सोर्वश्यहल्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत्कर्त्तरर्थार्थापत्तिकल्पिता कलातत्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थार्थापत्तिः सापि तत्कर्त्तुर्वेभसः कलातत्वगुरुता तथाभूतशक्त्याधारता वा साध्यनुमानत आगमतो वा तस्य कल्पयत इतप्रनुमानपूर्विका चेयमर्थार्थापत्तिः । न चैतच्चतुष्टयमिहापि शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते । एकशोनुमानपूर्विका यथा,---

कपोलपुलकेनास्थाः सूचितो मदनञ्चरः ।

मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये ॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोभवञ्चरः स मनसः प्रिये

निरन्तरासक्तिमन्तरेणानुपपन्न इतत्रनुमानपूर्विकेयमर्थापत्तिः । अनेकश
उपमानादिपूर्विका यथा,—

त्वदास्येन्दु समौ दृष्ट्वा तदिदं कल्पयामहे ।

अन्योन्यगामि लावण्यमनयोरेव केवलम् ॥

अत्र त्वदास्येन्दु समौ दृष्ट्वेत्युपमानपूर्वकता अर्थापत्तेः प्रत्यक्षपूर्वता च
शब्दत एव प्रतीयते । या च मिथः सादृश्यानुपपत्तिलभ्या लावण्यान्योन्यगा-
मिता सापि तथाविधं विधातारमन्तरेण न संगच्छत इत्यादीहापि
पूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यत्रतोऽवगन्तव्यम् ।

एकशोऽभावपूर्विका यथा,—

एनदासत्रं विना हासत्रं निवेदयति सुभ्रुवः ।

प्रियापगधदण्डानां मनो भाजनतां गतम् ॥

अत्र सुभ्रुव इत्यनेन विलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणयोगो लक्ष्यते ।
तथाविधायाश्च वक्त्रे विलासहासस्याभावोऽनुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्त
मात्मकारणं कल्पयतीति अभावपूर्विकेयमर्थापत्तिः ।

अनेकशोऽर्थापत्तत्रादिपूर्विका यथा,—

दृष्ट्वा विभ्रमिणोमेतां विद्मो लीलाशुरूं स्मरम् ।

स्मरञ्च मृगशावाच्या मनसत्रस्थाः कृतास्पदम् ॥

अत्र विभ्रमिणोति प्रशंसायां मत्वर्थीयक्षेण विभ्रमाणासुत्कर्षो लक्ष्यते । ते
चान्योपदेशादसम्भवन्तो मन्मथमुपाध्यायं बोधयन्ति । तसत्राग्रतः पार्श्वतो
वानुपलभ्यमानस्य तन्मनस्यवस्थानं लक्ष्यते । सेयमाद्यप्रत्यक्षपूर्विका
द्वितीया चार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिर्भवति । अयमेव च मनोभू मर्नसि
कामिनोनां सम्भवतीति आप्तोपदेशादागमपूर्विकापि भवति ।

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।

प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते ॥ ५४ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

सुगमं अपारिजातं कोत्थुहलच्छीविरहित्रं मङ्गलमहस्य उरुं ।

सुमरामि महणपुरत्रो असुद्धत्रदं च हरं अगपवभारं ॥

प्रध्वंसभावावो यथा,—

धृतिरस्तमिता गतिश्चुप्रता विरतं गेयमृतु निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिप्यून्यं शयनीयमद्य मे ॥

इतरेतराभावो यथा,—

कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् ।

इति जानन्नपि जनी मन्यते नेत्रदौर्घताम् ॥

आत्यन्ताभावो यथा,—

जं जस्य होइ मारं तं सो देइत्ति किमत्य अक्करेम् ।

अण्हो त्तंपि इदि सांलइदो हगां सवत्तीणं ॥

अन्ये पुनरन्यथात्यन्ताभावमाचक्षते यथा,—

प्रसौद सद्यो सुञ्जेमं चण्डिमानं मनोगतम् ।

दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खकुसुमायते ॥

सामर्थ्याभावो यथा,—

मानुषीषु कथं वासप्रादसत्र रूपसत्र सम्भवः ।

न प्रभातरंलं जंप्रोतिरुदति वसुधातले ॥

त एते षडपि निगदेनैव व्याख्याताः । अभावाभावोऽप्यभाव एव । तत्र

प्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

उद्दानसहकारणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

द्वेयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥

प्रध्वंसप्रागभावो यथा,—

न मर्तप्रलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाग्रे यदि वल्लभो जनः ।

प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा,—

निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीव(वि)त एव जीवति ।

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

नामिलितमस्ति किञ्चित् काञ्चीदेशस्य सर्वथा नाथ ।

प्रसरतु करस्तवायं प्रकृतिक्रमे मध्यदेशेऽपि ॥

प्रध्वंसप्रध्वंसस्य प्रध्वंसो यथा,—

एषा प्रवासं कथमप्यतीतत्र याता पुनः संशयमन्यथैव ।

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो हाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥

इतरेतराभावाभावो यथा,—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं ह्यत्यवस्तुनि नियुङ्क्षु कामतः ।

तत् प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च मावगाः ॥

अत्यन्ताभावस्य सामर्थ्याभावस्य च प्रध्वंसाभावो यथा,—

अनाप्तपुण्यप्रोपचयै दुःरापा फलस्य निर्दूतरजाः सविली ।

तुलत्रा भवदर्शनसम्भ्रदेषा वृष्टे दिवो दौतवलाहकायाः ॥

एते नातिदुर्बोधा इति न व्याख्याताः ।

अर्थालङ्कृतयोऽपेत्ताश्चतुर्विंशतिसङ्ग्रया ।

कथिताः काल्यविन्नानां चित्तप्रह्लादहेतवे ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमङ्गोजराजविरचिते सगरस्वतीकण्ठाभरणे

अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

शब्दभ्यो यः पदार्थभ्य उपमाद्भिः प्रतीयते ।

विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालङ्किया मता ॥ १ ॥

उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपङ्गुतिः ।

समाधुक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः ॥ २ ॥

सतुल्ययोगितोस्त्रेखः ससहोक्तिः समुच्चयः ।

साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः ॥ ३ ॥

द्वौपककर्मपर्यत्रायातिशयश्च षभाविकाः ।

संक्षुद्रिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः ॥ ४ ॥

तत्र,—प्रसिद्धैरसुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥ ५ ॥

एकाभिधीयमाने स्यात् तुल्ये धर्मे पदार्थयोः ।

प्रतीयमानेऽप्यपरा द्विविधापि च सा त्रिधा ॥ ६ ॥

पदवाक्यप्रपञ्चाख्यैर्विशेषैरुपपद्यते ।

पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः ॥ ७ ॥

समासात् प्रत्ययाञ्चैव द्विविधा स्यात् पदोपमा ।

या समासोपमा तत्र चतुर्धा साभिपद्यते ॥ ८ ॥

द्व्यर्थान्तर्गतेरेका सामान्यान्तर्गतेः परा ।

अन्तर्भूतोभयार्थान्या सांन्या सर्वसमासभाक् ॥ ९ ॥

तास्यन्तर्भूतेवार्था यथा,—

मुखमिन्दु सुन्दरं ते विसकिसलयकोमले धुजालतिके ।

जघनस्थलो च सुन्दरि तवशैलशिलाविशालेयम् ॥

शत्रेन्द्ररिव सुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थः, उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासेनैवोक्तः । एवं विसकिसलये इव कोमले, शैलशिलेव विशालेति ।

सेयमन्तर्गतेवार्था नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

अन्तर्भूतसामान्या यथा,—

अन्तरिसं सुहृत् से अमप्रसरिच्छो अ सुहरसो ।

विश्वोसकत्रपाहरहसुज्जलसुख्यं सरिसं सा ।

अत्र चन्द्रेण सहृदं चन्द्रसहृदं सुखं, अमृतेन सहृदोऽमृतसहृदो मुखरंस इति समासे सुन्दरमधुरादिसामान्यशब्दप्रयोगो न श्रूयते

प्रतीयते च सहृदशब्दे द्योतकामिति सामान्यधर्मस्य सौन्दर्यप्रमाधुर्यप्रादेः

उपमानप्रसिद्धस्य उपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमन्तर्भूतसामान्यानाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

अन्तर्भूतोभयार्था यथा,—

कमलकरा रम्भोरु कुवलयत्रणत्राणा मित्रं कवत्राणा सा ।

कह णु णवचंपत्रंगी मुणालवज्जपि आतव इव ॥

अत्र कमलमिव ताम्रौ रम्भेव पीवरौ कुवलयमिव श्यामे मृगाङ्ग इव ।
 प्रेक्षणीयं नवचम्पकमिव गौरं मृणालमिव कोमलौ करावुरू नयने
 वदेनमङ्गयसत्राः सा तथोक्त्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतकसामान्ययो-
 र्कृत्वादिद्यमन्तर्भूतेवसामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्ति ।
 सर्वसमासा यथा,—

शरदिन्दुसुन्दरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे ।

दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरुः ॥

अत्रोपमानोपमेयधर्माणामिन्दुसुन्दरादिशब्दै रिवार्थसत्र समासेनैवा-
 भिधानं सर्वं समासे सत्रादिति सर्वसमासोपमेयं समासोपमासु पदो-
 पमाभक्तिः ।

या प्रत्ययोपमेतुप्रक्ता काव्यविद्धिः पदोपमा ।

चतुर्धा भिद्यते सापि प्रत्ययार्थप्रभेदतः ॥ १० ॥

प्रत्ययो ह्युपमेये सत्रादुपमानेऽपि कश्चन ।

तत् सामान्ये भवेत् कश्चिदिवार्थं कश्चिदिष्यते ॥ ११ ॥

तेषां वशान्तदुपमा भवेत्तद् व्यपदेशभाक् ।

उदाहरणमेवासत्रा रूपव्यक्तैत्र निदर्शयते ॥ १२ ॥

तत्र प्रतप्रयसत्रोपमेयसत्रार्थं यथा,—

हंसो ध्वाङ्गविरावी सत्रादुष्ट्रकोशी च कोकिलः ।

खरनादी मयूरोऽपि त्वञ्चेद्वदसि वाग्मिनि ॥

अत्र कर्तर्युपमान इतत्रनेन यदोपमाने उपपदे ध्वाङ्ग इव विरौतीति
 सामानाधिकरणेन कर्तर्यव प्रतप्रयः तदोपमेयसत्रार्थो भवति । एव-
 मुष्ट्रकोशी खरनादीतेप्रतयोरपि द्रष्टव्यम् । सेयमुपमेयार्थप्रतप्रया नाम
 प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

प्रतप्रथसंप्रोपमानार्थं यथा,—

पूर्णन्दूकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।

चक्रदेशीयंजघना सा स्वर्गोऽपि न दृश्यते ॥

अत्र पूर्णन्दू,रिव पूर्णन्दू,रितप्रादिकयोपचारवृत्तप्रा यद्यपि पूर्णन्दू-
प्रभृतय उपमानशब्दा अपुत्रपमेयेषु वदनादिषु वर्त्तन्ते तेभ्यश्च यद्यपि
स्वार्थं एव स्वार्थिकाः कल्पबादयो भवन्ति तथापि ते शब्दशक्तिस्वा-
भाव्याद् गुणभूतमुपमानार्थमात्रं त्रुवते । यथा शुक्लादिभ्यस्तरबादयः
तथा ह्ययञ्च शुक्लोऽयमनयोः शुक्तर इतुक्ते शौक्लप्रस्रैव प्रकर्षो
गम्यते न शौक्लप्रवतः सेयमुपमानार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदो-
पमाभक्तिः ।

सामान्यार्थप्रत्ययेन यथा,—

सूर्यायति सुधारश्मि र्मन्मथोऽतिमृतायते ।

मृतस्य कान्ताविरहे स्वर्गोऽपि नरकीयति ॥

अत्रोपमानादाचारादिभिः सूर्यादिभ्यः क्यजादय आचारलक्षणक्रिया-
विशेष उत्पद्यमाना उपमानोपमेययोः सामान्य एवोत्पद्यन्त इति सेयं
सामान्यार्थप्रतप्रया नाम प्रतप्रयोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

इवार्थप्रत्ययेन यथा,—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते ब्यवंस्थितः ।

एकधा बद्धधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

अत्र तेऽ तुल्यक्रिया चेदतिरित्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुलं प्र दृश्य
त इतीवार्थ एव प्रत्ययो नतु तुलप्रक्रियार्थं अन्यथा दृश्यत इति
इवार्थ इव तुल्यक्रियाप्रयोगोऽपि न स्यात् । तदप्रयोगेऽपि च गौरिः
गवय इत्यादौ वतिः प्रसजेत । सेयमिवार्थप्रतप्रया नाम प्रतप्रयोपमासु
पदोपमाभक्तिः ।

वाक्यप्रमा तु या तत्र द्वैविध्यं सापि गच्छति ।

एका परार्थयोः सामेप्र परा वाक्यार्थयो र्निधः ॥ १३ ॥

आद्या पूर्णा च लुप्ता च लुप्तपूर्णा तथैव च ।

पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुखैश्चतुर्विधा ॥ १४ ॥

तत्र, पूर्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च ।

उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव हि ॥ १५ ॥

यथा, कमलमिव चारुवदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम् ।

अलिमालेव सुनीला तथैव मदिरक्षणे कवरी ॥

अत्र कमलमृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां पृथक् पृथक् प्रयोगे पदार्थयोः सादृशाभिधीयमानत्वादियं पूर्णा नाम पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा ।

प्रतीयमानसादृश्ये द्वयोर्लुप्तेति तां विदुः ॥ १६ ॥

यथा, न पद्मं सुखमेवेदं न मृगौ चक्षुषी इमे ।

न केसराणि कान्ताया ईमास्ता दन्तपङ्क्तयः ॥

अत्र कान्तामुखादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानप्रतप्राख्यानेन इवादीनामभावेऽपि कान्त्यप्रादिलुप्तधर्मप्रतीते लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते ।

यथा, राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

रन्मास्तम्भाविवोरु च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥

अत्र सामान्यधर्मस्य लुप्ते प्रतीयमानसादृश्यत्वेन पदार्थयोरुपलानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णा नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

द्योतकस्य तु लोपे या पूर्णा लुप्तेति सा स्मृता ॥ १७ ॥

यथा, त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

कोमलापाटलौ तन्नि पल्लवश्चाधरश्च ते ॥

अत्र तन्त्रेण सदृशयोरनभिधानात् सादृश्यस्य पुनरुपमानोपमेयभाव-

विधत्ते तेन श्लेषतोऽन्यत्वे सतीतरैतरयोगेनोपमानोपमेययोरेक-
शेषेण च तद्विशेषणयोः समुदायेनाभिधानादिवादिमन्तरेणापि उप-
मानादीनां चतुर्णामपि पूर्णत्वे सत्युक्तार्थत्वादिवदिलुप्यत इति पूर्ण-
लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

यापि वाक्यार्थयोः सापि चतुर्धैकेवशब्दिका ।

नैकेवशब्दिकेवादिभ्युन्या वै धर्मप्रवत्यपि ॥ १८ ॥

तास्वैकेवशब्दा यथा,—

पाण्डुरोऽयमंसार्पितंलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥

अत्र हिमवत्पाण्डुरयोर्निर्भरहारयोर्बालातपहरिचन्दनयोश्च परस्पर-
सुपमानोपमेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावपरिकल्पनेन वाक्यार्थयो-
र्द्वयोरपि कल्पितत्वादेकेनैव इवशब्देन तयोः परस्परसुपमानोपमेयभा-
वोऽभिहितः इतीयमेकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

अनेकेवशब्दा यथा,—

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुपोष लावणप्रमयान् विशेषान् जप्रोत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥

अत्र क्रियापदसंग्रावाक्यार्थद्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात् कर्तुः कर्मण-
श्चोपमानात् दृष्टगिवशब्दप्रयोग इति 'सेयमभिधीयमानसादृश्याऽनेकेव-
शब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

अनिवारिशब्दा यथा,—

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारि भुवो भवान् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपा वृषा ख्वया ॥

अत्र पुलोमारिवर्णनीययोर्दावाभूयोरसुराणामवलिप्तपार्थिवानाञ्च तुल्य-
क्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणापि वाक्यार्थानां परस्परसुपमानोप-
मेयभावोऽवगम्यते इतीयमनिवादिशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्यो-
पमाभक्तिः ।

वैधर्मप्रवती यथा,—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महौभ्यता ।

न परेषु महौजसस्खलादपकुर्वन्ति मलिस्तु चा इव ॥

अत्र सत्यपुत्रपमाने सत्यपुत्रपमेये सत्यपि चेशब्दे महौजसां मलिस्तु-
चानाञ्च योऽयं कलापकरणं नाम वस्तुधर्मः स उपमान एव न निय-
स्यत इति वैधर्मप्रवती नामेयं वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

यत्प्रोक्तिभङ्गा वाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते ।

वाक्यार्थयोर्विस्तरतः सा प्रपञ्चोपमेय्यते ॥ १६ ॥

सा तु प्रकृतरूपा स्याद्रूपेण विकृता तथा ।

तयोः प्रकृतरूपा सा विज्ञेया च चतुर्विधा ॥ २० ॥

सत्रात् समस्तोपमा तद्दशकदेशोपमा परम् ।

मालोपमा तृतीया सत्राञ्चतुर्थी रसनोपमा ॥ २१ ॥

तासु समस्तोपमा यथा,—

अलिवलथैरलकैरिव कुमुमस्तवकैः स्तनैरिव वसन्ते ।

भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किण्ठलथैरधिकम् ॥

अत्र वसन्तलक्ष्मीपरिसंस्कृतानां लतानां ललनानाञ्च प्रतीयमानसा-
दृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां येयमलिवलथादिभिरलकादीनां
प्रतीयमानसादृश्यानामेव पृथक् पृथगिवशब्दप्रयोगवतीति विस्तारेणा-
वयविविन्नोऽवयवानाञ्चेति सामलोत्रन वाक्यार्थयोरौपस्योक्तिभङ्गिः सेयं
समस्तोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमा भक्तिः । . . .

एकदेशोपमा यथा,—

कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केशरैर्विराजन्ते ।

अलिवलथैरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्यः ॥

अत्र नलिनीनां विलासिनौनाञ्च परस्परमुपमानोपमेयभावे वक्तव्यं
विलासिनीलक्षणमुपमानार्थमेवावयवान्तराणि च यानि ललनाद्युप-
मेयानि तानि परितत्रजत्र कमलमेवैकं तदवयवैर्दलादिभिः सहाधरा-

दिभेरूपमानैः पृथक् पृथगिव प्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमा
नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

मालोपमा यथा,—

सोह्वं लक्ष्णमुहं वणमालव्य विअङ्गाद् विरदुस्य उरं ।

किन्तिव पवणतण्वा राधवलाद्दसे विलपाद् दिट्ठ ॥

अत्र रामदृष्टे लक्ष्मणमुखादिविनिवेशिन्याः शोभादुपमानमालया
प्रतीयमानसादृश्यया विस्तरेणोपमिते मालोपमा नामेयं प्रकृतरूपोपमासु
प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

रसनोपमा यथा,—

चन्द्रायते शुक्लरवाथ हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।

कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते रुच्छतया विहायः ॥

अत्र चन्द्रादीनां शैक्लप्रादिभिरभिधीयमानसादृश्यै र्ययं रसनक्रमेण
पश्चाद्बलनया विस्तरवती हेतुमती च प्रतप्रयोपमापङ्क्तिः तथैक-
वाक्यताकरणेन शरद्रमणोयतोपवर्णनमिति सेयं रसनोपमा नाम प्रकृ-
तरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

इतीमास्ताश्चतस्रोऽपि रूपेण प्रकृतेन याः ।

उपमानाञ्चतस्रोऽन्या विकृतेन प्रचक्ष्महे ॥ २२ ॥

विपर्यासोपमा तासु प्रथमाथोभयोपमा ।

अथोत्पाद्योपमा नाम तुरीयानन्वयोपमा ॥ २३ ॥

तासु "विपर्यासोपमा यथा,—

यत्तन्ने त्वसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरम्

भैरवन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारो शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता

सुत् सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षमते ॥

अत्र नैवेन्दीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धौ येय-
मत्यनुरागान्त्रेत्वादिव्वाधिक्यबुद्धिर्नातनुरागादिन्दीवरादिषु तदनु-

कारबुद्धिस्तयेह रामेण विरहिणा अभिधीयमानसादृश्यानाममीषां
परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धे विपर्यासेन कल्पित इति सेयं विप-
र्यासोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः। उभयोपमा यथा,—

तवाननमिवान्भोजमम्भोजमिव ते सुखम् ।

निलीनां नलिनीं षण्डे कथं नु त्वां लभेमहि ॥

अत्राप्यत्यन्तसादृश्यात् एकस्मिन् पक्षे प्रसिद्धे विपर्यास इति सेयं
प्रतीयमानसादृश्योभयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।
उत्पाद्योपमा यथा,—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमासुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥

अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानञ्च सादृश्यमभि-
हितमिति सेयमुत्पाद्योपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।
अनन्वयोपमा यथा,—

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।

त्वन्मूर्त्तिरिव मूर्त्तिस्ते त्वमिव त्वं हृशोदरि ॥

अत्र त्वमेवेदृशौ नान्या तत्सदृशौत्यनन्वये सति उपमानोपमेयभाव-
विवक्षयैकस्यापि वस्तुनोऽभेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपमेयनाभि-
हितमिति सेयमनन्वयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।

उपमेये भवेद्दृत्तिस्तदा तद्द्रूपकं विदुः ॥ २४ ॥

शब्दार्थोभयभूयिष्ठभेदान्ने धा तदुच्यते ।

शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विकृतं तथा ॥ २५ ॥

अर्थभूयिष्ठमप्याहुः प्राधान्येनाङ्गिनो द्विधा ।

द्विधैवोभयभूयिष्ठं शुद्धसंकीर्णभेदतः ॥ २६ ॥

चतुर्धा प्रकृतं तेषु शब्दभूयिष्ठमुच्यते ।

समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि ॥ २७ ॥

तेषु समस्तं यथा,—

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

तत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥

अत्रोपमितव्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे पद्धानीव पद्धानि चन्द्रा इव चन्द्रा इत्यभेदोपचारेणात्यन्तसादृश्यत् पाणीनां नखानाञ्च पद्मचन्द्रादिभिरभिधाने सामान्येवादिशब्दाप्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूत इति सोऽयं गौणशब्दव्यपात्रयः समासहेतुकः समस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

व्यस्तं यथा,—

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

वाह्य लसं वसन्तश्रीम्बं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥

अत्रापि पूर्ववत् पल्लवकुसुमलतावसन्तश्रीशब्दानां गुणवृत्तप्राशयेणाङ्गुलीनखार्चिर्वाङ्गवर्णनौयनायिकाभिः सह सामानाधिकरणत्वात् सामान्येवादिशब्दाप्रयोगाच्च तिरोभूतेऽप्युपमानार्थं समासो न कृत इत्यसमस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

समस्तव्यस्तं यथा,—

स्मितं मुखेन्दो जप्रोत्स्ना ते प्रभास्वु कुचकुम्भयोः ।

दोर्लतापल्लवे पाणौ पुष्पं सखि नखार्चिषः ॥

अत्र मुखेन्दोः स्मितमेव जप्रोत्स्ना कुचकुम्भयोः प्रभास्वु, दोर्लतयोः पल्लवभूते पाणौ नखार्चिष एव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्च गौणशब्दानामुपमातिरस्कारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

सविशेषणं यथा,—

हरिपाद शिरोलग्नजङ्घुकन्याजलाशुकः ।

जयतैः सुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥

अत्र यथोक्तविशेषणविशिष्टो यो हरिपादः यच्च हरिहतासुरेभ्यो निःश-

ङ्कानां सुराणामानन्दोत्सवध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमान-
सादृश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम प्रकृतरूपकेषु
शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतुर्थ्यमग्नि प्रकृतसमासादिशब्दैर्निबद्ध-
मिति प्रकृतमुच्यते ।

चतुरो विकृतसत्रापि प्रभेदान् प्रतिजानते ।

परम्पराय रशना माला रूपकरूपकम् । २८ ।

तेषु परम्परा यथा,—

ववसाअरद्रूपओसो गोसगइन्द्रदिदिसिखलापडिवन्धा ।

कह कह वि दासरह्णिणो जअकेसरिपञ्जरो गओ घणसमओ ॥

अत्र दाशरथिसम्बन्धिनो व्यवसायसत्र रविणा रोपसत्र गजेन्द्रेण ज-
यसत्र केशरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणम् अथैतत्-
सम्बन्धितया प्रदोपमृङ्खलाप्रतिबन्धपञ्चराणां द्वितीयं ततस्त्रयाणाम-
पि धनसमयेन तृतीयं तेनेयं रूपकपरम्परा नाम विकृतरूपकेषु शब्द-
भूयिष्ठरूपकभेदः ।

रशना यथा,—

किशलयकरैर्लतानां करकमलैर्मृगदृशां जगज्जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥

अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण
शब्दानां संदर्भ उपलब्धमानसादर्यानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-
सम्बन्धात् करणाभावमगमयतीति रशना नामैतद् विकृतरूपकेषु
शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

माला यथा,—

स्वामी दुर्नयवारणव्यतिकरे शौर्यप्रोपदेशे गुरु-

विस्वम्भे हृदयं नियोगसमये दासो भये चाश्रय ।

दाता सप्तसमुद्रसीभरशनादामाङ्गितायाः क्लिप्तेः

सर्वाकारमहो स्वयस्वरमुद्धत् को वा न कर्णो मम ॥

अत्र स्वास्यादीनां मालाक्रमेण निरूपितत्वान् मालारूपकं नाम वि-
कृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

रूपकरूपकं यथा,—

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलता नर्तकी तव ।

लीलानाध्यास्यतं दृष्टौ सखि यूनां निपिञ्चति ॥

अत्र मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गः भ्रूरेव लता सैव नर्तकी लीलैव
नाद्यं तदेवास्यतमिति रूपितानामपि रूपणेन समासेन रूप-
करूपकं नामायं विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतु-
ष्टयमपि परमारादिभिर्विकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति विकृत-
मुच्यते ।

समस्तञ्चासमस्तञ्चयुक्तञ्चायुक्तमेव च ।

चतुर्धाङ्गिप्रधानं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकम् ॥ २८ ॥

तेषु समस्तं यथा,—

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदोधितिकेशरम् ।

ध्रियते मूर्द्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥

अत्र समस्तोपमायामिव पादाख्यः पङ्कजाख्यश्चावयवी परस्परमुपमानो-
पमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यै रङ्गुलिश्रेणिनखदोधितिभिर्दल-
श्रेणिकेशैश्च सह सामस्त्रेण रूपितस्तद्योग्यस्थानविन्यासेन चार्थस्य
प्राधान्यमभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थ-
भूयिष्ठरूपकभेदः । न चैतहाचरं पाणिपद्मानि भूपामामित्यादेरुदाह-
रणादिदं न भिद्यते इति । तत्र हि वाक्ये नखार्चिषां क्रियासमावेशेन
प्राधान्यमवगम्यते न नखचन्द्राणां ततश्च न रूपकं । पाणिपद्मानित्यस्य तु
यद्यपि सङ्कोचक्रियायामस्ति समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेन उपन्य-
स्तानि अपि तु जिगौषुभाववर्णनाङ्गतया । अतः समावेशमात्रमणनान्न तत्र
पाणिपद्मानां नापि नखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपि तु शब्दप्राधान्यमेव ।
इह तु चरणपङ्कजताम्राङ्गुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलि-

विनिवेशनेन प्राधान्यं प्रतीयत इति उभयमपि निरवद्यम् ।

असमस्तं यथा,—

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।

मुखं मुक्ताखचो धत्ते धर्मान्मःकणमञ्जरीः ॥

अत्रापि प्रकदेशोपमाक्रमेण अधरपल्लवस्वेदाखु कणमञ्जरीणां सहजा-
हार्थावयवानामभिधानादुपमानावयविनश्चानभिधानादिदमसमस्तं नाम
रूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि च मुख्यवस्तुनः स्फुरि-
ताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य धर्मान्मःकणमञ्जरीधारणक्रिया-
समावेशः प्राधान्यं स्थापयति ।

युक्तं यथा,—

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभङ्गमिदं मुखम् ।

न कस्य नन्दनं सुभ्रु, सुरभिष्वसितानिलम् ॥

अत्र स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभङ्गं सुरभिष्वसितानिलं ते मुखं न
कस्य नन्दनमिति पुष्पभङ्गादीनां परस्परं युक्तप्रपत्तेर्युक्तं नामाय-
मङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठो रूपकभेदः । अत्र यद्यपि नन्दनमिव
नन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिष्कृत्यते
तथापि नन्दयतीति नन्दनमिति कृद्भिहितक्रियासमावेशे सुखाख्यस्यैव
वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते, तस्य त्वपङ्क्तिर्यत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ।

अयुक्तं यथा,—

इदमार्द्रं स्मितजप्रोत्सन्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ॥

जगन्नेत्रेन्दरस्माकं कथं तापाय कल्पते ॥

अत्र जप्रोत्सन्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्च मुखस्य सन्तापकारण-
मिदमयुक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि पूर्व-
वन्मुखाख्यस्य वस्तुनो विशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्य-
मवगम्यते ।

भेदानङ्गप्रधानसप्र चतुरोऽवयवाश्रयान् ।

सहजाहार्थप्रतद्योमतद्वेष्यैः प्रचक्षते ॥ ३० ॥

तेषु सहजावयवं यथा,—

पपफुरिअउत्तदलत्रं तक्खणविगलित्तरुहिरमज्जविच्छउम् ।

उक्खडिअकण्ठणालं पडिअं कुउदसणकेसरं सुहकमलम् ॥

अत्रौष्ठादीनां दलादीनाञ्च सुखान्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्-
खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परसुषमानोपमेयभावरूपितानां
मुखपक्षे कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवो नामायमङ्ग-
प्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । नैतद्वाचं ताम्बाङ्गलिदलत्रेणीत्यादे-
रर्थप्रधानभेदादिदं न भिद्यते । तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशे-
नावयविनः प्राधान्यं विवक्षितमिह तु पतनक्रियायामवयवानाम् । अतएव
ते तत्र स्फुटितादिविशेषणैर्विप्रियन्ते ।

आहार्थप्रावयवं यथा;—

तो कुम्भअण्णपडिवअण्णदण्डपडिअत्तित्तिआमरिसधोरविसो ।

गलित्त्रंसुअण्णिम्मोअो जाअो भौसणअरो दसाण्णभुअओ ॥

अत्र कुम्भकर्णप्रतिवचनसमर्पोऽशुक्रमिति दृशाननपक्षे दण्डो धोर-
विषं निर्मोक इति भुजगपक्षे ये अवयवास्तोपामाहार्थप्रत्वादिदमाहा-
र्थप्रावयवं नाम रूपकमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि
कुम्भकर्णसम्बन्धपरिधृतिगतगलितविशिष्टानामवयवानामेव दृशाननभुजगभौषण-
तरीकरणक्रियायां प्राधान्यमवगम्यते ।

उभयादयवं यथा;—

यस्या वीजमहङ्कति गुरुतरौ मूलं ममेति ग्रहो

नित्यत्वस्मृतिरङ्गरः सुतसुहङ्कृत्यादयः पल्लवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्यं फलं दुर्गतिः

सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लयताम् ॥

अत्र वीजमूलमङ्गरः पुष्यं फलमिति लतापक्षे सहजाः तृष्णापक्षे पुन-
रहङ्कृत्यादयः आहार्थावयवा इति तदिदं सहजाहार्थाणामवयवानां

परस्परमुपमानोपमेयभावरूपेणोभयावयवं .नाम रूपकमिदमङ्गप्रधान-
रूपकेश्वर्यभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि चाहङ्कारममताध्रौव्यस्वरणमुता-
दिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेव वीजादिरूपेण रूपितानां
भगवदाराधनकुटारेण तृष्णालता लूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन
प्राधान्यमवगम्यते ।

धिपमावयवं यथा,—

मदरक्तकपोलेन मन्मथसन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितं भुवनत्रयम् ॥

अत्रेन्दुना मुख्यावयवो रूपितः भ्रुवौ च तदवयवौ लतावयवविभ्यां मद-
रक्तौ तु कपोलौ न केनापीति सर्वतो वैपस्याद्विपमावयवं नाम रूपक-
मिदमङ्गप्रधानरूपकेश्वर्यभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि मदरक्तनर्तितयोः
कपोलभ्रुवोरेव मन्मथसप्र जगन्त्रितयमर्दनक्रियायां प्राधान्यं साधकत-
मत्वमवगम्यते ।

आधारवन्दिराधारं केवलं व्यतिरेकि च ।

इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाङ्गशतुर्विधम् ॥ ३१ ॥

तेष्वाधारवदयथा—

सोहृद्विमुहकिरणो गणसमुद्गरअणिविलालगो ।

तारामोत्तापग्रो फुडविहडिअमेहसिप्पिसमुहविमुक्को ॥

अत्र समुद्रत्वं न रूपितं गगनमाधारं परिकल्प्य रजनिमेधतारकौषानां
वेलाशुक्तिमुक्ताफलप्रकाराणां च प्रतीयमानाभिभूयमानसादृशानां
शब्दप्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपेण कृतमिति आधारवन्नाम रूपक-
मिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निराधारं यथा,—

वणराङ्गकेसहत्या कुसुमाउहसुरहिसंचरन्तध्रुवडा ।

ससिअरमुञ्जत्तमेहा तमपडिहत्या विणेत्ति धूमूप्यीडा ॥

अत्र धूमोत्पौडानां वनराजिकेश्वरत्वेन कुसुमाङ्गसुरभिसञ्चरद्भु-

जपटत्वेन शशिक्रममुल्लर्तमेधत्वेन तमःप्रतिहस्तात्वन च रूपितानां
निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यञ्चावधार्यत इति निराधारं
नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।
केवलं यथा,—

वेल्लितम्भ्र गलहर्मजलमालोहितेक्षणम् ।

विटणोति मदावस्यामिदं वदनपङ्कजम् ॥

अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमिवेति रूपाणादस्य शब्दप्राधान्यं
वेल्लितम्भ्रप्रभृतिविशेषणोपादानाच्चार्थप्राधान्यमेव लक्ष्यते तेन केवलं
नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु भूयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

व्यतिरेकवदयथा,—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुचे

रत्नाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरमम् ।

अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनधम्

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुष्पफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादित-
व्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपाणादर्थतः शब्दतश्च
प्राधान्यमवधार्यत इति व्यतिरेकवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु भूय-
भूयिष्ठरूपकभेदः ।

अथ सङ्कीर्णभेदानां चतुर्थमिहोच्यते ।

स्याद्भावयवसङ्कीर्णं तथा नावयवाह्वयम् ॥ ३२ ॥

तथैवोभयसङ्कीर्णं स्वेपोपहितमित्यपि ।

सैषा रूपकभेदानां विंशतिश्चतुस्तथा ॥ ३३ ॥

तैषु सावयवसङ्कीर्णं यथा,—

रङ्गरकेसरगिवहं सोहङ्ग धवलदलसहस्रपरिगजम् ।

सङ्गमहदं सणजोगं पित्रामङ्गपुष्पिपङ्कजं वणहञ्जलम् ॥

अत्र पित्तमहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्मालं शोभत इत्युपमानोपमेय-

भावेनावयविनोरभेदसत्राविवक्षायासुपमैद न रूपकम् । रविकरधव-
लाभ्रदलसहस्रयोः केशरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमान-
सादृश्ययोश्च सहजाहार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपणमिति साव-
यवरूपेणोपमायाः संकीर्णत्वादिदं सावयवसङ्कीर्णं नाम संकीर्णरूप-
केषुभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निरवयवसङ्कीर्णं यथा, -

दीहो दिअहभुअङ्गो रइविस्वफणामणिय्यहं विअसन्तो ।

अवरसमुद्भुवगओ मुअन्तो कंउअधम्मअणिवहं ॥

अत्र दिवसावयविनो भुजङ्गावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्ध्रप्रदा-
णादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपणमवयवानां चतुर्णां रविविस्वातपफणा-
मणिनिर्मोकाणां सत्यामप्यभेदोपचारयोग्यतायां द्वयोरिवशब्दप्रयोगेनोप-
मायां द्वयोस्तुल्यरूपेणऽपि असामानाधिकरणप्रान्नावयवावयविभावो
विभावप्रते इति निरवयवसत्रोपमायां सङ्कीर्णत्वान्निगवयवसङ्कीर्णं नाम
सङ्कीर्णरूपकेषु उभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

उभयसङ्कीर्णं यथा, —

धुअमेहमल्लअराओ धणसमआअट्ठिओ ण अ विमुक्काओ ।

एहपाअणसाहाओ णिअअवट्ठाणं व पंडिगआ दिसाओ ॥

अत्र पादपरूपेण रूपितस्थं नभसो यदेतद्दिशं शाखारूपेण रूपणं मेधा
नाञ्च मधुकरप्रकरेण तदुभयमप्यन्यपदार्थपक्षीसमासयोरभिधीयमानेन
सावयवं निगवयवइति उत्प्रेक्षया च सङ्कीर्णमाण्डुभयसङ्कीर्णरूपक-
त्वपदेशं लभते सोऽयं सङ्कीर्णरूपकेषुभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

श्वेपोपहितं यथा, —

पीणपओहरलग्गं दिसाणयणसत्तजलअसमअविइस्सं ।

सोहग्गपढमइण्हं पधाअइ सरसणहपअं व इन्दहण्णम् ॥

अत्र सरसनखपदाकारसेत्रधनुष उत्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेण
रूपणे योऽयं सरसे नभसि पदमसेति वृत्तपत्तौ स्थिररूपेण

तद्विशेषणप्रकारः यच्च शोभायाः प्रथममग्रं चिह्नं सौभाग्यस्य च प्रथमं चिह्नं पौनपयोगधरे मेघे स्नेने वा लग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावः तेनेदं श्लेषेणोपधीयत इति श्लेषोपहितं ताम सङ्कीर्णरूपकेषूपभयभूयिष्ठ-रूपकं भेदः ।

द्वयर्थत्वोक्तिचातुर्थ्यादौ पम्यार्थोऽवगम्यते ।

उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् ॥ ३४ ॥

तदानन्तेन भेदानामरुद्धं तस्य त्कृतयः ।

दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च ॥ ३५ ॥

तत्रेवादेः प्रयोगेन दृष्टान्तोक्तिं प्रवक्षते ।

दृष्टादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनोपिणः ॥ ३६ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते ॥ ३७ ॥

तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके ।

सामेयं पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते ॥ ३८ ॥

सां क्रियायोगनिमित्तसाम्या दृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा,—

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषोमासनबन्धधौरः ।

जलाभिलाषौ जलमाद्दानां क्रायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥

अत्र दृष्टान्तदार्थान्तिक्रयोरनाविष्टलिङ्गत्वादवस्थाभिधेयत्वाच्च स्थित

इत्यादिषु न लिङ्गभेददोषः । अभिधीयमानस्थानादिक्रियायोगजनितं

साम्यं समस्तजूतिमत् साधारण्यं पूर्वमेव क्रायादृष्टान्तः सेयं क्रिया-

योगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ।

सैव क्रियागुणयोगनिमित्ता विशेषतः पूर्वा यथा,—

सञ्जलुज्जोद्भवसुहे समत्यजोअलोअवित्थरन्तपत्रात्रे ।

ठाद्दृ ण विरं रविस्मि व विहाणपडिदा वि मद्दलदा सप्पुग्गिसे ॥

अत्र जर्गदुद्योतनक्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारण्यं सूर्थदृष्टान्त

इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्तस्य पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्य-

भेदः । गुणयोगनिमित्तसाम्या सामान्येन उत्तरा यथा,—

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वाद्वेभिदे कुमारः प्रवर्तितौ दीपं इव प्रदीपात् ॥

अत्र रूपादिगुणयोगजन्मजनितं साम्यं सामान्यरूपञ्च पश्चात् प्रदीप-
दृष्टान्त इति सामान्यतो गुणयोगनिमित्तसमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्ति-
साम्यभेदः । सैव क्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ता विशेषतो यथा,—

अव्योच्छिन्नपसरित्रो अहिञ्चं उद्धाद्गुफुरिअस्त्रच्छात्रो ।

उच्छाहो सुहगाणं विसमकूखलित्रो महाणद्दण व सोत्तो ॥

अत्राव्यवच्छिन्नप्रपृत्त इति क्रियायोगनिमित्तं स्फुरितशौर्येच्छाय इति
गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्येच्छाय इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साम्यं
सामान्यविशेषरूपञ्च विषमस्खलितमहानदीस्रोतोदृष्टान्त इति विशे-
षतः क्रियादियोगनिमित्तसमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । द्रव्य-
जातिनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा दृष्टान्तोक्ति र्यथा,—

विसवेत्रो व्य पसरित्रो जं जं अहिलेइ वहलधूसुपपीडो ।

सामलइज्जइ तं तं रुद्धिरं व महोअहिस्स विइ मवेण्टं ॥

अत्र धूमविषयो विद्भुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतं प्रतीयमानं
श्यामलायत इति धूमविषद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपञ्च
साम्यं सेयं दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्या
सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । सैव द्रव्ययोगनिमित्त-
साम्या विशेषतो यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यविशेषरूपौ सञ्चारिणी
दीपशिखेति च राजमार्गाट्ट इति च दृष्टान्तौ पूर्वमेवोपन्यस्तौ सेयं विशे-
षतो द्रव्ययोगनिमित्तसाम्या पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । द्रव्य-
योगनिमित्तसाम्यैव सामान्यत उत्तरा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलौमसमुखा वर्तिः प्रदीपशिखया यथा,—

अत्र द्रव्ययोगकृतं, साम्यं सामान्यरूपञ्च प्रदीपः पश्चात् प्रदीपशि-
खां वर्ति हृष्टान्तः सेयं यद्योक्तरूपोत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । सैव
क्रियागुणयोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा,—

तो ताण ह्रअच्छाअं णित्तललोअणसिहं पउत्थपआवं ।

आलेक्खपईवाणं व णिअअं पअइ चटुलत्तणं पि विअलिअं ॥

अत्र हतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात् क्रिया-
गुणयोगनिमित्तं निजं प्रकृतचटुलत्वमपि विगलितमिति गुणयोगनि-
मित्तं च साम्यं सामान्यविशेषरूपश्चालेख्यप्रदीपदृष्टान्त इति क्रिया-
गुणयोगनिमित्तैयं विशेषत उत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । अथ
दृष्टान्तोक्ते हृष्टान्तालङ्कारस्य च को विशेषः । उच्यते लौकिकपरीक्षकाणां
यस्मिन्त्रयं बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इत्यर्थं प्रति न कश्चिद्विशेषः उक्तिं प्रति
पुनरनेको विद्यते तद् यथा । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भिन्ने वाक्ये निर्देशो
दृष्टान्तालङ्कारः, एकवाक्ये निर्देशो दृष्टान्तोक्तिः । साधर्मप्रसिद्धये दृष्टान्ता-
लङ्कारः, साधर्मप्रसिद्धये दृष्टान्तोक्तिः । इवाद्यप्रयोगे दृष्टान्तालङ्कारः,
इवादि प्रयोगे तु दृष्टान्तोक्तिः । अत एवेयमुभयालङ्कारः स पुनरर्थाल-
ङ्कार इति साम्योत्कर्षापकपोक्तेरुपमानोपमेययोः प्रकृता विकृता चेति
प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्शयते । सोपमानोपमेययोः साम्येन प्रकृता यथा,—

अरणप्रवीजाङ्गलिदानलालितास्तथा च तसत्रां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा, तदीयै र्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥

अत्र ऋगलोचनोपमानानां तल्लोचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव
प्रतीयते सेयं सामान्येन प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । प्रकृतै-
वोपमानोत्कर्षेण यथा,—

गर्भमसम्बाधमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं मुग्धे ।

सन्ती दृष्टानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥

अत्र तव हे लोचनोत्पले एव सरसां पुन र्बह्नि नीलोत्पलानीतुरप-
मानोत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रकृता नाम
प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानापकर्षेण यथा,—

अन्यतो नय सुहृत्तमाननं चन्द्र एष सरले कलामयः ।

मा कदाचन कपोलयो मलं संक्रमयत्र समतां नयिष्यति ॥
अत्रोपमानस्य मलिनताकृतोऽपकर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुप-
मानापकर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानस्य
किञ्चिदुत्कर्षेण यथा,—

आपातमात्रसिके सरसीरुहस्य

किं वीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतञ्चमञ्चे

स्थित्वा हरिष्यति तवैव सुखस्य शोभाम् ॥

अत्रोपमानस्योपमेयादौपदुत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमौपदुत्कर्षेण
प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ।

उपमानोपमेययोः सास्यापत्तत्रा विकृता यथा,—

धरिणोऽमहाणसकम्भनग्गमसिमङ्गलिण हृत्थेण ।

किञ्चं मुहं हसिञ्जइ चन्दावत्यं गअं पइणा ॥

अत्रोत्कृष्टोपमेयस्य मसौभालिन्यवैकृतेनोपमानसाम्यमापाद्यमानं प्रती-
यते सेयमुपमानोपमेययोः सास्यापत्तत्रा विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः
साम्यभेदः । विकृतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्तत्रा यथाः—

रत्तुप्पलदलसोहा तौअ वि चसअम्भि सुरहिवारणीभरिए ।

मअतवेहि मणहरपडिमापडिएहि लोअणेहिं लज्जइआ ॥

अत्रोपमेयस्य मधुमदातान्नवैकृत उत्कर्षः प्रतीयते सेयमुपमेयोत्कर्षेण
विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमेयापकर्षापत्तत्रा यथा,—

हृगं हृगाङ्कः सकलं सदाङ्के विभर्ति तस्यरास्तु सुखं कदाचित् ।

कपोलदेशे हृगनाभिपत्तमियात् सखे तस्य ततोऽपकर्षः ॥

अत्र खगाङ्कः सकलं षट्गं सदा विभर्ति तन्मुखश्च कदाचिन्मृगनाभि-
मात्ममेव पत्रमित्प्रपमेयसत्र वाचनिक्यपकर्षापत्तिः प्रतीयते, सेयसूप-
मेयापकर्षापत्तत्रा विक्रता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमेयसत्र
सांख्यापत्तत्रोपमानोत्कर्षणं च यथा,—

न मर्तप्रलोकस्त्रिदिवात् प्रहोयते म्रियते नाग्रे यदि वल्लभो जनः ।

निरुत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं षटः स चेज्जीषत एव जीवति ॥

अत्रोपमेयसत्र यथोक्तधर्मयोगे सत्रप्रमानेन पूर्वार्धं साम्यमुत्तरार्धं
तु किञ्चिदुत्कर्षो भवति सेयं यथोक्ता विक्रता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्य-
भेदः ।

प्रतिवस्तुक्तिरप्यस्त्रिमृज्जो वक्रा च कथयते ।

दृष्टान्तोक्तेश्च सांख्यायां प्रपञ्चोक्तेश्च गार्हते ॥ ३८ ॥

सा दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजः पूर्वा च यथा,—

तन्मन्ये हिमभाससारानिकरेण कान्तिकच्छेद्या ।

यत्तसत्रा सुखमेतद्यदि युवतिभुखानि विजयन्ते ॥

अत्र तदिन्द्रोस्तारकौशेण कान्तिकच्छेद्या इति पूर्वचजुक्तत्रा दृष्टान्त-
रूपं पश्चात् यदेतन्मुखं युवतिभुखानि विजयन्त इति षट्जुक्तैत्रव दार्ष्ट-
ान्तिकरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजो
पूर्वा च प्रतिवस्तुक्तिः साम्यभेदः ।

सैवोत्तरा वक्रा च यथा,—

शुद्धान्तदुर्नभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनसत्र ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

अत्र शुद्धान्तदुर्नभमिति वक्रोक्तत्रा पूर्वं दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तूपन्यसत्र
पश्चात् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्तैत्रव दृष्टान्तरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्त-
मिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तुक्तिः साम्य-
भेदः ।

दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधे षट्जः पूर्वा यथा,—

न मालतीदाम विमर्द्योग्यं न प्रेम नञ्यं सहतेऽपराधान् ।

स्नानापि न स्नायति केसरस्त्रग् देवौ न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र न मालतीदाम विमर्द्योग्यमिति स्नानापि न स्नायति केसरस्त्रगिति च ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनौ प्रतिषिध्योत्तरकालं न प्रेम नञ्यं सहतेऽपराधानिति देवौ न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति च दार्ष्टान्तिकरूपे प्रतिवस्तुनौ ऋजूक्तेष्वेव प्रतिषिद्धे सेयं निषेधे ऋजूष्वी पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ।

सैवोत्तरा च वक्ता च यथा,-

मानुषीषु कथं वा सत्रादसत्र रूपसत्र सम्भवः ।

न प्रभातरलं जप्रोति रुदेतिवसुधातलात् ॥

अत्र कथं वा सत्रादिति वक्तव्या निषेधोक्त्या दार्ष्टान्तिकमभिधाय पश्चान्न वसुधातलात् प्रभातरलं जप्रोतिरुदेतीति वैयधिकरणप्रवक्तव्यैव निषेधोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः सेयं निषेधे वक्तोत्तरा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥

प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधादृञ्चो यथा,—

तरङ्गय दृभोऽङ्गने पततु चित्तमिन्दिवरम्

स्फोटोकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।

क्षणं वपुरपादणु स्पृशतु काञ्चनं कालिकाम्

उदञ्चय सुखं मनाग् भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥

अत्र प्रथमचतुर्थपादयोरुपमानोपमेयसाम्यं वैकृतं द्वितीयतृतीयपादयो रूपमानापकर्षः प्रकृत इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधादृञ्चो नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः । सैव विधौ वक्ता यथा,—

एकोऽस्मिअभुअभङ्गे विमलकवोले

वअणम्मि तुइ समअच्छि तिरिच्छणअणे ।

एइ ससिविम्बउ कलङ्गारउ पंडरउ क्खिन्तउ

उप्परेण भमाइ अणिमच्छणखप्परउ ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षो वैकृतः उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशत एव या पुन-
रियमुत्तरार्धेन रूपकेणोपमानापकर्षसप्रोक्तिभङ्गिस्तथेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया
विधौ वक्रा नाम प्रतिवहाक्तिः साम्यभेदः । सैव निषेधे ऋज्वी यथा,—

दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किं तणैः

सन्तश्च दृष्टते न किं यदि खलास्तत् कालकूटेन किम् ।

किं कर्पूरशलाकया यदि दृग्गोः पम्यानमेति प्रिया

संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपगं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षः ऋजुक्तैर्न च निवृद्ध इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया
निषेधे ऋजुनाम प्रतिवहाक्तिः साम्यभेदः ।

सैव निषेधे वक्रा यथा,—

तद्वक्तं यदि मुद्रिता शशिकया तद्धेतु स्मिगं का सुधा

तच्चक्षु यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्भिरो धिङ्मधु ।

धिक्कन्दर्पधनु भ्रुवौ च यदि ते किं वा वल्ल ब्रूमहे

तत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गकमो वेधसः ॥

अत्रोपमानापकर्षो वक्रोक्तया च निषेधः शेषं पूर्ववत् ते इमे हे अपि
मालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्तिपूर्वं पुनः उपमाच्छाययेति मन्तव्यम् ।

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र दोलायते मनः ।

तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः ॥ ३९ ॥

तत्रैकविषयोऽनेको यस्मिन्नेकत्र शक्यते ।

यस्मिन्नेकत्रनेकत्र सोऽनेकविषयः स्मृतः ॥ ४० ॥

लयोराद्योऽभिधायमानसादृश्यो यथा,—

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

सौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते

तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ॥

अत्रैकस्मिन् वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधायमानसामान्यप्रत्यक्षं तद्विशेषप्रत्य-

क्षादुभयविशेषस्मरणाच्च यो विमर्षः सोऽयमेकविषयः संग्रयः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

किं पद्ममन्तर्धान्तानि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते वित्तं पश्यतस्त्वां धनस्तनि ॥

अत्र मुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमरलक्षण-
धापगमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशङ्कते सोऽयमप्येकविषय एव
संग्रयः । अनेकवस्तुविषयो द्विधा गृह्यो मिश्रश्च । तयोः प्रतीयमानसा-
दृश्यः गृह्यो यथा,—

वाजी भंभुरभोलो उल्लसिग्रणिग्रसणौ गहण सुणिग्र विणिक्कन्ता ।

णिहाए भेन्नलीए एड्ढवि तौअ मुद्ध जोहइ पुण्ण जोहइ गथाणुभुक्कत्तं ओ
णड्ढ आणइ दोण्ह वि चण्ड कुवण्ण ॥

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोः वानिकामुखचन्द्रयोरेकश्चन्द्र एव विग-
ङ्कत इति सोऽय मनेकविषयः गृह्यः संग्रयः ।

अभिधीयमानसादृश्या मिश्रो यथा,—

दावपेप्रतावभिनवजपापुष्पभासां निवासो

तिष्ठत्यन्ते द्वयमपि वियन्मण्डलसत्रोपसन्ध्रम् ।

अक्षं को यातुप्रदयति च कः को रविः कः शशाङ्कः

का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचौति विद्मः ॥

अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्याचन्द्रमसोः प्राचीप्रतीचो वा
तदन्यतममेकमेव वस्तु पर्यायतो विगङ्कत इति अनेकविषयोऽयं मिश्रः
संग्रयः । उपलक्षणञ्चैतत् तेन वितर्कोक्तप्रादयोऽपि संग्रयोक्तावेत द्रष्टव्याः ।

तदयथा,—

सरोजपत्रे परिलीनपट्पदे विमालदृष्टेः स्विटमू विलोचने ।

शिरोरुहाः स्विन्नतपद्मसन्तते द्विरेफटन्दं नु निगद्दनिश्चलम् ॥

आगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं भिदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।

इति प्रनीनां नलिनोयने मय्यीं विदास्वभूयुः सुविरेण शोपितः ॥ युग्मम्

यथा च,—

सुहे मत्रापलिउल्लावे एहाणेस्से चिउरे

वेणिसणसारे समोत्तिअहारे उरे ।

कालन्तरे तरलाच्छिञ्ज मत्रण समुल्लसइ

माहञ्ज पुण यणगुडरे ण सुणइ कहि वसइ ॥

कः पुन वितर्कसंशययो विशेपः, उच्यते । निर्णयासन्नो वितर्कः वित-
र्कासन्नश्च संशयः । संशयानो हि वितर्कस्य कोटिमारुह्य ततो
विभ्रष्टज्ञत्वमभिनविशते । यथा पूर्ववाक्ये विदास्वभूवुरिति । संश-
यमेव वा विगाहते यथा माहञ्ज पुणु यणगुडरे ण सुणइ कहि वसइ ।
शब्दाश्च किंस्विदादय सुत्यरूपा एव संशयविपर्यययोरिति दुग्बोध-
साद्विशेपः । नन्वेवं वितर्कादयोऽपि उभयालङ्काराः स्युः सत्यं किन्तू-
क्तिपक्षे परार्थानुमानवत् स्वरूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति । अयमेव
चोक्तिशब्दस्यार्थः तेन स्वरूपमात्रोक्तौ संशयवितर्कादयोऽप्यर्थालङ्काराः ।
उक्तिप्राधानेन उभयालङ्काराः ॥

अपङ्कतिरपङ्कत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

औपस्यवत्यनौपस्या चेति सा द्विविधोच्यते ॥ ४१ ॥

वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमा तयोः ।

तथाभूते द्वितीया सत्रादपङ्कोतव्यवस्तुनि ॥ ४२ ॥

अनौपस्यवती भूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते ।

तासासुदाहृत्स्विव रूपभाविर्भविष्यति ॥ ४३ ॥

तत्राभिधीयमानौपस्यवती यथा,—

गिम्हे द्वग्गिमसिमइलिआइ दीसन्ति विंभसिहराइ ।

आसमुपउत्थवइएण होन्ति णवपाउसब्भाइ ॥

अत्र नवप्रावृड्भ्राणां विन्धप्रणिवैरभिधीयमानसादृश्यैरपङ्कतत्वादिभि-
धीयमानौपस्यवती अपङ्कतिः ।

प्रतीयमानौपस्यवती यथा,—

न केतकौनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः ।
 तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरजप्रोतिरिद्ं विजृम्भते ॥
 अत्र केतकौसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैः तडिल्लताया-
 च स्मरजप्रोतिपापद्भुतत्वाद् द्रुयं प्रतीयमानौपस्यवत्यपङ्कतिः ।
 अनौपस्याभिधोयमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

राजकन्यानुगतं मां रोभोद्धेदेन रक्तकाः ।

अवगच्छे युगज्जातमहो भ्रौतानिलं वनम् ॥

अत्र राजकन्यानुगागलक्षणस्य रोमाञ्जकारणस्य रत्नकावगतिहेतोः पूर्ण-
 मेवाभिहितस्य च वनानिलभ्रौत्यलक्षणेन कारणान्तर्गणपङ्कतः न केतयोः
 सादृश्यमस्ति सेयमनौपस्याभिधोयमानापङ्कोतव्यवस्तुः कश्चित् पूर्वा
 कारणोपन्यासेन पूर्वमुपचरते ।

सैवापूर्वा यथा,—

अनन्दास्यु प्रपन्नं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकासु ।

अस्मि मे पुष्परजसा वातोद्भूतेन पूरितम् ॥

अत्रानन्दास्यु प्रपन्ननिमित्तं पूर्वं कारित्रस्य पश्चाद् दृष्ट्वैव कन्यकादिभिः
 कारणस्योपन्यासः शेषं पूर्ववत् सेयमभिधोयमानापङ्कोतव्यवस्तुः अनौ-
 पस्यापङ्कतिरपूर्वमुपचरते ।

अनौपस्यैव प्रतीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

उरु पेक्षिअ वडूकानिहयाद् अस्मि सि दइअवच्छनिए ।

कण्ठअविलिह्तिअपीणुअअथणे उत्तम इहअहो ॥

अत्र नैतस्याः स्तनयोरुपपतिना नखवतं कृतमपि तु कण्ठकैरिति
 प्रतीयमानापङ्कोतव्यं वस्तु प्रकाशते । पूर्ववदेव च पूर्वाधि कारण-
 स्योपन्यासः पश्चिमाधं तु कार्योपदेशो दृश्यते । सेयमनौपस्याप्रतो-
 यमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा नामापङ्कतिरपङ्कत्य किञ्चिदन्वार्थदर्शन-
 मिति लक्षणयोगाज्जायते ॥

सैवापूर्वा यथा,—

कस्मिन् व ण होइ गीसो दृष्ट ण पिचाइ सखणं अहरं ।

सभसरपडमाघाइ णिवारिअं वामे सहस्र एण्हिं ॥

गलाधि नास्या उपपत्तिना अधरो व्रणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति
इतीयमानापहोतव्यं वस्तु पूर्वार्त्तं तु सत्रणमधरमिति कार्यप्रसुपन्यस्य
पश्चिमाहं सभसरकमलाघादिष्वीति कारणमुपन्यस्तं सेयमन्यौपस्या
प्रतीयमानापहोतव्यवस्तुपूर्वा न यथोक्तलक्षणयोगाज्जायते ।

समाधिसन्यधर्माणामभ्याहारोपणं विदुः ।

निरुद्धेदोऽय सोद्धेदः स द्विधा परिपठत्रे ॥ ४४ ॥

तयो निरुद्धेदो यथा,—

दूरपश्चिद्द्वाराण अवज्जन्तस्मि दिणअरे अवरदिसं ।

असहन्ति य कि लिम्भइ पिचाअमपह्वक्कदूमणं दिणलच्छी ॥

पक्ष द्विजकरदिनलक्ष्मीप्रतिक्षीनां सकारापितनाथकनायिकाप्रतिना-
पिकाधर्माणां दूरप्रतिवह्वाराण इत्यादिभिः स्थिरपदैरुद्धेदः । एव-
मन्यधर्माधारोपादयं निरुद्धेदः समाधिभेदः ॥

सोद्धेदो यथा,—

वह्वे लङ्घयन्ते तद् एत्तइ पुणु वड वलि

किञ्चभि तातरसिणि तु अ रोसङ्ग थिरङ्ग जेण ।

पौरुष्णु उपइ किंपि णिजावजण

ताव हिमिणधिसिन्ति भत्थि पुत्तुट्ततणु ॥

जात्रापि प्रियतमैर्व्यलीकामहिष्णुः कापि कामिनौ हिमानौक्षुष्टं
कमलिगौमालोक्य तस्यामात्मधर्मान् प्रिये च सूर्यधर्मानागोपयति
ते च वलिः क्रियेऽहं सव गोपयत्यभिः पदैरुद्धियमाना इह प्रती-
यन्त इत्ययं सोद्धेदः समाधिभेदः । अन्यश्चान्यधर्मा इति वुत्पत्तत्रा
धर्मिणोऽप्युच्चासे समाधिरिष्यते ।

सधर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

चन्द्रजत्रात्स्त्राविण्दपुलिने सैरुतेऽस्मिन् सरय्या

वादहैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।

एको ब्रूते प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत् पूर्वम् ॥

अत्र संबोध्य वर्णनीये विष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणां चाध्यासादयं धर्मिधर्माध्यासरूपं समाधिः ।

धर्मिण एवाध्यासो यथा,—

प्राप्तश्चैरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मय्यखेदं विदध्यात्

निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।

सेतुं बध्नाति कस्मात् पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयात-

स्वयत्रायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कस्यः पयोधेः ॥

अत्र प्राप्तश्चैरेष कस्मादित्यादिभिर्मय्यखेदादिधर्माणां निवर्त्तितत्वात् प्राप्तश्चैरित्यादीनाञ्च श्लेषैवाभिधानात् त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्य धर्मिण एवाध्यासात् तद्धर्माणां चानध्यासादयं धर्मिध्यासरूपः समाधिः ।

समाधिमेव मन्यन्ते मौलितं तदपि द्विधा ।

धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणां वान्यवस्तुनि ॥ ४५ ॥

अत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मौलितं यथा,—

पक्षविक्रं विक्रं करपक्षवेहिं पपफुल्लिकं विक्रं णअणेहिं ।

फलिकं विक्रं पीणपत्रोहरेहिं अज्जाए लावणं ॥

अत्र पक्षवित्तमिव पुष्पितमिव फलितमिबेतुप्रत्प्रक्षयी लताधर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्माधारोपो दृश्यते । करपक्षवादीनां चानुपान्तव्यापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं लक्ष्यते । सोऽयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणामेवारोपेण मौलितं नाम समाधिभेदो भवति । स तद्वेशे समाधुप्रतिरित्प्रतिग्रहणास्त्वभ्यते ।

धर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

देहो व्य पडइ दिअहो कण्ठच्छो व्य लोहिओ होइ रई ।

गलद् रुहिरं व्य सद् घोलद् केसकसणं सिरन्मि अ तिमिरं ॥
 अत्र देहादयो यथोक्तक्रियावन्तो जन्तुवधक्रियायां निबद्धा दिवसा-
 दिभिरुपमेयां दित्रसावसानक्रियायां मौलितास्तदेतद् गुणक्रियावतां
 द्रव्याणां प्रधानक्रियाधारोप धर्मिधर्माध्यासे मौलितं नाम समाधेरेव
 भेदो भवति ।

यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धे स्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ॥ ४६ ॥

प्रतीयमाने वाचेत्र वा सादृशेत्र सोपजायते ।

स्नाघां गर्हासुभे नोभे तदुपाधीन् प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्त्रसावपराप्यस्ति तुलत्रातुलत्रविशेषणा ॥ ४८ ॥

संबोधेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरियं ततः ।

सैवास्थोक्तिरनन्योक्तिरभयोक्तिश्च कथ्यते ॥ ४९ ॥

तत्र प्रतीयमानसादृशत्रा स्नाघावती यथा,—

उत्तुङ्गे क्षतसंश्रयस्य शिखरिणुप्रज्ञावचशावणि

न्यग्रोधस्य किमङ्ग तसत्र वचसा स्नाघासु पर्यप्राप्यते ।

बन्धुर्वा सं पुराङ्गतः किमथवा सत्कर्मणां सञ्चयो

मार्गं ह्यविपत्रशाखिनि जनो यं प्राप्य विश्राम्यति ॥

अत्र न्यग्रोधे नैवोपमानेन प्रतीयमानसादृश्यसत्र वर्णनौयवदान्योपमेय-
 सप्रोक्तत्वात् तच्छ्रुत्प्रयैतच्छ्रुत्सा प्रतीयते इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या
 स्नाघावती समासोक्तिः ।

सैव गर्हावती यथा,—

किं जातोऽसि चतुष्पथे यदि घनच्छायोऽसि किं छाद्यथा

संपन्नः फलितोऽसि किं यदि फलैः पूर्णोऽसि किं सन्नतः ।

हे सहस्र सहस्र संप्रति शिखाशाखाग्रताकर्षण-

क्षोभोन्मोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥

अत्रोपमानभूतस्य सदृशस्य व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोऽपि सत्पुरुषो
विगर्ह्यत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समासोक्तिः ।
सैवोभयवती यथा,—

निष्कन्दासरविन्दिनीं स्पुष्टितोद्देशं स्थलीं पल्लवे

जम्बालाविलम्बु, कर्तुमपरा सूते वराही सुतान् ।

दंश्यां चतुर्ण्योर्भिर्भ्रष्टलैराज्ञावितायामियम्

यस्या एव शिपोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पोत्रिणी ॥

एत्र पूर्वार्थं गर्हा उक्तार्थं ज्ञाया गम्यते सेयं प्रतीयमानासादृ-
शोभयवती समासोक्तिः ।

अनुभयवती यथा,

इतः स्वपिति केभवः कुलमित्सादीर्यद्विपा-

मितश्च शरणार्थिनः शिखरिपत्तिणः शेरते ।

इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसहस्रं सिन्धो वर्षुः ॥

एत्र गर्हा ज्ञाया वा विस्मयोक्तात्रैवास्तमयते । सेयं प्रतीयमान-
सादृश्यानुभयवती नाम समासोक्तिः ।

अभिधीयमानसादृश्या ज्ञाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा,—

नालस्य प्रसरो जलेश्वपि क्षतावासस्य कोपे क्वचि-

र्दगडे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्ते महान् प्रश्रयः ।

आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषोक्तौ

यसैत्र सा स्थितिरख्जस्य वसति युक्तेव तत्र श्रियः ॥ •

आत्माख्जस्य सत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसिद्धे रूप-
मानेनैव श्लेषवत्त्वविशेषणपदाभिधीयमानसादृशप्रमुपमानमेवावग-
म्यते । सेयमभिधीयमानसादृश्या ज्ञाघावती तुल्यविशेषणा नाम
समासोक्तिः ।

प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या ज्ञाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा

यथाः—

उपाध्वं तत् पाथ्याः पुनरपि सगो मार्गतिलकम्

यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनकमभराः ।

इतस्तु क्षाराथे र्जरठकमठक्षिप्तपथसो

निवृत्तिः कल्याणो न पुनरवतारः कथमपि ॥

अत्र पूर्वार्धे आभिधीयमानसादृशप्रयोः स्यात्तां पश्चिमार्धं तु प्रतीयमानसादृशप्रयो र्गर्हावगम्यते सेयसुभयवती तुन्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानप्रतीयमानसादृशप्रया समासोक्तिः । अन्योक्ति द्विधा स्रजातौ जात्यन्तरे च । तयोः स्वजातौ यथा,—

लक्ष्मीपयोभरोत्सुकुङ्कसारुणितो हरिः ।

वलिरेश स येनास्य भिक्षापात्नीकृतः करः ॥

अत्र हरिशब्देन वलिशब्देन वा कश्चित् समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोच्यते, सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संबोधातिरूपत्वात् समासोक्तिरेव । जात्यन्तरे यथा,—

पिवन् मधु यथाकामं भ्रमरः पुस्तपङ्कजे ।

चाप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुङ्कुमम् ॥

अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित् कामी पुस्तपङ्कजशब्देन कापि प्रौढाङ्गना कुङ्कुमशब्देन कापि सुगन्धाङ्गनाभिधीयते । सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति । अन्योक्तिशब्देन इहाद्यामविषया तद्भावापत्तिरुच्यते यथेप ब्रह्मरूप इति । सा द्विधा शुद्धा पित्वा च ।

तयोः शुद्धा यथा,—

सुधावद्धयामैरुपवनचक्रोरैरनुसृतां

किंरन् जगोत्स्नामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिणीम् ।

उप प्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय म्नाक्

श्रानाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकरणः ॥

अत्र कसप्राप्तिस्युत्से चन्द्रसमस्यास्य कश्चिदेवं श्रुते सा सेयं पूर्वार्धे

अभिधीयमानतुल्यविशेषणा पश्चिमार्धं पुनरनाकाशे कोऽयं गलित-
हरिण इत्यत्र तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवान्योक्तिः एकस्यैव चाध्या-
सादियं शुद्धेतुप्रचप्रते ।

चित्रा यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनककलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्यातपरम्परा केयम् ॥

अत्राध्यासः पूर्ववद्द्वै चित्रपञ्च निगदेनैव व्याख्यातं सेयमनन्योक्तिः समा-
सोक्तिरेवानेकाध्यासैश्चित्रपञ्चित्वेतुप्रचप्रते ।

उभयोक्तिर्यथा,—

लावणप्रसिन्धुरपरैव हि केवलम्

यत्रोत्पलानि शशिना सह संभवन्ते ।

उन्मज्जति हिरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिकाण्डम्बणालदण्डाः ॥

अत्रापूर्वयं लावणप्रसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्रोत्पलानि शशिना सह
संभवन्त इत्यनन्योक्तिः सेयसुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते । उपलक्षण-
श्चैतत् । तेनान्यापि योपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समा-
सोक्तिरेव भवति यथा,—

इन्द्रं लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टि मृगीणामिव

प्रक्षानारुणिभेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा ।

पारुपत्र कलया च कोकिलवधुकरुण्डे प्रस्तुतम्

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥

अत्र संक्षेपतः सीताशब्दाच्चप्रस्र सुखादेरवयवस्राश्रयत इन्द्र-
रञ्जनेनेव लिप्तो जडितेव मृगीणां दृष्टिः प्रक्षानमिवारुणं विद्रु-
मस्र श्यामेव हेमकान्तिः पारुषा इव कोकिलालापाः सगर्हा इव
शिखिनां बर्हा इतुप्रत्प्रेवोक्तेरनुक्तान्यपि तदुपमेयानि सुखादीनि
प्रतीयन्ते, सेयमपि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति । कः पुनः समा-

सोक्तैः समाधुप्रक्तेर्वा विशेषः उच्यते । यत्र प्राकरणिकेऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यासप्रते सा समाधुप्रक्तिर्यथा असहन्ति व्य कि लिम्माइ पित्र-
अमपञ्चक्खदूसणं दिणलच्छी इति यत्र पुनरप्राकरणिके प्राक-
रणिकधर्मैः सा समासोक्तिर्यथा, पिवन् मधु यथाक्रामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे इति । ननु धर्मिणोऽध्यासे समानमिति चेत् न ! स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वमित्यादिषु अनाकाशे कोऽयं गलितहंरिणः शीतकिरण इत्यादिषु च प्रव्यक्त एवाध्यासविशेषो दृश्यते । एकत्र मन-
सान्यत्र तु वचसेति सोऽयं समाधुप्रक्तेः समासोक्तेश्च भेदो भवति ।

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यसामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा ।

द्रव्यं गुणः क्रिया वापि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ५० ॥

तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा,—

देहस्था दर्पणे न्यसत्र पश्यति प्रतिमासुमा ।

• अन्यार्धार्धमिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥

अत्र प्रतिविम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथावस्थितस्यार्धनारीश्वररूपलक्षणस्य द्रव्यस्य यदपरार्धोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तररूपेण द्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवति ।

गुणोत्प्रेक्षा यथा,—

पल्लवित्रं वित्र करपल्लवेहिं पपुफुल्लित्रं वणत्रणेहिं ।

• फलित्रं वित्र पौणपत्रोहरेहिं अज्जाए लावसं ॥

अत्र करपल्लवादिरूपेणान्यथावस्थितस्यैलावणप्रलक्षणस्य यदेतत्-
पल्लविमत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षेति भवति ।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा,—

सेनागजाः स्वकरपल्लवलेखनीभि-

र्गगुडस्थलान्मदमसौ मुञ्जगाददानाः ।

मन्ये नरेन्द्र तव तोयधितौरतालो-

पत्नोदरेषु विजयस्मृतिमान्निग्यन्ति ॥

अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखन्याकारैः करै मंसीरूपस्य
मदपयसो यदादानं यच्चास्य तौरतालीपत्रोदरेषु महावर्णतया निक्षेपः
स उक्तरूपेणान्यथोत्प्रेतते इति सेयमुत्प्रेजा क्रियोत्प्रेजा भवति ।

उत्प्रेक्षावयवो यश्च या चोत्प्रेक्षोपमानता ।

मतश्चेति न भियन्ते तानुत्प्रेक्षास्वरूपतः ॥ ५१ ॥

तत्रोत्प्रेक्षावयवो यथा. —

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

अत्राङ्गुलीभिः केशेषु गृहीत्वा प्रियामुखं चुम्ब्यते सा च लोचने निमी-
लयतीति प्रायोवादः । तत्र मुखचुम्बनादिक्रिया प्रधानमङ्गीभृता प्रती-
यते, केशग्रहणाच्चिनिमीलनेन चाङ्गुभूते प्रधाने तत्राङ्गीभृतायाः क्रियायाः
उत्प्रेक्षणेनावयवभूता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति । यथा हि कुड्मलीकृत-
सरोजलोचनमित्यत्र नोत्प्रेक्षापदम् एवमङ्गुलीमरीचिभिस्तिमिरकेश-
सञ्चयं संनिगृहेत्यत्रापि तन्न प्राप्नोति । मरीचत्रङ्गुलिसंनिगृहीत-
तिमिरकेशसञ्चयमितेव वा वक्तव्यं भवति । तत्र योऽथमवयवक्रिया-
यामप्यन्वपदार्थाक्तद्वितीयावयवक्रियाविलक्षण इवप्रयोगेण पृथक्पदतया
वाक्यकल्पः, स इवस्यापि व्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानः कविभि-
रुत्प्रेक्षावयव इत्युच्यते । अनेत्र पुन र्थत्र प्रधानक्रिया नोत्प्रेक्ष्यते
अवयवक्रिया तत्रोत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयवं वर्णयन्ति यथा, —

लीनेव प्रनिविम्बितेव लिखितेवोत्कौण्ठिकेपव च

प्रतुप्रवे च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।

सा नश्येत्सि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-

श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्त्रतेव लम्बा प्रिया ॥

तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति ।

उत्प्रेक्षोपमा यथा. —

किंशुकव्यपदेणेन तरुगारुद्धा सर्वतः ।

दग्धादग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥

अत्र व्यंपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्षप्रत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमा । पूर्वस्मिन्नपुत्रदाहरणे मरीचिभिरङ्गुलीभिरिव तिमिरं केशसञ्चयमिव संनिगृह्येतुप्रमानार्थानुप्रवेश उत्प्रेक्षायां द्रष्टव्यः । सेयमुत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षैव भवति ।

मतं यथा,—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहं त्विन्दु मन्थे त्वदरिविरहाक्रान्ततृणौ-
कटाक्षोल्कापातव्रणक्रिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणक्रिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुमहं मन्थे इत्यनेन स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधान उत्प्रेक्षाया पञ्च प्रकारः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सत्रादस्तोतव्यसत्र या स्तुतिः ।

कुतोऽपि हेतोर्वाचत्रा च प्रत्येतव्या च साचत्रते ॥ ५२ ॥

सा च धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमबाधया ।

स्वाभिप्रायप्रसिद्धत्रा च जायमानेह दृश्यते ॥ ५३ ॥

तासु धर्मबाधया वाचत्रा यथा,—

मेदश्चेददृष्टशोदरं लघु भवतुप्रत्साहयोग्यं वपुः

सत्वानामपि लुब्धते विकृतिमञ्जितं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्मि चले

मिथैत्रव व्यसनं वदन्ति स्वगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥

अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाधनेन यदिदमीदृग्विनोदः कुतः इति साक्षात् स्वगयाभिनन्दनं सेयं वाचत्रा नाम प्रस्तुतस्तुतिरहिंसा परमो धर्म इति धर्मं बाधते । धर्मबाधयैव प्रतेप्रतव्या यथा,—

कालाक्विरदुस्मिक्खिअ बालअ रे लगा मम कण्ठस्मि ।

दोण्हं व णरअणिवसो समअं जइ होइ ता होउ ॥

अत्र कालाक्षरदुःशिक्षितेत्यनेन लिपिज्ञानादिभिरधौतधर्मशास्त्राभिमतरूपकपोगण्डः कोऽपि कयापि अविनयवत्या सोपालम्भं एहि रे कण्ठे लगेत्यभियुजप्रते । तत्र यदि ते मतमेवं कृते नरकः स्यात् स यद्यावयोः सहैव नासौ नरक इति किं तर्हि स्वर्ग इति सोऽयं स्वाभिप्रायसाधनात् महाराहसे नियोगस्तमेतद् साक्षादस्तु तस्यास्तोतव्यस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रतेप्रतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा परस्य दारान् मनसापि नेच्छेदिति धर्ममेव बाधते । अर्थबाधया वाचत्रा यथा,—

पङ्को बन्धु स्वमसि न गृहं यासि योऽर्थं परेषाम्

धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेच्छसे यन्मुखानि ।

स्नाधप्रो मूक त्वमपि कृपणं स्त्रौषि नार्थाश्रया यः

स्तोतव्यस्त्वं वधिर न गिरं यः खलानां नृणोषि ॥

अत्र स्तोतव्यानां पङ्कान्धमूकवधिराणां बन्धुधन्यस्नाधप्रस्तुतव्यपदैसाक्षादभिनन्दनादियं वाचत्रा नामाप्रस्तुतप्रशंसाभिमानीनोऽर्थसिद्धिं बाधते । अर्थबाधयैव प्रतेप्रतव्या यथा,—

कामं वनेषु हरिणास्तृणानि खादन्थयत्नसुलभानि ।

विदधति धनिषु न दैन्यं ते किल पशवो वयं सुधियः ॥

अत्र ते किल पशवो वयं सुधिय इति शृगाणामसाक्षादभिनन्दनं तेनेयमस्तोतव्यानाममीषां वाक्यार्थत्वेन स्तुतिप्रतीतेः प्रत्येतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोऽर्थसिद्धिं बाधते । कामबाधया वाचत्रा यथा,—

ए सुअन्ति दौहसासं ण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ ।

धस्साओ ताओ जाणं वल्लवल्लह वल्लहो ण तुमं ॥

अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति येयमतिरक्तायाः साक्षादस्तोतव्यस्तुतिः सेयं वाचत्रा नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं बाधते । कामबाधयैव प्रतेप्रतव्या यथा,—

सुहृत्कृष्णं दुःखं पि दूराद्दिशा अम्हाणं ।

तां उअआर जर जीअं पि णेन्त ण कआपराहोसि ॥

अत्र पूर्वोक्तास्त्रभिः प्रायसिद्धत्रैव नाम त्वयास्माकमुपकृतं येन जीवित-
मपि ह्यरन्नापराधोसीति ज्वरं प्रति यदतिरिक्ततया वाक्यं तेनेहास्तो-
तव्यस्य ज्वरस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रतेप्रतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या
एव शरीरबाधया सर्वानपि कामान् बाधते ।

विवक्षितगुणोत्कृष्टै र्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ५४ ॥

अभिधीयमानतुल्यगुणत्वेन स्तुत्यर्था यथा,—

श्रेयो हिमगिरिस्त्वञ्च महान्तो गुरवः स्थिराः ।

इमां शङ्कितमर्यादां चलन्तीं विभ्रथ क्षितिम् ॥

आत्राभिधीयमानमहत्त्वादिगुणोत्कृष्टाभ्यां श्रेयाद्विषयैः शैलाभ्यां सह स्तु-
त्यर्थं तुल्ययोगेन क्षितिपतेरभिहितत्वादियं स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता ।

अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

सङ्गतानि शृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥

आत्र घनारब्धान्यपोत्यादिभि रभिधीयमानतुल्यगुणानां शृगाक्षीसङ्गतानां
तडिद्विलसितानाञ्च निन्दार्थं तुल्ययोगेन अभिधानादियं निन्दार्था तुल्य-
योगिता । प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था यथा,—

यमः कुषेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

विभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥

आत्र यमादयः पञ्च भवन्तो लोकपाला इत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैव
स्तुत्यर्थमेषां मिथः सादृश्यं प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था
तुल्ययोगिता । प्रतीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

राजानमपि सेवन्ते विषमपुत्रपभुञ्जते ।

रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः ॥

अत्र योऽयं सेवादि मीनवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतु स्तुल्यत्वेन
योगः राजादीनां वा कर्मत्वादिरूपतया तत्क्रियायां समावेशः सोऽमीषां
मित्यः सादृश्यं प्रत्याशयन् राजसेवापरस्त्रीरत्यो विषोपभोगतुल्यतां
गमयतीति सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्था तुल्ययोगिताः ।

अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।

सातिनिन्दार्थमेव अस्तु न्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ ५५ ॥

सा स्तुत्यर्था यथा,—

आहृतस्याभिषेकाय विष्टष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितसासत्र स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अत्र रामस्य राजप्राभिषेकवनगमनयोः पितृगादेणेन तुल्यरूपतया
स्तुतिः प्रतीयते ।

निन्दार्था यथा,—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमालप्राभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति योऽमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्ध-
मालाभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बसत्र कटुत्वमिति समासोक्तप्रा
तदुपमेयसत्र निन्दा प्रतीयते ।

दोषसत्र यो गुणीभद्रो दोषीभावो गुणसत्र यः ।

स लेशः सप्राक्ततो नान्या व्याजस्तुतिरपौषप्रते ॥ ५६ ॥

तत्र दोषसत्र गुणीभावे लेशो यथा,—

युवैष गुणवान् राजा योग्यसौ पतिरूर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

अत्र येयमुत्तरार्धेन राज्ञो वीर्यप्रकर्षसत्र स्तुतिः सा कन्यायाः निर-
न्तरान् भोगान् निर्विन्दो दोषत्वेन प्रतिभासिषत्रत दूत्रभिषेत्त योऽयं
दिग्घसल्या राजप्रकोपपगिजिहीर्षया दोषोऽपि गुणरूपेषोक्तः सोऽयं
दोषसत्र गुणीभावो नाम लेशतोऽत्यतया अनैरनन्यविदित उच्यमानो

लेश इतुत्र चरते ।

गुणसत्र दोषीभावो यथा,—

चप नो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगःप्रसार्जनायैव चाटवो येन शिञ्जिताः ॥

अत्र पूर्वार्धेन मानपरिग्रहानुगुणं सखीनामग्रतः प्रकाशं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमाना तदुपहारं परिजिह्वीषुं दोषाभारं तद्गुण-
ग्राममाह आगःप्रसार्जनायैव चाटवो येन शिञ्जिताः इति । सोऽयं
गुणसत्र दोषीभावो नाम लेशो भवति । अन्ये पुनः समस्तमेव लेश-
लक्षणमाचक्षते । अत्र दोषसत्र गुणीभावो, गुणसत्र च दोषीभाव इति
सोऽपि द्विधा समासोक्त्या असमासोक्त्या च । तयोः समासोक्त्या यथा,—

गुणानामेव दौ,रात्मप्राङ्गुरि धुर्यां निसृजप्रते ।

असञ्जातक्रिणक्वन्धः सुखं स्वपिति गौ र्गलिः ॥

अयमपि प्रकोपभयाङ्गेशेनैवोच्यते इति लेशः ।

असमासोक्त्या यथा,—

सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दु,खं सदा ।

अवुप्रत्यन्ममतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो

युक्तायुक्तविवेकमून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्ववत् । अथैष व्यसलक्षणत्वेन कस्मान्न लेश
इतुत्रचरते दोषगुणीभाविसत्राप्राप्तस्तुतस्तुतया दोषगुणीभावसत्र तु व्याज-
स्तुतप्रापचारात् । व्याजस्तुतिरपि द्विधा शुद्धा मिश्रा च ।

तयोः शुद्धा यथा,—

पुंसः पुराणादाक्किद्य श्रीस्वया परिभुजप्रते ।

राजन्त्रिचाकुवंशसत्र किमिदं तव युजप्रते ॥

अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेन स्तुते विहितत्वादियं शुद्धा
नाम व्याजस्तुति र्गुणदोषीभावलक्षणाङ्गेशान् दृश्यक् ।

मित्रा यथा,—

प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽस्यसि युवा
युवत्यस्त्वामेवं कति न पतिमुर्वीशं दृणते ।
अतश्चैतां कीर्तिं रघुनङ्गप्रमान्धात्महिषीन्
पराम्बष्टुं दृह्वामधिगतनयो नार्हति भवान् ॥

अत्र स्तुतिपदमित्रैव व्याजगर्हया स्तुतिरिति इयं मित्रा नाम व्याज-
स्तुतिर्लेशभेदः ।

कर्त्वादीनां समावेशः संहान्यै र्यः क्रियादिषु ।
विविक्तश्चाविविक्तश्च सद्भोक्तिः सा निगद्यते ॥ ५७ ॥
वैसादृश्यवती चेत्यमुच्यमाना मनोषिभिः ।
सहेवादिप्रयोगेषु ससादृश्या च दृश्यते ॥ ५८ ॥

मा कर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

कोकिलालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दैर्लब्ध्विं सुरभिवासराः ॥

अत्र सुरभिवासरा इति कर्तृपदार्थः केवल एव जनानन्दैः सह लब्धि-
प्राप्तिक्रियायां समाविष्ट इति सेयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम
वैसादृश्यवती सद्भोक्तिः । कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

उज्जसि पित्राद् सभञ्जं तद्द विदुरे भणसि कोस किसिञ्जति ।
उज्जरि भरेण अ अणुसु अमुञ्जद् वहिस्रोवि अङ्गाद् ॥

अत्र संबोधमानयुष्मदर्थः कर्मतामापन्न उज्जस इति क्रियायां केवल
एव क्रियापदार्थेन सह समाविष्टः । सेयं विविक्तक्रियासमावेशा नाम
वैसादृश्यवती सद्भोक्तिः ।

यत्त्वानेकोऽपि कर्त्वादिः प्रविविक्तैः क्रियादिभिः ।

विविक्तभावं लभते विविक्ता सापि कथयते ॥ ५९ ॥

सा कर्तृहयस्य पृथक् क्रियासमावेशे यथा,—

वर्धते सह पाश्यानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।

वहन्ति च समं तेषामशुभिर्मलयानिलाः ॥

अत्र चूतमञ्जरीमूर्च्छया सह वर्धनक्रियायां मलयानिलाश्चाशुभिः सह वहनक्रियायां पृथक् पृथग्विवेकेनैव कर्त्तरि समाविष्टाः । सेयमपि विविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशैव वैसाहस्यवती सहोक्तिरेव कर्मणोऽपि विवेके द्रष्टव्या । कर्त्तृणामविविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशे यथा,—

धीरेण समं जामा हित्राण समं अणिद्विशा उवएसा ।

उच्छाहेण सह भुत्रा वाहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥

अत्र यामाद्रीनां बहूनां धैर्यादिभिः सह गलनक्रियायामेकस्यामेवाविविक्तः समावेशो दृश्यते । सेयमविविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशे नाम वैसाहस्यवती सहोक्तिः । कर्मणामविविक्तक्रियासमावेशे इवशब्देन सहशब्दस्य स्थाने ससाहस्या यथा,—

धीरं व जलसमूहं तिमिणिवहन्नि व सपक्वपवत्रालोत्रं ।

‘णइसोत्ते व्व तरङ्गे रञ्जाणाइ’ व गरुत्रगुणसञ्जाइ’ वहन्तं ॥

अत्र धैर्येण जलसमूहस्य तिमिनिवहनेन सपक्वपर्वतलोकस्य नदीस्रोतो भिस्तरङ्गाणां रत्नैश्च गुरुकगुणशतानां मिथः प्रतीयमानैः सादृश्यमिवेन द्योत्यते । सहाय्यश्च वाक्यार्थसामर्थ्येन लभ्यते इति सेयं धैर्यादीनां बहूनां वहनक्रियायामेकस्यामेव विवेकतः कर्मभूतानां आवेशेन अविविक्तकर्मक्रियासमावेशे नाम ससाहस्या सहोक्तिः । आदिग्रहणाद्गुणसमावेशोऽपि गुणिनः ससाहस्या यथा,—

सह दीर्घा मम श्वासैः इमाः, सम्प्रति गत्वयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥

अत्र रात्रयो दीर्घाः पाण्डुराश्च इति दीर्घप्रपाण्डुरत्वगुणयोरविवेकेन रात्रिषु रात्रीणाञ्च तयोः श्वासैरङ्गैश्च सह समावेशो दृश्यते; सेयमविविक्तगुणसमावेशे नामेवाद्यप्रयोगेऽपि ससाहस्या सहोक्तिः ॥

द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु ।

निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात् समुच्चयः ॥ ६० ॥

इतरेतरयोगो यः समाहारो य उच्यते ।

अन्वाचय इहान्यो यः सोऽपि नान्यः समुच्चयात् ॥ ६१ ॥

द्विपदाश्रयश्च स स्यात् स स्यात् बद्धपदाश्रयः ।

उभयाश्रयश्च स स्यात् स सप्रादुभयाश्रयः ॥ ६२ ॥

त्वयः प्रतिपदं वा सुप्रः द्योतकैरितरत्न वा ।

पदैः शुद्धाश्च मिश्राश्च तुरीयो द्योतकं विना ॥ ६३ ॥

अत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा,—निर्यता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानश्चिबल्लसद्दृग्ः ।

द्वारसम्बलनमांसलोऽधिकं दीपकश्च मदनश्च दिदुप्रते ॥

अत्र दीपकश्च मदनश्च इति हे द्रव्ये प्रतिपदं चकारेणैकस्यां दिदुप्रते इति क्रियायां समुच्चयेन निवेष्टिते, न दिदुप्रताते इति द्विवचनं दीपक-मदनौ इति चार्थं हृन्द्श्च न भवति ।

द्विपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययो र्द्रव्यसमुच्चयो यथा, —

निकासं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा

कलाशेषा मूर्त्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरौ ।

अदस्थामापन्ना मदनदहनोहाह्विधुरां

इयं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥

अत्र रमयति कम्पयति इति हे क्रिये उत्तरपदवर्तिना चकारेणैकस्मिन् मनोलक्षणे द्रव्ये कर्मणि समुच्चयेनैककालमेव निवेष्टिते, तेनायं अन्वा-चयो न भवति ।

बद्धपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

अप्राहृतस्तु कथमस्तु न विस्मयाय

यस्मिन्नुवास करुणा च छतश्चता च ।

लक्ष्मीश्च सात्विकगुणश्वलितं च तेजः

धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च ॥

अत्र करुणा च कृतज्ञता च इत्यादयो गुणाः प्रतेप्रकं बद्धपदाश्रयत्वेन चकारेण एकस्यामुवास इति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन गुणेषु बद्धवचनं न भवति । करुणाकृतज्ञतादीनां द्वन्द्वसमासश्च न भवति । यस्मिन् इत्यपेक्षायाश्च अयमेव गुणानां द्रव्यसमुच्चयो भवति ॥ बद्धपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—रूपमप्रतिविधानमनोश्च प्रेम कार्यप्रमनपेक्षविकाशि ।

चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां कार्मणत्वमगमद् रमणेषु ॥

अत्र रूपं प्रेम चाटु च इति बहवो गुणाः उत्तरपदाश्रयेण चकारेण अगमत् इत्येकस्यां क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन अगमन् इति बद्धवचनं हन्तो वा न स्यात् । कार्मणत्वम् इत्यपेक्षायां च अयमेव गुणानां जातिसमुच्चयो भवति ॥ उभयपदाश्रयः उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

विचिन्त्यमानं मनसाऽपि दृष्टिनां

इदं हि लोकेषु चकास्ति दुर्लभम् ।

निशा सचन्द्रा मदिरा च सोत्पला

प्रियानुरागोऽभिनवश्च यौवनम् ॥

अत्र निशा मदिरा च द्रव्ये अनुरागो यौवनश्च गुणौ बद्धष्वपि पदेषु द्वन्द्वे सत्यपि उत्तरपदाश्रयनिवेशिना चकारेण चकास्ति इतेप्रकस्रां क्रियायां निवेश्यन्ते । तेन चकासति इति बद्धवचनं समासश्च न स्यात् । अयमेव च दुर्लभम् इत्यपेक्षायां द्रव्यगुणानां गुणसमुच्चयो भवति । तेऽसौ तयोपि शुद्धाः । मिश्रः पुनरुभयपदाश्रयवद् बद्धपदाश्रयश्च भवति ॥ यथा,—

आदितरैचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौ भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

सहृश्च रात्रिश्च उभे च सन्धेय धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

अत्र आदितरचन्द्रादयो द्रव्यविशेषाः उत्तरपदनिवेशिना प्रतिपदनिवेशिना च चकारेण जानाति इतेप्रकस्रां क्रियायां निवेश्यन्ते । तेन

च बद्धवचनाभावे समानाभावे च एष मिथ्य, समुच्चयभेदो भवति, शत्रु-
भयाश्रयस्तु समुच्चयोऽन्वाचयश्च न भवति । द्वयोरपि दौषकेन विषया-
पहारात् । तेन इतरैतरयोगसमाहारयोः स उदाह्रियते । तत्र
इतरैतरयोगो यथा, —

साऽवशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्वस्तमात्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुत्थितमकारणतः स्य द्योतयन्ति मद्विभ्रममासाम् ॥

अत्र उक्तमुपेक्षा उत्थितम् इतेप्रते क्रियाद्रव्यविशेषा इतरैतरयोगेन
मद्विलासद्योतनक्रियायां निवेश्यन्ते । तेन द्योतयन्ति इति बद्धवचनं
द्वन्द्वसमामश्च तद्विवक्षायां सप्रात् । न च इह द्योतकश्चकारः उत्तरपदे
प्रतिपदं विद्योतते इति सोऽयमुभयाश्रयः समुच्चयभेदः ॥

समाहारो यथा, —

वपुर्विरूपाक्षमलस्यजन्मता दिग्स्वरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्बालस्रगाच्चि स्रग्यते तदस्ति किं व्यसामपि त्रिलोचने ॥

अत्र यद् वरेषु स्रग्यते तत् किं त्रिलोचने व्यसामप्यस्ति इति ब्रुवन्
वपुर्वयोवस्तूनां समुदायं समस्तमेवाभिसन्धते । तस्य च आविर्भूताव-
यवभेदत्वेन इतरैतरयोगः तिरोहितावयवभेदत्वेन समाहारः । स इह
यद् इतेप्रकवचनान्ते न नपुंसकेन च कथ्यते । न चेह कचिदपि चका-
रोऽस्ति । सोऽयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभेदः । चयोगेऽपि इतरैतर-
योगः । स उत्तरपदयोगेऽपि यथा, —

तत्क्षणं विपरिवर्तितः क्लियोर्नैष्यतीः शयनसिद्धरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः प्रलिनः सुवदना मदस्य च ॥

अत्र प्रलिनः मदस्य च इतुत्तरपदाश्रयेण चकारेण द्वौ द्रव्यविशेषौ
वशवर्तिनी इतेप्रतस्मिन् गुणपदे यद् इतरैतरयोगेन सान्निवेश्येते तदा
विपरिवर्तितः क्लियोः इत्यादिषु द्वयोरिति पर्यन्तेषु द्विवचनम् एकशेषो
वा न स्यात् । सोऽयमपि द्विपदाश्रय उत्तरपदाश्रयतद्योतकश्च समुच्चय-
भेदः । एवमपरेऽपि इतरैतरयोगेऽपि चयोगा उदाहार्थाः, समाहारस्तु

चयोगविषयो विचिन्त्यमानमित्यादिनैव उक्तः । अन्वाचयस्तु क्रिया-
विषय एवोपपद्यते । तत्र च उत्तरपदाश्चय एव चकारो भवति यथा,—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तम्

रुद्रालोके नरपतिपथे स्रुचिभेदैः प्रस्तमोभिः ।

सौदामिन्या कनकनिकषस्त्रिगंधया दर्शयोर्वीम्

तोयोत्सर्गानितमुखरो मांश्च भू विज्ञावास्ताः ॥

अत्र उर्वीं दर्शय इति उर्वीर्कर्मविषयत्वेन क्रियासुपन्त्यस्य तोयोत्सर्गज्ञा-
नितमुखरो मांश्च भूः इति तत्कर्तृत्वं धर्मिणि अकर्मकं क्रियान्तरमन्वा-
चीयते । सोऽयं भिन्नकालत्वभिन्नविषयत्वाभ्याम् अन्वाचयः समुच्च-
याङ्गिणो भवति । नन्वेवं यदि समुच्चयेऽपि भिन्नविषये क्रिये तुल्य-
कालमेव प्रयुजेतः, को दोषः स्यात् ? न कश्चित् । किन्तु तस्य समु-
च्चयमुद्रया विषयोऽपहृतः इति नोदाङ्गियते । समासेऽपि इतर-
तदयोगादनुभवाश्रितः समुच्चयभेदो यथा,—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

अत्र वागर्थाविव इति परवस्त्रिङ्गता, सम्पृक्तौ पितरौ इत्यत्र योऽयं
“पुमान् स्त्रियो” “पिता माता” इति च एकशेषः तेनैष विशेषलक्षणयो-
गाद् वक्रोक्तित्वे सति अलङ्कारतां लभते इति न धवखदिरादिष्वति-
प्रसङ्गः इत्ययमपि समुच्चयभेदः । समाहारयोगादपि यथा,—

स्त्रीणां हावैः हृत्ते यत्र निजकार्यं मनोभुवा ।

अक्षिभ्रुवनिभं न्यस्तं तन्मुखे शरकार्मुकम् ॥

अत्रापि योऽयं अक्षिभ्रुवं शरकार्मुकम् इतिप्रतयो प्राणित्थयेनाङ्गानाम्
इति वैङ्ग्यनसाक्षिभ्रुवेति च विशेषलक्षणयोगः तेन धवखदिरपलाश-
मित्येवमादिषु नातिप्रसङ्गो भवति ।

विधिनाऽथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या ।

शुक्लामिन्ना च साक्षेपो गोधो नात्तेपतः पृथक् ॥ ६५ ॥

तत्र विधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्तपयानः सन्तु ते धिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्दत्तं गतो भवान् ॥

अत्र गच्छ इत्यस्य विधिवाक्यस्य ममापि जन्म तत्रैव भूयात् इत्यादिषु अनुकूलतयैव मरणसूचनान् निषेधः क्रियते इति शुद्धोऽयं विधाक्षेपः । मिश्रो यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्रं भावैकरसं मनः स्थितं न कामदृष्टिर्वचनीयमीक्षते ॥

अत्र अलं विवादेन इति निषेधेन तथाविधः सोऽस्तु इति विधिना च तन्मतमवस्थाप्य ममात्रं भावैकरसं मनः स्थितम् इति विधिना न कामदृष्टिर्वचनीयमीक्षते इति प्रतिषेधेन च यत् पुनरक्षिपति सोऽयं विधिनिषेधाभ्यां विधिमिश्र आक्षेपो भवति ।

निषेधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभापिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥

अत्र कुतः कुवलयं कर्णे करोषि इत्यस्य निषेधवाक्यस्य किमपाङ्गम् इत्यादिना प्रश्नपरेणापि निषेधपर्यवसायिना 'समर्थनं' क्रियते इत्यत्रयं शुद्धो निषेधाक्षेपः । मिश्रो यथा,—

सञ्चं गह्वरा गिरिणो को भणद् जलाशया ण गम्भीरा ।

धीरेहि उवमाउं तद्वि उ मद् णत्वि-उच्छाहो ॥

अत्र सत्रं सरवोऽपि गिरयः इति विधिः, क आह जलाशया न गम्भीरा इति परमताक्षेपः, ताभ्यां गिरिणां गह्वरं सागराणाञ्च गम्भीर्यम् । यद्यसुत्तरार्धेन धीरापेक्षया निषेधति अन्याक्षेपया तत्तद्वै विधन्ते स एष मिश्रो निषेधाक्षेपः । रोधो नाक्षेपतः पृथक् इत्युक्तम् । तत्र एतावाञ् विशेषः ।

क्रियासूक्तिष्ठमानस्य वारणं कारणेन यत् ।

उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽयमुच्यते ॥ ६५ ॥

प्रतिकूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते ।

निषेधेऽपुप्रक्रियुक्तिभ्यां द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ ६६ ॥

तत्र उक्त्या विधौ प्रतिकूलो यथा,—

किं जम्पिण्य दहमुह जम्पिअसरिसं अणिव्वहन्त स्मभरं ।

एत्तिअं जम्पिअ सारं णिहंणं अस्स वि वज्जधारासु गंओ ॥

अत्र किमः प्रतिकूलवाचित्वात् वचनवृत्तैव जल्पन् दृष्टाननश्चित्तरथेन रुद्धः । कारणञ्च वज्जप्रभावकीर्तनादिति प्रातिकूल्येन उपन्यस्तम् । सोऽयम् औक्तः प्रतिकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते । उक्तैव विधौ अनुकूलो यथा,—

हन्तुं वि मग्गमाणो हन्तुं तुमिअस्स अप्पणा दहवअणं ।

किं इच्छसि काउं से पवअवइ पिअं न्ति विप्पिअं रज्जवइणो ॥

अत्रापि किमः प्रतिषेधवाचित्वाद् वचनवृत्तैव दृष्टाननवधाय उक्ति-
छंमानः सुग्रौवो जास्सवता रुद्धः कारणञ्च पुनः आनुकूल्येनैवोक्तः ।
किमेतत् त्वया रघुपतेः प्रियरूपं विप्रियं उपक्रान्तमिति । सोऽयम्
औक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते ।

विधावेव युक्त्याऽनुकूलः प्रतिकूलश्च यथा,—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति सुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥

अत्र यथोक्तमित्युक्त्वा किं करोमि इति आनुकूलेनैवाह अत्र किमः
प्रश्नार्थत्वेऽपि युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं यौक्तोऽनुकूलश्च
विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते । अयमेव च असत्या वैयातप्रोक्तिपक्षे
यौक्तप्रतिकूलविध्याक्षेपो रोधो भवति । युक्त्या निषेधे प्रतिकूलो
यथा,—पडरज्जुआणो गामो मज्जमासो जोव्वणं पइ ठेरो ।

जुस्ससुरा साहीणा असई मा होउ किं मरउ ॥

अत्र असती मा भवतु इति यः प्रतिषेधमाह स प्रचुरयुवा ग्राम

इतप्रादि कारणमुक्त्वा ततः किं म्रियताम् इति प्रातिकूलोपन
रुधप्रते । तत्र किमः काक्का सास्त्र्यप्रश्नार्थस्य युक्तप्रा निषेधार्थत्वं
गम्यते, सोऽयं योक्तः प्रतिकूलनिषेधाच्चेपो रोध इतुप्रचप्रते । युक्तप्रा-
व निषेधेऽनुकूलो यथा,—

कहं मा खिज्जउ मञ्जो इमिअ कन्दोइदलसरिच्छेहिं ।

अच्छीहि जो ण दोसइ षण्णत्यनभरुद्धपसरिच्छि ॥

अत्र स्तनादिवदसप्रा मधपोऽपि मा क्षीयताम् इति निषेधवादी
केननिदासुकूलोपन रुधप्रते, कथमयं मा क्षीयतामिति । योऽसप्राः कुव-
लयसदृशाभ्यां लोचनाभ्यां घनस्तनरुद्धप्रसराभ्यां न दृश्यते । इयं हि
एताभ्यामन्यमौक्षमाणा यथैव न पशप्रति सोऽहमिव मध्योऽपि क्षीयमाणो
लक्ष्यते । तत्र च किमः प्रश्नार्थत्वे निषेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं
योक्तोऽनुकूलश्च निषेधाच्चेपो रोध इतुप्रचप्रते । निषेधे एव उक्तप्रा
प्रतिकूलोऽनुकूलश्च यथा,—

अ,कुटिरारचिता गतमग्रतो हृतमथाननमुक्तमसाधु वा ।

इयमिति प्रभुता क्रियते बलाद् अकुपितोऽपि हि यत् कुपितो जजः ॥
अत्र अकुपितोऽपि कुपितः क्रियते इति सोऽयं निषेधाच्चेपरूप
उपालम्भः तत्र अ,कुटिरारचिता इतप्रादिवैधातेपनं प्रतिकूलकारण-
मुपन्यसत्र सेयमतिप्रभुता सोऽयं बलात्कार इति काक्का वाचनि-
कमेव उपालम्भमभिधत्ते । तेनायमोक्तः प्रतिकूलश्च निषेधाच्चेपो रोध
इतुप्रचप्रते । अयमेव च असप्रापि क्रियासु अविधात्योक्तिपत्रे स्वरूपाख्या-
नात् औक्तोऽनुकूलनिषेधाच्चेपो रोधो भवति ॥ यदा तु कारणमुप-
न्यसप्रापि क्रियासु उत्तिष्ठमानो न रुधते तदा आच्चेप एव न
रोधः । तद् यथा,—

गमिआ कलम्बवाआ दिट्ठं मेहंअरिअं गअणअलं ।

सहिआ गज्जिअसहो तह वि ज्ज से णत्थि जीविए आसन्धो ॥

अत्र कदम्बवातातिवाहनादीनां औविताश्रयसायहेतूनामुपन्यासेऽपि

क्रियासु उत्तिष्ठमानो न रुध्यते । कथमयं न जीवति इति किं तर्हि
कारणमेवं आक्षिप्यते तथापि नास्तत्रसत्र जीवितेऽध्यवसायः इति
सोऽयमाक्षेप एव न रोधः ॥ क्रियोद्यतसत्रापि वारणे कारणानामन्य-
परत्वे रोधो न भवति । यथा,—

धनञ्च वज्रं लभ्यते सुखं च मञ्च वल्गुनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्त्र गाः ॥

अत्र यद्यपि यात्रोद्यतः प्रियो रुध्यते प्रभूतार्थलाभादौर्ना कारणानां
गमनपरत्वमेव न निवारणपरत्वमतोऽयं न रोधः । किं तर्हि, आक्षेप
एव भवति ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थसत्र न्यासो योऽन्यसत्र वस्तुनः ॥ ६७ ॥

स उपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येण च कथ्यते ।

वैधर्म्येण च विद्वद्भिर्वैपरीत्येन कुतचित् ॥ ६८ ॥

तेषु साधर्म्येण यथा,—

पयोमुचः परीतापं हरन्तेऽत्रेते शरीरिणाम् ।

न चात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥

अत्र परीतापापहरणक्षमसत्र जलदाख्यसत्र महावस्तुनो न्यसनं विधाय
तत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनक्षमं सहापुरुषलक्षणं वस्त्वन्तरमुप-
न्यस्यति । सोऽयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । वैधर्म्येण यथा,—

प्रियेण सङ्गथत्र विद्वत्सन्निधावुपाहितां वक्षसि पौवरस्तने ।

स्वजं न काचिद्विजहौ जलाविलां

वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥

अत्रापि प्रियतमेन स्वयं कान्ताच्छ्रये समारोपितायाः स्वजः प्रेमकारण-
मुपन्यस्य जलाविलत्वदोषवत्या अपि यदत्यागकारणं तदिह वैधर्म्य-
द्वारेण प्रतिपादितमतो वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः ॥ विपर्ययेण यथा,—

लो जम्भ हि अशुभो दुःखं देतो वि सो सुहं देइ ।

दृष्ट्वाणहृदसिआणं वि वट्टद् यणआणं रोमञ्चो ॥

अत्र साधनसमर्थं वस्तु प्रथमत एत्रोपन्यसत्र पश्चात् तत्साध्यमभिहितम्
इति विपर्यासादयं विपर्ययो नामार्थान्तरन्यासः ॥

प्रोक्तो यदुभयन्यासो ऽर्थान्तरन्यास एव सः ।

स प्रत्यनौकन्यासश्च प्रतीकन्यास एव च ॥ ६६ ॥

तेषुभयन्यासो यथा,—

ते त्रिरला सप्पुरिसा जे अभणन्ता घडन्ति कञ्जलावे ।

पोअव्विअ ते वि दुमा जे अमुण्णिअकुमुमण्णिग्गमा देत्ति फलं ॥

अत्र त्रियमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्य यदुभयो र्वस्तुनो-
न्यसनं सोऽयमुभयन्यासः । प्रत्यनौकन्यासो यथा,—

विरला उवआरिइच्चिअण्णिरयेक्खा जलहरव्व वञ्चन्ति ।

वि ज्जन्ति ताण विरहे विरलव्विअ सरिप्पवाह्व ॥

अत्र यद्विदमुपकृत्यानपेक्षितप्रतुत्रपकाराणां गमनं यद्वाक्यप्रतुत्र-
पकाराणां तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरसरित्प्रहाह्योरन्यो-
न्यातिशयितयोरुपनयनसमानं प्रत्यनौकन्यासो भवति । प्रतीकन्यासो
यथा,—का कथा वाणसन्धाने जप्राशब्देनैव दूरतः ।

ऊङ्कारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥

अत्र विघ्नप्रोत्सारणसमर्थया वाणोत्क्षणलक्षणयाः क्रियायाः प्रथमात्रय-
वभूतं जप्राशब्दं धनुषो ऊङ्कारमिदिति तत्साधनमुपन्यसत्र प्रतीकन्यास-
नामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनम् ।

विशेषदर्शनाथैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ७० ॥

प्रतेप्रतवेत्रऽभिधेये च सा विशेषसत्र कारणे ।

वैकल्यादर्शनेनापि क्वचिदपुत्रपद्यते ॥ ७१ ॥

सा गुणवैकल्येन यथा,—

न कटोरं न वा तौक्ष्णमायुधं पुष्यधन्वनः ।

• तथापि जितमेवांभूदमुना भुवनत्रयम् ॥

अत्रातीक्ष्णोणाकठोरेण चायुधेन पुष्पधन्वा त्रौणि जगन्ति विजयत-
कृति तस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतु गुण-
वैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥ जातिवैकल्पेन यथा, -

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।

तथापेप्रषा, तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥

अत्र देवकन्यकात्वाभावेऽपि एषा वेधसोऽपि तपोभङ्गं विधातुमल-
मिति वर्णनीयायाः रूपातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेष-
हेतु जातिवैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥ क्रियावैकल्पेन यथा, -

न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो रदनच्छदः ।

न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितञ्च द्विपतां कुलम् ॥

अत्र भ्रुभङ्गादेरभावेऽपि योऽयं द्विपतां जयस्तेन वर्णनीयस्य प्र-
तापतिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्पवती
विशेषोक्तिः ॥

आदिग्रहणाद्वाच्यवैकल्पेन यथा, -

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥

अत्र रथादेरभावेऽपि जगत्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभि-
धीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतु द्रव्यवैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥

द्रव्यस्यापि वैकल्पेन यथा, -

एकचक्रो रथो यन्ता विक्रलो विषमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वी तथापत्रर्को जगत्त्रयम् ॥

अत्र रथादीनां द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्पेऽपि यदंतङ्गवतो भास्क-
रस्य भुवनत्रयाकमणं तस्यैव तेजस्विता हेतुरभिधीयते । सेयम-
भिधेयविशेषहेतु वैकल्पवद्द्रव्या नामापरा विशेषोक्तिः । द्रव्यस्य
योगायोगाभ्यामवैकल्पेनापि क्वचिदेता विशेषायाविशेषाथ च । यथा, -

त्रयं तथा रथक्षोभादंसेनांसो निषोडितः ।

एकः कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

अत्रायं तथा स्पृष्टोऽंसः पुण्यवान् तथा चास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निर-
र्थकमिति योऽयमवैकल्पदर्शनेऽपि विशेष स्तेनैषा हेतुमतप्रपि हेतु-
मतो विशेषप्रमाणा यथोक्ता विशेषोक्ति भवति । या पुनरिहो-
र्व्याप्तितो वाक्याङ्गणादिविशिष्टावगतिः सा पर्यायोक्ति न विशे-
पोक्तिः ॥

क्रियाकारकसम्बन्धिसाध्यदृष्टान्तवस्तुषु ।

क्रियापदादुपस्कारमाहुः परिकरं बुधाः ॥ ७२ ॥

तेषु क्रियापरिकरो यथा,—

ववसिअणिवेइअत्यो सो मारुइलइपच्चआगअहरिसं ।

सुग्गीवेश उरत्यलत्रणमालामलिअमङ्गअरं उवऊढो ॥

अत्र मारुतिलश्चप्रतत्रयागतहर्षमितप्रनेनोरःस्थलवनमालाश्चदितमधुक्तर-
मितप्रनेन चोपगृह्नन्क्रियायाः परिकरत्वाद्यं क्रियापरिकरः ॥

कारकपरिकरो यथा,—

पडिआअ हत्यसिठिलिअणिरौहपण्ड,रसमूससन्तकवोला ।

पेह्लिअवामपओहरविसमुसअडाह्णिणत्यणो जनअसुआ ॥

अत्र हत्ताप्रिथिलितनिरोधपाण्ड,रसमुच्छसत्कपोलेत्यनेन प्रेरितवामपयो-
धरविषमोन्वतद्विणस्तनीत्यनेन च जनकसुता इति च कारकपदस्य
परिकरितत्वाद्यं कारकपरिकरः । सम्बन्धिपरिकरो यथा,—

उम्भूलिआ ण खुलिआ उक्खिवंता ण उज्जुअओ सरिआ ।

णिज्जंता ण णिराआ गिरीण मग्गेण पत्थिआ णइ सोत्ता ॥

अत्रोद्वियमाणगिरिसम्बन्धिनोऽप्रयोजका अपि नदीप्रवाहा विशेषणैरूप-
रूपता इति सम्बन्धिपरिकरोऽयम् ॥ साध्यपरिकरो यथा,—

धौरं हरइ विसाओ विणअं जोव्वणमदो अणइो लज्जं ।

एहंतगह्णिअक्खो किं संसउ जं वैवेइ वअपरिणामो ॥

अत्र गतवयसो न धैर्ये न विनयो न लज्जेति साध्यं विषादयौवन-
मदानङ्गक्रियादृष्टान्तैरुपस्कृतमिति साध्यपरिकरोऽयम् ॥

दृष्टान्तपरिकरौ यथा,—

'मञ्जट्त्रिअधरणिहरं द्विज्जइअसमुद्दमगण्डलं उब्बलं ।

रद्धरहवेअविअलिअं पडिअं विअ उक्कडुक्खकोडि चक्कं ॥

अत्र प्रक्षिप्तमन्दिरसमुद्रोदाहरणभृतं रविरथवक्रमुत्कटाक्षकोटीति विशेष-
पणेन साम्यसिद्धये परिकरितमिति दृष्टान्तपरिकरोऽयम् ॥

वस्तुपरिकरौ यथा,—

देवो पुत्रमसूत वृत्रत गणाः किं तिष्ठतेतुप्रङ्गजे

हर्षाङ्गु क्षिरियाबुदाहृतगिरा चासुगडयानिद्रिते ।

पायाही जितदेवदुन्दुभिधनध्वानं प्रवृत्तस्तयो-

रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरतरस्थलास्थिजन्मा रवः ॥

अत्र चासुगडाभक्षिरिटिपरिष्वङ्गसंघटितपरस्परहृदयास्थिजन्मनः शब्द-
स्य वस्तुतया परिगृहीतस्य देवो पुत्रमसूतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयं
वस्तुपरिकरः ॥

क्रिया यथा समासेन तथा कृत्तद्धितादिभिः ।

विशेष्यते तदाङ्गस्तं क्रियापरिकरं परम् ॥ ७३ ॥

तत्र कृता तादर्थ्येन यथा,—

• गेहाद्याता सरितमुदकं हारिका नाजिहीषे

मङ्गग्रामीति अयसिंयसुनातीरवीरुङ्गहाणि ।

• गोसन्दायी विभति विपिनानेप्रव गोवर्धनाद्रे-

र्न त्वं राधे हृदि निपतिता देवकीनन्दनसत्र ॥

अत्र तुमुन्णलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिभिर्हपपद्भूतापि क्रियैव
विशिष्यते । तेनाथमपरः क्रियापरिकरौ भवति । एवं लक्षणादिषु
शब्दादिभिरपि द्रष्टव्यम् । तदयथाव्ययेन,—

सलीर्नमासक्तमनान्तर्धरणं समासजन्त्या कुसुमावतंसकम् ।

स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना धनेन कश्चिज्जधनेन कान्तया ॥

अत्र सानाभ्यामुपपीडयन्तत्रा यं नुनुदे इत्यर्थात् क्रियाविशेषणमेवैतदिति
अयमपि क्रियापरिकरः भवति । एवं यथाविधप्रनुप्रयोगादिषु द्रष्टव्यम् ।
तेन क्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद् व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्यपि द्या-
ख्यातम् । यथा,—

शयन्ते हतशायिकाः पथि तरुच्छायानिपसाध्वगैः
श्रीकण्ठायतनेषु धार्मिकजनैरास्रन्त उद्गासिकाः ।
शून्ये तत्र निकुञ्जशायिनि सखि ग्रीष्मस्र मध्यन्दिने
सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्तते ॥

अत्रोद्गासिका आस्रन्ते हतशायिकाः शयन्ते इत्यमूभ्यां सामान्य-
विशेषोपचरितरूपो भावात्मा एतौ प्रत्याययते स आख्याताभ्यां
सामान्यरूपेण एतन्ताभ्यां विशेषरूपेण बद्धवचनं चेह कुत्साति-
शयार्थम् । या हि नामोद्गस्र कुत्सावत्यो बद्धप्रकारवतप्रो वचःशु
आसिका याश्च हतानामतिशयवतप्रहा तथाभूता एव भूयस्रः शायिकाः
प्रतीताहाभि विशेषरूपाभिरियमासिका शायिका चोपमानोपमेय-
सम्बन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहात्कारेणापि बद्धत्वेनैव प्रतप्राययते ।
तेनोद्गासिका इवासनानि हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भव-
न्तीति वाक्यार्थो भवति । सोऽयं यथोक्तक्रियापरिकरः । क्वचित् पुन-
र्वाच्यमपि कद्रूपं कर्त्तरूपं वा क्रियाविशेषणं भवति यथा,—

शतं वाराशुक्तः प्रियसखि वज्रोभिः स पररूपैः
सहस्रं निर्धूतः पद्मनिपतितः पाष्णिं हतिभिः ।
क्रियत् सखा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि श्चुकुटय-
स्तथापि क्लिश्यन् मां क्षणमपि न हृष्टो विरमति ॥

अत्र वारानिति वारशब्दः कद्रन्तः वारसङ्ख्यायाः कत्वजुजिति सत्वमुच्-
कर्त्तर्यः ताविमो द्वावप्याटनिरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः । नन्वेव-
मुद्गासिकादीनां वारादीनाञ्च क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वेन नपुंसकलिङ्ग-

तापि प्राप्नोति । यथा मृदु पवति प्रशस्तं पठतीति उच्यते । विधा-
खनु क्रियाविशेषणं भवति वाच्याभाभ्यन्तरं वाच्याभ्यन्तरञ्च । तत्र वाच्यां
कर्मरूपं वाशदि, आभ्यन्तरं विशेषरूपमुद्रासिकादि, वाच्याभ्यन्तरं
गुणरूपं मृदादि । तेषु वाच्यां सोऽयमितप्रभिधायाम्बन्धादभेदोपचारे-
णाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिषत् कथमिव स्खलिङ्गं ज्ञात् ।
आभ्यन्तरन्तु विशेषपरिग्रहादाविष्टलिङ्गसङ्घट्टं कथमिवान्यलिङ्गं गृ-
हणीयात् । वाच्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात् स्खलिङ्गविरहे गुणवचनाना-
माश्रयतो लिङ्गवचनानोतिं विशेष्यलिङ्गाच्चमेव भवति । तद्वित-
स्तस्यमुचोक्तस्यालादिनोच्यते यथा, —

अस्तकवलारम्भैर्भूयोभयस्यगितेक्षणाः ।

किमपि वलितश्रीवं स्थित्वा सुद्ध मृगपद्भयः ।

गगनमसक्तत् पश्यन्त्येतांस्तथाशुभनैर्मुखै

• निपतति यथा मृदाग्रभ्यो भ्रमन्मनोदकम् ॥

आत्माद्यः प्रकारवचने याल् । अनेकवारानितप्रर्थ असक्तदिति तद्वि-
क्षेन, पश्यन्तीति क्रियया, वलितश्रीवमिति समासेन, किमपीति नाम्ना-
ऽय्येन, स्थित्वेति कृता, सुद्धरिति कृदर्थे वीर्या च क्रियाविशेषणेन
सह विशेषयति । द्वितीयञ्च यथा, भ्रमन्मनोदकं निपततीति श्लक्षि-
तया पतनक्रियया तमेवार्थमनुसन्धान्नः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं
भवति । सोऽयं कृत्तद्वितसमासाव्ययानां सन्निपातरूपेऽपि क्रियापरिकरे
यथा तथेतिप्रतयोः प्राधान्यत् तद्वितेनैवोपदिश्यते । एतेन तद्यदो-
र्विपर्ययन्तद्विशेषणयोगश्च व्याख्यातः । तद्यथा, —

जह जह गिंसा समप्यद् तह तह वैविदतरङ्गपडिमापडिम् ।

किंकाशब्दविमूढं वेवद् हिअअं वउआइ णो ससिविष्यं ॥

आत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीर्या भवति ।

• सोऽयमेवंप्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः ॥

क्रियाविशेषणं कैश्चित् मन्त्रोपनमपौष्यते ।

सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणार्थः ॥ ७४ ॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मसत्रोत्सववैजयन्ति मुकुटस्रग्वेणि गौरीपते-
स्त्वां रत्नाकरपत्नि जन्हुतनये भागौरथि प्रार्थये ।
त्वत्तोयान्तशिलानिषखवपुषस्त्वह्वैचिभिः प्रेङ्खत-
स्त्वन्नाम स्मरतस्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयासप्रन्ति मे ॥

अत्र भागौरथीति सम्बोधनपदं धर्मसत्रोत्सववैजयन्तोत्प्रादिभिः परि-
क्रियते । तत्र यथाकथञ्चिदुपुत्रवप्रमानोऽर्थः क्रियाविशेषणं नाति-
कामतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ लक्षणपरिकरो यथा,—

महाप्रथिन्ना जघनस्थलेन सा मह्येभकुम्भोज्जकुचेन वज्रसा ।

मुक्तेन दीर्घोऽञ्जललोत्तवन्नुदा ययसत्र कान्ता कथय दा वर्तते ॥

अत्र जघनस्थनादीनि लक्षणानि महाप्रथिन्नेतप्रादिभिः परिक्रियन्ते
सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वया पुण्या अनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे ॥

अत्र प्रथमतोऽपवादयोस्त्वया त्वयेति हेतु द्वितीयवतुर्थपादाभ्यां परि-
क्रियते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ सहार्थपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिरो ।

शिप्रातरङ्गानिलकल्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

अत्रानेनेति सहार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोऽयं
सहार्थपरिकरः ॥ तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्द्रौवरश्यामतनु नृपोऽयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तद्धित्तोयदर्थो रिवाम्भु ॥

अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धये इति तादर्थ्यप्रार्थः शेषपदार्थैः परिक्रियते
सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ उपपदपरिकरो यथा,—

प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयरम्भप्रकारणाय ।

सर्वात्मने विजितशोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥
अत्र नमस्तुभ्यमित्युपपदार्थः समस्तपदैः परिक्रियते सोऽयमुपपद-
परिकरः ॥

उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः ।

साधर्म्योत्पादनं यत् तन्मध्ये परिकरं विदुः ॥ ७५ ॥

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा,---

कह कह विरएइ पञ्चं मग्गं पुलएइ केज्जमाविसइ ।

चोरन्व कइ अयं लह्वं दुक्खेण ठापेण णिव्वह ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैः शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः
कविचोरयोरप्रसिद्धमौपस्यं साधितमिति शाब्दोऽयमौपस्यपरिकरः ।
अर्थकृतो रूपके यथा,---

विअइ गअणसमुहे दिअसे सूरणेण मन्दरेण व सहिए ।

णौअइ मइरव्व संता तिस्सा रग्गेण अमिअकलसो व्व ससो ॥

अत्र गगने समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिगात्त-
कलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परोपमानात् साधर्म्य-
मुत्पादितमित्युत्प्रायोऽयं रूपकपरिकरः ॥ उभयकृतश्च विरोधश्चोपो
यथा,---रइसुणालाहरणे णलिणिदलत्यइअपोवरत्यणअलसो ।

वहइ पिअसङ्गमम्मि वि मअणाअप्पपसाहणं जुवइजणो ॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरुद्धानार्थयोः साध-
र्म्योत्पादनाय जले क्रीडतोऽयुवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽ
र्थतश्चोपस्कारः कृत इत्युपभयकृतोऽयं विरोधश्चोपपरिकरः । एवम-
लङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

एकविलीति या सापि भिन्ना परिकरान्त्र हि ।

त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ ७६ ॥

तत्र शब्दैकावली यथा,---

पवर्तभेदि पवित्वं जेत्वं नरकस्य बह्वमतं गरुनम् ।

स ३३

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वदति पयः पश्यत पयोष्णी ॥

अत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-
कर्मकारकसुपस्क्रियते सेयं शब्दैकावली परिकरसैत्रव भेदः ॥ अथैका-
वली यथा,—

किमिति कवरो यादृक् तादृग् दृशौ किमकञ्जले

न खनु लिखिताः पत्रावल्याः किमद्य कपोलयोः ।

अयमयमयं किञ्च क्ताम्यत्यसंस्वारणेन ते

प्रियसखि सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः ॥

अत्रायमयमयमिति सर्वनामपरास्त्व्यभाषया प्रागुपन्यतकारणभूतया
ततोऽन्वया वा तथात्रिधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थ
इव परिक्रियते । सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥

उभयैकावली यथा,—

अम्बा तुषप्रति न मया न स्नुषया सापि नाश्रया न मया ।

अहमपि न तथा न तथा वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥

अत्राम्बान्नुषाश्रमदर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावली-
कमेण मिथोऽनुसूत्रतैर्मिथोऽनुसूत्रत एव तुपप्रतीति क्रियाहेतु-
र्मयेतत्रादिभिः परिक्रियते । सेयसुभयग्रथितत्वाद्भयैकावली परिकर-
सैत्रव भेदः ॥

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना ।

सर्ववाक्योपकारश्च द्वीपकं तन्निगद्यते ॥ ७७ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।

संपुटं रसना माला चक्रवालञ्च तद्भिदाः ॥ ७८ ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा,—

चरन्ति चतुरम्भोधिषेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालान्द्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाञ्च ते ॥

अत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोगादिपदस्थैवोपकारः क्रियत

इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयसुचप्रते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।
जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दीक्षिणः पर्णं जीर्णं चरति वीरुधाम् ।

स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषय-
सुचप्रते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्राद्वेषेण्यभिर्दिशो जौमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाहलराजिभिः ॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीपकमिदं गुणविषय-
सुचप्रते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

• त्रिष्णाना विक्रमस्थेन दानवानां विभृतयः ।

• कापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता देवतर्ह्वयः ।

अत्र त्रिष्णानेत्यादि पादे द्रव्यपदं तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषय-
सुचप्रते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

अर्थावृत्तिर्यथा,—

हृत्पति चूतेषु चिरं तुषप्रति वकुलेषु मोदते मरुति ।

• इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते कामौ ॥

अत्र हृत्पति तुषप्रति • मोदते प्रीयते इत्येतैः पदैः स एवार्थ-
आवर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमर्थावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ।
पदावृत्तिर्यथा,—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापनाम् ।

यूनासुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

• अतोङ्गीव करोति उत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोस्तुत्कण्ठयतीति
पदावर्तमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदावृत्तिर्दीपकस्य

भेदः ॥ उभयावृत्तिर्यथा,—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे ।

जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥

अत्र जयैत्यर्थः शब्दस्त्वावर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ आवली यथा,—

त्वमर्कं स्वं सोमं स्वमसि पवनं स्वं हतवह-

स्वमापस्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्

न विद्वन्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ॥

अत्र पूर्वार्धं त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्यया असीति क्रियया दीप्यते । ततस्तृतीयपादे त्वयौति रूपान्तरेण युष्मदर्थं आवर्तमानः क्रियान्तरेण संबधयते । चतुर्थपादेषु पुनरपि तेनैव रूपेणास्तप्रर्थनं भवतिना संबधयत इति । सेयं वृत्तौनामावृत्तिरावलोति दीपकस्यैव भेदो भवति ॥ संपुटं यथा,—

णवपल्लवेत् लोलङ् धोलङ् विङ्गवेसु चलङ् सिंहरेसु ।

यवङ् यवणसु चलणे वसन्तलच्छी असोअस्म ॥

अत्र नवपल्लवेष्वित्यादौन्यशोकसेप्रति लोलतीत्यादीनि वसन्तलच्छीरिति पदे द्रव्यवाचिनौ संपुटकमेण मिथः संबध्यमाने मिथः संबद्धानेप्रथं दीपयतः । तदेतत् संपुटं नाम दीपकस्य भेदः ॥ रसना यथा,—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसम्पद्धानि ।

मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररजितमिह ॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रथितानि सलिलं विकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेतप्रन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते तदेतद् रसनादीयकं नामादिदीपकभेदः ॥ माला यथा,—

इमिणा सरणं ससौ ससिणा वि णिसा णिसाङ् कुमुद्वणं ।

कुमुद्वणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहङ् हंसडलं ॥

अत्र मालाक्रमेण ग्रथिताः कर्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः शोभन्त इति क्रियया दीप्यन्ते तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥ कः पुनरस्य पूर्वस्माद्दिग्भेदः पूर्वत एत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं मालांपुष्पवत् पदं पदेन युज्यमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततोऽयं भिद्यते ॥ चक्रवालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्गुत् समासादितम् ।
कादृगडेन शराः शरैरगिश्चिरसो नापि भूमण्डलम्
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्तिरा च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणा-
च्चिन्नस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीर्या यत् संक्षेपेणाभि-
भिधानं तदतच्चक्रवालाद्दिग्भेदं मालादीपकेन विस्तरवता वेष्टितमिदं
चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

शब्दस्य यद्दि वार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथ ।

भणनं परिपाठ्या यत् क्रमः स परिकीर्तितः ॥ ७९ ॥

तत्र शब्दपरिपाटि द्विधा पदतो वाक्यतश्च । तयोराद्या यथा,—

तस्याः प्रब्रह्मलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।

जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्त्रगिन्दीवरसमदः ॥

अत्रालापस्मितदृष्टिभिः पदार्थं वल्लकीकुन्दस्त्रगिन्दीवरसमदः पदार्था
जीयन्ते इति शब्दपरिपाठ्यौ भणनं सेधं पदतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥

वाक्यतो यथा,—

इन्दुः मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने

देवाहोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बनानं मियः ।

संवादः प्रणयेन यस्य लसता काथिकतायां तथा—

इहैवैवविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण च ॥

अत्रेन्दुमूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने इति सान्यार्थ-

वाचिनौ शब्दसमुदायौ कमेणोद्द्वारत्रिभिन्नितेन च हृदि धातस्वरू-
पेण चेति वाक्यार्थद्वयवाचिभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते सोऽयं
वाक्यतः शब्दपरिपाटिः क्रमः । अर्थपरिपाटिर्द्विधा कालतो देशतश्च ॥
तथोराद्या यथा,—

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुदिङ्गम्
नीता लोभप्रसन्नमजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे भिरीषम्
सीशन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नौपं बधूनाम् ॥

अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुदिङ्गमित्प्रादार्थानां शरदादि-
कालक्रमेण भणनं सेयं कालतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ द्वितीया यथा,—

पायाहो रञ्जितविक्रमतनुर्देवः स दैतप्रान्तको
यसप्राकस्मिकवर्धमानवपुषतिग्मदुपतेर्मण्डलम् ।
औलो रत्नरुचि श्युतौ परिलसत् ताडङ्ककान्ति क्रमा
ज्जातं वक्षसि कौस्तुभाभसुदरे नाभीसरोजोपमम् ॥

अत्र त्रिविक्रमतनो वैकुण्ठस्य प्रहृदिसमये कमेणैव मौलिश्रुतिवक्ष-
उदरलक्षणेषु शरीरदेशेषु भास्वन्मण्डलस्य चूडारत्नताडङ्ककौस्तुभनाभ्य-
म्बुजैर्योऽयमोपम्यनाभः सेयं देशतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ उभयपरिपाटि-
र्द्विधा शब्दप्रधानाऽर्थप्रधानी च ॥ तथोराद्या यथा,—

पङ्कजपङ्क्तिव हेलित्र कुवलयत्र खिन्तउ दहृदि
वालहि विम्बविविस्त्रिअ पन्तिअ चन्द्रु एहृदि ।
करणअणाहरवअणेहि तं इह लीलाव्वहृदि
षिअसिन्धि विउच्चिट्ठिणाइ पचावइहि ॥

अत्र पङ्कजकुवलयविम्बीफलचन्द्रमसां करनयनाधरवदनै र्थथासंख्यं
पराजय इति शब्दपरिपाट्यैव पङ्कजानि पङ्के न्यस्तानि, कुवलयानि
ङ्गरे क्षिप्तानि, विम्बं वन्ते प्रकीर्णं, चन्द्रो नभसि निरस्त इत्याधाराणा-
मुपर्यपरिभावः क्रियाणां च त्यागतारतस्यसित्यर्थपरिपाटिर्नप्रभवति

सोऽयं शब्दप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः ॥ अर्थप्रधाना यथा,—

गङ्गे देवि, हृगा पुनीहि यमुने मातः पुन दर्शनम्
सम्प्राप्सु पितः प्रयाग भगवन् न्यग्रोध मां ध्यास्रसि ।

• त्वं हारासिनतावतं सविपुनस्थलांसवत्तोभुजम्
पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे ॥

अत्र गङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुंभावावन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां मुख्यक्रमेण देवि हृगा पुनीहि मातः पुनर्दर्शनं पितः सम्प्राप्तो भगवन् मां ध्यास्यसीति मुख्यक्रमेणैव सम्प्राप्तो वचोविशेषैरन्यर्थप्रधानमेव पुंभावमवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे इति येयमर्थप्रधाना-
भङ्गिस्वार्थपरिपाटिः कृता तस्याश्च गङ्गे यमुने प्रयाग न्यग्रोधेति हारासिनतावतं सविपुनस्थलांसवत्तेति च शब्दपरिपाटी परस्परमुप-
मानोपमेयभूते न्यग्रभवतः । सेयमर्थप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः ॥

• मिपं यदुक्तिभङ्गि र्थावसगो यः स स्वरिभिः ।

• निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते ॥ ८० ॥

• तेषु निराकाङ्क्षं मिपं यथा,—

मया विमुक्ता वच्चिरेव वल्लकी व्रजेदवस्थायकणेश्च साङ्गताम् ।

द्रुतं तदैनां करवै निचोलके कयाचिदेवं मिपतो विनिर्धये ॥

अत्र कयाचिदेवं मिपतो विनिर्धय इत्युत्कर्षाभिधानेनाकाङ्क्षा निरा-
कृतेति निराकाङ्क्षमेतन्मिपं नाम पर्यायभेदः ॥ तदेव साकाङ्क्षं यथा,—

दशत्यसौ परभृतः रूढकारस्य मञ्जरीम् ।

• तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमास्यताम् ॥

अत्र कयाचिदेवं मिपतो विनिर्धय इतिवदुत्कर्षानभिधानात् साकाङ्क्ष-
मेतन्मिपं नाम पर्यायस्य भेदः ॥ निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गि र्थथा,—

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

• कुञ्जे भोजय मां कुमार कुशलं नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं नाय प्रुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

द्वित्रस्थानवलोप्य वेश्मवलभोष्वकैकसाभाषते ॥

अत्रानयोक्तिभङ्गत्रा शून्योक्ततास्मिन्नगरसत्र नगरपतेः कश्चित् प्रतापं
वर्णयति । तत्र वाक्यस्थापिपूर्णत्वेन निराकाङ्क्षत्वान् निराकाङ्क्षेय-
मुक्तिभङ्गिः ॥ साकाङ्क्षा यथा,—

शान्तौत्र वोऽस्तु कपालदाम जगती पतुत्र र्थदोषां लिपिम्

क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदगो नातिप्रसिद्धाक्षराम् ।

विश्वं स्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामोषिष्यते षिष्यते

नागैरागिषु रंस्थितेऽत्प्रति जगन्निर्वक्ष्यति द्यामिति ॥

अत्रानयोक्तिभङ्गत्रा ब्रह्माद्यसमयेऽपत्रनक्षमितस्य भगवतो महेश्वर-
सत्र प्रभावो वर्णयते । तत्र च यदोषां लिपिं क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति
पदगो नातिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैव वाक्यप्रनास्मिन्वाकाङ्क्षोप्यापत्रते ।
सा च विश्वं स्रक्ष्यतीत्यस्मिन्नीहणी ब्रह्मणाञ्च चतुर्युगसहस्रान्तं
दिनमेकमिति मानेनैव वर्षशतजीवी विश्वं स्रक्ष्यति ब्रह्मति ज्ञाप्यते
कपालश्चासत्र भगवतो भूषणं भविष्यतीति । वक्ष्यति क्षितिमित्यस्मिन्नी-
हणी ब्रह्मणामयं वर्षशतैकं दिनमिति मानेनैव पुरुषायुषजीवी
क्षितिं वक्ष्यति विष्णुरिति ज्ञाप्यते कपालश्चासत्र भगवतो भूषा
भविष्यतीति । एवमपामोषिष्यत इत्यादिषु वक्ष्यकामयमेन्द्रविषय-
त्वेन योजनीयम् । सेयमनेकप्रकारेण ब्रह्मादीनां साक्षादभिधानेन
साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥ अवसरो निराकाङ्क्षो यथा,—

अथ तैः परिदेविताक्षरै हृदये दिग्धरै गिवादितः ।

रतिमभुत्रपत्सुमातुरां मधुगत्मानमदर्शयत् पुरः ॥

अत्र, क तु ते हृदयङ्गमः सखा कुतुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलूरूपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतं गतिम् ॥

इति यानि रतेः परिदेविताक्षराणि तैराकृष्टहृदयस्य मधो र्योऽय-
मात्मदर्शनाय प्रस्तावः सोऽयं न किञ्चन काङ्क्षतीति निराकाङ्क्षो-
यमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥ साकाङ्क्षो यथा,—

अञ्ज वि बालो दामोदरो न्ति इष्य जम्पिए जसोत्राए ।

कण्हसुहपेसिअच्छं णिञ्जअं हसिअं वअवहए ॥

अत्राद्यापि बालो दामोदर इति छतप्रस्तावनस्य कृष्णस्य वक्तुं
विन्यस्तलोचनया, तद्रहस्यवेदिन्या व्रजबधूमतस्त्रिकया यदेतन्निभतं
हसितं तत् तवाम्बा बालं त्वां व्रते त्वं तु माहृशाभि निर्धुवन-
विदग्धाभि दिवानिशं यमुनाकुञ्जोदरेषु विहरसौत्यादिनार्थजातेन
साकाङ्गमिति साकाङ्गोऽयमवसरः पर्यायसत्र भेदः ॥

विवक्षा या विशेषसत्रं लोकसीमातिवर्तनी ।

असावतिशयोक्तिः सत्रादलङ्कारोत्तमा च सा ॥ ८१ ॥

सा च प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते ।

न हि ऋष्यसत्रं जाते वा भवत्यतिशयः क्वचित् ॥ ८२ ॥

प्रभावातिशयो यश्च यश्चानुभवनात्मकः ।

अन्योन्यातिशयो यश्च तेऽपि नातिशयात् पृथक् ॥ ८३ ॥

• अलङ्कारान्तराणामपेक्षकमाहुः परायणम् ।

• वागौशमहितासुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥

तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा,—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातृमशब्धोऽपि यशोराशि र्थदत्त ते ॥

अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविवक्षा येन त्रिभु-
वनोदरमपि सङ्कीर्णमाशङ्कते । सोऽयं महत्त्वातिशयो नामातिशय-
भेदः ॥ तनुत्वातिशयो यथा,—

स्तनयो र्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥

अत्रैवं मध्यस्य लोकसीमातिक्रमेण तानवातिशयविवक्षा येन तदस्ति
नास्तीति वा संदिश्यते । सोऽयं तनुत्वातिशयो नामातिशयभेदः ॥

कान्तप्रतिशयो यथा,—

मल्लिकामालभारिष्यः सर्वाङ्गीणाङ्गचन्द्रनाः ।

लौभवतप्रो न लक्षप्रन्ते जप्रोत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्रैवं चन्द्रालोकस्य लोकसौमातिक्रमेण बाङ्गल्योत्कर्षविवक्षा येन तस्मिन् समानाभिहारेणाभिसारिका अपि न लक्षप्रन्ते । सोऽयं कान्यतिशयो नामातिशयभेदः ॥ अथासत्र पिहितान् को विशेष उच्यते, पिहिते चन्द्रातपोत्कर्षणाभिसारिकातिरस्कारो विवक्ष्यते इह त्वभिसारिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्ष इति ॥ प्रभावातिशयो यथा,—

तं दृष्ट्वाहिमणं जस्मि वि अंगस्मि राहवेण णिमित्रं ।

सौभापरिमिसेण व उठेति णवि णिरन्तरं रोमञ्चो ॥

अत्र दायिताभिधानसत्र योऽयं रोमाञ्चक्रियाविशेषः स क्रियातिशयः सैत्रव भेदः प्रभावातिशय उच्यते ॥ अनुभावातिशयो यथा,—

विमलिअरसाअलेण वि विसहरवइणा अइट्टमूलच्छेअं ।

अप्यत्ततुङ्गसिहरं तिङ्गअणहरणपवट्टिणण वि हरिणा ॥

अत्र रसातलमपि चन्द्रता शेषेणापि च तस्य मूलं न दृष्टं त्रिभुवनमपुत्र-
ल्लङ्घयता हरिणापि न तुङ्गशिखराणि प्राप्तानीति यदेतल्लोकसौमातिक्रमेण विशेषव्यवस्थया पर्वतानुभावभणनं सोऽयमनुभूयमानमाहात्म्यप्रतिशयसैत्रव भेदोऽनुभावातिशय उच्यते ॥ अन्योन्यातिशयो यथा,—

रणदुष्णप्रो दृष्टमुञ्जो सुरा अवञ्जा अ तिङ्गअणस्य इमे ।

पड्डु अणथोति फुडं विहीसणेण फुडिआहरं णीससिअं ॥

अत्र दशासत्रं समरे न जौयते सुराश्चामरत्वान् न वध्यन्ते । तयोश्च परस्परं संघट्टक्रियातिशयात् त्रिभुवनमपि क्षयं यास्यतीति येय-
अन्योन्यातिक्रियातिशयभणनाल्लोकसौमातिक्रमेण विशेषविवक्षा सोऽयं क्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिशय उच्यते ॥

स्व घोऽनेकार्थकथनं पदेनैकेन कथ्यते ।

पदक्रियाकारकैः सत्राङ्गिन्नाभिन्तैः स षड्विधः ॥ ८१ ॥

तेषु भिन्नपदो यथा,—

दोषाकरेण संबन्धः नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥

अत्र प्रदोषो रात्रेः प्रथमः यामः किमिति प्रियारहितं मां न बाधते इत्युक्ते सुक्तिमाह इत्यमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा संबन्धन् कौटुम्बेन दोषाकरेण नक्षत्रपथवर्तिनेति । यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गाति-
गामिना च राज्ञा प्रकृतदोषः संबध्यते सोऽप्रियमवश्यं बाधुत एव ।
तदत्र पूर्वस्थिन् प्राकरिणोऽर्थ द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरिणिकः पदभेदेऽपस्त्रिष्य-
माणो भिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति ॥ अभिन्नपदो यथा,—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥

अत्रायमुदयमानश्चन्द्रमा लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्ते सुक्तिमाह
राजानुरक्तमण्डल उदयी मृदुकरः कान्तिमानिति । यो हेतुवन्भूतो
राजा सोऽवश्यं लोकस्य हृदयहारी भवति ॥ अत्रापि च प्राकरि-
णिकोऽर्थोऽप्राकरिणिक उपस्त्रिष्यमाणः पदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषो भ-
वति ॥ भिन्नक्रियो यथा,—

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥

अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेति क्रियापदहितयस्य प्राधान्यतः समुच्चये-
नोपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिलागिर इत्यसितेक्षणा
इति वा विशेष्यैः कवर्जं पर्यायतः सम्बन्धो भवति । तद्यथा आक-
र्ण्यन्ते काः कोकिलागिरः कौटुम्ब्यः मधुराः रागवर्धिन्यः कोमलाः ।
पुनरपि किम्भूताः आसितेक्षणाः आसिते उपवेष्टिते निश्चलीकृते
अन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणे याभिस्तास्तथा सर्वोऽपि हि मधुरं शब्द-
माकर्णयन् निश्चलाक्षो भवति । श्लिष्यन्ते च काः आसितेक्षणाः हरिण-
चक्षुषः किम्भूताः मदकलाः कोकिलागिरः कोमलाः रागवर्धिन्यो
मधुरा इति । सोऽर्थ द्वयो विभिन्नक्रिययो भिन्नार्थैकरूपाणां पदार्था-

नामुपसृपो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते ॥ अभिन्नक्रियो यथा,
स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्तप्रो रागमुल्लणम् ।

दृशा दूतप्रश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥

अत्र कर्षन्तीतेतसप्रां क्रियायां दृशां दूतीनाञ्च, श्लिष्टपदत्वेनावेश-
दयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः । प्रथमयोरस्य वा को विशेष
इति चेत् तत्रैकस्यैव प्राकरणिकत्वमत्र तु द्वयोरपीति । अयञ्च
भिन्नकारकयोरपि भवति । भिन्नकारको यथा,—

गतिर्वर्णी च नागेन वपुरूह च रम्भया ।

ओष्ठौ पाणी प्रबालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥

अत्रैकस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते । तत्र गते-
र्वर्णप्राश्च नागेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वं वपुरूर्वोश्च रम्भया कदल्या
अपरोभिश्च तुल्यत्वमोष्ठयोः पाणयोश्च प्रबालैर्विद्रुमैर्नवपल्लवैश्च वर्णनी-
ययोः श्लेषप्रभावाद्भवति । सोऽयमनेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो
भवति ॥ अभिन्नकारको यथा,—

ऋणार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥

अत्र हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टिर्विश्वास्ता भवति इत्युक्ते युक्ति-
माह ऋणार्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति या हि ऋणार्जुनेनानु-
रज्यते कथं सा कर्णपक्षपातिनी भवति या चैवमुभयगता तसप्रां को
विश्वसिति स चायमेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वापत्रन्यभावना ।

अन्यापदेशो वा यस्तु त्विविधं भाविकं विदुः ॥ ८५ ॥

मते चास्माकमुद्देशो विद्यते नैव भाविकात् ।

व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥ ८६ ॥

तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा,—

णा विज्जद् दुगोज्जिआ दिव्वग्निं जग्गि भिउड्डिआ

जत्यण अवाहारओ धिप्यइआ हसप्तए ।

विच्छुहइ अहिणिज्जेण जस्स ण सो वअंसिआ

तं मे कहञ्ज माणअ जइ मे इच्छञ्ज जीअअं ॥

अत्र . भ्रूङ्गेदासुम्भापणप्रियतमावक्षेपणरूपान् प्रतप्रर्नभिसतप्रतिपादन-
रूपसप्राभिप्रायसप्र कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकम् ॥
अन्यभावना यथा,—

दंसणवल्लिअं दढकं णिवन्धणं दीहरं सुपणिणहं ।

होइ ह घरे साहीणं सुसलं धसाणं महिलाणं ॥

अत्र मे इति भावनया सुसलरूपसप्रोक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं
भाविकम् ॥ अन्यापदेशे यथा,—

आसभइअं रअस्सा एणविन्तिअं विअ विहीण ओरं ।

मसुवसहण्णिं रक्खिं वज्जइ गहवइ च्छेत्तं ॥

अत्र परक्षेत्रसप्र सस्वरष्टपनिवारणापदेशेन चिरात् परिज्ञात उपपत्ति-
वर्धयते तद्विदमन्यापदेशाख्यं भाविकम् ॥ उङ्गेदेषु व्यक्तो यथा,—

मन्तेसि मञ्जमहपणअं सदा णेसि तिअ सेसपाअवरअणं ।

ओजमु सुहसहावं सभावेषु सुगणाह जावअलोअं ॥

अत्र माथाविनो महेश्चस्याभिप्रायः सत्यकेन व्यक्तमेवोद्भिन्न इति व्यक्तोऽ-
यमुद्भेदः ॥ अव्यक्तो यथा,—

निःशेषचुरतचन्दनं स्नानतटं निर्घृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथप्रावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनसास्याधमसप्रान्तिकम् ॥

अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनसास्याधमसप्रान्तिकमित्याक्षेपवता
प्राकरणीकोदाहरणेन यद्यपि दूत्या दुश्चेष्टितं निर्भिन्नं तथापि न
पूर्ववद्भ्रूङ्गेदमित्यव्यक्तोऽयमुद्भेदः ॥ उभयरूपो यथा,—

अम्भानोत्पलकोमले सखि दृशौ नीलाञ्जनेनाञ्चिते

कूर्परच्छुरणाञ्च गरुडफलके संवेक्षितः पाण्डिमा ।

श्रामाः सन्तु च कन्दु कम्बुमिभुवः किन्तु प्रभावाहिना-

मज्ञानां कृशमानसुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेत्रते ॥

अत्र ह्यो ज्ञानता गरुडयोः पाण्डुरत्वं श्रामानां द्रैर्घप्रमितुप्रत्कण्टा
निर्झनिच्छवाय योऽयमविनयवत्या नीलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्य सत्त्वा-
भुरुपगभेऽपप्रज्ञानां कृशमानसुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेत्रते इति
योऽयं सखीत्याहार तेन तदभिप्राय उद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्च भवतौतुप्रभय-
रूपोऽयमुद्भेदः ॥ तेऽमी तयोऽपुत्रज्ञेदा भाविकान्च भिद्यन्ते ॥

संसृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालङ्कारसङ्करः ।

सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा ॥ ८७ ॥

तिलतण्डुलवद्द्रक्ता च्छायादर्शवद्देव च ।

अव्यक्ता चौरजलवत् पांशुपानीयवच्च सा ॥ ८८ ॥

व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते ।

चित्तवर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसङ्करे ॥ ८९ ॥

व्यक्ता तिलतण्डुलवद्द्रथा,—

पिनथीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्द, लिम्पतीव दिग्गङ्गाः ॥

अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत् संकीर्यते ॥ व्यक्तैव
च्छायादर्शवद्द्रथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाज्जं वभौ सरः ।

परं पर्यश्रवदनौ मन्लतु भ्रातरावभौ ॥

अत्रादर्शच्छयैव हेल्लङ्कारे रामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मौपमेत्रन सदृशा-
सदृशव्यतिरेको दृश्यते ॥ अव्यक्ता चौरजलवद्द्रथा,—

चौरक्षालितचन्द्रेव नीलीधौताम्बरेव च ।

टङ्कोस्त्रिखितसूर्यैव वसन्तश्रीरदृश्यते ॥

अक्षोपमोत्प्रेक्षे चौरनीरवन्मिथे संसृष्टे न व्यजेतरे ॥

अव्यक्तैव पांशूदकवदयथा,—

क्षणार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विखसनीयत्वं कस्य ते कलभाधिणि ॥

अत्र पांशूदकयोरेव ऋत्विगुणे श्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेव व्याजस्तुता-
वङ्गभावोऽवगम्यते ॥ व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवदयथा,—

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णं रजैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागयोः परिवृत्तप्रलङ्कारहेतुपम-
योरङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः परिस्फुरन् पलभ्यते ॥

व्यक्तावप्रक्तैव चित्रवर्णवदयथा,—

मयूषारावमुखगं प्राट्षं सतङ्गिताम् ।

महाटवीमिवोल्लङ्घ्य तोयानि मुमुक्षु र्घनाः ॥

अत्र पटावयवस्थानां नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णं श्लेष-
रूपकोपमार्थश्लेषाणां पदपदार्थाश्रयाणां शरद्वर्णनवाक्याश्रयिणि समाध-
लङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयते ॥

चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः ।

काश्यालेङ्गतयः प्रोक्ता गथावदुपमादयः ॥ २४ ॥

इति श्री महाराजाधिराजश्रीभोजदेवत्रिगुणिते सुरस्वतीकण्ठाभरणे

उभयतलङ्कारविवेचनो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

रसोऽभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति गीयते ।

योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्रुते ॥ १ ॥

; विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु ।

आत्मसम्यग् गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ॥ २ ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
 स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥
 पश्यति स्त्रीति वाकेत्र हि न रसः प्रतिभासते ।
 विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥
 कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ।
 धृतिं ग्रास्योऽयमर्थात्मा वैरस्थायैव कल्पते ॥ ५ ॥
 कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्देयः ।
 त्वयि निर्मत्सरो दिष्ये त्यग्रास्योऽर्थो रसावहः ॥ ६ ॥
 नवोऽर्थः सूक्तिरग्रास्या अव्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।
 अलौकिकार्थयुक्तिश्च रसमाहर्तुं भोगते ॥ ७ ॥
 वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ।
 सर्वान् ग्राहिणीं तामु रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥
 भावो जन्मानुबन्धोऽर्थनिष्पत्तिः पुष्टिसङ्करौ ।
 ज्ञासाभासौ शमः शेषो विशेषः परिपोषवान् ॥ ९ ॥
 विप्रलम्भोऽथ सम्भोगस्तच्चेष्टास्तत्परीष्टयः ।
 निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥
 नायिका नायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।
 नानालङ्कारसंश्लेषः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥
 चतुर्विधं प्रतिरितुप्रज्ञा रसान्वयविभूतयः ।
 स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्तुं रुहति ॥ १२ ॥
 आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ।
 रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥
 रतिर्हासश्च शोकश्च कोधोत्साहौ भयं तथा ।
 जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥
 सन्मत्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वद्वेषधू ।
 वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सान्त्विका मताः ॥ १५ ॥

स्मृतिर्वितर्कस्योत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः ।
 गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडाऽवहित्यं मूढता मदः ॥ १६ ॥
 चर्षामर्षावसृयेष्व्या विपादो दैन्यमुग्रता ।
 त्रासः शङ्का गदो ग्लानिरन्नादः सम्भ्रमः अमः ॥ १७ ॥
 निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रवृष्टता ।
 इति भावास्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ १८ ॥
 चिरं चित्तंऽवतिष्ठन्ते सुम्बन्धन्तेऽनुबन्धिभिः ।
 रसत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रवृष्टाः स्थायिनोऽत्र ते ॥ १९ ॥
 रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते ।
 निर्दत्तयेऽस्य तद्योगात् प्रभवन्तीति सात्विकाः ॥ २० ॥
 विशेषेणैभितः काये स्थायिनं चारयन्ति ये ।
 अनुभावादिहेतून् स्नान् वदन्ति व्यभिचारिणः ॥ २१ ॥
 जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथ वा व्यभिचारिणः ।
 स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च ॥ २२ ॥
 रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहैर्धृतिं मतिम् ।
 स्थासूनेवोद्धतप्रेयःशान्तोदात्तेषु जानते ॥ २३ ॥
 संस्कारपाटवादिभ्योऽनुभावं वा निजाश्रये ।
 सञ्चारिणं वा जनयन् सात्विकं वास जायते ॥ २४ ॥
 उद्दीपनविभाषेभ्यः स्मृतिहेतौ पटीयसि ।
 अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धः स कथ्यते ॥ २५ ॥
 विभावस्यानुभावस्य सात्विकव्यभिचारिणोः ।
 संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रं निष्पत्तिरिष्यते ॥ २६ ॥
 विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः ।
 दीपनातिशयैश्चास्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते ॥ २७ ॥
 तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरादये ।
 संसर्गस्य यस्तेन सङ्करः स निगद्यते ॥ २८ ॥

रसान्तरतिरस्कारादन्यद्वागाच्च तस्य यः ।

भवतत्रपचयो वृद्धे स्तद्ध्रासं तं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

हीनपात्रेषु तिर्थेषु नायकप्रतियोगिषु ।

गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥ ३० ॥

बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु ।

सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमस्तस्य वर्णत्रते ॥ ३१ ॥

आश्रयात् प्रकृते र्वापि संस्कारस्थैर्यतोऽपि वा ।

योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः स शेष इति शब्दत्रते ॥ ३२ ॥

शृङ्गाराद्या रसा ये च ये च शान्तोद्धतादयः ।

ये च रत्यादिभेदास्तान् विशेषानस्य मन्यते ॥ ३३ ॥

विभावश्चानुभावश्च सञ्चारौ वाश्रयश्च यः ।

ये च लीलादयो यूनां परिपोषः स कीर्तत्रते ॥ ३४ ॥

आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रेमादेरुपजायते ।

विषयो यत्र योषादौ सोऽस्य जन्माधिगच्छति ॥ ३५ ॥

आलम्बनविभावः स ज्ञानकारणमुच्यते ।

तेनाद्रादिरूपेण संस्कारेण जायते ॥ ३६ ॥

अन्यतः पटुरभ्यस्त आश्रयादे गुणेन संः ।

मत्प्रबोधाय मात्स्यं चन्दनेन्दूद्यादयः ॥ ३७ ॥

उद्दीपनविभावास्तौ स तैः स्मरति वाञ्छति ।

द्वेष्टि प्रयत्नोऽवैति मन्यते वक्ति चेष्टते ॥ ३८ ॥

तेऽनुभावास्तदा ये सुत्रः स्वदरोमोङ्गमादयः ।

हर्षामर्षादयो ये च श्लेषाः सञ्चारिणोऽत्र ते ॥ ३९ ॥

स्मृतीच्छायत्नजन्मानो मनोवाक्कायसंश्रयाः ।

विलासा ये वरश्लेषां श्लेषा लीलादयस्तु ते ॥ ४० ॥

लीला विलासो विच्छिन्ति विभ्रमः किलकिञ्चित्तम् ।

मोड्यायितं कुट्टमितं विष्कोको ललितं तथा ॥ ४१ ॥

विह्वतं क्रीडितं केलिरिति स्त्रीणां स्वभावजाः ।

हेलाहावादमश्वान्ये ज्ञेयाः स्त्रीपुंसयोरपि ॥ ४२ ॥

उपसङ्ख्यानमेतेषामनुभावेषु मन्वते ।

पश्चाद्भावानुभूतिभ्यां स्मरणाद्यनुभाववत् ॥ ४३ ॥

स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च भावाः सञ्चारिणश्च ये ।

नाद्येऽनुक्रियमाणा ते नटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भसादोच्रते ॥ ४५ ॥

पूर्वानुरागो मानश्च प्रवासः करुणश्च सः ।

पुसपस्त्रीप्रकाण्डेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥ ४६ ॥

प्रागसंकेतयो र्थनोरभिलापः प्रवर्तते ।

संकल्परमणीयोऽनुरागः स प्राचत्र उच्रते ॥ ४७ ॥

अहेतिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति सः ।

अहेतो मति नेतृप्रकृते हेतो र्वा मान उच्रते ॥ ४८ ॥

देशान्तरादिभि र्थूनो र्थवधानं चिराय यत् ।

नयेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥ ४९ ॥

लोकान्तरंगते र्थनि वल्लभे वल्लभा यदा ।

भृशं दुःस्वायते दीना करुणः स तद्रोच्रते ॥ ५० ॥

रतिरेवेष्टसंप्राप्तौ पुष्टः सम्भोग उच्रते ।

सोऽपि पूर्वानुरागादेरन्नन्तर्याच्चतुर्विधः ॥ ५१ ॥

न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्रुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽनुपज्रते ॥ ५२ ॥

स्त्रीपुंसयो र्विप्रलम्भे वै चित्तप्राकल्पनादयः ।

चेष्टाविशेषाः सम्भोगे शुम्बनालिङ्गनादयः ॥ ५३ ॥

विप्रलम्भेऽभियोगाद्वैः सम्भोगे साध्वसादिभिः ।

नियः प्रगीक्षा याः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीष्टयः ॥ ५४ ॥

विप्रलम्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु ।
 प्रकृत्यादिविभागेन विनिवेशा निरुक्तयः ॥ ५५ ॥
 संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवञ्चप्रोः प्रलम्भने ।
 इत्यादिज्ञापकाज् ज्ञेयः प्रपूर्वो वञ्चने लभिः ॥ ५६ ॥
 आदानञ्च प्रतिश्रुत्य विसंवादनमेव च ।
 कालसत्र हरणं चाङ्गः प्रतप्रादानञ्च वञ्चनम् ॥ ५७ ॥
 पूर्वानुरागपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्कृमात् ।
 विशेषद्योतकेनेह वृत्रपसर्गेन सूच्यते ॥ ५८ ॥
 प्रतिश्रवो हि पूर्वानुरागे वक्रोक्षितादिभिः ।
 अभीष्टालिङ्गनादीनामादानं क्रीभयादिभिः ॥ ५९ ॥
 माने निवारणं तेषां विसंवादनमुच्यते ।
 अथथावत् प्रदानं वा व्यलीकस्मरणदिभिः ॥ ६० ॥
 प्रवासे कालहरणं व्यक्रमेषां प्रतीयते ।
 प्रोष्यागते ष्वहैतानि कान्ताः कान्तेषु युञ्जते ॥ ६१ ॥
 प्रतप्रादानं पुनस्तेषां करुणे को न मन्यते ।
 स्वयं दत्तानि हि विधिस्तानि तत्रापकर्षति ॥ ६२ ॥
 प्रलम्भे तत्र यदि वा वञ्चनामात्रवाचिनि ।
 विना समासे चतुराश्वतुरोऽर्थान् प्रयुञ्जते ॥ ६३ ॥
 विविधञ्च विरुद्धञ्च व्याविद्धञ्च क्रमेण सः ।
 विनिषिद्धञ्च पूर्वानुरागादिषु विगज्यते ॥ ६४ ॥
 पूर्वानुरागे विविधं वञ्चनं व्रीडितार्दिभिः ।
 माने विरुद्धं तत् प्राङ्गः पुनरोषप्रायितादिभिः ॥ ६५ ॥
 व्याविद्धं दीर्घकालत्वात् प्रवासे तत् प्रतीयते ।
 विनिषिद्धन्तु करुणः करुणत्वेन गीयते ॥ ६६ ॥
 रागोऽनु सह पञ्चाहानुरूपोऽनुगतोऽपि वा ।
 यनोरपर्वः पर्वानुरागशब्देन शब्दयते ॥ ६७ ॥

राजते रञ्जते वापि रागः करुणभावयोः ।

धञ्जान्यत्कारके भावे नलोपेन नियम्यते ॥ ६८ ॥

मान्यतं प्रेयसा येन यं प्रियत्वेन मन्यते ।

मनुते वा भिमिती वा प्रेममानः स कथ्यते ॥ ६९ ॥

महाभाष्यकृतः कोऽसावनुमान इति स्मृतः ।

लुप्रडन्तोऽपि न पुंलिङ्गो मानशब्दः प्रदुष्यति ॥ ७० ॥

यत्वाङ्गनां यवानश्च वसते न वसन्ति च ।

स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते ॥ ७१ ॥

चिन्तोत्करणटादिभिश्चेतो भ्रष्टं वासयतीह यः ।

प्रवासयति वा यूनः स प्रवासो निरुच्यते ॥ ७२ ॥

प्रपूर्वको वसि ज्ञेयः कारितान्तःप्रमापणे ।

दूष्णीं प्रवासयेदेनमिति वृद्धानुशासनात् ॥ ७३ ॥

अभूतोत्पादनायां कृज् वृष्टः कुरु घटं यथा ।

दृष्टश्चोच्चारणे चोरंकारमाक्रोशतीतिवत् ॥ ७४ ॥

दृष्टोऽवस्थापनेऽश्मानमितः कुरु यथोच्यते ।

अभ्यञ्जनेऽपि च यथा पादौ मे सर्पिषा कुरु ॥ ७५ ॥

मूर्च्छाबिलापौ कुरुते कुरुते साहसे मनः ।

करोति दुःखं चित्तेन योऽसौ करुण उच्यते ॥ ७६ ॥

भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु ।

भुनक्ति भुग््नो भुङ्क्तेऽन्नं भुङ्क्ते सुखमितीष्यते ॥ ७७ ॥

समीचीनार्थः संपूर्वात्ततो घञ्प्रत्यये सति ।

भावे वा कारके वापि रूपं सम्भोग इष्यते ॥ ७८ ॥

स पालनार्थः पूर्वानुरागानन्तर उच्यते ।

उत्पन्ना हि रतिसस्त्रिन्वानुकूल्येन पाल्यते ॥ ७९ ॥

सं मानानन्तरं प्राप्तः कौटिल्यार्थं विगाहते ।

स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानान्धये सति ॥ ८० ॥

प्रवासानन्तरे तस्याभ्यवहारार्थतेष्यते ।
 तत्र ह्युपोपितैरन्वमिव निर्विश्यते रतिः ॥ ८१ ॥
 करुणानन्तरगतोऽनुभावार्थः स कथ्यते ।
 विश्वम्भवंङ्गिरस्मिन् हि सुखमेवानुभूयते ॥ ८२ ॥
 यदि वा भोग इत्यस्य संप्रयोगार्थवाचिनः ।
 समा समासे चतुराश्वतुरोऽर्थान् प्रचक्षते ॥ ८३ ॥
 स संचिह्नोऽथ सङ्कीर्णः सन्पूर्णः सस्यगृह्णिमान् ।
 अनन्तरोपदिष्टेषु सम्भोगेपूपपद्यते ॥ ८४ ॥
 नत्रे हि सङ्गमे प्रायो सुवानः साध्वसादिभिः ।
 संचिह्नानेव रत्यर्थसुपचारान् प्रसृजते ॥ ८५ ॥
 मानस्यानन्तरे तेषां व्यलीकस्मरणदिभिः ।
 रोपशेषानुसन्धानात् सङ्करः केन वार्थते ॥ ८६ ॥
 सम्पूर्णः पूर्णकामानां कामिनां प्रोष्य सङ्गमे ।
 उत्कण्ठितानां भूयिष्ठसुपभोगः प्रवर्तते ॥ ८७ ॥
 प्रत्यागतेऽपि यत्रैषा रतिपुष्टिः प्रयोजने ।
 सा किमावर्णयते यूनां तत्रैव ऋतजीविते ॥ ८८ ॥
 पूर्वानुरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिभिरुदाहृतः ।
 अनन्तराणां सर्वेषां तत्समासे निरुक्तयः ॥ ८९ ॥
 एतिसात्वाजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थापि वर्तताम् ।
 प्रधानमनुपसृष्ट्य न तदर्थो निवर्तते ॥ ९० ॥
 प्रथमानन्तरे एत्तेरजहत्स्वार्थतेष्यते ।
 नात्यन्तमजहत्स्वार्थां तां मानानन्तरे विदुः ॥ ९१ ॥
 प्रवासानन्तरे त्वीषद्जहत्स्वार्थतेष्यते ।
 करुणार्थसत्र गन्धोऽपि नात्रैव तदनन्तरे ॥ ९२ ॥
 अष्टमीचन्द्रकः कुन्दरतुर्थी सुवसन्तकः ।
 आन्दोलनचतुर्थेप्रकशावतली मदनोत्सवः ॥ ९३ ॥

उदकक्षेडिकाऽशोकोत्तंसिका चूतभञ्जिका ।
 पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतमाटका ॥ ९४ ॥
 कादम्बयुद्धानि नवपतिका विसखादिका ।
 शकाचा कौमुदी पक्षरात्रिरभुषणवादिता ॥ ९५ ॥
 नवेक्षभक्षिका तोयकीडाप्रेक्षादिदर्शनम् ।
 दूरतानि मधुपानञ्च प्रकीर्णनीति जानते ॥ ९६ ॥
 नितप्रो निमित्तिकश्चान्यः सामान्योऽन्यो विशेषवान् ।
 प्रच्छन्वोऽन्यः प्रकाशोऽन्यः कृत्विमाकृत्विमावुभौ ॥ ९७ ॥
 सहजाह्वयार्थनामानौ परौ यौवनजोऽपरः ।
 विश्रम्भजश्च प्रमाणो ह्याद्गैते महर्षयः ॥ ९८ ॥
 चन्द्रुप्रीति र्मनःसङ्गः सङ्कल्पोत्पत्तिसन्ततिः ।
 प्रलापो जागरः कार्श्रमगति विपयान्तरे ॥ ९९ ॥
 लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्च्छनं मुञ्चः ।
 मरणश्चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥ १०० ॥
 नायकः प्रतिपूर्वोऽयमुपपूर्वोऽनुनायकः ।
 नायिका प्रतिपूर्वाऽसावुपपूर्वानुनायिका ॥ १०१ ॥
 नायिकानायकाभासावुभयाभास इतरपि ।
 तिर्यक्तु च तदाभासा इति ह्याद्गणनायकाः ॥ १०२ ॥
 तेषु सर्वगुणोपेतः कथाव्यापी च नायकः ।
 अन्यायवांस्तदुच्छेद्यः स हतः प्रतिनायकः ॥ १०४ ॥
 ततः कैश्चिद्गणैर्हीनः पूजप्रश्चैवोपनायकः ।
 समो न्यूनोऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः ॥ १०५ ॥
 स्थात् कथाव्यापिनी सर्वगुणयुक्ता च नायिका ।
 हेतुगीर्ष्यायितादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥ १०६ ॥
 ततः कैश्चिद्गणैर्हीना पूजरा चैवोपनायिका ।
 समा, न्यूनपि वा किञ्चित् कनीयसप्रसुनायिका ॥ १०७ ॥

तदाभासालथैव सुप्रभेदास्तेषां गुणादिभिः ।
 नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ १०८ ॥
 प्राकृतः सात्विकः स सप्राद्राजसस्तामसस्तथा ।
 साधारणोऽनन्यजानिः स विज्ञेयः परिग्रहात् ॥ १०९ ॥
 उद्धतो ललितः शान्तः उदात्तो धैर्यप्रवृत्तितः ।
 श्रुतो वृष्टोऽनुकूलज्ञ दक्षिणश्च प्रवृत्तितः ॥ ११० ॥
 गुणतो नायिकापि सप्रादुत्तमा मध्यमाधमा ।
 सुग्धा मध्या प्रगल्भा च वयसा कौशलेन च ॥ १११ ॥
 धीराधीरा च धैर्येण स्वान्यदीया परिग्रहात् ।
 ऊढानूढोपयमनात् क्रमाज्जोष्ठा कनीयसी ॥ ११२ ॥
 मानह्वंशुद्धतोदात्ता शान्ता च ललिता च सा ।
 सामान्या च पुनर्भूष स्वैरिणी चेति वृत्तितः ॥ ११३ ॥
 आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी ।
 अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खण्डितादयः ॥ ११४ ॥
 निद्राकृणितताम्राक्षो नारीनखविभूषितः ।
 प्रातरेति प्रियो यसप्राः कुतश्चित् खण्डिता तु सा ॥ ११५ ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपादपास्र या ।
 पश्चात् तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ११६ ॥
 दूतीमहरहः प्रेष्य कृत्वा सङ्केतकं क्वचित् ।
 यसप्रा न मिलितः प्रेष्यान् विप्रलभ्येति तां विदुः ॥ ११७ ॥
 सा तु वासकसञ्जा सप्रात् सज्जिते वासवेश्मनि ।
 प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीघ्नते ॥ ११८ ॥
 स्वाधीनपतिका सा तु यसप्राः पाश्वे न मुञ्चति ।
 प्रियश्चित्तरतक्रीडासुखास्वादनलोलुपः ॥ ११९ ॥
 भुष्येषुपीडिता कान्तं याति या साभिसारिका ।
 प्रियो देयान्तरे यस्याः सा तु पोषितभर्तृका ॥ १२० ॥

यस्याः समुचितेऽप्यङ्गि प्रवासी नैति वल्लभः ।

विरहोत्कण्ठिता सा तु द्वात्रिंशदिति नायिकाः ॥ १२१ ॥

हीनपात्राणि शेषाणि पीठमर्दो विद्रुषकः ।

विटचेतौ प्रतांकाश्च सख्यशैषां परिग्रहः ॥ १२२ ॥

महाकुलीनतौदार्यं महाभाग्यं कृतज्ञता ।

रूपयौवनवैदग्ध्यप्रशीलसौभाग्यसम्पदः ॥ १२३ ॥

मानितोद्दौरवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ।

द्वादशेति गुणानाञ्ज नयकेष्वाभिगाभिकान् ॥ १२४ ॥

शृङ्गीकानारिकेराम्बपाकाद्याः पाकभक्तयः ।

नीलीकुसुममञ्जिष्ठारागाद्या रागभक्तयः ॥ १२५ ॥

अन्तर्ज्ञाजवह्निर्याजनिर्व्याजा व्याजभक्तयः ।

धर्मार्थकामोदकींश्च प्रेमसंस्पर्कभक्तयः ॥ १२६ ॥

वाक्यवच्च प्रबन्धेषु रसालङ्कारसङ्करान् ।

निवेशयन्तप्रनौचित्यपरिहारेण स्वरयः ॥ १२७ ॥

चतुर्वृत्तप्रङ्कसम्बन्धं चतुरोदात्तनायकम् ।

चतुर्वर्गफलं को न प्रबन्धं बान्धवीयति ॥ १२८ ॥

मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शश्च मनीषिभिः ।

स्मृता निर्वहणञ्चेति प्रबन्धे पञ्च सन्धयः ॥ १२९ ॥

अविस्तृतमसङ्गिप्तं अव्यवृत्तं सुगन्धि च ।

भिन्नसर्गान्तरत्नञ्च काव्यं लोकोऽभिनन्दति ॥ १३० ॥

पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्रमवर्णनैः ।

देशसम्पत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय कल्पते ॥ १३१ ॥

चतुस्त्रातिन्दिवाकेन्दूद्यासामयवर्णनैः ।

कालः कावेत्रेषु सम्बन्धो रसपुष्टिं नियच्छति ॥ १३२ ॥

राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाङ्गभङ्गिभिः ।

यात्राणां वर्णनात् कावेत्र रसस्त्रोतोऽधितिष्ठति ॥ १३३ ॥

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवः ।

विप्रलम्भा विवाहाश्च चेष्टाः कावेत्र रसावहाः ॥ १३४ ॥

मन्त्रद्रुतप्रयाणाजिनायकाभुप्रदयादिभिः ।

पुष्टिः पुरुषकारस्य रसं कावेत्रेषु वर्षति ॥ १३५ ॥

नावर्णनं नगर्थादे र्दोषाय विदुषां मतम् ।

यदि शैलर्तुगात्रादे वर्णनेनैव पुष्यति ॥ १३६ ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ १३७ ॥

वंशवृक्षश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्च धिनोति नः ॥ १३८ ॥

अथैषां लक्षणोदाहरणानि ।

मनोऽनुकूलेष्वर्षेषु सुखसंवेदनं रतिः ।

आसंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ १३९ ॥

तद्रूपेण रससत्र भावो यथा,—

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तघैर्यत्रस्त्रोदयारम्भ इवाम्बु राशिः ॥

● उमासुखे विश्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र विश्वोष्ठत्वादिभिर्मनोऽनुकूले पार्वतीसुखे विलोचनव्यापारानु-

मितो गृहेष्वरसप्राभिलाषविशेषः सात्विको रतुप्रत्यादात् सुखानु-

भवसप्रोत्पत्तिमात्ममनुमापयति । तद्रूपेणैव सात्विकोत्पत्तौ जन्म यथा,—

अभूद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विकाङ्गुलिः संवदते कुमारी ।

तस्मिन् हृये तत्क्षणामात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥

अत्र स्वदेरोमोद्गमयोः सात्विकयोत्पादाद्द्रससत्र रतिरूपेणाविर्भावोऽव-

गम्यते । जन्मैव सत्त्वादुत्पत्तौ यथा,—

तयोरपाङ्गप्रविचारितानि किञ्चिद्द्व्यवस्थापितसंस्तानि ।

● ङ्गीयन्त्वणामानशिरि मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥

अत्र ङ्गीः सञ्चारिभावो जायमानो रससत्र जन्म ज्ञापयति ॥ तदेवा-

सुभयोत्पत्तौ जन्ना यथा,—

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां सद्रूकृतत्र नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रतग्रहीत् संवरणस्त्रजेव ॥

अत्र दृष्टिलक्षणः शरीरारम्भेऽनुभावो भवन् रसाविर्भावं लक्षयति ॥
अनुभावादेरनेकसैत्रकसत्र वा पुनरुत्पत्तिरनुबन्धः ॥ सोऽनेकसत्र यथा,—

विदम्बती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्दालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृतं चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यत्रसाविलोचनेन ॥

अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः साभिलापतदवलोकनेन विवि-
क्तवसन्तादिभिरुद्दीप्यमाना रोमाञ्चावहित्यलक्षणाभ्यां सात्त्विकव्यभि-
चारिभ्यामनुबध्यते ॥ एकसैत्रव पुनः पुनरुत्पत्ति र्थथा,—

यान्त्यु मुञ्ज बलितकन्धरमाननं त-

दारुत्तवृन्तशतपत्रनिभं बहन्त्या ।

दिग्धोऽस्यतेन च विषेण च पद्मलाक्षत्रा

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रति र्वसन्तावतारतत्पन्नि-
धिविशेषप्रदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनः पुनरुत्पन्नेन बलितग्रीव-
कटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते । अत्रैव माध-
वसत्र मालतीविषये तदहरेवोत्पन्ना रतिस्तै रेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना
हर्षप्रतिस्मृतिमतिव्याधादिभिः सञ्चारिभावैर्वागारम्भेण चानुभावे-
नानुबध्यते ॥ रतिरूपेणैव रसनिष्पत्ति र्थथा,—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

र्निक्षेपणाय पदमुद्धतमर्पयन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

अत्र ज्ञानान्तरानुभवसंस्कारात् प्रतिकूलेऽपि मूलिनि शैलात्मजायाः
सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं विमुक्तसत्र दुश्चरेणापि तपसा प्रार्थ-

नीयसङ्गमस्य तस्यैकस्मिन्कदर्शनेनोद्दीप्यमाना सद्यः समुपजायमान-
सात्त्विकस्वेदस्तम्भवेपथूपलक्षितैर्हर्षधृतिस्मृतप्रावेगसाध्वसादिभिर्वर्त्रभि-
चारिभिर्भावैः पदविच्छेपलक्षणैश्च शरीरानुभावेन संसृज्यते ।
सोऽयं विभात्रानुभावव्यभिचारिसंयोगै रतिरूपेण रसो निष्पद्यते ॥ रति-
रूपेणैव रसपुष्टि र्थया,—

पौनश्चोपि गंभीरनाभि निभृतं मधेप्र भृशोच्चस्तनम्

पादाहः परिरर्ध्वमद्भिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपघातनिर्दृ तमनास्तत्कालमीलद्दृशे

यस्मै सोऽनुप्रतनाभिपद्मवसतिर्वंधाः शिवं धरायति ॥

अत्र सर्वदैव श्रीवत्सलक्षणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनतौदार्यस्थिरानुरा-
गितारूपयौवनवैदम्भप्रशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुत्पन्ना रतिस्त-
दवयवविशेषकामनीयकविभावेनोद्दीपनविभावातिशयेनोद्दीप्यमाना ब्र-
ह्मणः समक्षमप्यालिङ्गनलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुमीयमाना लज्जा-
प्रणाशलक्षणां प्रेमपुष्टेरथमीमवस्थामध्यास्ते । अत्र चानुक्ता अपि
सात्त्विका व्यभिचारिणोऽप्येऽपि चानुभावविशेषाः प्रतीयन्ते । श्रियोऽपि
च समग्रात्मगुणसम्पदाश्रये श्रीवत्सलक्षणि तथाभूता तदभ्यधिका वा
रतिः प्रवृद्धप्रेमप्रियतमालिङ्गनलक्षणेनोद्दीपनविभावेनोद्दीप्यमाना नय-
ननिमीलनानुमेयां समस्तसात्त्विकानुभावव्यभिचारिहेतुं प्रेमपुष्टेरुत्तरा-
मवस्थामाश्रयति । सोऽयं विषयसौन्दर्यादाश्रयप्रकृतेः संस्कारपाटवा-
दुद्दीपनातिशयाच्च परां कोटिमावहन् रसः पुष्ट इत्युच्यते । अत्रैव
ब्रह्मणः श्रियं प्रति मनोहरा ममेयं सृष्टिरिति रत्नाकरसेत्रयमात्मजैति
चन्द्रावृतादीनामियं सोऽदर्येति विष्णोरियं प्रियतमेति कामसेत्रयं
जननीत्यादिभ्य आलम्बनेभ्यः समुत्पन्ना प्रीतिः स्वावासानुपघातिना
शरीरसन्निवेशेन दृङ्निमीलनजनितया च तदुपघातशङ्कयोद्दीप्यमाना
तत्क्षणोपजायमानतया वेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिन्तादिभिर्व्यभि-
चारिभावैस्तदनुमेयैश्च स्तम्भदेपुप्रभृतिसात्त्विकैः शिवानुधानलक्षणेन ब्र-

इत्यारम्भानुभावेन संख्यप्रमाना परं प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते ॥
रतौ भयादिसङ्करो यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दसप्रोरसप्रकृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

आतङ्काद्विकलं द्रुतं कषणया विचोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं सुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥

अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिस्तदवस्थान्नादिकनादिभिरुद्दी-
पनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहैरपि रसान्तरेः श्यक्
श्यविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः सङ्कीर्णमाणा मनो-
वाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावे भयाद्यनुरूपैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभिः सम्यक्
परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते । तत्र चेतसो वैकल्यादिपरिभावनं
मन्यारम्भो वाक्योच्चारणं धागारम्भः राहोरिव दस्योश्चन्द्राकलामिव
प्रेयसीमित्यादिवुद्धारम्भः आच्छिन्दत इत्यादि शरीरारम्भः भया-
द्रीनाञ्च पञ्चानामपि यथाकमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति
दैवात् समासाद्य मे इति दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति आच्छि-
न्दतः प्रेयसीमित्यालम्बनविभावास्तत्स्वरूपपरिभावानुद्दीपनविभा-
वाः, विकलं द्रुतं, विचोभितं ज्वलितं विकसितं चेत इत्यनु-
भावाः, आतङ्ककरुणाविस्मयक्रोधसुदनुद्रुपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण-
रोमाञ्चादयः सात्त्विकाः, मोहविषादांमर्षोग्रताधृत्यादयो व्यभिचा-
रिणश्चानुमीयमाना निष्प्रतिहेतवो भवन्ति । सोऽयं तुल्यकालबलो-
त्पत्तिकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः सङ्कर इत्युच्यते ।
रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ज्ञासो यथा,—

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनम्

यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो हृत्पातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातम्

त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मनुप्रमोक्षः खलायाः ॥

अत्र योषिति रोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात् पुरुषे चानुरागाद्भ्रतिप्रक-
र्षस्य ङ्गासोऽवगम्यते ॥ रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा,—

विक्रिणद् माहमासन्नि पामरो पारणं डिम्बदुल्लेण ।

दिट्ठिं स मुच्यरे सामलीए थणए णिअच्छन्तो ॥

तिर्यक्तु यथा,—

पाअपडिअ सोह्मं तंवाएल वसहगोट्टमज्जन्नि ।

दुट्ठकमहस्स सिङ्गं अच्छिउडं कणडअन्तीए ॥

नायकप्रतियोगिषु यथा,—

पुलअं जणंति दहकन्धरस्स राहवसरा सरौरन्नि ।

जणअमुआफंसपहग्घ विअ करअला अड्ठि विमुक्खा ॥

गौणेषु यथा,—

उव्वहद् णवतिणं कुररोमञ्जपसाहिआद् अङ्गाद् ।

पाउसलच्छीए पअोहरेहिं पडिषेस्सिओ विंभो ॥

त एते चत्वारोऽपि रसाभासा उच्यन्ते । रताधेव लज्जारोषरूपरसा-
न्तरयोः प्रथमो यथा,—

दृष्टे लोचनवन्मनाङ्कुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रवन्-

न्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति ।

नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो

मानेनापगतं क्लियेव सुदृशः पादस्यृशि प्रेयसि ॥

अत्र बलवद्भ्रां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां क्लीरोषयोरुपशमः क्रियते ।

रताधेव रोषरूपरसस्य शेषो यथा,—

एष्यतुरत्युक्रमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितम्

संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।

मानिन्याश्चरणानतिअतिकरे वाघ्यास्त्र पूर्णंक्षणं

चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र क्रस्राश्चिद्बलवता प्रेक्षोन्मूलितसत्रापि मानस्य शेषोऽनुवर्तते ।

स एते भावाद्यो दशापि रसप्रकारा हासादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते ।
ग्रन्थगौरवंभयान्न क्वचिदुदाङ्गियन्ते ॥

तत्र, व्यङ्गक्रीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते ॥ १४० क ॥

तद्रूपेण रससत्र भावो यथा,—

कनककलसस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मदुप्रतिं प्रतिविम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्तग्रा मुञ्जमुञ्जरत्त्रिपन्
जयति जनितव्रीडाहांसः प्रियाहसितो हरिः ॥

अत्र राधया व्यङ्गितसत्र हरेस्तु व्रीडातो हाससत्र सन्तामात्रं प्रतीयते ॥
शोकश्चित्तसत्र वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः ॥ १४० ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्ति र्थथा,—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वत्स राम गतोऽसीति सन्तापादनुमीयसे ॥

अत्र दशरथसत्र रामवियोगादुत्पन्नस्तद्रूपस्मरणदिभिर्रुद्धीपितश्चिन्ता-
सन्तापादि वीगारस्मरणे चानुपजत्रमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते ॥

प्रतिकूलेषु तैश्चात्रसत्र प्रबोधः क्रोध उच्यते ॥ १४१ क ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्ति र्थथा,—

मयेप्रव मत्स्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहितान्त्रा
भग्नं शरणनमिवातिक्रूषा स्मरसत्र ॥

अत्र यद्यपि विभावानुभावसञ्चारिसंयोगलक्षणया रसनिष्पत्तेरिधक-
मतिरूपाति लोहिताद्येति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते
तथापुत्रत्वमनायिकाश्रयः प्रियविषयेन रोषः प्रकर्षमासादयति ॥

कार्थारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्थाह दृष्यते ॥ १४१ ॥

तद्रूपेण रससत्र जन्म यथा,—

मूर्धा जाम्बवतोऽभिवाद्य चरणावाष्टच्छत्र सेनापती-

नाश्वासप्राप्त्यसुखान् सुज्जः प्रियसखीन् प्रेष्यान् समादिश्य च ।
आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्बोनिधे लङ्घने
रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुतिः ॥

अत्राभिवादनप्रश्नाश्वासनसमादेशनाद्विशिखरारोहणेष्टदेवतास्मरणानां
पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वे नानुद्दीपनविभावत्वाद्सुखाहानुभावत्वाच्च नाथलङ्घ-
नो निष्पत्तिः प्रकर्षो वा भवति ॥

भयं चित्तसत्र वैक्लवंत्र रौद्रादिजनितं विदुः ॥ १४२ क ॥
तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

मन्त्रान् स्मृतुरजितो जयद्विरसकृद्ध्ययद्विरिष्टान् सुरान्
शुष्यन्तानुभिगाकुलाकुलपदैर्निर्वाग्भिरुत्कम्पिभिः ।
अध्वन्यैरिह जीवितेशमहिषव्याधूमधूमाविला
लङ्घयन्ते करिमांसघस्मरणत्कोलेयकाः पक्षयः ॥

अत्र यद्यपि पक्षीनामालम्बनत्वं न तद्विशेषणयोरुद्दीपनत्वं मन्त्रजयादेर-
सुभावत्वं तानुशोषादीनां व्यभिचारित्वमिति विभानुभावव्यभिचारि-
संयोगोऽस्ति तथापि मन्त्रजयेष्टदेवतासुधानयोर्लङ्घनोपायपरत्वान्न
भयरूपेण रससत्र निष्पत्तिः । अध्वन्यानां हि तन्निष्पत्तौ अल्पसत्वतया
स्वप्नमोहमूर्च्छामरणादिभिरुपायप्रयोगो न घटते ॥

जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषसन्दर्शनादिभिः ॥ १४२ क ॥
तद्रूपेण रससत्रानुगमो यथा,—

रे हस्त दक्षिण स्मृतसत्र शिशो द्विजसत्र
जीवातत्रे विरूज शूद्रसुनौ लंपाणम् ।
रामसत्र गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र यद्यपि द्विजशिशो जीविनाथ सुनिरपि शूद्रो बभूव इति न राम-
सत्रात्कर्मनिन्दा तथाप्यनयकारिणं जिघांसतो घृणा प्रवर्तते इति
सीतापरित्रागविषयत्वे नैवात्र जुगुप्सानुगमो ग्रहीतव्यः । शब्दकविषये

पुनरसत्रा जन्ममात्रमेवेति ॥

विस्मयञ्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥ १४३ क ॥

तद्रूपेण रससत्रं जन्म यथा,—

• कृष्णो णाद्यु गतेन रन्तुमधुना मृद्भ्रञ्चिता स्वेच्छया

सतंत्र कृष्ण क एवमाह सुसलौ मिथयास्व पश्याननम् ।

व्यादेहौति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तं जगन्-

माता यसैत्र जगाम विस्मयवशं पायात् स वः केशवैः ॥

अत्र शिशो सुखे जगद्दर्शनमालम्बनविभावः । तस्यामग्रशैशवाद्या-
लोकनसुहृदपनविभावः । विस्मयवशं जगामेतत्रनेनानुपात्ता अपि
सञ्चारिणोऽनुभावाश्च गृह्यन्ते ॥

सम्भ्रंश्चैष्टाप्रतीघातो भयरागामगादिभिः ॥ १४३ ॥

तद्रूपेण रससत्रं पुष्टि र्थथा,—

• तं ताणं हञ्जाच्छात्रं णिञ्चललोच्छणसिहं पलत्थपञ्चावं ।

• आलेक्खपर्देवाणं व णिञ्चत्रं पञ्चाद् चटुलत्तणं पि विञ्चलिञ्चं ॥

अयञ्च पुष्टोऽपि सात्विकत्वात् सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभि-
रनुबध्यते ॥

हर्षाद्भ्रं तभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १४४ क ॥

तद्रूपेण रससत्रं जन्म यथा,—

• करिमरिञ्चालगञ्जिरजलआसणिपडिरवो एसो ।

पद्दणो धणुरवकाङ्गिणि रोमञ्चं किं सुहा वहसि ॥

• असत्रापि सात्विकत्वादन्यानुबन्धादयो न जायन्ते ॥

मदप्रमदपीडादे वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥ १४४ ॥

तद्रूपेण रससत्रं निष्पत्ति र्थथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं सु सु सुखासत्रं देहि मे

• तं त तत्रज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ।

द्वृत्ति, स्वलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सञ्चरीभिरथै यत ॥

आयमपि सात्विकत्वान् निष्पन्नो नान्यैरनुबध्यते ॥॥

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥ १४५ ॥ क ॥

तद्रूपेण रससत्रं जन्म यथा,—

हिमव्यपायाद्दिग्दाधराणामापाखडरीभूतमुखच्छवीनाम् ।

स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनाभां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥

अत्रापि पूर्ववदन्यानुषङ्गो न भवति ॥

रागरोषभयादिभ्यः कृष्णो गात्रस्य वैपद्युः ॥ १४५ ॥

तद्रूपेण रससत्रं जन्म यथा,—

मा गर्वमुहह कलोलतले चकाशि

कान्तसहस्रलिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्यापि किं न सखि भाजनसीङ्गीतीनाम

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तर्गतः ॥

आयमपि प्राण्यदेव नानैरनुगम्यते ॥

विपादमदरोषादे र्वर्णान्मलं विवर्णता ॥ १४६ ॥ क ॥

तद्रूपेण रससत्रं निष्पत्ति र्थया,—

सहि सा हसु तेण समं अहंपि किं षिग्गत्रापहं अम्भि ।

अस्रव्विअ दीसइ जेण दप्पणे कात्रि सा सुसुत्ती ॥

आयमपि नामैरनुबध्यते ॥

अश्वनेत्रोद्गतं वारि दुःखशोकप्रार्थजम् ॥ १४६ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

उत्पद्म्याणो नयनयोरुपरुहृदक्षिम्

वाघ्यं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनमोन्नतभूभिभागे

मार्गं पदानि खलु ते विषमोभवन्ति ॥

एव वाघ्यशब्देन लोचनाश्रयमश्रुत्प्रते, न कण्ठाद्याश्रयो दुःखावेगो

यथा.—विललाप स वाष्पगङ्गम् ॥

मुञ्जर्लग्नः कण्ठे तरलयति वाष्पः स्तनतटोमिति ॥

प्रलयस्त्रीब्रह्मः खादेरिन्द्रियास्त्रमथो मतः ॥ १४७ क ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्ति र्थथा,—

तौवाभिपङ्कप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृथ्यसना मुहूर्त्तं क्लतोपकारेव रति र्बभूव ॥

अत्र मोहशब्देन मूर्च्छोच्यते न वक्ष्यमाणलक्षणो मोहः ॥

स्मृतिः पूर्वामुभूतार्थविषेयं ज्ञानमुच्यते ॥ १४७ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थितः तिष्ठेत्तुञ्चै र्वदति गुरुभिरेत्र गुरुसमे ।

पुन र्दृष्टिं वाष्पप्रकरकलुषामर्पितवतो

मयि क्रूरे यत् तत् सविषमिव शलत्र दहति माम् ॥

अत्र सविशेषा स्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चानुबध्यते ॥ तिष्ठेत्यादयः

पुनरसत्रा रत्यादिनिष्पत्तिष्वैव द्रष्टव्याः । रत्यादयो हि स्मृतिमूल-

तत्प्रकर्षापकर्षानुवर्तन्ते ॥

ऊहो वितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति ॥ १४८ क ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्ति र्थथा,—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयागा-

द्रूपोञ्जयेन घटिता मनसा क्लृप्ता नु ।

स्त्रीरत्नरुधिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातु विभुत्वमनुचिन्तत्र वपुश्च तसत्राः ॥

सोऽयमसत्यः सत्यो वा स्मृतिज्ञानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो निष्प-

न्न इत्युच्यते ॥

सत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः सत्रात्तदाप्तये ॥ १४८ ॥

तद्रूपेण रससत्र निष्पत्तिङ्गासौ यथा,—

यासप्रत्यय शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
वाष्पलम्भितकण्ठवृत्ति वचनं चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैश्वानरं मम तावदीदृग्मिदं स्नेहादरग्यौकसः

पीडप्रन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविक्षेपदुःखैर्नवैः ॥

अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् प्रीतिरिवोत्कण्ठापि ननु-
नुगङ्गिणी निष्पन्ना उत्तरार्द्धप्रतिपादेन तथाविधेनैव विस्मयादिनाभि-
भूयमाना 'क्रास इत्तुप्रचरते । प्रकर्षश्चासत्रा ममारग्यौकस इत्यनेन
निवार्थप्रते ॥

प्रयत्नपूर्विकार्येषु स्मृतिश्चिन्तेति कथप्रते ॥ १४६ क ॥

तद्रूपेण रससत्र प्रकर्षो यथा,—

चिन्ता णिअदइअसमागमग्नि कअमणुआइ भरिऊण ।

सुखं कलहाअन्तो सहीहिरुणा ण ओहसिआ ॥

अत्र सखीरोदनेन शून्यकलहः शून्यकलहेन साक्षात्कारः साक्षात्-
कारेण चिन्ता चिन्तया तु मूलभूता गतिः प्रकथ्यते ॥

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोचरते ॥ १४६ ॥

तद्रूपेण रससत्र जन्म यथा,—

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्रभिहतहिरैफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥

अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टया कश्चिदिन्दुमत्तैत्र तिष्ठते ॥

शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानादर्शनिर्धारणं मतिः ॥ १५० क ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थप्रमसत्रामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

अत्र पूर्वोक्तार्थनिर्धारणरूपा मतिरुत्तरार्धनानुबन्धते ॥

गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः ॥ १५० ॥

तद्रूपेण रससत्र पुष्टि र्थया,—

धृतायुधो यावदहं तावदनैः किमायुधैः ।

बद्धा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥

अत्र कर्णस्यात्मसम्भावनया श्रुत्यामन्यवज्ञानं प्रकथ्यते ॥

अहेतुरनिवृत्तर्ता च स्नेहश्चित्तार्द्रता मता ॥ १५१ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

अनेन कसप्रापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखं ममैतत् ।

कां निर्धृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्यसंप्रायमङ्गात् कृतिनः प्ररुद्धः ॥

अत्र दुष्मन्तस्य सत्त्वदर्शनदर्शनादुत्पन्नसदङ्गस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः

स्पृष्टामतिवितर्कवागारम्भैः संवृज्यमानः स्नेहो निष्पद्यते ॥

अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृष्टा*पर्याप्तता धृतिः ॥ १५१ ॥ * पर्यासना ।

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा,—

नीतो विक्रमवाङ्मरात्मसमतां प्राप्तेयसुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहौप्राप्तेप्रकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनौ लाभाञ्जिताः कोशलाः

किं नास्ति त्वयि सतप्रमातप्रलभे यस्मिन् करोमि स्पृष्टाम् ॥

अत्र वत्सराजस्य सर्वात्मना मनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षमावहन्ति ॥

चेतोनिमीलनं व्रीडा न्यङ्गरागस्रवादिभिः ॥ १५२ क ॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षात्कोपशोकाभ्यां सङ्करो यथा,—

अशुद्रारिकृताभिमनुप्रनिधनात् संकान्ततीव्रकुपः

पार्थसप्राकृतशात्रवप्रतिकृते रन्तःशुचा सुहृत्तः ।

कीर्णा वाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो

हा वत्सेति गिरः स्फुरन्ति न पुन निर्थान्ति कण्ठादह्निः ॥

अत्रार्जुनसप्राण्यायेनाभिमनुप्रवधादुद्भूतौ दोषावेव क्रोधशोकाबुद्धूत-

विप्रतीकारोत्थया तथाविधयैव व्रीडया सङ्कीर्यते । तथाहि क्रोधशोक-

योऽनुभावभूता दृष्टयो वाचस्य व्रीडाजडा रूतिं विशेषणानि सरूढ्यन्ते ।

अवहित्यं तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम् ॥ १५२ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

एवं वादिनि देवर्षीं पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पावती ॥

अत्र प्रणम्य श्रितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् । चरणौ रञ्जयन्वस्या-
श्चूडामणिमरीचिभिः ॥ इत्यादे मुं निवाक्यादुङ्गूतप्रर्हषाकारो गुरुसन्निधौ
लज्जितया लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते ॥

सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता ॥ १६३ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पन्ति यथा,—

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नौवौ स्वयं बन्धनाद्

वासश्च स्रथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्वितम्बे स्थितम् ।

एतावत् सखि वेद्मि साम्प्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः ।

कोऽसौ काश्चि रतश्च किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥

अत्र स्थायिनी रति मोहनिष्पत्तया प्रलप्यते ॥

सम्भोहानन्दसम्भेदो मदिरादिक्तो मदः ॥ १५३ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पन्ति यथा,—

घूर्णमाननयनं स्वयलत्कथं खेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुन्नामुखं पपौ ॥

अत्र नयनघूर्णनाकारणस्मितादयः सम्भोहानन्दसम्भेदा उद्भवन्तो मदं
निष्पादयन्ति ॥

मनःप्रसादो हर्षः स्यादिष्टावाप्तिश्लवादिभिः ॥ १५४ ॥

तद्रूपेण रससत्र प्रकर्षा यथा,—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मं

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥

अत्र दशरथसुहृदः सुमन्त्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सुमिन्द्र-

जितो हन्तारं पश्यतो मनोरथावाप्तत्रा हर्षो निष्पन्नस्तदपतेरपि
वीरधर्माचरिण्यौ प्रकृतो दिष्टे प्रत्यय्येन सूच्यते ॥

कोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्रुते ॥ १५४ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकृषो यथा,—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रकृतम् ।

आकृष्टपीण्डवत्रधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अत्र भीमसेनस्य धार्तराष्ट्रेषु स्वस्था इति नाम्नोऽप्यसहनास्त्राक्षागृहा-
द्यपकारजन्मामर्षः प्रतीयते ॥

अस्त्वान्यगुणद्वीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ॥ १५५ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु ऊर्ध्वते

सुन्दस्त्रीनिधनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीणि कुतोसुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्प्राप्यभिज्ञो जनः ॥

अत्र यद्यपि सोल्लुण्ठदोषकौर्तनादिभिर्जुगुप्सा निष्पद्यते तथापि न
तथा स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया सङ्कीर्यते ॥

दूर्ध्वप्रामाङ्गः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥ १५५ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकृषो यथा,—

ऊर्ध्वं निष्कञ्ज समोसरतं विभ्रं अणुणुसु जाइ दे एभ्रं ।

पाशगुट्टालत्तण तिलत्रं वि षिम्भविभ्रं ॥

अत्र क्रस्याश्चित् प्रेयसि सपत्नीं प्रसादयितुं गते तन्मानमश्न्यमाणायाः
समुत्पन्नोर्ष्या प्रियानुनयादिभिर्भ्रंशयमानतयः निष्पन्नालक्तकतिलका-
नुमेयैस्तादापतनादिभिरुद्दीप्ता ऊङ्काराद्येपभर्त्सनप्रतिभेदाविनाभूतै-
भ्रंभङ्गताडनाङ्गद्येपवेपथुस्वेदगङ्गदादिभिः संसृजप्रमाना प्रकृष्यते ॥

विषादश्चेतसो ग्लानिरूपायाभावनाशयोः ॥ १५६ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

व्यथं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीथं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रे रपि पत्निणामविषयस्तत्र प्रिया कापि मे ॥

अत्र सीतासमागमविषये रामस्य दृष्टावदानसुग्रीवसंख्यादेरूपायसप्राभा-
वात् विषादः प्रकृष्यते ॥

सत्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादे दैन्यमुच्यते ॥ १५६ ॥

तद्रूपेण रससप्राबन्धो यथा,—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्वयप्रसराः कथमप्यबान्धवकृतां भावप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृष्ट्या त्वया
भाग्याधीनमतःपरं न खनु तद्वाचं बधूबन्धूभिः ॥

अत्र स्नेहप्रभवं पादत्रयोक्तमार्थिता दैन्यं तुरीयपादोपक्षिप्तया वाचा
दैन्यान्तरेणानुबध्यते ॥

विदुर्वाग्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ १५७ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरिषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥

अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिणप्रघोरघण्टे विषये प्रकृष्टमेव वाक्पा-
रुषं दण्डपारुष्यञ्च जायते ॥

त्वासञ्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ॥ १५७ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥

अत्र लोलदृष्टिता करावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासित्वा-
भ्याम्पि भवतीति त्वासाविर्भावेऽप्यसमर्थमिति नानुबन्धो भवतीति ।

• अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः ॥ १५८ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

सहसा भा साहज्जु पित्वागमो तीव्र विरहकिंशिञ्जिए ।

अनुत्पहरिसेण विजा अमुञ्जा सा मुञ्ज्वेच ॥

अत्र विरहिण्यः कार्श्यातिशयमुद्धीक्षमाणायाः कस्याश्चिद्वयस्यायाः
स्नेहातिशयात् प्रेम पश्यति भयान्यपदेपीति प्रियागमदृष्टातिशयभावे-
ऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्का प्रकृष्यते ॥

विरहादे र्मनस्तापः शरीरान्तकदो गद ॥ १५८ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रभेतत्

कथयति न तथान्त र्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।

अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्याः

स्तनयुगंपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥

अत्र सागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदलस्त्रापनेन वपुःसन्तापो
निष्पद्यते ॥

बलस्यापचयो ग्लानिरवधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥ १५९ क ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

किसलयमिव सुगधं बन्धनाद्विप्रलूनम्

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरम्

• शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥

अत्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनौ ग्लानि वैवर्षप्रक्षामताभ्यामेनुबध्यते ॥

उत्कण्ठाहर्षशोकादेश्चिन्तविप्लवः ॥ १५६ ॥

तद्दृषेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

क्वाकार्यं क्व कलाकरस्य च कुलं भूयोऽपि दृशेत्त सा
द्रोपाणासुपभान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि शान्तं सुखम् ।
किं वक्षन्तप्रपक्तमपाः कृतधियो रेखैव सान्यादृशौ
चेतः स्वास्थप्रमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र विगृहिणोऽपयातैरुत्कण्ठादिभिः प्रेमप्रकर्षादसंत्प्रलापरूप उन्मादो
निष्पद्यते ॥

आदृगतिशयाञ्चेत्सत्रावेगः सम्भ्रसो मतः ॥ १६० क ॥

तद्दृषेण रससत्र सङ्करो यथा,—

आत्मलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमपि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमिव निरोद्धुं जीवितं जीवितेऽग्रे
क्षणमिह मम कण्ठं वाञ्छपाशं निधेहि ॥

अत्र रतिजन्मा सम्भ्रमातिशयो रतिजन्मनैव रतिप्रकर्षणं सङ्कीर्णतः ।
मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः अमः ॥ १६० ॥

तद्दृषेण रससङ्करो यथा,—

स्खलयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गम्
जनयति सुखचन्द्रोद्भासिनः खेदविन्दून् ।
सुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुञ्चु खेद-
स्वथि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥

अत्र मालत्या पुण्यावचयजन्मा असौ माधवावलोकनेन जा च रतिः
खेदगद्गदाङ्गसादनयनसुकुलनैस्खल्यधर्मिणौ मिथः सङ्कीर्यते ॥

चित्तसत्र खेदो निर्वदस्तस्वज्ञानोदयादिभिः ॥ १६१ क ॥

तद्दृषेण रससत्र शेषो यथा,—

जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् ।

मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो भूयस्वपाकरम् ॥

अत्र मोक्षायोत्सहमानसत्र कसत्रचिन्निर्वदागमो गम्यते ॥

क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १६१ ॥

तद्दृष्टेण रससत्र निष्पत्ति र्थथा,—

• प्रिथिलप्रिथिलं न्यसत्र स्वैरं धनुःप्रिखरे प्रिगो

नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीं लतामपगामिव ।

अहह विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा धनस्रनितध्वनिम्

किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥

अत्र प्रिरहिणो रामसत्र क्रियास्वपाटवं निष्पद्यते ॥

क्रियाविद्वेष आलसत्र सुखसंविन्दादिभिः ॥ १६२ क ॥

तद्दृष्टेण रससत्र निष्पत्ति र्थथा,—

धरिणिधरणलणपेक्षधणसुधेः प्रिषडिअस्म होन्ति पडिअस्म ।

• अत्रसदुणंगरशवाविट्टिदिअसा सुहयेन्नि ॥

अत्र रतिमुखानुभवाज्जिगमिधोरपत्रगच्छत आलसत्र निष्पद्यते ॥

निद्रा व्यापारवैसुस्वमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ॥ १६२ ॥

तद्दृष्टेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

प्रिहालसंघुभिरभं सनलं त इतारआलोआ ।

कामस्म वि दुखिसहा दिट्टिणिवाआ ससिसुहोए ॥

अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालसट्टिनिपातास्तरकाधूर्णनत्रस्त्रच-
लनादिभिरनुबध्यन्ते ॥

• निद्रादिजनितं सुप्तं वाहेत्रन्द्रियनिमौलनम् ॥ १६३ क ॥

तद्दृष्टेण रसप्रकर्षो यथा,—

ओसुअइ दिस्सपडिवक्खेअणं पसिडित्तेहिं अङ्गेहिं ।

प्रिञ्चत्तिअसुरअरसाणुबन्धसुहणिव्भरं सेणहा ॥

अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते ॥

निद्राप्रगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनांगमः ॥ १६३ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा. —

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिसुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।

नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनसुरुफणाचक्रवालोपधानम्
निद्राच्छेदातिताम्ना चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥

अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वातादृभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यत
इति प्रतीयते ॥

उक्ता भावादिभेदेन तेऽमी रत्यादयो रसाः ।

अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्विशेषानभिदध्महे ॥ १६४ ॥

तत्र, शृङ्गारवोरकरणा रौद्राङ्गुतभयानकाः ।

वीभत्सहासप्रप्रेयांसः शान्तोदान्त्रोद्धता रसाः ॥ १६५ ॥

रतिर्निसर्गसंसर्गैर्पस्याश्चात्माभियोगजा ।

संप्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यन्ते ॥ १६६ ॥

प्रीतिरपेप्रवमेव सत्रान्त्रवसत्रां संप्रयोगिकी ।

अन्यासिकी तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा ॥ १६७ ॥

स्तेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।

सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव
शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते । अत्रावन्त्यां वासवदत्ताया आलम्बनविभाव-
भूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रनिस्थायिभावस्तस्याः पुनर्जीवना-
दृभिर्रुद्दीप्यमानो स्तेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुमौयमानैर्हर्ष-
दृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभिर्वर्त्रभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणान्तर-
सम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते ॥

अजित्वा सार्द्धं वासुर्वीमनिष्ठा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

अत्र वसुधाविजयादेवालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थायुरत्साहभावः स्थैर्यप्र-

धैर्यप्रादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमति-
वितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रियते ॥

• यस्याः कुसुमशयप्रापि कोमलाङ्गप्रा रजाकरौ ।

• साऽधिभेदे कथं देवी ज्जताशनवतीं चिताम् ॥

अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्याधिभावश्चितानिवे-
शनज्जताशनाङ्गज्जालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागाङ्गुम्भानुमेयै
निर्वदम्बानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति
ज्ञायते ॥

निगृह्य केशेष्वाल्लया लक्षणा येन ममाग्रतः ।

सोऽयं दुःशासनः पापो लभः किं जीवति क्षणम् ॥

अत्र दुःशासंचालम्बनविभावाय क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वसमुत्पन्नकोध-
स्याधिभावस्तदवाप्तेः स्वार्थप्रमाणसमञ्जसतद्रूपदीपनीग्रहकेशकर्षणादिभि-
रुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुभावेष्वनुमीयमानेष्व-
स्त्रयावेगवेषु पुत्रमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो रौद्र
इति निष्पद्यते ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

फलं मधुनि हर्ष्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥

अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलशाखासंपन्नं निजं रूपम् नन्दनशाखिनां
पुनः प्रवालादिस्थानेऽंशुकहारमधुमन्दिराशि तदेतदाश्चर्यमतश्चैतेभ्य
चालम्बनविभावेभ्यः कसप्रविष्टं देवभूयं गतस्य समुत्पन्नो विस्मय-
स्याधिभाव स्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्-
पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगङ्गादादिषु व्यभिचारिषु
निष्पाद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।

• स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीर्गर्भपाताय कल्पते ॥

अत्र महेन्द्रकुलिशाद् धारासंनिहितानलालम्बनविभावात् स्वार्थसां-

णादपि दैतप्रस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभावः स्याद् विदीर्णदानवमरण-
स्त्राणादिभि रूद्दीपनविभावैरुद्दीपप्रमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावै-
रुद्दीपनमित्येव स्वदेहसम्भवेपयुप्रभृतिभि र्व्यभिचारिभिः संसृजप्रमानो
भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इत्यत्रा-
ख्यायते ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं करसंपुटैः ।

कौणपाः सह वृत्तप्रन्ति कवन्धै रन्ध्रभूषणाः ॥

अत्रालम्बनविभावभूतेश्चः कौणपेभ्यः कसत्रचिद् रिपुविजयाशंसिनः पुंस
उत्पन्नो जगुष्ठास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्विधरधारापरिष्कृतप्रवर्तित-
कवन्धकौणपास्त्रभूषणशोणितपानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपप्रमानः स-
मुत्पन्नेषु वागारम्भानुभयेषु भयावेशशङ्काऽवहित्यादिषु व्यभिचारिषु
निष्पन्नो वीभत्स इति निगद्यते ॥

इदमस्त्रानमानाया लक्ष्मिं स्नानतटे तव ।

कायतामुत्तरौथेण नवं नखपदं सखि ॥

अत्र काञ्चित् सखीं पूर्वं भर्त्सरि प्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदा-
ङ्कितस्नानामालम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कसत्राञ्चित् सख्या उ-
त्पन्नो हासस्थायिभावश्चाद्दीयमानपरिग्रहस्मरणदिभिरुद्दीपनविभावै-
रुद्दीपप्रमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुभितेषु शङ्कावहित्यगङ्गादादि-
व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो हासप्रशङ्केनाभिधीयते ॥

यदेव रोचते मच्छं तदेव कुरुते प्रिया ।

इति वेत्ति न जानामि यत् प्रियं तत् करोति सा ॥

अत्र वत्सलप्रकृते धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः स्नेह-
स्थायिभावो विषयसैकुमार्यात्मप्रकृत्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः
समुपजायमानै मूर्च्छमतिधृतिस्मृत्यादिभि र्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च
प्रशंसादिभिः संसृजप्रमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते । रतिप्रीत्यो-
रपि चायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते ॥ यदित्यमाहुः ॥

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेह्यात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानङ्गदूषादस्य ननु चर्मादृतेव भूः ॥

अत्र कस्य चिदुपशान्तप्रकृते धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोऽनुकूल-
दारादिसन्तत्तेरालम्बनविभावभूतायाः समुत्पन्नो धृतिस्थाधिभावो वस्तु-
तत्त्वालोचनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपप्रमानः समुपजायमानस्मृतिस-
त्यादिभिर्बिभर्षिभिवारिभावैर्वीगारम्भादिभिरनुपजप्रमानो निष्पन्नः शान्त
इति गीयते ॥ अनेत्र पुनरस्य शमं प्रकृतिमाननन्ति ॥ स तु धृतेरेव
विशेषो भवति ॥

साक्षरण्यान्निगातङ्कः कन्यामन्योऽपि याचते ।

किं पुन र्जगतां जेता प्रपौतः परमेष्ठिनः ॥

अत्र रामस्योदात्तप्रकृते निर्सर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनो मतिर्नास्त्य-
विषये प्रवर्तते । न च प्रवृत्तोपरमति । सा च सीतेयं मम स्वीकार-
योगेत्तेत्रवं रूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनालक्षणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीपप्रमाना
समुपजायमानचिन्तावितर्कब्रीडाऽवहित्य स्मृत्यादितिः कालोचितोत्तरा-
मुमौयमानैश्च विवेकचातुर्यौदार्यधैर्यप्रादिभिः संवृजप्रमानोदात्तरस-
रूपेण निष्पद्यते ॥

अपकर्ताहमस्मीति मा ते मनसि भूङ्गयम् ।

विमुखेषु न मे खङ्गः प्रहृत्तं जातु वाञ्छति ॥

अत्र मयाऽसप्रापकारः कृत इति यत्ते चेतसि भयं तन्माभूत्, न मम
खङ्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रहृत्तं उत्सहति इति सर्वदैव रुद्धाह-
ङ्कारः प्रतीयते ॥ सोऽयं गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः ॥ केषित्
पुनः “आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुब्धेष्वग्रातिषु । व्यक्तिमायाति
महतां माहात्म्यमनुकम्पया ॥ इतेप्रवमूर्जस्वीतुप्रदात्तपद्मे निःक्षिपन्तः
पूर्वोक्तमेव गर्वप्रकषोदाहरणं धृतायुधो यावदहमित्यादुप्रवृत्तनिष्पत्तौ वर्ण-

यन्ति ॥ रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

द्वयं महेन्द्रप्रभतीनधिश्चियञ्चतुर्दिगीशानवसत्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पातेमाप्तुमिच्छति ॥

अत्र जन्मान्तरवासनया निसर्गत द्वयं भवति ॥ सांसर्गिकी यथा,—

भित्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां

ये तत्क्षौरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रश्रुताः ।

आलिङ्गन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्भिवाताः

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥

अत्र शैत्यसौरभादिभिर्विरहिणां उद्देजनीया अपि वायवः प्रियतमा-
ङ्गसंसर्गसम्भावनया समालिङ्गन्त इति संसर्गादियं रतिर्भवति ॥

औपमानिकी यथा,—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्षयोः

अभिनवभ्रतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥

सेयं सीताविषयिणी रतिस्तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते ॥ आध्या-
त्मिकी यथा,—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं सुने स्तनयाम् ।

बलवत्तु द्वयमानं प्रत्याययतीव मे चेतः ॥

अत्र सेयं दुर्वाससः शापाद्विस्मृतविवाहादिदृष्टान्तस्य दुष्मन्तस्य शकु-
न्तलायां रतिरध्यात्मं भवति ॥ आभियोगिकी यथा,—

अलसवलितसुग्धस्निग्धनिष्यन्दमन्दैः

अधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मे रतारैः ।

हृद्यमभरणं मे पद्मलाक्ष्मिः कटाक्षैः

अपहृतमपविद्धं पीतमन्मूलितम् ॥

सेधमनुरागतिंशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगे माधवस्य रतिरेवो-

स्पद्यते ॥ साम्प्रयोगिकी यथा,—

उन्नमयत्र सकचग्रहमास्थं चुम्बति प्रियतमे हठदृष्टत्रा ।

ॐ ॐ सुष्ठु मम मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानधनार्थाः ॥

अत्र तर्जनार्थमोच्चार्यवारणार्थानां मन्दं मन्दं प्रयोगान्मानवत्स्या
संप्रयोगे रतुप्रत्यक्तिः प्रतीयते ॥ आभिमानिकी यथा,—

द्वयं गेहे लक्ष्मीरियमस्य तवर्ति नयनयोः

असावसत्राः स्पर्शो वपुषि बद्धल च्चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमसत्रा न प्रयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

अत्र रुचिविशेषोऽभिमानस्तत एवंप्राया रतयो भवन्ति । वैषयि-
कीषु शब्दे यथा,—

विलासमसृणोऽसम्भुसललोलदोःकन्दली

परस्परपरिस्त्रवलद्वलयनिःस्वनोदन्तुराः ।

हरन्ति कलङ्कङ्कतिप्रसभकम्पितोरःस्थलो-

लुटङ्गमकसङ्कुलाः कलमकण्डिनीगीतयः ॥

स्पर्श यथा,—

बध्नन्ङ्गेषु रोमांश्च कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥ रूपे यथा,—

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्रः नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथा हि श्रेषेन्द्रियदृष्टिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥

रसे यथा,—कसत्र नो कुरुते तन्वि पिपासाकुलितं मनः ।

अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ॥

गन्धो यथा,—

रन्ध्रणकम्पण्डिणिए मासुरसुरत्तपाङ्गलसुञ्चन्धं ।

सुहमारुध्रं पित्रन्तो धूमाद् सिद्धीण पञ्जलद् ॥

प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रथक्वर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गागतान् प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

अत्र यदा रतिर्जायते तदा पुत्रेषु स्त्रियति पुत्ररूपेण वा जायते इति
जन्मान्तंगवासनारूपो निसर्गः सङ्गच्छते ॥ सांसर्गिकी यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां बभूव्वमसि नन्दिनि पार्ष्णिवाणां

येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वथञ्च ॥

अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमित्राः स्त्रियन्ति ॥
शोपमानिकी यथा,—

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो

वदुःपरिपदं पुण्यप्रथोकः त्रियैव सभाजयन् ।

पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो

भटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरष्टताम्रनम् ॥

अत्र रामौषध्याम्भजे जनकः प्रीयते ॥ आध्यात्मिकी यथा,—

परितस्तं पृथास्तुतः स्नेहेन परितस्तरे ।

अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः ॥

अत्राविज्ञातोपि नासवः स्वस्तुमज्जुगं दृष्टः प्रीणयति ॥

आभियोगिकी यथा,—दुःखैकबन्धुरयश्चक्षुरीश्वरो मे

पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन

वृत्रक्त्रमत्र लक्ष्मणसुभौ भरतो ववन्दे ॥

अत्र सीताम्बुषणादेरभियोगाद् रामस्य सुग्रीवविभीषणयोः प्रीति-
बन्धयते ॥ साम्प्रयोगिकी स्थाने आभ्यासिकी यथा,—

इति विष्णुतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम् ।
परिवृद्धरागमसुबद्धसेवया ऋगया जहार चतुरेव कामिनी ॥

अत्र शब्दादिभ्यो वृद्धिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा ।

• प्रीतिः साभ्यासिकी ज्ञेया ऋगयादिषु कर्मसु ॥

इति लक्षणं घटते ॥ आभिमानीकौ यथा,—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनोः
दृष्टानां दहनाय दीपितनिजचात्रप्रतापाग्निभिः ।
आदित्यै र्थेदि विग्रहो वृपतिभि र्धन्यं ममैत् ततो
दीप्तास्त्रस्फुरद्गुदीधितिभरै र्नीराजितजरां धनुः ॥

अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभात् लवानुपदौ कुप्रस्तुष्यति ॥ वैपयिकौ यथा,—

लावणैः क्षणदादिराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसं

श्रोत्रैः सत्रणसुग्धचारणवधूदन्तच्छदावासिनः ।

• पौयन्ते ऋदुवक्तृपीतमरुतः पौराणगौतिक्रम-

व्यालोलाङ्गुलिरुद्धमुक्तसुषिरश्रेणीधरा षेणवः ॥

• स्पर्शं यथा,—

प्रशान्तघर्माभिभवः शनै र्वि वान् विलासिनीभ्यः परिवृष्टपङ्कजः ।

ददौ भुजालम्बमिवात्तशोकरः तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥

रूपे यथा,—अयमभि नवमेधस्यामलोत्तुङ्गसानुः

• मदमुदितमयूरीवङ्गविश्रम्भवृत्त्यः ।

शकुनिशवलनीलानोकदस्त्रिग्धवध्यां

• वितरति बृहदश्रमा पर्वतः प्रीतिमन्त्रोः ॥

रसे यथा,—इच्छुदण्डसत्र मण्डसत्र दध्नः पिष्टष्टसत्र च ।

वाराहसत्र च मांससत्र सोऽयं गच्छति फाल्गुनः ॥

गन्धे यथा, कपोलकण्डूः करिभि र्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

• यत्र स्रुतचौरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभौकरोति ॥

उपलक्षणञ्चैतत् ॥ तेन उत्साहसत्र युद्धदानदयावीरादयः क्रोधसत्र

भीममन्युद्वासादयः चासस्र स्मितहसितविहसितादयः प्रसुप्तप्रलय-
मत्यादीनां स्वप्नमरणप्रमादयो भेदा जायन्ते ॥ तत्र यद्यपि अजित्वा
सार्यावासुर्वीम् इत्यनेन युद्धवीरः, अनिष्टा विविधैर्मखैः इत्यनेन दान-
वीरः, अदत्त्वा- चार्धमर्थिभ्यः इत्यनेन दयावीरश्च उत्साहरूपेण रस-
निष्पत्तौ वर्तते तथापि एकशोऽप्येतद् रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्शयन्ते ॥
तेषु युद्धवीरो यथा,—

एतां पश्य पूरस्रटीमिह किल कीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इतप्राकर्णत्र कथाऽङ्कितं हिमनिधावद्वौ रुभद्रापतेः
मन्दं मन्दमकारि येन निजयो दौर्दण्डयो र्मण्डनम् ॥

दानवीरो यथा,—दधिचौरष्टताम्भोधिव्यञ्जनस्मृ हृणीयया ।

महादानोत्सवे यस्य हन्त कारायितं भुवा ॥

दयावीरो यथा,—

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निवर्त्तयितुं यतस्व ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

क्रोधस्य भीमादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः संभवन्ति तथापि ललिता-
ललितोभयभेदेन रूपेण कमेण सर्वसंप्रहात् तत्र त्वय एव प्रकाराः
प्रदर्शयन्ते ॥ तेषु स्त्रीणां ललितः कोपाभावो यथा,—

अभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैः ललिताङ्गुलितर्जनैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सम्प्रसादार्थिनः प्रियाः ॥

प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीडो मनुष्ये यथा,—

धण्णोवप्पणवच्चरिविरुअकस्सावअंसदुप्पेच्छे ।

वाहणवद्दि णिसम्मद्द वाहीए वज्जमुहे दिट्ठी ॥

ननु इयमौर्ष्या कस्मान् न भवति नात्र मानदानामर्षणमात्रविवक्षा
अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति ॥ प्रियादिषु व्याजनिन्दीतप्रासो
यथा,—

पहवन्ति च्चिन्न पुरिसा महिलाणं किं खु सुहन्न विहिसोसि ।

अणुराअलोअल्लिआए को दोसो आहिजाईए ॥

हासुसत्र यद्यापि उपहासादयो भेदाः सम्भवन्ति तथापि विहसितेन
तेषामुपसंग्रहादीषन् न्यूनाधिकमिति त्वयस्तद्भेदा उद्गाङ्गियन्ते ॥ तत्रे-
प्रहसितं स्मितं यथा,—

पुष्यं प्रवालोपहितं यदि सत्रात् सुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदसत्र तसत्राः तान्मौष्ठं पथस्तद्वचः स्मितसत्र ॥

दृष्टदशनकान्तिहसितं यथा,—

तिमिरनिरुद्धभौमरजनीमुखचन्द्रिकया

गणयति तारुडवाभिनयदर्शनद्वीपिकया ।

अभिभवसि त्वमद्य शशिनः त्रियमुत्कण्ठया

दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया ॥

तदेतन् सर्वशेषं विहसितं यथा,—

चुरतामिन्द्रो लंखां रतिकलहभग्नश्च वलयं

हयं चक्रौकृतत्र प्रहसितसुखी शैलतनया ।

अवोचद् यं पश्येत्प्रवतु स शिवः सा च गिरिजा

स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥

सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संसृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।

नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि क्षणं

भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादग्निद्वीकृतं ॥

मूर्च्छाविशेषो मरणं यथा,—

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्नयस्तामङ्गलोक्य विह्वला ।

निमिमील नरेन्द्रसुन्दरी हृतचन्द्रा तमसेव शर्वरी ॥

मतिविशेषः शमो यथा,—

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषाम्
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥

एवमन्येऽपि विज्ञेयाः रसा भावादि संश्रयाः ॥

विशेषः प्राप्तकालोऽथ * पत्रिपोपो निगद्यते ॥ १६८ ॥ *परिशेषो

तत्राश्रयस्त्रिधा पुमान् स्त्री तिर्यगादयः ।

तेषु पुमान् यथा,—आश्रयत्रसुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-

सान्निध्यतो मम सुहृज्जडिमानमेतत्र ।

जाडेन चन्द्रमणिनेव महीधरसत्र

संधार्थतै द्रवमयो मनसा विकारः ॥

स्त्री यथा,—तेनाथ नाथ दुरादाहरणातपेन

सौम्यापि नाम परुपत्वमभिप्रपन्ना ।

ज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोदगिरन्ती

वागर्च्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

तिर्यगादिषु यथा,—

उत्कूजति श्वसिति सुह्यति याति तीरं

तीरात् तरुं तरुतलात् पुनरेव वापीम् ।

वाप्यां न रजप्रति न चात्ति ष्टणालखण्डं

चक्रः क्षपासु विरहे खलु चक्रवाक्याः ॥

विषयस्त्रिधा चेतनस्तिर्यगचेतनश्च ॥ तेषु चेतनो यथा,—

इयं सा लोलाक्षी दिभुवनललामैकवसतिः

स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपल्लतं येन मम तत् ।

इतस्तीव्रः कासो गुरुरयमितः क्रोधदहजः

कृतो वैषम्यायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥

तिर्यग् यथा,—

आयाते दयिते मरुस्थलध्रुवां सञ्चिन्त्य ध्रुवर्लङ्घ्यतां
गेहिन्याः परितोषवाप्यतरलामासजत्र दृष्टिं मयि ।
दत्त्वा पौलुशमीकरौरकवलान् स्वेनाञ्जलेनादरात्
उन्मृष्टं करंभसत्र केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥

अचेतनो यथा,—

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुञ्जरिक्षुकारण्डं
नापेक्षते स्य निकटोपगतां करेणुम् ।
सञ्चार वारणपतिः परिमीलिताक्षं
इच्छाविहारवनवासमहोत्सवान्तम् ॥

ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतं अनुमानञ्च ॥ तेषु दृष्टं यथा,—

सरभिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशो लक्ष्मिं लक्ष्मीं तनोति ।

• इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

• किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनम् ॥

• श्रुतं यथा,— किं रूपं स्फुटमेव सा शशीमुखी धत्ते तदतप्रङ्गतं

मामुत्साहयितुं परापकरणे चित्तं किमस्मात्स्वसुः ।

इतप्रन्तर्विकसद्वितर्कं वधुरं चेतस्तथा वर्तते

स्वल्पोऽपेप्रघ मम प्रयाति पुरतः पन्था यथा दीर्घताम् ॥

अनुमानं यथा,—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहासत्र ।

• अथ वा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

संस्कारस्त्रिधा आहतः पट्टरभ्यस्तश्चेति ॥ तत्राश्रयगुणेनादरादुत्पन्न
आहतो यथा,—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामा स्ते वयञ्चार्येभ्यः

• रत्नं यत्कृचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि ।

कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तसत्राः प्रदानादहं

बन्धु वीं भविता पुलस्तप्रपुलहप्रठाश्च सम्बन्धिनः ॥

विषय गुणेन पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटु र्थथा,—

उत्पत्तिर्देवयजनात् ब्रह्मवादी वृषः पिता ।

सुप्रसन्नोज्जला मूर्तेरसत्राः स्नेहं करोति मे ॥

ज्ञानपौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः । स यथा,—

भूयो भूयः सविधनगरीरथप्रया पर्यटन्तं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालतीमाधवं यत्

गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥

अत्र यद्यपि विषयगुणात् पटुः आश्रयगुणाच्चाहतोऽपि प्रत्ययः पटु-
माहतं संस्कारं प्रसूयते तथापि अभ्यासात् पटौयानाहततमश्च
जायमनोऽभ्यस्त इतुप्रचरते ॥ उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो
माल्यादयः ॥ तेषु माल्यं यथा,—

अशोकनिर्भत्सितपद्मगगं आकृष्टहेमदुप्रतिकर्निकारम् ।

सुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥

वस्त्रं यथा,—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

सुजातपुष्पस्तवकावनन्ना सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥

विभूषणं यथा,—

कण्ठस्य तम्याः स्तनवन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

ऋतुवयोमदादय ऋत्वादयः । तेषु ऋतुर्यथा,—

इन्द्रमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं

प्रथममपि मनो मे पञ्चवाणः क्षिणोति ।

किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रैः

उपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्गरेषु ॥

ययो यथा, — मा मृगुहत्, खलु भवन्तमनन्यजन्ता

मा ते मलीसमधिकारधना मति भूत् ।

इत्यादिं नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्

• कामश्च दूषितगुणो ननयौवनञ्च ॥

अदो यथा, — सत्त्वं विपरिवर्तितङ्गियोः नेर्ष्य तोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा वसुध वसवतिजो तयोः न्युजिनः सुवदना मदस्य च ॥ •

चन्द्रमातामधुपीरुहः चन्द्रनादयः । तेषु चन्द्रं यथा, —

चन्द्रं विपथराशयः शंभौ वारुणौ च विपमोदरावुभौ ।

तापयन्ति विरहे किमुचरते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम् ॥

स्त्राभं यथा, — यामख्य गीशणां उचुं सुपात्राडोरुजहणाणं ।

नारुं सुपात्राडोरुजहणाणं । करण कामो वहद्दु चापं ॥

भूपो यथा, — इति वारुणं सुक्रीयं सुधुधुपवासं दिव्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।

• कामो नरस्वतीपथस्त्रयोः केषुं केषुं वलसङ्गनानाम् ॥

चन्द्रो यथा, — तं विपरिवर्तितङ्गियोः नेर्ष्य तोः शयनमिद्वरागयोः । तेषु चन्द्रो-

दयो यथा, — तं विपरिवर्तितङ्गियोः नेर्ष्य तोः शयनमिद्वरागयोः । तेषु चन्द्रो-

द्विषां द्रुमं चन्द्रो मरुतमय तस्या मृगहृदयः ।

इतो ह्यंशः प्राणो यस्मात्सुवः कण्ठकुहरे

हृदि त्वं क्रीः प्रुं तजसि च रुणा एव भवनः ॥

वनश्रुति यथा, —

वज्रं भए तय विणा यणुभूञ्च सुहाद् अणिसं भरन्तोए ।

• चरिणवधो हृदरवो गिसामित्रो वञ्छपड हो व्व ॥

उपज्ञातकारणं यथा, — तन्ने अनः क्षिपति यत्सरसप्रहारं

यां लोक्थ भाभगणितस्त्रलदुत्तरोया ।

तस्यैकहायणपुरङ्गविलोलदृष्टिः

• चास्ति प्रवत्यश्चतस्र्वलितैरिवाङ्गीः ॥

अनुभाषे भवति यथा, —

खण्डेत्तपि णं फिट्ठइ अणुदिअहदिअगहअसंतावा ।

पच्छसपावसङ्गं व्व सामलौमञ्जहिअया हि ॥

धाञ्जति यथा,—ए मेअअकअउखा अयत्तमणोरहा विवज्जिसं ।

जणवाओ वि ण अओ तेण समं हलिअउत्तेण ॥

द्वैपि यथा,—गोत्तकखलणं सोऊण पिअअमे अज्ज मामिच्छणदिअहे ।

पच्छमहिअसख्खं मालव्व अखणं से ण पडिहाइ ॥

प्रयतते यथा,—अनुगच्छन् मुनिगनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

सुस्थानाद्गलन्वपि गत्वैव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥

अवैति यथा,—इन्दसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्य सुहरसो तिस्सा ।

रकअगाहरहहुअअयुख्खं कख्खं सरिसं से ॥

मन्यते यथा,—परिवट्ट दिवणिसं सइ मंडलिअकुसुमाउहं व अणंगं ।

विरहम्मि मसइ हरीणाहे अणथे पडिउत्थिअं मिअकं ॥

वक्ति यथा,—आलाओ मा दिज्जउ लोअविइइ त्ति नाम का ऊण ।

समुहा पडिण कोयेरिए वि दिइत्तिं ण पाइइ ॥

चेष्टते यथा,—अज्ज मए गन्तवं घणंघआरम्मि तस्स सुइअस्स ।

अज्जा णिमौलिअच्छी पअ पडिवाडिपरे कुणइ ॥

सञ्चारिषु स्वेदरोमाञ्जयेपयवो यथा,—

किट्ठे जं पुलइज्जसि रह प्रमसि पिगम्मि जं समासखे ।

तुह संभासणतेओल्लिकंसणे कि वि णिज्जिइसि ॥

अशु यथा,—एअणव्भतरओलंतवाहभरअस्यराए शिट्ठीए ।

पुणरुत्तपेक्खरीण वानअ किं कुं ण भणिएसि ॥

हर्षो यथा,—

सखअग्नि विदग्गे तहवि ऊ छिअअस्स णिवुदि अेअ ।

जं तेण णअंतउाहे हत्थाहत्थि कुण्डो गहिओ ॥

अमर्षो यथा,—कत्तो संपडइ मइ पिअसहि पिअसङ्गमो पओसे वि ।

जं जिअइ गहिअकूरणिअरखिखिरीचन्टचण्डालो ॥

लीलादिषु प्रियजनवेषाद्भुक्तं लीला यथा,—

जं जं करेसि जं जं जाग्रसि जं जं णिअच्छेसि ।

तं तस्यं णि सुखिणे दीहो दिअहो ण संपड्ड ॥

नेत्रचूषणकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा,—

सन्न विलासयथ सोयमितीरवित्वा

सप्रत्यभिज्ञमिव सामवलोक्य तस्याः ।

अन्योन्यभाववतुरेण सखीजनेन

सुताशदा स्मितमुघ्रामधुगाः कटाक्षाः ॥

विभूषणादीनामनादग्विन्यासो विच्छिन्ति यथा,—

अङ्गानि चन्दनराजःपरिभूषणानि

ताभ्यं लगागुलभोऽधरपल्लवस्य ।

अच्छाञ्जने च नयने वसनं तञ्जीयः

कान्तासु भूषणमिदं विभवस्य शेषः ॥

विभूषणादीणामस्याजप्रयोगो विभ्रमो यथा,—

चकार कावित् सितचन्दनाङ्गे

काञ्चीकलापं स्नानभावरुष्टे ।

प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिः

नितम्बद्विस्त्रे च वभार हारम् ॥

स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादसकृदेकैकरणं किलकिञ्चित् यथा,—

पाणिपल्लवविभ्रूननमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः ।

योषितां रहसि गङ्गदवांचा मस्त्रतामुपययु मदनस्य ॥

दूष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितविकारो मोहृद्यितं यथा,—

तव सा कथान्तु प्रग्निदृयति श्वषणं यदङ्गुलिमुपेन मुञ्जः ।

घनतां भ्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगूरितमहत्प्रतया ॥

केशसंनधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा,—

क्रीभगादवनतं परिरम्भे रागवानवटु, जेष्ववल्लभ्य ।

अर्पितोष्ठदलभ्राननपद्मं योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥
 अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसम्भावनाऽनादरकृतो विकारो विच्छोको यथा,—
 निर्विभुजप्र दशनच्छदं ततः वाचि भर्तुरवधोरणापरा !
 शैलराजतनया समीपगां आललाप विजयामहेतुकम् ॥
 मुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो ललितं यथा,—

शुभ्रतरकलनूपुरासुरावं सुललितनर्तितवामपादपद्मा ।
 इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥
 वक्तव्यसमयेऽपि वचसाऽनभिभाष्य क्रियाऽनुष्ठानं विहृतं यथा,—
 पतुप्रः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशति सख्या परिहासपूर्वम् ।
 सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताश्रीः माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥
 वाल्यकौमारयौवनसाधारणो विहारविशेषः क्रीडितं यथा,—
 मन्दाकिनौसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्विमपुत्रकैश्च ।
 रेमे मुञ्ज मन्थगता सखीनां क्रीडारसं निर्विगतीव बाल्ये ॥
 क्रीडितमेव प्रियतमविषये केलि र्थया,—

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः अपारयन्तः किलपुष्पजं रजः ।
 पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्द्रतपीवरस्तनी ॥
 हेलादिषु रागतः सहसा प्रवृत्तिहेतु श्वित्तोक्ष्मासो हेलो । सा स्त्रियां
 यथा,—नेहद्द पित्रपरिरम्भणपसारित्रं सुरत्रमदिरहारे ।

हेलाहलहलिअथोरयणहरे भुञ्जलत्राकञ्जलम् ॥
 सैव पुरुषे यथा,—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
 धृत्वा चान्येन वासो विलुलितकवरीभारभसे वहन्त्याः ।
 भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
 शयत्रामालिङ्गन्न नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥
 हेतैव सवचनविन्यासो ह्यवः ॥ स स्त्रियां यथा,—
 जद्द ण किंवसि पुप्फवद्दं पुरत्रो ता कौसो वारित्रो ठासि ।

क्षित्तो सि च्चुचुलन्ते हिं पहाविज्जणमह ह्येहि ॥

स एवं पुरुषे यथा,—

लोत्रो भूरु रूउ वपणिज्जं होइ होउ तं णाम ।

• एहि णिसिंज्ज सुपासे पुप्फवट्टण एइ मे णिइ ॥

आदिग्रहणेन भावादयो गृह्यन्ते । तेषु भावः स्त्रियां यथा,—

तावच्चिअ रइसमए महिलाणं विभ्रमा विराअन्ति ।

जाव षं कुबलअदलसक्खाहाइ मउलन्ति णअणाइ ॥

व्याजः पुंसो यथा,—

अलिअपसुत्तविणिमीलिअच्छदे सुहअ मज्ज आआसं ।

गणउ पडिडस्वरागपुलइअं गणउ णो चिराइस्सं ॥

विस्वम्भर्भाषणं स्त्रियां यथाः—

जात्रो सो वि विलक्खो मए विहसिज्जण गाढमुवज्जो ।

• पढमो पसरिअस्स णिअंसणस्स गण्ठविमग्गान्ते ॥

चाट्टः स्त्रीपुंसयो र्यथा,—

एकं पहरुच्चाअं ह्यं मुहमारुएण वीअन्तो ।

सो वि हसन्तीए मए गहिओ वीएण कण्ठमि ॥

प्रेमाभिसन्धानं पुंसो यथा,—

केलीगोत्तक्खलणे वरस्स पप्फुल्लइन्दिं च्चिन्देइ ।

• वज्जवासअवासहरे बज्जेण वाहोस्सिआ दिट्ठी ।

परिहासः स्त्रियां यथा,—

• अइ दिअर किं ण पेच्छसि आआसं किंमुहा पलोएसि ।

जाआए बाज्जमूलमि अइअंदाण पडिवाडिं ॥

कुट्टहलं पुंसो र्यथा,—

असमत्तमण्डण च्चिअ वच्चघरं सेसकोउक्खं ॥

• बोलाविआ हलहलस्स पुत्ति च्चित्तेण लग्गिहिसि ॥

चकितं स्त्रिया यथा,—

णवलदद्या पलाङ्गं तुष्टाए तं कथं किंपि हलिअसोण्हाए ।

जं अज्जवि जुअइजणो घरे घरे सिक्खित्तं ममइ ॥

हेत्वा भावश्च हावश्च व्याजो विश्रम्भभाषणम् ॥

चातुप्रेमाभिसन्धानं परिहासः कुत्रहलम् ॥ १६८ ॥

चकितञ्चेति निर्दिष्टा श्लेषाः काश्चिद्विलासिनाम् ।

श्लेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविव्यति ॥ १६९ ॥

तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतयोश्च सङ्गतधियुक्तयोर्वा मिथोदर्श-
नश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानजन्मा परस्परानुगागो वा अभिलषणीया-
लिङ्गनादीनामनवाप्तौ सत्यां समुपजायमानै स्तौ रैरुत्कण्ठादिभि
र्व्यभिचारिभावैः मनोवाग्बुद्धिभरीरारम्भजन्मभिश्चानुभावैरनुबद्धः प्राप्त-
प्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भशृङ्गाराख्यं लभते । स चतुर्धा पूर्वानुगागो
मानः प्रवासः क्रमश्च ॥ तेषु प्रागसङ्गतयोः पूर्वानुगागः पुरुषप्रकाण्डे
यथा,—दूरं सुक्तालतया विससितया विप्रलभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अत्र पुण्डरीकस्रग्महाश्वेतायां प्रागसङ्गतायां सङ्कल्परमणीयोऽभिलाष-
स्तदनवाप्तौ उक्तप्रकारेण प्रकथ्यमाणः त्वया स मानसजन्मा दूरं नीत
इत्युत्तरकामावस्थया प्रकाश्यते ॥ स एव स्त्रीप्रकाण्डे यथा,—

दुल्लहजपाणुरात्रो लज्जा गरुडै परवसो अय्या ।

पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एकं ॥

अत्रापि प्राग्भवेव सागरिकायाः वत्सराजेऽनुरागः प्रकथ्यमाणो मरणं
शरणमित्युत्तरयैव कामावस्थया कथ्यते ॥ सङ्गतयोर्मानःस निर्हे-
तु र्थया,—अत्यक्कुरुसणं खणपसिज्जाणं अलिअवअणणिव्वन्धे ।

उन्मच्छरसन्तावो पुत्तअ पअवो सिण्णेहस्स ॥

अत्र प्रेमगतेः स्वभाक्कौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानो निर्हेतुश्च्यते ॥
स एव सहेतु र्थया,—

पडिउत्थिआ ण जंपइ गहिआ विप्पुरइ चुम्बिआ रुसइ ।

तुण्दिभुञ्जा णववञ्ज्जा काञ्जा वण्हेण दङ्गण ॥

अत्र यद्यपि आलिङ्गनादे मति नेत्यादिभिः प्रतिषेधो न विद्यते तथापि तदर्थोऽत्रैव इति मानलक्षणं धटते ॥ सङ्गतविद्युक्तयोः प्रवासः सनकानुरागो यथा,—

प्रियमाधवे किमसि मयप्रवक्ष्यता ननु सोऽहमेव यमनन्दयत्पुरा ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कणः सखि मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥

अत्र विवाहानन्तरमेव मालत्याः कपालकुण्डलयापहारान् माधवमालत्योरयं नवानुरागः प्रवास इत्युच्यते ॥ स एव प्रैदानुरागो यथा,—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां
आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अस्मै स्तावत् सुङ्गरूपचितैर्दृष्टिरालुष्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्पि न सद्गते सङ्गमं नौ हतान्तः ॥

अत्र प्राचीनप्रणयप्रसादनादिभिर्गुणम्यप्रौढिर्गवगम्यते ॥ सङ्गतयो रेवान्यतरव्यपाये करुणः । स स्त्रीव्यपाये पुरुषस्य यथा,—

ध्रुवमस्मि शठः प्रुचिस्मिते कलिसः कैतववत्सलस्त्वया ।

परलोकमसन्निवृत्तये यदनामन्व्य गताऽसि मामितः ॥

अत्र असेन्द्रमतीव्यपायादजस्य दुःखातिशयः करुण उच्यते ॥ स एव पुरुषस्य व्यपाये स्त्रिया यथा,—

हृदये वससीति मत्प्रियं यद्वोचसादवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥

अत्र अनङ्गविषये रतेः शोकप्रकर्षात् करुण इत्याख्यायते ॥ हीनपात्रादिषु चैतदाभासा भवन्ति ॥ तत्र हीनपात्रेषु पुंसि प्रेमानुरागो यथा,—

कञ्जलीगन्धसरिच्छे ऊरू दट्टुण हलिअसोण्हाण ।

उल्लल्लु णहरञ्जणचाईलसु सेउल्लिअकरसु ॥

अत्रैव स्त्रियां मानो यथा,—

पद्मप्रणिषी असमथां तुअ पिण्डारे दरकुणंताम्भि ।

णववज्जगद् सरोसं सबच्चित्रं वच्छया मुक्ता ॥

तिर्यक्षु पक्षिणि प्रवासो यथा,—

आष्टच्छामि व्यथयति मनो दुर्बला वासरञ्चीः

एह्यालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि ।

नान्यासक्तो न खनु कुपितो नानुरागवुप्रतो वा

दैवाधीनः सपदि भवतीमस्तन्त्र सप्रजामि ॥

अत्रैव करिणीकरणो यथा,—

नान्तर्त्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं

नासन्नात् सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।

दानजत्रानिविषस्रमूकमधुपथ्यासङ्गदीनाननो

नूनं प्राणसमावियोगविधुररुम्बेरमस्तास्यति ॥

अथ सम्भोगः ॥ तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतिवियुक्तयो र्वा मिथः समागमे प्रागुत्पन्न स्तदानीन्तनो वा रत्याख्यः स्थायिभावः अभिलषणीयालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैः हर्षधृतिस्मृतिमतिप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभावैः संसृजप्रमानः षट्पद्यानोपगमजलक्रीडापर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूद्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविच्छेपालापसम्भ्रमस्त्रितादिभिरनुभावैरभिव्यजप्रमानः ईप्सितमासाद्यन् जिहामितञ्चाजिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भः सम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते । स चतुर्धा प्रथमानुरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः करुणाग्रन्तर इति ॥ तेषु प्रथमानुरागानन्तरो यथा,—

पाणिगाहणे च्चित्रं पव्वद्भ्रं णात्रं सहीहिं सोहृगं ।

पसुवद्भ्रणा वासुद्भ्रकङ्कणम्भि ओसारिए दूरं ॥

मानानन्तरो यथा,—

उव्वद्भ्र दद्भ्रअगद्भ्रिआहरोद्भ्रिअजंतरोसपद्भ्रिआत्रं ।

पाणोसरंतमद्भ्रं चसअं व णिअं सुहं वाला ॥

प्रवासानन्तरो यथा,—

मङ्गलवलम्बं जीर्णं व रक्त्विभ्रं जं पचन्किञ्च वद्भूत्वाए ।

पत्तपिभ्रदं सणससिभ्रवाङ्गलद्भूत्वाए तन्मिभ्र ॥

कण्ठानन्तरो यथा,—

• षष्ठुभ्रन्मि सुए विपिए दिट्ठो उष पिभ्रभ्रमो जिभ्रन्तीए ।

• इभ्र लज्जा भ्र पहरिहासो तीए ह्मिभ्रए ण संभाद् ॥

तेऽमी चत्वारोऽपि सम्भोगाः फ्तुभिरेव विप्रलम्बीः प्रकर्षमापद्यन्ते ।

तेषु प्रथमोत्तरीगेण यथा,—

इन्दु र्यत्र न निन्द्रते न मधुरं दूतीवनः अयुते

नालापा निपतन्ति वाष्पकलुषा नोपैति कार्शत्र वपुः ।

स्वाधीनामनुकूलिनीं निजबधूमालिङ्गत्र यत्पुष्यते

तत्किं प्रेम गृह्णात्रमव्रतमिदं कष्टं सुमाचर्यते ॥

मानेन यथा,—

• रद्भुविगाहन्मि कुण्ठीकत्राभ्रो धाराभ्रो पेम्भ्रखग्गम्भ्र ।

अणमत्राद् व सिज्जंति मानसाद् षाद् मिङ्गणाणं ॥

• प्रवासेन यथा,—शापान्तो मे भुजगशयनाद्भुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पञ्चादांवां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वचत्रावः परिणतशरञ्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

• कण्ठेन यथा,—

न मर्तत्रलोकस्त्रिदिवान् प्रहीयते क्रियेत नाद्ये यदि वसुभो जनः ।

• निट्त्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं षटः स चेज्जीवत एव जीवति ॥

तिर्यगादिषु चैतदाभासा भवन्ति । तेषु सरीरुपष्टगयो र्यथा,—

• मधुह्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

ऋङ्गे ष संस्पर्शनिमीलिताचीं षगौमकण्डूयत कृष्णासारः ॥

पशुपक्षिणो र्यथा,—

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गरुडूषजलं करेणुः ।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥

किन्नरेषु यथा,—

गीतान्तरेषु अमवारिलेशैः किञ्चित् समुच्छासितपत्रलेखम् ।

पुष्पासकाधूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पु रूषन्तुचुम्बे ॥

तरुषु यथा,—

पर्यत्राप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।

लताबन्धुभ्य सरवोऽप्यवापुः विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

विप्रलम्भचेष्टासु प्रथमानुरागे स्त्रिया यथा,—

पेच्छद् अलङ्कलच्छदीहणीससद्दे सुखम् हसद् ।

जह जंपद् अप्फुडन्तं तह से ह्निअट्ठिअं किम्पि ॥ पुंसो यथा,—

सो तुह कएण सन्दरि तह च्छीणो सुमहिलओ हंलिअउत्तो ।

जह सेमच्छरिणी अविदोव्वजाआद् पडिंवस्सं ॥

माने स्त्रियाः यथा,—

कस्सज्जुआ वराद्दे सा अज्ज तए कया वराहेण ।

जम्भाद्दआरुक्खपलोअद्दआद्दं दिअहेण सिक्खविआ ॥

पुंसो यथा,—

अविभाविअरअणिसुहं तस्स असच्चरिअविमलचन्दुज्जोअं ।

जअं पिआ विरोहे वड्ढन्ताणसआ मूढलक्खहिअअं ॥

प्रवासे स्त्रिया यथा,—

पिअसंभरणपओट्टन्तवाहधाराप्पिवाअभोआए ।

दिज्जवङ्कगीवाद्द दीवओ पहिअजाआए ॥

पुंसो यथा,—मज्जण्हपथिअस्स वि गिम्हो पहिअस्स हरद्द संतावं ।

हिअअट्टिअजाआसुहमिअंकजोण्हाजलप्पवहो ॥

करुणे स्त्रिया यथा,—

णवरि अपसारिअगौरअभरिउप्यहपुद्दस्सवेस्सोवंधा पडिंआं ।

उरसंदाणिअमहिअलचक्कलद्दअत्यणी जणअसुआ ॥

पुंसो यथा,— अन्तोऽङ्गत्तं ठञ्जद् जात्रासुखे घरे हलिअउत्तो ।

उक्खिन्तण्णिहाणाद् व रमिअहाणाद् पेक्खन्तो ॥

एवमन्यत्रापि ॥ करणवर्जं स्त्रिया यथा,—

सौधादुद्विजति त्यजतुप्रपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं ।

द्वारात् वंस्यति चित्तकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।

आस्ते केवलमजिनीकिसलयप्रस्तारशयत्रातले ।

सङ्कल्पोऽपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥

स्त्रिया एव प्रथमानुरागवर्जं यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज वह्निः स प्रति वर्त्मन्ते

शालामञ्च तमङ्गमञ्च बलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।

दूतीं सन्दिश सन्दिशेति बद्धशः सन्दिश्य सास्ते तथा

तल्पे कल्पमथौवं निर्घृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥

प्रथमानुरागवर्जं पुंसो यथा,—

रम्यं द्वेष्टि पुरा यथा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते

शयप्रोपान्तविवर्तनैर्विगमयतुप्रन्निद्र एव क्षपाः ।

दाक्षिणेऽन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु स्वलितस्तदा भवति स त्रीडाविलक्ष्मिणम् ॥

पुंस एव प्रवासकरुणयो र्थथा,—

सीता वेश्म यतो निरौच्छ हरते हृष्टिं भटित्वाकुलाम्

अन्योन्यापितचञ्चुदत्तकुवलैः पारावतैर्भूयते ।

इन्दो दूरत एव नश्यति विशत्यन्तगृहं दुःखितः

प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीष्वस्तत्रपं रोदिति ॥

सम्भोयकेटासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा,—

आअरपणामिओट्ठं अघडिअणासं अंसं वुलिअणिडालं ।

वेषवअलुप्पमुह्णै तीए परिउस्यणं भरिमो ॥

अत्रैवालिङ्गनं यथा,—

तावमवणेद् ए तहा चन्दणपङ्को वि कामिभिङ्गणाणं ।
जह दूसहे गिह्मे असोखालिङ्गणसुहेस्त्री ॥

मानानन्तरे चुम्बनं यथा,—

जह जह, से पडिउम्बद् मसु भरिआद् पिङ्गवणे दद्दो ।
अच्छीद् उवरि उवरि तह तह भिस्साद् विगलन्ति ॥

अत्रैवाल्लिङ्गनं यथा,—

माणवुरुपरुसपवणस्स भामिसव्वंगणिव्वुदिअरस्स ।
उवऊहणस्स भद् रङ्गणाण्डअपुव्वरङ्गस्स ॥

प्रवासानन्तरं चुम्बनं यथा.—

केनचिन्मधुरमुल्लणरागं वाष्यतप्तमधिकं विरहेषु ।
ओष्ठपल्लवमपास्य सुहृत्तं सुभ्रुवः सरसमच्चि चुचुम्बे ॥

करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा,—

चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानं जीवितञ्च प्रपेदे
तेनापूर्वा सा समुक्तासलक्ष्मीमिन्दुं स्पृष्ट्वा सिन्धुवेल्लेव भजे ॥

प्रथमानुरागानन्तरं दशनक्षतं यथा,—

णासं व सा कवोले अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं वाला ।
उब्भिसुपुलअपरिवेढपरिगअं रक्खद् वराही ॥

तदेव मानानन्तरे यथा,—

पवणुव्वेस्सिअसाङ्गलित्थए वसट्ठिअदन्तमण्डले ॥
ऊरुचट्टआरअं माद् पुत्ति जण्हासिअं कुणसु ॥

प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा,—

दन्तक्खअं कवोले अ गाङ्गव्वेस्सिओ अ धम्मिस्सो ॥
पडिबुम्मिरा अ दिट्ठी पिआगमं साहद् वहए ॥

प्रथमानुरागानन्तरे नखक्षतं यथा,—

अज्जाद् षवणहक्खअणिविरक्खणे गरुअजोव्वणुत्तुङ्गं ।
पडिमागअणिअणअणुप्पलं चिअं होद् त्यणवट्ठं ॥

अत्रैव पुरुषायितं यथा,—

दरवेविरोरुजुअलासु मउलिअच्छीसु ललिअचिउरासु ।

पुससाइरौसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसइ ॥

सर्वं सर्वत्र यथा,—

पोढमंहलाणं जं जं सुट्ठसिक्खिअं तं रइए सुहावेदि ।

जं जे ण अ सिक्खिअं णववह्णं तं तं रइं देइ ॥

विप्रलम्भपरीटिष्मभियोगतः प्रेमपरीक्षा यथा,—

हंहो कस्सु, स्त्रीणा भणांमि रे सुहअ किम्पि भासुर ।

निज्जणपारह्वासु कहं पि पुसहेहिं लहोसि ॥

प्रत्यभियोगतो यथा,—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्या उरम्मि से सुक्को ।

अणुअम्पाणिहोसं तेण वि सा गाढमुवज्जढा ॥

विघ्नहर्षणेन यथा,—

अज्ज वि सेअजलोक्खं पच्चाइ ण तीअ हलिअसोण्हाए ।

फग्गु, च्छणचिक्खिक्खं जं तइ दिसं त्यणुच्छङ्गे ॥

विमर्शेन यथा,—

तत्तोअण्णित्ति कहा किआ सन्ति तहिं तहिं समत्यन्ति ।

किं मस्से माउच्छाए क्क जुआणो इमो गामो ॥

वज्जमानेन यथा,—

तेण इरणबलआए दिसो पहरो इमौअ त्यणवट्ठे ।

गामतरुणीहिं अज्ज वि दिअहं परिवालिआ भमइ ॥

स्वाधया यथा,—सा तइ सहत्यदिसं फग्गु, च्छणकइमं त्यणुच्छङ्गे ।

परिकुविआ इव साहइ सलाहिरी गामतरुणीणं ॥

इङ्गितेन यथा,—जइ सो ण वल्लहच्चिअणामग्गाहणेण तस्स सहि कीस ।

होइ सुहं ते रविअरफंस विसट्ठं अ तामरसं ॥

दूतसं प्रेषणेन यथा,—

सेउल्लिअसञ्ज्जी णामग्गहणेण तस्स सुहअस्स ।

दूइं अय्या हेन्ती तस्से अ धरगणं पत्ता ॥ दूतप्रअनेन यथा,—

कह णु गअा कह दिट्ठा किं भणिआ किं च तेष पडिवअणं ।

एअं चिअ ण समय्यइ पुणरुत्तजंपमाणीए ॥

लेखविधानेन यथा,—

देविरिसि स्स करङ्गुलि परिग्गहक्खलिअलेहणीमग्गे ।

सोत्थि च्चिअ ण संमय्यइ पिअसहिलेहन्नि किं लिहिमो ॥

लेखवाचनेन यथा,—

प्रीत्या स्वस्ति पदं विलोकितवती स्थानं श्रुतं तुष्टया

पश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेण पुरतस्तत् तावकं नामकम् ।

तन्वया संमदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्तया मुहुः

र्न प्राप्तो घनवाष्पपूरितदृशा लेखेऽपि कण्ठग्रहः ॥

सम्भोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानन्तरे साध्वसेन पुंसो यथा,—

लीलाइअणिअसणे रक्खउ तं राहिआइ त्यणवट्टे ।

हरिणीपढमसमागमसञ्जसवरेहिं देविरो हत्यो ॥

अत्रैव दोहदेन सुग्धाया यथा,—

किं किं दे पडिहासइ सहीहिं इअ पुच्छिआए सुद्धाए ।

पदमुल्लअदोहलिणीए णवरि दइअं गअा दिट्ठी ॥

अत्रैव प्रगल्भयाः प्रियवाक्यवर्णनं यथा,—

ऊं ऊं दे भणसु पुणो ण सुअति करेइ कालविक्षेवं ।

धरिणीहिअसुहाइं पइणो कस्से भणंतस्स ॥

मानानन्तरे स्त्रियाः कैतवस्वप्ने यथा,—

भरिमो से सअणपरम्मुहीए विअलन्तममाणपसराए ।

कइअवसुत्तुअक्षणत्यानहरप्ये ल्लणसुहेल्लिं ॥

स्त्रिया एव सखीवाक्यस्याशेषेण यथा,—

भिउडोहिं पलोइस्सं णिंभस्सिस्सं परम्मुही होस्सं ।

जं भणह तं करिष्णं सहिओ जइ तं ष पेच्छिष्णं ॥

तस्या एव तदनुष्ठानविघ्नेन यथा,—

• ग्रन्थिसुदग्रथयितुं हृदयेषु वाससः स्युः प्रति मानधनायाः ।

• अयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥

प्रेर्वासानन्तरे स्त्रिया यथा,—

अत्यक्ता गअहिअए वज्जआ दइअउम्मिजणपुरओ ।

भु रइ विअंलताणं हरिसविसट्ठाणवलअणं ॥

अत्रै व स्त्रीपुंसयो र्थया,—

रमिऊण पइम्मि गए जाहे अवगूहिअ पडिणिउत्तो ।

अहअं पउत्थ पइअ अ तक्खणं सोपवासिअ ॥

सामान्यत एव प्रवाससाध्वसेन स्त्रिया यथा,—

होन्त पहिअस्स जाआ आउच्छणजीवधारणरहस्सं ।

• पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसिहिरीआ ॥

प्रवासविलम्बे नैव पुंसो यथा,—

एक्को वि कालसारो ण देइ गन्तुं पआहि ण वसन्तो ।

किं उण वाहाउलिअं लोअणजुअलं मअच्छीए ॥

परिहारे स्वेदादिभिः स्त्रिया यथा,—

उल्लाअइ से अङ्गं ऊरू वेवन्ति कूत्रलो गलइ ।

• कुच्छुराले हिअअं पिआगमे पुपफइआइए ॥

करुणान्तरं पुंसो यथा,—

• करस्सशारम्मोत्पुलकितट्ठयूरोजकलशे

अमाम्भो वामार्धे वहति मदनाकूतसुभगम् ।

विभो वारं वारं कृतसमयिकोद्धूननविधे-

स्तनौ भस्मस्नानं कथमपि समाप्तं विजयते ॥

विप्रलम्भनिरुक्तिषु प्रथभानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा,—

किं ण भणिओ सि बालअ गामणिधूआए गुरुअणसमक्खं ।

अणिसवङ्गावलं तत्राण्णअणद्धिट्ठेहिं ॥

अत्र वक्त्रे चितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गनादयः क्लींभयादिभिर्न दीयन्ते ॥
माने विसंवादनं यथा,—

अणुअ षाहं कुविआ उवहअसु कि मुहा पसाएसि ।

तुह मखु,ससुपसुणे मअ माणेण वि ण कजे ॥

अत्र मानिनी पूर्वमालिङ्गनादीन् निषिध्य पञ्चादयथावत् प्रयच्छति
यथा कश्चित् अष्टशतं प्रदासग्रामि इति प्रतिश्रुत्य "अष्टाभिरधिकं शतं
प्रयच्छति न तु अष्टौ शतानि इति । तदेतद् व्यलीकविप्रययोगादिभि-
रालिङ्गनादीनां निराकरणमयथावत् प्रदानत्वाद् विसंवादनमेवो-
च्यते ॥ प्रवासे कालहरणं यथा,—

एहि इसो पउत्तो अहअं कुप्पेज्ज सो अणुणेज्ज ।

इअ फलइ कख्ख वि मणोरहाण माला पिअअमम्मि ॥

अत्र आलिङ्गनादीनां व्यक्तैव कालहरणप्रतीतिः ॥ करुणे प्रत्यादानं
यथा,—समसोक्खवुक्खसं वट्ठिआण कालेण रुद्धपेम्माणं ।

मिद्धणाणं मरइ जं तं खु जिअइ इअरं मुहं होइ ॥

अत्र-सुहृदिव प्रकटयत्र सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् । पुनरकाण्ड-
विवर्तेनदारूणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥ इत्ययमर्थः सम्बध्यते ।
तस्य च प्रत्यादानमेवार्थो भवति ॥ प्रथमानुरागे वक्ष्यन्मात्रं विविधं
यथा,—दिट्ठाए जं ण दिट्ठा आलविआए वि जं ण आलत्तो ।

उवआरो जं ण कओ तं अिअ कलिअं छइल्लेहिं ॥

अत्र व्रीडादिभिर्दंशनादिभिर्वैविध्यं प्रतीयते ॥ माने विरुद्धं यथा,—

ण सुअन्ति दीहसासेण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ ।

धम्माओ ताओ जाणं वल्लवल्लह वल्लहो ण तुमं ॥

अत्र ईर्ष्यायितादिभिर्वल्लभालिङ्गनादिविरुद्धैर्मानवती वक्ष्यते ॥

प्रवासे व्याविद्धं यथा,—

कइ आगओ पिओ अज्जपुत्ति अज्जे ण कइ दिष्सा होति ।

एको एहमेतो भणित्वा मोहं गत्रा काला ॥

अत्र एकस्यपि दिवसस्य वर्षीयमानतया प्रियालिङ्गनादिवस्त्रनया विशेषतो दैर्घ्यं प्रतीयते ॥ कर्णे निषिद्धं वथा,—

आवात्रभ्रम्रं वित्रं ण होइ दुक्खस्स दारुणं अवसाणं ।

णाह जिअन्तीए मए दिट्ठं, सच्चिअं अ तुह इअं अवसाणं ॥

तदेतद्भ्रमविषये सीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखावाप्तिव्यपायं रूपं वचनं करुणमिति निषिध्यते ॥ प्रथमानुरागेण सह रागो यथा,—

सा महइ तस्स ण्हाउं अणुसोत्ते सा वि से समुव्वहइ ।

त्यणवट्टभिडणविलुलिअकस्सोलमहग्घिए सलिले ॥

अत्र शुद्धयो द्वयोरपेककालमन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्रैका लावण्यप्रादिनां रज्रते द्वितीयस्तु स्नेहादिना रज्रत इति ॥ तत्रैव पश्चाद् यथा,—मामि ह्मिअं व पौअं तेण सुत्ताणेण मज्जमाणाए ।

ण्हाणहलहाकडुअं अणुसोत्तजलं विअं तेण ॥

अत्रैकस्यानुरागं दृष्ट्वा पश्चाद् द्वितीयो रज्रते ॥ तत्रैवानुरूपं यथा,—

सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।

मरउ ण तुमं भणित्थं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

अत्र न केवलं लावण्यप्रादिनैव रज्रते किं तर्हि अनुरूपविषयिणाभिलाषेणापीति प्रतीयते ॥ तत्रैवानुगतो यथा,—

गहवइसुएण समअं सच्चं अलिअं व किं विअं रेइ ।

धस्साइ हलिअकुमारिअइ ठाणम्मि जणवाओ ॥

अत्र यद्यपि सौभाग्यादिप्रसिद्धिज्ञातमानुरूप्यं न विद्यते तथापि स्त्रिया उक्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति । सोऽयं करुणसाधारणसाधनीत्यन्तिपक्षे उक्तः । भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहाय्यादिविशिष्टे रतिर्हीनि वानुरागशब्देनोच्यते । प्रथमं चोपजायमानत्वादयं प्रथमानुराग इति ॥ प्रथमतो मानः मान्यते येनेति । यथा,—

पाअप्रडणाण सुद्धे रहसवलामोडिअव्वाण ।

दंसणमेत्तपसिञ्जरिचुक्का वज्जत्रा ण शोक्खाण ॥

अत्र मान पूजायाभिति धातोः स्वार्थे णिजन्तात् णिचि घञि च मानं इति रूपम् । स हि प्रेयांसमसत्राः पादपतनादिपूजायां प्रयोजयति ॥ यं प्रियत्वेन मन्यते यथा,—

कारणगहिओ वि मए माणो एमेअ जं समो सरिओ ।

अथक्कपुञ्जिअंकोसु तुअ तं मत्थए पडउ ॥

अत्र मन ज्ञाने इति धातुः । तथाहि, मानं प्रियत्वेन मन्व्यमाना तदपहारिणेऽङ्कोस्त्राय कापि कामिनी कुप्यति ॥ यः प्रेम मनुते यथा,—

जत्थ ण उज्जागरओ जत्थ ण ईसाविरूरणं माणं ।

सवभाववाज्जअं जत्थ णत्थि णेहो तहिं णत्थि ॥

अत्र मनु अवबोधने इति धातुः मानेन हि प्रेमास्ति नास्ति वा इति जनो बुध्यते । तस्य च करणभूतस्यापि प्राधान्यादत्र कर्तृत्वोपचारः ॥ तद् यथा, प्रज्ञा पश्यति नो चक्षुर्दृष्टिः सारस्वती हि सा ॥ इति ॥ प्रेम मिमीते यथा,—

कुविआ अ सच्चहामा समेवि वज्जत्राणा णवर माणक्खलणे ।

पाअपडिअहिअसरो पेम्मासंधरिसो पअट्टइ मसू ॥

अत्र माङ्माने इति धातोः कृत्यलुप्रटो वज्जलं इति कर्तरि लुप्रट् ॥ कोऽसावर्तुमान इति भाष्यप्रयोगात् ॥ तेन च यद्यपि करणभूतेनैव आत्मनि क्विन्नग्याञ्च प्रियप्रेम्णः परिमाणं सत्यभामा प्रत्याययति तथापि इहापि अयं पूर्ववत् कर्तृत्वेनोपियुज्यते ॥ प्रवासे वसत इत्युपलक्षणेन (न) आत्मानमङ्गना भूषयन्ति यथा,—

साहीणे पि पिअअमे पत्ते विच्छेणे ण मण्डिओ अप्पा ।

दुक्खिअपउत्थवइअं सअज्जिअं संठवन्तीए ॥

अत्र वस आच्छादने इत्यस्य प्रसारति इतत्रादिवन्निषेधार्थं प्रपूर्वस्य घञि च रूपं निरूप्यते ॥ युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्ति यथा,—

विरहाणलो सहिज्जइ आसावन्धेण दुक्खहजणस्स ॥

एकगामपवासो जाए मरणं विसेसेइ ॥

अत्र दूरस्थयोरिव अन्तिकस्थयोरपि सन्धिकर्षाभावात् प्रवासो भवति ॥
उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति यथा,—

आलोअन्ति दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त ।

सुज्भन्त पडन्त हसन्त पडिअ किं तेण, पउत्थेण ॥

अत्रोत्कण्ठादिभिर्वासिते चेतसि शून्यावलोकनाद्योऽनुभावां प्रायन्ते ॥
प्रमापयति यथा,—

सञ्जीवणोसहिम्नि व पिअस्स रक्खेइ अणस्सुवावारां ।

सा स्खणवप्फदंसणकण्ठागअजीविआं, सोण्हं ॥

अत्र प्रसादं करोतीतप्रादिवत् प्रमापणोपक्रमोऽपि प्रमापणमुच्यते ॥
करुणे करोतेरनुभूतोपादानार्थत्वे कुरुते मूर्च्छां यथा,—

विअलिअविओअविअणं तक्खणपव्भट्ठराममरणाआसं ।

जणअतणआए णवरं लद्धं सुच्छाणिमीलिअच्छीअ सुहं ॥

अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षणाभूता मूर्च्छा उत्पद्यते ॥ उच्चारण-
र्थत्वे कुरुते विलापं यथा,—

पुहवीअ होइ हि पइ बद्धपुरिसविसेसचञ्चला राअसिरी ।

कह तां महच्चिअइमणिसामास्सं उवट्ठिअं वेहव्व ॥

अत्र प्रवासदुःखेन सीता विलपन्ती • इदमुच्चरति ॥ अयस्थापनार्थत्वे
कुरुते साहसे मनो यथा,—

इयमेत्थ पतङ्गवल्मना पुनरङ्गाअयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥

अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहसे मनोऽवस्थाप्यते ॥ अभ्यञ्जनार्थत्वे
करोति चित्तं दुःखेन यथा,—

दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न सुश्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिं हर्मच्छेदी न ह्यन्तति जीवितम् ॥

अत्र रामादेर्दुःखेन चिन्तमभ्यजप्रते ॥ सम्भोगनिश्क्तिषु प्रथमानुरागा-
नन्तरे पालनार्थो यथा,—

दृष्टा दृष्टिमधो दधाति कुरुते नालापमाभाषिता
श्रयत्रायां परिवृत्य तिष्ठति, बलादालिङ्गिता वेपते ।

निथान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते

जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीतैत्र नवोद्धा प्रिया ॥

अत्राप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायामपि नवोद्धायामिच्छानुवृत्तप्रा रतिः
पाल्यते ॥ मानानन्तरे कौटिल्यार्थो यथा,—

पादे मूर्ङ्गानि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्षिते
च्छिन्ने हारलतागुणे करतले संपातजातव्रणे ।

अप्राप्तप्रियताङ्गनव्यतिकरा हन्तुं पुनश्चेतसा

वाञ्छन्ती सुहृद्रेणश्रावनयना पर्याकुला रोदिति ॥

अत्र प्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्याः कचग्रहणेन यत्पादताङ्ग-
नादिरूपाः, कुटिला एवं सम्भोगा जायन्ते ॥ प्रवासानन्तरेऽभ्यवहारा-
र्थो यथा,—

वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपैः निमेषालसपद्मपङ्क्तिरूपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।

अत्र उत्तरार्धे उपोषितस्य अन्नोपयोग इव प्रियालोकजन्मा पिवतेर-
भ्यवहारार्थः कथ्यते ॥ करुणानन्तरे अनुभवार्थो यथा,—

अणुमरणपत्त्रिन्नाए पञ्चागञ्जौविण्मि पिअञ्मि ।

वेह्वमण्डणं कुलवह्णञ्च सोहणञ्चं जाञ्चं ॥

अत्र यथेयं मत्प्राणभूता एवमस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्या
विस्वम्भजो रागः पत्न्याः पुनः प्रेत्यापि यत्सङ्गमो मयाभिलषितः सोऽयं
जीवनैत्रव जीवितेश्वरः समासादित इति विस्वम्भादतिसुखमेवानु-
भूयते ॥ अत्र प्रथमानुरागानन्तरे सम्भोगः संचिन्तो यथा,—

अपेतव्याहारं चुप्रतविविधशिल्पव्यतिकरं

करस्पर्शरन्ध्रप्रगलितदुकूलान्तश्चयनम् ।

• मुञ्ज बद्धोत्कम्पं दिशि दिशि मुञ्जः प्रेरितदृशो-

रहल्यासुवाम्णोः क्षणिकमिह तत् सङ्गतमभूत् ॥

अत्र संक्षेपो निगदेनैव व्याख्यायते ॥ स एव मानानन्तरे सङ्कीर्णो यथा,—

अणुणिअखणलद्धसुहे पुणो वि संभरिअमस्सू दूमिअविहले ।

हिअए माणवर्देणं चिरेण पअणगळ्ळओ पसप्पइ रोसो ॥

अत्रावस्थिता प्रकृष्टा च रति व्यलीकस्मरणादिभिः संकीर्णते ॥

प्रवासानन्तरे संपूर्णा यथा,—

शापान्तो मे भुजगश्चयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मौलधित्वा ।

पञ्चादावां विरहशुणितं तं तमात्माभिलाषं

• निर्वक्षत्रावः परिणतशरञ्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

अत्रासुना विरहिवाकेप्रनापि निर्वक्षत्रावः इति भविष्यत्कालोपाधेः

प्रवेशानन्तरेऽप्यविरुध्यमानेन तं तमात्माभिलाषमित्यादिना तदानीन्त-

नभोग्यस्य संपूर्णत्वं वर्षप्रते ॥ कवणानन्तरे सङ्क्षो यथा,—

तीर्थे तांयव्यतिकरभवे जङ्गुकन्यासरयु-

र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

• पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥

अत्रोत्तरार्धेनेन्दमत्यजयो लोकांतरप्रतुप्रज्जोवनेन सम्भोगसङ्घिः प्रति

पाद्यते ॥ प्रथमानुरागानन्तरे सहार्थान्धयो यथा,—

• मुहपेच्छओ पई से सा वि छ पिअरूअदं सणुअंइआ ।

दो वि कअथा पुहविअ पुरिसमहिलं जिं मस्सन्ति ॥

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थ उत्तरार्धे राजत्यर्थः प्रथमानुरागे, सह सिंह-

भावेन सिंहस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ तत्रैव पञ्चादर्थान्धयो यथा,—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्त्रि दासः
 कीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
 अङ्गाय सा नियमजं क्लममुत्सर्ज
 क्लेशः फलेन हि पुन नवतां विधत्ते ॥

अत्र रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि पञ्चाङ्गावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि
 तथैवानुवर्तते ॥ अत्रैवानुरूपार्थान्वयो यथा,—

शशिनंमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
 जलनिधिमनुरूपं जङ्गु कन्यावतीर्णा ।
 इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पौराः
 श्रवणकट्ट वृपाणामेकवाक्यं विवत्रुः ॥

अत्र राजत्यर्थः प्रथमानुरागे स्त्रीपुंसयोरपप्रानुरूपेण सिद्धस्तदन-
 न्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ तत्रैवानुगतार्थान्वयो यथा,—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयाभितप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशयप्राम् ॥
 अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुगतार्थत्वेन सिद्धस्तथैवानुवर्तते । सोऽयं
 करुणसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपद्य उक्तः । भावसाधनपद्ये तु सर्वत्र सहायार्था-
 द्विविशिष्टा रति दीप्ति वानुरागशब्देनोच्यमाना तदनन्तरेऽपि
 समाससामर्थ्यादानुवर्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः ।
 प्रथमानुरागस्थानन्तर इति प्रथमानुरागानन्तर इति ॥ कात्र वृत्तिः,
 अजहत्स्यार्था । नक्षत्र नायकौ मिथः समागतावपि प्रथमानुरागमुत्सृजतः ।
 युक्तम् । पुन र्थद्वयत्स्यार्था परार्थाभिधानरूपा वृत्तिः स्यात्, अवश्यं
 च्यनेन परस्यार्थमभिदधता स्वार्थं उत्पद्यः । वाङ् युक्तम् । एवं हि दृश्यते
 लोके भिक्षुको यद् द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति सञ्जयायैव
 यतते । एवं तर्हि इयो द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । कस्या
 विभक्तेः, षष्ठ्याः । न षष्ठीसमर्थोऽनन्तरः । तर्हि प्रथमायाः, न प्रथमा-
 समर्थः प्रथमानुरागः सम्बन्धाधिक्यात् । अभिहितः सोऽर्थोऽत्वान्तर्भूतः

प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति सामर्थ्यं भविष्यति । मैवं । इह प्रथमानु-
रागानन्तरे द्रव्यस्वात्मसुदायाद्विभक्त्या उत्पत्तव्यम् । तेन चैकोऽर्थ-
पिण्डो षट्पिण्ड इवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोऽवयवार्थशक्त्या-
नुगृहीतः पृथगव्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिंश्च समुदायार्थे
एकैकं समवेतमतो विद्यमानायामप्रवयवसंख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्ति-
र्न भविष्यति ॥ मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा,—

न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता दूरस्मीर्षत्रानुबन्धात्
नापुत्रत्वृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभिर्जयायाः ।
मानस्थान्ते नयनसलिलैः चालितः शैलपुत्रा
पतुर् मूर्खौ नतियुजि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥

अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धा तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ अत्रैव मानं
प्रति प्रियत्वाभिमानान्वयो यथा,—

विहायैतन्मानव्यसनमनयोरुच्चकुचयो-
र्विधेयः प्रेयां ॥ यदि वयमनुस्रङ्गप्रवचसः ।
सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमिति निशमैरणयना
निवापान्मो दत्ते नयनसलिलैर्मानसुद्धदे ॥

अत्र मानं प्रति प्रियत्वाभिमानो मानानन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ अत्रैव
प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा,—

दूमन्ति जे सुद्धत्तं कुविअ दासव्व ते पसाअन्ति ।

ते च्छिअ महिलाण पिआ सेसा सामिच्चिअवरोआ ॥

अत्रास्यामपि प्रेमास्ति न वेत्ति जिज्ञासुः प्रियः प्रियां केलीगोत्रस्खलना-
दिना दुनोति । सा च प्रेमवत्यवश्यमस्मै कुप्यति स चोपलब्धप्रेमा
तद्दासंवदेनां प्रसादयति । अथैषात्मनि प्रेमणोऽस्तित्वमनुबुध्यते । सोऽयं
मानसिद्धोऽर्थस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ तत्रैव प्रेमप्रमाणार्थान्वयो यथा,—

सुरकुमुमेहि कलुसिअं जइ तेहिं चिअ पुणो पसाएमि तुमं ।

तो पेन्मस्स किसोअरि अवराहस्स अ ण मे कअं अनुअअं ॥

अत्र क्विप्पत्याः सुरकुसुममञ्जरी दत्ता मम तु सुरतकरेव प्रियसा प्रति-
पन्नस्तदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्यभामा स्वप्नेभाषं
प्रमिमीते । स चायमर्थो मानेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्या-
दनुवर्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव । का वृत्तिः, प्रथमा-
नुरागानन्तरमजहत्स्वार्थैव । युक्तं, तत्र विश्वम्भणादावपि प्रथमानुरा-
गस्य विद्यमानत्वात् । इह तु मननिवृत्तौ मानापगमादयो जायन्ते ।
अन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा, घृतघटस्तौषट इति निष-
क्तेऽपि घृते तैले वा अयं घृतघटः अयं तैलघटः इत्यन्वयात् पूर्व-
पदार्थो विशेषणं भवति । तत्र या च यावतौ वार्थमात्रा इहापि तन्मु-
ल्यमेव । तथा हि,

सकत्रगाह तं सुस्ना मित्राणणा पित्रद् पित्रत्रम विदुस्त्रं ।

त्योत्रं त्योत्रं रोसो महं व माषं सिषीमररं ॥

सकषायैरेव वाक्ये नार्थकं निस्तुदती शयनीयं गच्छेदिति मानशेषान्वयो
दृश्यते । प्रवासानन्तरे प्रिया न वसते इत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

वसने परिधूसरे वसाना नियमन्नामतनुः छतैकवैणिः ।

अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहम्बरं विभक्तिं ॥

अत्र दुष्मन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यद्वगतं तदनन्त-
रेऽप्यनुवर्तमानं प्रेम प्रकर्षाय भवति ॥ अत्रैव युवानः प्रियासन्निधौ
न वसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

समर्थये यन् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।

अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥

अत्र पुरुरवाः प्रवासान्मत्त उर्वशीबुद्ध्या लतादिकं यद्यदाससाद
तत्तदनेकशोऽन्यथा बभूव । तत्तत्संस्काराच्चायं यस्या लतारूपपरिवर्तनं
प्रतेप्रति सोऽयं भियासन्निधौ यूनामवासः प्रवासः संसिद्धस्तदनन्त-
रेऽप्यनुवर्तते । अत्रैवोत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

अथो दुक्करआरत्र पुणो वि तत्तिं करेसि गमणस्य ।

अञ्ज वि ष होषि सरला वेणी अ तरङ्गिणी विञ्जरा ॥

अत्र प्रवासोद्गतभ्रशोक्तकण्ठादिभिश्चित्तवासना प्रवासानन्तरेऽपि तस्या
बोपशास्यतीति वेणिकावर्णनादिना सूचयते । अत्रैव प्रमापयती-
त्यर्थस्यान्वयो यथा,—

त्वद्वियोगोद्गवे चण्डि मया तमसि मञ्जता ।

दिष्ट्या प्रतुप्रपलम्बासि चेतनेव गतासुना ॥

अत्रोर्वशैर्विहे पुरुरवा, उत्तरा कामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौ प्रोतेप्रव
प्रतुप्रञ्जीवितस्तदेवानुसन्धत्ते । सोऽयं प्रमापणार्थः प्रवासः सिद्धस्तदन-
न्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्त्तते । कः पुनरत्र समासः, पठ्योतत्पुरुष
एव । कात्र वृत्तिः, न तावदनुत्पृष्टस्वार्था, न हि प्रोष्यसमागतयोः प्रवास-
सम्बन्धोऽपि विद्यते । उत्पृष्टस्वार्था तदिह भवतु युक्तं पुन र्यदुत्पृष्टस्वार्था
नाम वृत्तिः स्यात् । वाढं युक्तं, एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि
प्रवर्त्तमानः स्वकर्मात्पृजति । तद्यथा, तच्चा राजकर्मणि प्रवर्त्तमान-
स्तच्चकर्मात्पृजति । नन्वेवं सति राजपुरुषमानयेतुप्रक्ते पुरुषमात्र-
स्थानयनं प्राप्नोति । नैष दोषः, उत्पृजन्मथासौ स्वार्थं नात्यन्तमुत्पृजति ।
यः परार्थविरोधी स्वार्थं तमेवोत्पृजति । तद्यथा, तच्चा राजकर्मणि
प्रवर्त्तमानस्तच्चकर्मात्पृजति, न तु चुम्बितस्मितविहसितकम्पनादौनि ।
न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम । तस्मान्नोत्पृच्छति । करुणान-
न्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावार्थान्वयार्थो यथा,—

जयन्ति जायास्त्रिदस्य शम्भोरम्भोधिमन्थने ।

मग्नास्तविषांस्वाददममूर्च्छामनोसुदः ॥

दाक्षायणप्रा हैमवतीत्वेन करुणानन्तरत्वम् । तत्र करुणदुःखेन मूर्च्छा-
दयः प्रादुरासन्, इह तु आनन्देन ते प्रादुर्भवन्ति ॥ तत्रैवोच्चारणा-
न्वयार्थो यथा,—

क्लास्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यद्ये हतः

क्लिष्टं यत्तपसा वपु र्येदपि च प्रोक्ता वदुच्छङ्गना ।

तत्त्वं प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दाक्षायन्नि चम्यता-

मितुप्रक्ता चरणाजयो विजयते तुष्यंश्चिवायः; शिवः ॥

अत्र कर्णावस्थायां प्रियापादाजयो लुण्ठता श्लोकेन यो विलापः कृतः
स इह प्रकर्षालापत्वेन परिणमति । अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थो
यथा,—अखण्डितं प्रेम लभस्व पतुप्रितुप्रचरते ताभिरमा स्म नन्ना-।

तया तु तस्यार्धशरीरलाभादूधःकृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥

अत्रैव, यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।

ततः प्रभृतेष्व विमुक्तसङ्गः पतिः धन्वूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥

इति कर्णावस्थायामतिस्नेहेनापरिग्रहत्वसाहसे यन्मनोऽवस्थापितं तदि-
हार्धशरीरप्रदानमहासाहसमेवावतिष्ठते ॥ तत्रैवाभ्यञ्जनान्वयार्थो यथा,—

भिन्ने सद्यः समाधावुपरमति परजप्रोतिषि स्पन्दसंज्ञं

संज्ञामापद्यमाने षड्दुमनसि मनागुन्निषत्स्विन्द्रियेषु ।

व्यापारे पारवश्यं विस्वर्जति मरुति ब्रह्मसब्रह्मचारी

वामार्धस्पर्शजन्मा जयति पुररिपोरन्तरानन्दपूरः ॥

अत्र यत्कर्णावस्थायां मनः श्लोकप्रकर्षणाभ्यक्तमासीत्तदिह प्रिया-
श्लेषजन्मना परमानन्देनाभ्यजयते । सोऽयं कर्णधर्मसमन्वयः तदन-
न्तरेऽपि समाससामर्थ्याद्भवति । कः पुनरत्र समाधः, षष्ठीतत्पुरुष
एव । का वृत्तिः, जहत्स्वार्था । न ह्यत्र कर्णार्थस्य गन्धोऽपि कथं
तर्हि अन्वयः । यथा, मल्लिकापुटचम्पकपुट इत्यत्र निगीर्णरूपि
सुमनःसु मल्लिकादि वासनावशाद्विशेषणं भवति :—अयं मल्लिकापुटोऽ-
यं चम्पकपुट इति । एवं निवृत्तेऽपि स्वार्थे वासनावशात्कण्ठोऽन-
न्तरस्य विशेषणं भवति । अस्तु वा प्रथमानुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव
वृत्तिः, नन्वेवं राजपुरुषमानयेतुप्रक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ।
नैष दोषः, वृत्तौ समर्थ्याधिकारः नियते, सामर्थ्ये च भेदः संसर्ग उन्मर्गः
उभयं वा । तत्र राज इतुप्रक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं, पुरुष इतुप्रक्ते सर्वः
स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानयेतुप्रक्ते राजा पुरुषं

निवर्तयत्यन्धेभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्धेभ्यः स्वेभ्यः ।
 एवमस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्तते कामं निवर्त-
 त्वम्, न जातु क्वचित् पुरुषमात्रसप्राणयनं भविष्यति । प्राक् प्रवृत्तेर-
 द्वातर्यस्य निवृत्तौ सामर्थ्यप्राभावावृत्तिरेव न स्यात्, वृत्तिनिमित्ता च
 निवृत्तिसहसाददोष इति । तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र यदा तावदव-
 द्यतपरायत्तवृत्तिरयं पुरुषो न स्वतन्त्रस्तदा स्वामिसंसर्गसंप्राप्तगतत्वात्
 स्वामिनिशेषज्ञानायोपादीयमानो राजशब्दः स्वाम्यन्तरेभ्यः पुरुषं
 व्यावर्तयति । सोऽयं स्वाम्यन्तरव्यवच्छेदो भेद उच्यते । यदा पुनरव-
 गतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धद्योतनाय राजशब्दः प्रयुज्यते,
 तदा विशेषसंसर्गश्चाभिसन्धायोपसर्जनस्य शब्दोपादानत्वादनव-
 काशो विशेषान्तरसंपात इत्यशब्दा स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरवसीयते ।
 यदा त्वर्थान्तरनिवृत्तिं स्वार्थसंसर्गश्चाभिसन्धायोपसर्जनप्रदानि
 प्रयुज्यन्ते, तदा शब्दार्थसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापेक्षार्या
 भेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यं भवति । यथा, नीलश्च तदुत्पलश्चेति
 नीलोत्पलं, प्रथमश्चासौ अनुरागश्चेति प्रथमानुराग इति । प्रथमानुरा-
 गानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा राज्ञो भृत्य इति । यतोऽ-
 नन्तर इत्युक्तेऽवष्टमभिदं कस्याप्यवधेरनन्तरोऽयं न स्वतन्त्र इति
 सर्वोऽवधिः प्रसक्तः । प्रथमानुरागस्येत्युक्ते सर्वः सम्बन्धो प्रसक्तः । इहे-
 दानीं प्रथमानुरागानन्तर इत्युक्ते प्रथमानुरागोऽनन्तरं निवर्तयत्य-
 न्धेभ्योऽवधिभ्यः । अनन्तरः, प्रथमानुरागं निवर्तयतप्रत्येभ्यः सम्ब-
 न्धिभ्यः । तत्र योऽसौ भेदस्तस्मात्सामर्थ्यं तन्निमित्ता च वृत्तिः । भेदनिमि-
 त्तायाश्च वृत्तौ सत्यां वृत्तप्रभिसुखस्य भेदमुपजनयप्रोपसर्जनस्य प्रथमा-
 नुरागस्यार्थो निवर्तते । यस्यापि प्रधानस्थानान्तरस्यावधिमन्धेन निव-
 र्तते सोऽप्यवधिमवच्छिनत्ति । एवमुभयतो व्यवच्छेदे निर्द्धारितेऽनन्तर-
 विशेषे समुदायार्थं चान्यस्मिन् प्रादुर्भवति । यदि प्रथमानुरागाद्यर्थो
 निवर्तते कामं निवर्तताम् । न जातुं क्वचिदवधिगन्मात्रस्य संप्रत्ययो

भविष्यति । ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां अहत्स्वार्थत्वं नोपपद्यते ॥
 तथा हि प्रथमानुरागानन्तरे इतुप्रक्ते कश्चिच्छब्दः 'अयते ।—प्रथमानु-
 रागेतप्रनन्तरेति च प्रतीयमानविभागः । अर्थोऽपि कश्चिद्वगस्यते
 कन्याविस्त्रम्भणादिरवधिमन्वञ्च । मानानन्तरे इतुप्रक्ते कश्चिच्छब्दभागो
 हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी—प्रथमानुरागेति हीयते, मन्व्ये-
 तुप्रपजायते, अनन्तर इत्यन्वयी । अर्थोऽपि कश्चित् हीयते, कश्चिदुप-
 जायते, कश्चिदन्वयी—कन्याविस्त्रम्भणादि हीयते, म्नागशैथिल्यादि-
 रपजायते, अवधिमन्तुमन्वयित्वेन मन्व्यामहे । यः शब्दभागो हीयते
 तस्यासावर्थः योऽर्थो हीयते, य उपजायते तस्यायमर्थः योऽर्थ उपजा-
 यते, योऽन्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयीति । मैवं । यतोऽनन्वयासिद्धा-
 भ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः सम्बन्धावधारणमन्वयांसिद्धौ चेन्नौ ।
 तथा हि, यत्र वृंहितं हीयते, ऋषितमुपजायते, रेणुचक्रमन्वयि, तत्र
 हस्तिनो हीयन्ते, अश्वो उपजायन्ते, पिपीलिका अन्वयिन्यः । न चैता-
 वता रेणुचक्रादिपिपीलिकाः कारणं भवन्ति । यत्र वा क्षीरं हीयते,
 दधुप्रपजायते, पात्रमन्वयि, तत्र माधुर्यं हीयते, अम्लतोपजायते,
 तृप्तिरन्वयिनी । न चैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यं भवति । अवष्टतं
 हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते ; यथा, लोके वधि-
 रोऽपि त्वक्षुष्मानालोकयति, सत्यपि श्रोत्रे उपहतचक्षुर्नालोक-
 यति रूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसन्निधाने रूपालोकनं
 चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य । यस्य केवलसत्र योऽर्थोऽवष्टतः
 पदार्थान्तरसन्निधानेऽपि तस्य सं एव । न हि रसनप्तसन्निधौ
 दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकं दर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिं प्रति सा-
 मर्थ्यं लभते । प्रथमानुरागशब्दस्य केवलस्योत्कण्ठादिषु भानशब्द-
 स्यैषाप्रियतादिष्वनन्तरशब्दस्य पुनरवधिमत्स्वेव सामर्थ्यमवष्टतम-
 तस्तेषां तावानेवार्थो भवति । यः पुनः पदयोरन्योन्योपश्लेषाद्विस्त्र-
 म्भणादिभिर्मानशैथिल्यादिभिर्वावधिमन्निशेषोऽन्यावधिकः प्रतीयते

वाक्यार्थः स भवतीति । यदि च यथानपेक्षितावयवार्था वृत्तश्रो-
 त्रियशक्यगोपादयः स्वसामर्थ्यप्रनियतमर्थमाचक्षते तथा संघाता
 एवैते । प्रथमानुरागानन्तरादयो राजपुरुषादयश्चानपेक्षितगवयवार्था
 यथाज्ञानमर्थप्रमर्थं निविशन्ते । ननु चाद्यपदेख्यपूर्वापरविभागा-
 भिन्नार्थाभिधायिनो वृत्तादयः, प्रतीयमानभागभेदानुयाताः सम्बन्धि-
 पदार्थोपहितभेदवृत्तप्रभिधायिनः पुनरिमे, तत् कथं प्रथमानुरागानन्त-
 रादयो वृत्तादिवद्वृद्धिबद्धा भवितुमर्हन्ति । तदस्तु । वृद्धिशब्दा
 यौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशतेऽभि-
 निविष्टबद्धेः प्रतिपादनोपाय एव । अथथाभिनिविष्टो ह्ययं क्रमेण तस्या-
 दयथान्विवर्तयितव्यः । ततोऽस्यप्रत्यभिज्ञायमानप्रकृतयः श्रोत्रिय-
 क्षत्रियादयो दर्शयन्ते । न ह्यत्र प्रकृतिरूपमवसीयते । यतः प्रकृत्यर्था-
 वच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ततोऽनवसीयमानावयवविभागा वृद्धयः
 काश्चिदुपन्यस्यन्ते यद्वात्यन्तसम्भवेऽयत्रार्थस्य यथा शक्यगोपाः,
 तैलपादिकाः, मण्डप इति । पुनः कदाचित् सन्निहितावयवार्था जाति-
 विशेषाभिधायिनः सप्तपर्णकृतमालादय उदाह्रियन्ते । यतः प्रपला-
 शोऽप्यनुद्भिन्नपलाशोऽपि च वनस्पतिः, सप्त पर्णान्यस्य पर्वणीति
 सप्तपर्ण इत्याख्यायते । तथा निष्कीर्णकुसुमस्तम्ब अनारम्भकलिकाजा-
 लोऽपि कृता मालानेनेति कृतमाल इत्यभिधीयते । अथ पञ्चाङ्गुल-
 मिवाश्वकर्ण इव पर्णमस्येत्तुप्रचरितार्थावयवा जातिवाचिन एव
 पञ्चाङ्गुलाश्वकर्णादयो वर्णयन्ते । तेषु हि पञ्चाङ्गुलादिष्वपदेशः प्रोङ्गि-
 द्यमानप्रवालमालमपि यावदनुवर्तते । ततः सन्निधीयमानेऽप्यना-
 श्रियमाणवृत्तिपदार्थाः लोहितशालिः गौररुरः इत्यादयो निगद्यन्ते
 तत्र हि सन्नपि वर्णविशेषः समुदायस्य जातिवचनत्वाच्छब्दार्थत्वेन
 नावसीयते । तदेवमयं शक्यजौह्वतवृत्तिपदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागा-
 नन्तरादिव राजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्यते त्याजयितुम् ।
 अतएव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्भोगादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपि

संसर्गः सन्निधीयत इति ॥ प्रकीर्णकेषु सृष्टयन्तीव्रतमटमीचन्द्रकः स
हि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरचर्चते यथा,—

अवसह्यिअजणो पइणा सलाहमाणेण एच्चिरं हंसिओ ।

चन्दो त्ति तस्स मुहदिस्सकुडुमं जातविलक्खी ॥

यस्रां यवस्स तरेष्ववला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा,—

बुलिआ गहवइधुआ दिस्सं व फलं जवेहिं सविसेसं ।

एहिं अणिवारिअसेवग्गेहणं चरउ च्छेत्तम्मि ॥ ६ ०

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तर्का यथा,—

कणपिट्ठधूसरत्थणि मज्जमअतंवच्छि कुवलआहरणे ।

कस्स कअ चूअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

यत्र स्त्रियो दोलामागन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा,—

अन्दोलणक वणोट्ठिआए दिट्ठे तुमम्मि मुद्धाए ।

आसन्धिज्जइ काओ करपेस्सण्णिञ्जला दोला ॥

एकमेव सुकुटुमनिर्भर शास्मलितृक्ष्णप्र अत्य सुनिमीलितकादिभिः खेलतां
क्रीडा एकशास्मली यथा,—

को एसो त्ति पलद्धं संवलिवलिअं पिअ परिक्खसइ ।

हलिअसुअ मुइवह्हेसेअजलोल्लेण हत्येण ॥

तयोदृश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवो यथा,—

गामतरुणीओ च्छिअअं हरन्ति पोढाण त्यणहरिस्सोओ ।

मअणसवम्मि कोउम्भकच्चुआहरणमेत्ताओ ॥

गन्धोदकपूर्णांबुधनाडीशृङ्गकादिभि र्यूनां प्रियजनाभिषेककर्द्दमेन क्रीडा
उदकक्षुडिका यथा,—

अहं धाविजणसङ्गमएण सअङ्गिअं पडिच्छन्ति ।

फण्णं ह्हे तरुणीओ गहवइसुअहस्स च्छिक्खिस्सं ॥

यत्नोत्तमस्त्रियः पदाभिघातेनाशोकं त्रिकाश्य तत् कुसुममवतंसयन्ति सा
अशोकोत्तंसिका यथा,—

उत्तंसिज्जण दोहलविअसिआसोअमिन्दुवअणए ।

विरहिणो णिप्फलकंकेल्लिकरणसहो समुपुसिओ ॥

यत्नानाभिश्चूतमञ्जयोऽवबजप्रानङ्गाय बालरागत्वेनैव दायं दाय-
मवतंस्रन्ते सा चूतभञ्जिका यथा,—

• रद्दअम्बिताण सोहद्द रद्दजोग्गं कामिणीण च्छणणेवच्छं ।

कम्भे जाव ण रज्जइ कवोलघोणन्तपल्लवसहआरं ॥

यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन वकुलं विकाश्च तत्पुष्पाणप्रवचि-
न्वन्ति सा पुष्पावरायिका यथा,—

पीणत्यणए सुकेसरदोहलदाणुम्भुहीअ णिवलन्तो ।

तुङ्गसिहरग्गपडणस्स जंफलं तं तए पत्तं ॥

यत्र कस्तं प्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशुदिनवलताभिः प्रियो जनो
हन्यते सा चूलतिका यथा,—

• णवलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं मरुद्द देअरो दाउं ।

• रोमञ्चदण्डगाद्द तहिं तहिं दीसद्द वरुए ॥

अज्ञात्मानुनयन्ती भूतमाटका यथा,—

• विहलद्द से णेवच्छं पम्माअद्द मण्डणं गर्दे खलद्द ।

भूअच्छणंणच्चपान्मि सुहअ माणं पुलोएसु ॥

वर्षासु कदम्बनौपहारिद्रकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्हिधा बलं विभजत्र का-
मिनीनां क्रीडा कदम्बयुद्धानि यथा,—

सहिआहि पिअविसज्जिअकलखरअभरिअणिब्भरुच्छूओ ।

दीसद्द कलव्यथवआघत्यणहरो हलिअसोण्हाए ॥

प्रथमवर्षणप्ररुद्धनवतणाङ्कुरासु स्थलीषु शाहलमभ्यर्चत्र भुक्तपीतामां
कृत्विमविवाहादिक्रीडा नवपत्रिका । तत्र च वरणविधानादौ तेषामेवं-
मेवंविधाः परिहासा भवन्ति यथा,—

• ती कुणह कालहरणं तुवरं तन्मि विवरे विवाहस्स ।

जा वंपडुणहवआद्द हान्ति कुमारीअ अङ्गाद्द ॥

अभिनवविशङ्क, रोद्भेदाभिरामसरः सम्प्रञ्चितप्र कामिमिदुनानां क्रीडा
विसखादिका यथा,—

गेणहन्ति पित्रमा पित्रमाणवत्रणाहि विसलत्रङ्गाहिं ।

हित्रत्राङ्गं वि कुसुमाउहवाणकत्राणेत्रङ्गाङ्गं ॥

शक्रोत्सवदिवसः शक्रार्चा यथा,—

'सञ्चं चित्र कट्टमत्रो सुरणाहो जेण हलित्रघीत्राए ।

इत्येहिं कमलदलकोमलेहिं कित्तो ण पल्लवित्रो ॥

आश्विने पौर्णमासी कौमुदी यथा,—

अह तद् महत्यदिस्स कह वि खलन्तमन्तजणमच्छे ।

तिस्सा त्यणेषु जात्रो विलेवणं कोसुईवासो ॥

दीपोत्सवो यक्षरात्रि यथा,—

अस्सो वि हि होन्ति क्खणणं उणो दीअलिआ सरिच्छोदे ।

जत्य जहिक्कं गमद्द पिअवसदी दीअवमिसेण ॥

शमिधान्यशूकधान्यानामाद्गीणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभ्युपखादिका
यथा,—अणग्निणा कगो मे दहो त्ति पुणो पुणो च्चित्र कहेद्द ।

हालिकसुआमलिअच्छु सदोहसा पामरजुवाणो ॥

प्रथमत एवेक्षुभक्षणं नवेक्षुभक्षिका यथा,—

दिअरस्स सरअमउअं सुमइलेण देद्द इत्येण ।

पढमं हिअअं वल्लआ पवट्ठा गण्डं सदन्तवणं ॥

श्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा यथा,—

पिसुणे न्ति कामिणीं जललुंक्काद्दआवजहहासुहेहिं ।

कण्ठइअकवोला पपफुल्लणिञ्चलच्छीद्द वअणाद्दं ॥

नाथादिदर्शनं प्रेक्षा यथा,—

णच्चिहिद्द एटो पेच्छिहिद्द जेष पओभोद्दओ नायकस्स ।

विदूसिहिद्द जररक्कविहउणअरीगहवरधुआण पवच्चिहिद्दं ॥

आलिङ्गनादिच्छा दुरोदरादिक्रीडा दूरतानि यथा,—

आश्लेषे प्रथमं क्रमेण विजिते दृष्टाधरस्यार्पणे
केलौद्रुतविधौ पणं प्रियतमे कान्ता पुनः पृच्छति ।

सान्तर्हसनिरुद्धसम्भृतरसोज्जेदस्फुरद् दन्तया
• लक्ष्मीं सारिविसारणाय निहितः स्वदाम्बु गर्भः करः ॥

• रांगोद्दीपनाय माध्वीकादिसेवा मधुपानं यथा,—

थोआरुद्धमङ्गमआ खणपल्हदा वरुहदिशु ह्लावा ।

हसिजीण संठक्ज्जिद् पिण्ण संभरिअलज्जिआ कावि पिआ ॥

• प्रेमप्रकारेषु विप्रियादिभिरप्यविनाशनीयो नित्यो यथा,—

दिट्ठा कुविआणुणआ पिआ सहस्सजणपेत्तणम्मि विसच्चिआ ।

जस्स णिसस्साइ उरे सिरीए पेम्मेण लज्जअइओ अप्पाणो ॥ -

• तपश्चरणादिजन्मा नैसिन्निको यथा,—

दूयेष सा कर्तुं मबन्धरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

• अवाप्यते वा कथमन्यथा ह्यं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥

• अनिर्धारितविशेषः सामान्यो यथा,—

कुविआ अ पसस्साओ ओणासुहीओ विसमाणीओ ।

जह गहिआ तह च्छिअअं धारेति अणिव्वंअं बाला ॥

• निर्धारितविशेषप्रकारो विशेषवान् यथा,—

ण वि तह अणालवन्ती च्छिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं ।

• जह दूरे वि अभिअगरुअरोसमज्जअथभणिएइ ॥

• इङ्गितादिभिरप्यनवगस्यः प्रच्छन्नो यथा,—

• दिअहे दिअहे रूसइ सङ्गेअअभङ्गवड्दिआसङ्गा ।

आवणडु रोवणसुही कलमेण समं कलमगोवी ॥

• संख्यादिभिरवगतः प्रकाशो यथा,—

जइ होसि ण तस्स पि प्रा ता दिअहं, णींसहेहि अङ्गेहि ।

• ण वस्सअ पीअपेजसमओ पाडिअ किं सुअसि ॥

• कारणोपाधिकः कृत्विमो यथा,—

अदंसणेण पुत्तञ्च सुट्ठु विण्हाणु वन्धगहिआइं ।

हत्थउडपाणिआइ वि कालेण गल्लन्ति पेम्माइं ॥

कारणनिरपेक्षोऽकृत्विमो यथा,—

जह जह जरापरिणओ होइ पईडु गाओ विरुवोवि ।

कुलपालिआए तह तह अहिआअरं वल्लहो होइ ॥

जन्मान्तरसंस्कारजनितः सुहजो यथा,—

आणिअपुलओत्तभेओ सवत्तिपणअपरिधूसरम्मि वि गरुए ।

पिअहंसणे पवड्टइ मणुड्डाणे वि रुप्पिणीअ पहरिसो ॥

उपचारापेक्षप्रकर्ष आहरयो यथा,—

धरिणीअ कइअअं वल्लं पिअअभे कुशन्तम्मि ।

अकअत्याइं वि जाआइं गत्तिसिद्धिलिआइं अज्जाइं ॥

सौदनजो यथा,—

तं वसुहकआहोआ जह जह अणआ किलेति कुसरीणं ।

तह तह लद्धावासो व वन्नाहो हिआअमाविसइ ॥

उपचारानपेक्षो विस्मजो यथा,—

ण वि तह च्छेअरआइं हरन्ति पुणरुत्तराअरमिआइं ।

जह जय व तय व जह व तह व सव्भावरमिआइं ॥

प्रेमगुष्टिं चक्षुःप्रीति र्थया,—

उत्पन्ति देवयजनाद् ब्रह्मवादी वृषः पिता ।

सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरसत्राः स्नेहं करोति मे ॥

मनःसङ्गो यथा,—

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मथ्यममुत्पतन्ती ।

सुरङ्गना कर्षति खण्डितायात् सूत्रं ऋणालादिव राजहंसी ॥

सङ्कल्पोत्पत्ति र्थया,—

तं पुलइआ पि पेच्छइ तं विअ पिअआइ तीअ गेण्हइ गोप्तं ।

धइअं तस्मा मअणे अखं पि विचितं अस्सिसच्चिअहिअए ॥

प्रलापो यथा,—अममममममममममेहररमणीमुहृतिज्ज चन्द दे च्छिवसु ॥

क्वित्तो जे जहि पिअममो ममं पि तेहि विअ करेहिं ॥

जागरो यथा,—तह विरहज्जागरिओ सिविणे वि स देइ दंसणंसुहाइ ।

वाहेण जहा लोअणविलोअणं पि से वि हउं ॥

कांशं यथा,—आइ कोवणा वि सा सुरूआ विआ गअवईए सोहणाए ।

पाअपड़णोणआए दोसु विगलिएसु वलएसु ॥

अरति विषयान्तरे यथा,—

असंमतो वि समप्यइ अपरिगाहिअलज्जओ परगुणालावो ।

तस्म पिआपड़िवड्डा ण समप्यइ रइसुहासमत्ता वि कडा ॥

लज्जाविमर्जनं यथा,-

अगणिअसेसजुआणो वृलअवोली ण लोअमज्जाआ ।

अह सा भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कएण ॥

व्याधि र्थया,—असाहणतीरइ च्चिअ परिवड्ढं तुङ्गागरुअसंलावं ।

मरणविणोएण विणा ण विरमावेउ विरहदुक्खं ।

उन्मादो यथा,—अवलम्बह मांसं करुणरसगाहलङ्किआ परिव्भमइ ।

अत्यङ्गज्जिअउत्तन्तहित्यहिअआ पहिअजाआ ॥

मूर्च्छा यथा,—जं मुच्छिआणं असुओ कलम्बगन्धे ण तं गुणो पड़िअं ।

इअ रहगज्जिअदुसहो जीएण विणा ण वोलिन्तो ॥

मरणं यथा,—अज्जं पि ताव एक्कं मासं धारे ह पिअसहिं कअन्तिं ।

पहि ऊण तस्मिं गुए ऊइ ण मरिस्सं ण रोइस्सं ॥

ता इमा विप्रलम्भजन्मानो दादशापि प्रेमपुष्टिभूमयः सम्भोगेषु स्वातुरूप-
पामेव प्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति । नायकेषु कथाव्यापी नायको
यथा,—गुरोः शासनमतेप्रतुं न शयाक स राधवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्थभारेऽप्यविल्लवः ॥

प्रतिनायको यथा,—जेतारं लोकपालानां स्वमुखै रञ्जितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥

उपनायको यथा,—स हत्वा बालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥

अनुनायको यथा,—स भारतसुतानौतमहौषधिहृतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥

कथाव्यापिनी नायिका यथा,—

तीर्ण सविसेसद्रूमिअसवन्तिहिअआइ णिव्वरणन्तसिणेतं ।

पिअ गरूइआइ णिमिअं सोहाग्गुणाण अग्गभूमिअपअं ॥

प्रतिनायिका यथा,—

जंतिअस कुसमदासं हरिणा णिमिअहिअसुरहिगन्वामोअं ।

अप्यण इअं पि दूमिअ पणइ पि हिअएण वपिणीअ विइअं ॥

उपनायिका यथा—

देवीस्त्रीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानसप्र मे

तज्जोलग्रहणादियं सुवदना यायात् कथं न व्यथाम् ॥

इयं यन्त्रणया कथं कथमपि क्षीणा निशा जाग्रतो

दाक्षिणप्रोपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥

अनुनायिका यथा.—

स्वाधप्रानां गुणिनां धुरि स्थितवति अष्टान्ववाये त्वयि

प्राथ्यलव्यसने महौयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।

तेनेयं मंदयन्तिकाद्य भवतः प्रीतैत्र भवत्प्रेयसे

मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिस्तृहजप्रते ॥

आभासेषु नायकाभासो यथा,—

कहं ण हिज्जउ मच्चो इमीअ कन्दोइदलसरिच्छेहि ।

अच्छीहि जो ण दीसइ घणत्थणहरवद्धपसरेहिं ॥

नायिकाभासो यथा,—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥

उभयाभासो यथा,—

अवजङ्घिन्न पुष्वदिसे समञ्जं जोण्हाए सेविअपअंसं सुहे ।

• माइ ण भिज्जउ अरणी वरदिसाइ तपच्छिअन्नि मिअङ्गे ॥

तियैगाभासो यथा,—

• औरन्तपङ्कअमुहिं वमूहणदिअं व सलिलअणणिसखं ।

अस्सिअइ तीरणलिण्णिवाआइ गमेइ सहचरि वक्काओ ॥ •

नायकेषु सर्वगुणसम्पद्योगाद्भुक्तमः स. यथा,—

रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणै र्थातः प्रसिद्धिं परा-
मस्त्रङ्गायविपर्ययाद् यदि पगं देवो न जानाति तम् ।
वन्द्यैवैष यथांसि गायति मरुद् यस्यैकवाणाहृति-
अणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वैः सप्तभिः ॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमो यथा,—

• किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामच्चौहिणीनां फलं
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि ।
जीवद्गाढशतस्र मे भुजबलच्छायां सुखामाश्रिता
त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगात् कनिष्ठो यथा,—

एकस्मिन् शयने मया मयमुतामालिङ्गत्र निद्राशया-
मुन्निद्रं शयितेन मच्चरणयोः संवाहनव्यापृता ।

पादाग्रेषु तिलोत्तमास्तनतटे सस्नेहमापौडिता

• हर्षादेव समर्पितानि पुलकान्वद्यापि नो मुञ्चति ॥

सत्वप्रधानः सात्विको यथा,—

• शक्त्या वक्षसि मग्नया सह मया मूढे स्रवङ्गाधिपे
निद्राणेषु च विद्रवत्य, कपिषु प्राप्तावकाशि हिषि ।

• माभैष्टेति निरन्धतः कपिभयं तस्योद्गतभ्रूस्थिते •

र्मर्मच्छेदविसंघ, लाक्षरजडा वाचस्वया न श्रुताः ॥

रजःप्रधानो राजसो यथा,—सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्ग-
मकातपत्रपवनेन तथा प्रभुत्वम् ।

असत्राः सखे चरणयोरधिगम्य सम्यग्
आञ्जाकरत्वमहमद्य यथा कृतार्थः ॥

तमःप्रधानस्नामसो यथा,—

तपो वा शस्त्रं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः
स दर्पादुद्दामद्विषमसहमानः कलयतु ।
अरामां निःसौरध्वजदशरथैकृत्य वसुधा-
मदृप्ततत्कल्पामग्निं परप्रुरामः शमयति ॥

अनेकजानिः साधारणो यथा,—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेखरमुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
दूर्प्रते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्विवाः स्थितं नाङ्किताः ॥

अनन्यजानिःसाधारणो यथा,—

आ विवाहसमयाङ्गहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यथा रामबाङ्गरूपधानमेष ते ॥

अहङ्कारप्रधानो धीरोद्धतो यथा,—

चक्रं वा भुवुहा कृतान्तगृहिणां दत्ताग्रपञ्चाङ्गलं
वज्रं भूधरपद्मशोणितसुरापानोन्मदं वा वषा ।
शूलञ्चासुररक्तविन्दुनिचितं गृह्णातु शूलायुधो
ष्टदुग्रन्महं निहन्मि समरे कश्चित् परित्वायताम् ॥

रतुरपचारप्रधानः धीरललितो यथा,—

आधातुं विनयं निरागसि नरे कुप्यन्तु नामेश्वरा-
स्तेन स्वाशयश्रुद्धिरेव सुकरा प्रायः प्रभूणां पुरः ।

मित्प्रामानिनि मन्यसे यदि तदा नितं मनोवर्तिनी

धाता तामरसाङ्गि चित्तफलके का वा त्वदन्या मया ॥

उपशमप्रधानां धीरप्रशान्तां यथा,—

• कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी

• भुजत्रलमलं स्तीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

• प्रकृतिसुभगा ह्यन्ते भावा मदस्य च हेतवो
व्रजति पुरुषो धैरुन्मादं त एव नवाङ्कशाः ॥

विश्वधैरकर्मा धीरोदात्तः स यथा,—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तदुप्रतिसुषि

स्वरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्तु कमलम् ।

सुहृद्गणः पश्यन् शृणुन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटग्रन्थिं द्रुद्यति रघूणां परिन्दुः ॥

धैतवप्रधानः शृणो यथा,—

• हृद्रेकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकसत्रा नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोस्त्रसन्मानसा-

मन्तहीसलसत्ककपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुञ्चति ॥

कृतापराधोऽप्यविलक्षी शृणो यथा,—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः स परुषैः

सहस्रं निर्द्वैतः पदनिपतितः पाष्णिहृतिभिः ।

कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेत्ति श्रुकुटय-

• स्तथापि क्षिभ्यन् मां क्षणमपि न शृणो विरमति ॥

हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलो यथा,—

• संस्र मानमनिमित्तकोपने सन्ध्रया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसभटन्तिमात्मनः ॥

श्रौपरोधिकप्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा,—

अनेन कल्याणि शृणालकोमलं व्रतेन गात्रं श्वपयसप्रकारणम् ।

प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्पुः कः किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ।
नायिकागुणेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमा यथा,—

‘हसिआइ’ समंसलकोमलाइ’ वीसम्भकोमलं वअणं ।

सव्भावकोरेमच्छुलाइअं वणमिमो सुमहिलाणं ॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मथ्यमा यथा,—

णिअदइअदंसणुकिखत्त पहिअअणेण वच्चसुपहेण ।

गहवइवह्हाइ दुसुद्धिवाउदाहअपइहग्गामो ॥

अर्हगुणसम्पद्योगादधमा यथा,—

त किं खण विरज्जसि तं किरउ व हससि अलमहिलाओ ।

एहेहि वारवालिइअं सूमइमलं समुप्पिसिओ ॥

वयःकौशलाभ्यामसम्पूर्णाः सुग्धा यथा,—

सहिआहिं भस्समाणा त्यणए लग्गकुसुम्भपुप्पुति ।

मुह्ववह्हाइ हसिज्जइ पप फोडन्ती णहवआइ ॥

वयसा परिपूर्णा मध्यमा यथा,—

पडिवक्खमत्तउजेला वसउ दे अणङ्गअकुम्भपुरि ।

ससअहिअअधरिए कीस त्यणन्ती त्यणे वहसि ॥

वयःकौशलाभ्यां सम्पूर्णा प्रगल्भा यथा,—

खिस्सस्स वचेइरपइणो गिह्हावरणहरमिअस्स ।

ओल्लं गलन्त उप्फण्हाणसुअंधचिउरभारं ॥

पलायनेऽपमाना धीरा यथा,—

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं ।

अह दूरे वि अभिअगह्हाअरोसमज्जत्यभणिएहिं ॥

अपलायनेऽपमानाऽधीरा यथा,—

अवलम्बिअमाधपरम्भुहीअ तए तस्स माणिणि पिअस्स ।

पुट्ठिपुलगामो तुह कहेइ समुहट्ठिअं हिअअं ॥

आत्मीया स्वा यथा,—

वरिणीए मन्हाणसुकम्मलग्गमसिमइलेण हत्ये ण ।

किन्तं सुहं हसिज्जइ चन्दावत्यं गहपइणा ॥

परकीयान्धदीया यथा,—

वइविवरणिग्गअदलोए रणो साहइ व्य तरुणाणं ।

एत्य घरे हलिअवह्ण एहहमेत्तत्यणी वसइ ॥

पाणिगृहीता ऊढा यथा,—

अलङ्कणदुल्लिआए अज्ज अणज्जं कअं णववह्णए ।

आभामिघरे एआइणिविस्सित्तो पई बहो ॥

अनूढा कुमारी यथा,—

कम्म कए वज्जपुसफलेकतरुणो तुइ णिसम्मिहिइ ।

यंणपरिणाहे वम्भहणिहाणकलंसे व्य पारोहे ॥

प्रथमोढा जेप्रष्ठा यथा,—

उपणअं पणअं पढमपिआए रक्खिउकामो वि मधुरमधुरेहिं ।

अहोआवरो वि ण लिज्जइ अहिणववह्णआ विलासेहिं ॥

पञ्चादूढा कनीयसी यथा,—

उडन्त महारम्भत्यणए इट्ठेण सुद्धवह्णआए ।

ओसिणकवोल्हाए णीससिअं पढमघरिणीए ॥

अहङ्कारहिं बद्धता यथा,—

असमहिलापसङ्गं देदेककरेसु अमूह दइअस्स ।

पुरिसा एकतरस्स ण ज्ज दोसगुणे वि अणिन्ति ॥

गूढमानद्विबुदात्ता यथा,—

जाणइ जाणावेउं अणुणअविज्जरीअमाणपरिसेसं ।

रइविकमम्मि विणआवलम्बणं सच्चिअ कुणन्ती ॥

निर्विस्समाना शान्ता यथा,—

जइ आ पिओ ण दीसइ भणह हलां कम्म कीरण माणो ।

अह दिइम्मि वि माणो ता तंस्स पिअत्तणं कन्तो ॥

स्वाधनीयमाना ललिता यथा,—

हसिएहि उज्ज्वलम्भा अञ्छ वञ्चारेहि हसिञ्चव्वाद् ।

अस्त्रद् भण्डणाद् एसो मग्गो समहिलाणं ॥

अनियतानेकोपभोग्या सामान्या यथा,—

कडएक्कधूमघारे अद्भुत्तणमाग्गणो समप्पिहिद्द ।

सुहकमलचुम्बणलेहलम्भि पासत्थिए दिअरे ॥

पत्यन्तरं प्राप्ता पुनर्भू यथा,—

मयेन निर्मितां लंकां लब्ध्वा मन्दोदरीमपि ।

विममत्त दिशातीव लक्ष्मीमिव विभौषणः ॥

आलच्छन्दा स्वैरिणी यथा,—

तह सा जाणद् जारालोए पच्छसामविण्णञ्चं कारं ।

जह पढमं चिअ लिक्खद्द मच्चं चरित्तवतीण ॥

कलाचतुःषष्टिविद् गणिका यथा,—

सच्छन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगरअवम्महविलासं ।

सुविअट्ठवेसवाणिआरमिअंको वस्सिउं तरद्द ॥

रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवा यथा,—

अयमेव दक्ष्यमानस्त्वरनिर्गतधूमवर्तिकाफारः ।

चिक्करभरस्तव सुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥

कुट्टमितादीनं कर्त्री विलासिनी यथा,—

सामस्सुन्दराणं विबभममावहद्द अविण्णोञ्चेअ ।

धूमच्चिअपज्जलिआ ण वज्जमओ सुरहिदारण ॥

यथोक्तलक्षणासु खण्डिता यथा,—

यञ्चसागअण रताअवत्तंतद्द लोअलोअणणन्द ।

अस्सत्थरव विअ सव्वरिणहभूसणवद्द णमो दे ॥

कलहान्तरिता यथा,—

अह सो विलक्खहिअओ मए अहव्वाद्दअगणिअप्पणओ ।

परवज्जणञ्चिरीहिं तुम्हेहिं उवेक्खिओ जे तो ॥

विप्रलम्बा यथा,—

• अह सा तहिं तहिं विअ वाणीरवणम्मि चुक्कसङ्केआ ।

• तुह दंसणं विमगाइ पब्भट्टणिहाणठाणाव्व ॥.

वासकसज्जा यथा,

एहिइ पिओ त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढंमच्चं ।

सेसं सत्तावपरव्वसाए वरिसं व वोलीणं ॥

स्वाधीनपतिका यथा,—

सालोए च्चिअ सूरुए घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।

णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥

अभिसारिका यथा,—

रस्सिहि सितस्सणसंमारं सूरुसु तरुणि वट्टउ मिअङ्को ।

• उलेदुद्धम्मि वहचन्दिआए को पेच्छइ मुहं ते ॥

ओपितभर्तृका यथा,—

• गिम्हे दवाग्गमसिमलिआइ दौसन्ति विष्कसिहराइ ।

• आसउपउत्थपइएण होन्ति णवपाउसव्भाइ ॥

विरहोत्कण्ठिता यथा,—

अस्मिन् वर्षमहे न वर्तत इदं यत् कामदेवोत्सवे

स्थेयं पुत्रि निरन्तरा तदधुना किञ्चिन्मुखे दीयताम् ।

इतुप्रक्ते जरतीजनेन कथमप्यध्वन्यबध्वा ततः

पर्यस्तेऽहनि कल्पितश्च कवचो धीतश्च धारास्वभिः ॥

हीनपात्रेषु प्रकारो यथा,—

पेलिञ्जले लम्बदशाकलात्रं पावालत्रं श्रुत्तशदेहि क्वत्तं ।

मंग्रञ्च खाडुं तुह तुट्टि काडुं चुकुच्चु कुच्चु कुच्चु कुच्चु कुच्चु ॥

ललको यथा,—

कम्बलवाणिएकत्ति कुट्टं मलदन्तिधिद्धि लुद्धिए मइवेआलसिलभिं ।

सोवरि जगिरि क्व तुमं सच्चि खरा

विदुपपुफुलिण लोको सि ण आगसि ॥

अमात्यादिवासनार्हः पाषण्डादिर्वा पीठमर्दः । तयोरमातेषु गाल्य-
वान् यथा,—हा वत्साः खग्दूषणत्रिगिरसो बध्याः स्थ पापस्य मे

हा हा वत्स विशीषण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः ।

हा महत्सुत वत्स रावण महत् पश्यामि ते सङ्घटं

वत्से कैकसि हा हतासि न चिरं त्वीन् पुत्रकान् द्रुघ्नसि ॥

पाषण्डेषु भैरवानन्दो यथा,—

दंसेमि तं पि दसिणं वदुहावर्द्धेणं यव्भेमि तस्य वि रदस्य गर्दणच्छे ।

आणेमि जक्खसुरसिद्धगणं गणाओ

तं णत्थि भूमिवतए महजं ण सज्जं ॥

वैहासिकः कौडिनको विश्वास्थ्यश्च विदूषकः ॥ १७० क ॥

यथा,—फुल्लकारं कलमकूरसमं वहन्ति

जे सिन्दुवारविड्या महवसुहा दे ।

जे गालितस्य महिसौदहिणो सरिच्छा

रूचन्ति मुद्धविअद्वल्लपस्त्रणपुञ्जा ॥

मान्यः कलत्रवान् भुक्तविभवो गुणवान् विटः ॥ १७० ॥

स यथा,—शकार किं प्रार्थनया प्रावारेणामिषेण वा ।

अकार्यवर्जं मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥

धात्रे यकादिश्रेटो यथा,—

चन्द्रापीडोऽथ सञ्जातपीडः कादम्बरीं प्रति ।

प्राहिणोत् स्रस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥

पताकासु,—

स्वात्मोपयोगिभ्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी ।

पताकेत्यापताकेति प्रकरोति प्रकीर्त्तते ॥ १७१ ॥

तासु पताका इन्मान् यथा,—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयस्य भुवनानि च ॥

आपताकामकथौ मारीचजटासुषौ यथा,—

रक्षसा ऋगरूपेण वञ्चयित्वा स राषवौ ।

जहारं सीतां पक्षीन्द्रप्रयासस्रणविभ्रितः ॥

सहजा पूर्वजागन्तुः सखीहृद्विबिभोचरते ॥ १७२ क ॥

तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥

कामन्दक्यादिः पूर्वजा यथा,—

तथा विनयनम्नापि यथा मालंतुत्रपायतः ।

नीता कतिपयाहोभिः सखी विश्वम्भसेव्यताम् ॥

त्रिजटादिरागन्तु र्यथा,—

जाण्डू सिणेहभणिञ्चं मा रभ्रणिचरिन्ति जुचच्छसु वभ्रणं ।

उज्जाणन्मि वणन्मि अ जं सुरहिं तं लभ्राण धेप्यद् कुसुमं ॥

नायकगुणेषु महाकुलीनत्वं पुंसो यथा,—

वासिष्ठैः सुलतोद्भवोऽध्वरशतैरस्रप्रग्निकुरण्डोद्भवः

भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाञ्च भुवः ।

अद्याप्यङ्गुतर्धगङ्गदगिगो गायन्ति यस्योद्गतं ।

विश्वामित्रजयोजितस्य भुजयो विस्फूर्जितं गुर्जराः ॥

श्रीदार्यं यथा,—

दिष्ट्यातङ्गघटाविभक्तचतुरा घाटा मही साधते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादाविरभूत्कथाङ्ग, तमिदं यत्नैव चास्तं गतम् ॥

महाभाग्यं यथा,—

दोर्निष्पे षविशीर्णवज्रशकलप्रतुप्रग्रहृद्धवण-
ग्रयुप्रङ्गासिनि भग्नमोघमघवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
भर्तु, नन्दनदेवताविरचितस्त्रग्दान्नि भूमेः सुता
वीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्बीरस्य विश्राम्यतु ॥

कृतज्ञता यथा,—

कृतो च कुपितैर्वाप्याम्भोभिः सदैव्यविलोक्तितैः
वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथा त्वया ।
नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवन्तीं विना
कठिनहृदयो जीवतेप्रव प्रिये स तव प्रियः ॥

रूपसम्पद् यथा,—

वृत्रहोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं चातो धर्म इवाश्रितः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः अयन्निव ।
रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गम्भीरमनोहरं वपुः ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

कोऽयं भामिनि भूषणं कितव ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
कूर्पास्रान्तरितः प्रिये विनिमयः पश्यापरं कास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौ हृद्गन् नृडान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जतेन्द्र, रवतात् द्रुते हसन् वो हरः ॥

शीलसम्पद् यथा,—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
इहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।

यदा लोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः

कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥

आनिता यथा,—

: यदात्य कामं भवता स याचप्रतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।

• कथं प्रसञ्चाहरणैषिणां प्रियाः परानुद्वृत्तत्रा मलिनीकृताः श्रियः ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

ख्यात्रा एव वयं जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते

संयत्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान् ।

शस्त्रै रव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयं तेषु चेत्

प्राञ्जस्ते ननु सन्ति तेऽपि गिरयो यैर्वा नराः शस्त्रिणः ॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

ततः कैरपुत्रकैः परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः

• पुराणैरातङ्गम्बपितृहृदयेन क्षितिभृता ।

विना वाचं नैतत् क्षपयति निधायाननमधः

पतद्वाष्पाम्भोभिर्निखिलमिव दत्तं प्रतिवचः ॥

नायिकागुणेषु स्त्रिया मन्हाकुलीनता यथा,—

मानुषीभ्यः कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलं जप्रोतिशदेति वसुधातलात् ॥

श्रीदार्यं यथा,—

भ्रूभेदे सहसोङ्गतेऽपि वदनं नीतं परां नञ्चिता-

• मीषन् मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।

अन्तर्वाष्यजङ्गीकृतं प्रभृतया चक्षुर्न विस्कारितं

• वोपश्च प्रकटीकृतो दयितया सुक्तश्च न प्रत्ययः ॥

मन्हाभाग्यं यथा,—

• तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।

समादिदेशैकबधूं भवित्नीं प्रेम्णा शरीराईक्षरां हरस्य ॥

कृतज्ञता यथा,—

पुरिसंसरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कत्रं पिसाअरववूणा ।
कह आचिन्तिअं महिलासरिसं ण संपडइ मे मरणं ॥

रूपसम्पद् यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उंपमानस्यापि सखे प्रतुप्रमानं वपुस्तसराः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

उन्मीलितं तूलिकथेव चित्तं सूर्यांशुभि भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तसराश्चतुरश्रशोभि वपु विभक्तं नवयौवनेन ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

एकत्रासनसङ्गतिः परिहृता प्रतुप्रज्ञमाद् दूरत-
स्ताम्ब लानयनच्छलेन रभसाश्चे षोऽपि संविन्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रतुप्रकारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

शीलसम्पद् यथा,—

चतुरधरिणी पिअदंसणा अ वाला पउत्थवइआ अ ।
असरसअज्जिआ उग्गआ अ णउ खखिअं सीलं ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिलेव रात्रौ थं थं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरन्द्रमागोट्टे इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

मानिता यथा,—

शैलात्मजाऽपि पितृरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यथं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथञ्चित् ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

अलं विवादिन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्रं भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमौघते ॥

पाकभक्तिषु आदावस्वादु अन्ते स्वादु ऋहीकापाकं यथा,—

प्राक्कामं दहता कृतः परिभवो येनाथ संध्रानतः

सेर्षत्रा वोऽवतु चण्डिका चरणयोस्तं पातयन्ती पतिम् ।

कुर्वन्त्यभ्यधिकं कृते प्रतिष्ठतं मुक्तेन मौलौ मुञ्ज-

वर्षाणाततकज्जलेन लिखितं लक्ष्म्वं चन्द्रे यथा ॥

आद्यन्तयोः स्वादु नारिकेलीपाकं यथा,—

जह इच्छा तहं रमिञ्चं जात्रा पत्ता पदं गत्रा धूत्रा ।

धरसामिञ्चस्व अस्म अज्ज वि सोको उहच्छाद् अच्छीद् ॥

आदिमध्यान्तेषु स्वादु स्वादुतरं स्वादुतममितप्राम्नपाकं यथा,—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरूचे

भर्तृपेततमसि प्रभुता तवैव ।

छायां न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

यन् नापैति न चातिशोभते तन् नीलौषगं यथा,—

हित्वा सीतां दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्तः

तस्या एव प्रतिष्ठितिसखो यत् कलूनाजहार ।

वृत्तान्तेन अणवविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

ज्ञा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥

यदपैति च शोभते च तत् कुसुम्भरागं यथा,—

वज्रवस्त्रहस्त ए होद् वस्त्रहा कश्च पि पञ्चहित्रहाद् ।

सा किञ्चन्दं मग्गद् कत्तो मिच्छं च वज्रम् च

यम् नापैति अपि च शोभते तन् मञ्जिष्ठारागं यथा,—

वेवङ्गजस्य सविद्धिञ्चं वलिउं मङ्गङ्ग पुलञ्चाङ्गअत्यणकलसं ।

पेम्भसहावविमुहिञ्चं बीओवासगमनोमुञ्चं वामङ्गं ॥

गूढव्यलीकं अन्तर्व्याजं यथा,—

प्रत्यग्रोञ्जितगोकुलस्य शयनाडुत्स्वप्रमूढस्य मे

सा गोत्रस्खलनादपैतु च दिवा राधेति भीरोरिति ।

रात्रावस्वपतो दिवा च विजने लक्ष्मीति चाभ्यस्यतः

राधां प्रस्मरतः श्रियं रमयतः खेदो हरेः पातु वः ॥

अगूढव्यलीकं वह्निर्व्याजं यथा,—

चक्षु र्यस्य तवाननादपगतं नाभूत् क्वचिन् निर्दतं

येनैषा सततं त्वदेकशयनं वक्षःस्थली कल्पिता ।

येनोक्तासि विना त्वया मम जगच्छून्यं क्षणाज्जायते

सोऽयं दम्भहतव्रतः प्रियतमः कर्तुं किमभुप्रद्यतः ॥

अव्यलीकं निर्व्याजं यथा,—

किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादान् मया

निद्रोच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखं नाद्यासि सम्भाषिता ।

अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वया वीक्षितः

दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोगेऽत्र मयि ॥

धर्मानुबन्धि धर्मोदकं यथा,—

अथ स विषयध्यातृत्तात्मा यथाविधि स्तूयते

श्रुपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिश्रिये

गलितवयसामिच्छाकृष्णामिदं हि कुलव्रतम् ॥

अर्थानुबन्धि अर्थोदकं यथा,—

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी

दौष्मन्तिरुप्रतिरथं तनयं प्रचूय ।

तत्सन्निवेशितभरेण सदैव भर्ता

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

यत् पुनः काममेवानुबध्नाति तत् कामोर्दकं यथा,—

: अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत् .

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरस्य यस्मिन्नह्यार्यो रसः ।

कालेनावरणात्पयात् परिणते र्थत् स्नेहसारे स्थितं

भद्रं ब्रह्मस्य सुमानुषस्य कथमपेत्रकं हि यत् प्रार्थयते ॥

नानालङ्कारसंख्येः प्रकारांश्च रसोक्तयः । इत्युक्तं, तत्र अलङ्कार-

संख्येः इत्येव वक्तव्येन नानालङ्कारग्रहणं गुणरसानामुपसङ्गहार्यम्,

तेषामपि हि काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात् । यदाह,—

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्पप्रन्ते कतान् कात्स्नेयवक्ष्यति ॥

• काञ्चिन् मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्कियाः ।

साधारणमलङ्कारं जातमन्यत् प्रदर्शयते ॥

• तत्र काव्यशोभाकरान् इत्यनेन श्लेषोपमादिवद् गुणरसभावतदाभास-

प्रसादादीनपि उपगृह्णाति । मार्गविभागलङ्क्यानामलङ्कियोपदेशेन

श्लेषादीनां गुणत्वमिव अलङ्कारत्वमपि ज्ञापयति—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राण्य दश गुणाः स्मृताः ।

• तेषां विपर्ययः प्रायो लक्ष्यते गौडवर्त्मनि ॥

इति श्लेषादीनां दशानामेव मार्गप्रविभागकारितां ब्रुवन् काव्यशोभाकर-

त्वेन गुणान्तराणामपि अलङ्कारत्वमुपकल्पयति ॥ तदाह, कदां कात्स्-

नेयवक्ष्यति इति निसुक्तम् । असुक्तत्विसुक्तं रसानामलङ्कारता

इति ॥ तेषां गुणानामिव अलङ्कारव्यपदेशाभावात् नासुक्तम् । उक्तो-

त्कर्षाणामूर्ध्वस्वरसवत् प्रेयसामलङ्कारेषूपदेशात् ।

तद् यथा,—

प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद् रसपेशलम् ।

ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्वयम् ॥

तत्र ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारमित्यनेन आत्मविशेषनिष्ठस्य उत्कृष्टज्ञानोऽ-
नेकजन्मानुभवसंस्कारा हि तद् द्विजः संग्रामे गुणसम्पदुत्पादातिशयहेतो-
र्विशेषस्य उपसंग्रहादहङ्काराभिमानशृङ्गारापरनान्तो रसस्य मानमय-
विकाररूपेणाभिमानिनां मनसि जाग्रतः परां कोटिसुपवर्णयति ।
रसवद् रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्विकसंयोगाद् रसनि-
ष्पत्तिरिति रत्यादिरूपे णेकधाविभवतोऽभिवर्धमानस्य परप्रकर्षगामिनः
शृङ्गारस्य मध्यमावस्थां सूचयति । प्रियतराख्यानमित्यनेन समस्त-
भावमूर्द्धाभिपिक्ताया रतेः प्रकर्षाधिगमाद् भावनाभिगमे भावरूपता-
सुल्लङ्घ्य प्रेमरूपेण परिणताया उपादानाद् भावान्तराणामपि पर-
प्रकर्षाधिगमे रसरूपेण परिणतिरिति ज्ञापयन्मलङ्कारस्योत्तरां कोटि-
सुपलक्षयति । सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियः, रणप्रियः,
परिहासप्रियः, अमर्षप्रिय इति प्रेम्ण एव पर्यत्रवसानं भवति । युक्तो-
त्कर्षञ्च तत् त्वयमित्यनेनायुक्तोत्कर्षाणां तयाणामपूरजस्विप्रभतीनां गुण-
त्वमेव नालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति । तथाहि, और्जित्यं भाविकं प्रेय
इति गुणेषु भण्यते, कुतः पुनरिदमेकदोर्जस्वि-रसवत्-प्रेयसामलङ्कार-
त्वमन्यदा गुणत्वम्, उच्यते—

भूर्मनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

यथा,—गोमान् देशः, वाचालो वदः, वाग्मी विपश्चित्, क्षीरिणो वृक्षाः,
बलवान् मल्लः, दण्डी, गोमती शालेति ॥ ततोर्जस्वि-रसवतोरलङ्कार-
त्वविवक्षायामतिशयने वा भूर्नि वा मतुबर्थीयः । गुणत्वविवक्षायान्तु
प्रशंसानित्ययोगयोरिति द्रष्टव्यम् ॥ नित्यो हि कावेर गुणयोग इव
रसाद्वियोगः, गुणवतो रसवतश्च निश्चितैवास्य प्रशंसा, संसर्गस्तु गुणा-

न भवश्चमुपादानेषु निन्दा पुनर्दोषहानेन वितरति । गुणेषु प्रेम
 इति रूपाभेदात् कथमलङ्कारत्वे तदुत्कर्षप्रतीतिः, यथा,—युधिष्ठिरः
 अष्टमः कुरूणाम् ॥ इति । तत्रातिशायिगुणान्तरेण तदवगति-
 रिति चेत् इहापि युक्तोत्कर्षश्च तत्रयम् इति वाक्यान्तरेण भवि-
 ष्यति । न चातिशायिकाः स्वार्थातिरिक्तं किमपि ब्रुवते, अपि
 तु प्रकृतप्रपात्तमेव प्रकर्षादिकं गमयन्ति । स्वार्थिकेषु ह्येते विधी-
 यन्ते । प्रवमवस्थापिते गुणरसानामलङ्कारत्वे षट्प्रकारो रसाल-
 ङ्कारसङ्करः सम्भवति । गुणसङ्करः, अलङ्कारसङ्करः, गुणालङ्कार-
 सङ्करः, रससङ्करः, रसगुणसङ्करः, रसालङ्कारसङ्करश्चेति ॥ नन्वत्र
 गुणानां सङ्करव्यवहारो नोपपद्यते बद्धेष्वपि गुणेषु गुणवदितेप्रव
 व्यपदेशात् । नैवम् । त्रिविधा गुणाः—शब्दगुणाः, अर्थगुणाः, दोष-
 गुणाश्च ॥ ते तु प्रत्येकं द्विधा—उल्लेखवन्तः, निरुल्लेखाश्च ॥ तत्र शब्द-
 गुणेषु समाधिमाधुर्यौदार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः, श्लेषप्रसादसमता-
 सौकुमार्यादयो निरुल्लेखाः । अर्थगुणेषु प्रसादरीतिकान्तप्रादयः
 सोल्लेखाः, अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यप्रगाम्भीर्यादयो निरुल्लेखाः । दोषगुणेषु
 ग्राम्यपुनरुक्तापार्थान्यार्थादयः सोल्लेखाः, शब्दहीनसम्भ्रमापकमबिस-
 न्धप्रादयो निरुल्लेखाः । तत्र सजातीयानां सोल्लेखानामेव, विजा-
 तीयानान्तु निरुल्लेखानामपि सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते । सजातीयानां
 शब्दगुणेषु समाध्यादीनां यथा,—

णवपल्लवेसु लोलङ्घ्रु घोलङ्घ्रु विलङ्घ्रु वलङ्घ्रु सिहरेसु ।

• यवङ्घ्रु यवणसु अ तद्वा वसन्तलक्ष्मी असोअश्च ॥

अत्रान्यधर्माणामन्यत्वारोपणं समाधिः, पृथक्पदता माधुर्यं, बन्ध-
 विगूढप्रसुदारता, ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते ।
 यतो वसन्तलक्ष्मीरशोकस्येति पदयोः शब्दध्वनिरपि परिष्कुरति ।
 यथा कस्यचिद्दशोक्तस्य मानिनोऽङ्गेषु प्रियाङ्गना सविलासं चेटते तथा
 असेप्रयमिति ॥ अर्थगुणेषु श्लेषादीनां यथा,—

जनः पुणैत्र र्थायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
 तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने ।
 ततस्तां अयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
 रुचिं तन्वन्.पीनस्तानि हृदि तवार्यं विलुठति ॥

अत्र संविधानेषु सूत्रता सूत्रेषु, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, उत्पत्तप्रादि-
 क्रियाक्रमो रीतिः, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यर्थगुणाः सजातीयाः सङ्की-
 र्यन्ते ॥ दोषगुणेषु ग्राम्यादीनां यथा,—

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥

अत्र हन्यत इत्यत्रसङ्गतार्थम्, वरारोहेत्यस्त्रीलार्थम्, हन्यत इति
 पुनरुक्तम्, चारुसर्वाङ्गीत्युक्तौ वरारोहेति व्यर्थम्, त एते सजातीया-
 स्त्वारोऽपि दोषगुणाः सङ्कीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पा-
 द्यतिशयविवक्षायामभ्यनुज्ञायन्ते ॥ यदाह,—

अनुकम्पाद्यतिशयं यदि कश्चिद्विवक्षते ।

न दोषः पुनरुक्तादौ प्रतुप्रतेयमलङ्किया ॥

अथ सजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च सङ्करो यथा,—

को नाम नोदयति नास्तमुपैति को वा

लोकोत्तरः पुनरयं सविता जगत्सु ।

यत्नोदयास्तमयभाजि रुचां निधाने

होषा भवत्यहरिति क्षणदेति कालः ॥

अत्र यावदर्थपदता सञ्चितत्वम्, समग्रग्वन्धविकटत्वसुदारता, विशेष-
 गुणयोग उद्धान्तत्वमिति शब्दगुणाः, उक्तार्थनिवर्हणं प्रौढिः, अर्थ-
 प्राकट्यं प्रसादः, रुदाहङ्कारतौर्जित्यमित्यर्थगुणाः सङ्कीर्यन्ते । शब्द-
 गुणानां दोषगुणानाञ्च, यथा,—

एहेत्रहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र

सुखामि मूर्ध्नि चिराय परिष्वजे त्वाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशसुहृदामि

वन्दे ऽथवा चरणपुष्करकवयं ते ॥

अत्र भावतो वाक्प्रतिपत्तिर्भाषिकत्वम्, प्रसिद्धार्थपदता प्रसादः, प्रियार्थभूदोपादानं प्रेय इति शब्दगुणाः, एहेत्रहीति पुनरुक्तम्, वत्से-
 तुप्रक्ता त्वत्पादाञ्जहयं वन्दे इति विरुद्धम् मूर्ध्नि चुम्बामि हृदि
 वृहामि इत्यादौ वन्दे इति क्रियास्वसुपयोगात्, पूर्णचन्द्रनिदर्शनादि-
 क्रियोपथोऽग्नि व्यर्थञ्चेति दोषगुणाः परस्परं सङ्कीर्यन्ते । रसाक्षिप्त-
 चित्तादौ हि पुनरुक्तादयो न दुष्यन्ति ॥ अर्थगुणानां दोषगुणानां
 यथा,—किं द्वारि दैवकृतिके सहकारकेण

संवर्द्धितेन विषपादप एष पापः ।

अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि

भीमा भवन्ति मदनञ्जरसन्निपाताः ॥

अत्र दीप्तरसत्वं कान्तिः, अर्थप्राकटं प्रसादः, उक्तार्थनिवर्षणं प्रौढि-
 रित्यर्थगुणाः, दैवकृतिके इति विषपादपोऽयं पाप इतप्रमङ्गलायं
 ग्रामंत्र, किमनेन संवर्द्धितेन इत्यत्र मदनञ्जरसन्निपाता इत्यत्र च
 संत्यप्रयोजनादे विरहिणो द्रष्टुरित्यादेश्च अध्याहारात् असम्पूर्णवाक्य-
 तायामर्थव्यक्तिविपर्ययः, अस्मिन् विकाशविकारभाजि इति विकाश-
 शब्दस्य पुष्यविषयस्य वृत्तेऽपि प्रयोगेऽवाचकत्वाद् असमर्थ इति दोषगुणा
 'मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥ यतो रसाच्छेपात् परिहासलेशोक्त्या मङ्गलं प्रविश
 पिण्डीं द्वारं भक्षय इति न्यायात् प्रसिद्धाध्याहारः दरीं वदति मक्षाः
 क्रोशन्ति इति प्रयोगदर्शनाद् आधाराधेययोरभेदोपचारश्च विरुद्ध-
 लक्षणादिभिः प्रयुज्यमानो न दोषाय इति ॥

अथालङ्कारसङ्करः ॥

यद्यपि व्यक्ताव्यक्तोभयात्मतया तिलतण्डुलकादिभेदैः प्रधानाङ्गभावसम-
 क्लृप्ताभ्यां पुरस्तादुक्तः तथापि तेषां गुणादिसङ्करासाधारणत्वात्
 सम्प्रति साधारणः प्रकार उच्यते ॥ स षोढा, शब्दालङ्कारसङ्करः, अर्था-

लङ्कारसङ्करः, उभयालङ्कारसङ्करः, शब्दार्थालङ्कारसङ्करः, शब्दोभयालङ्कारसङ्करः, अर्थोभयालङ्कारसङ्करश्च ॥ तेषु शब्दालङ्कारसङ्करो यथा,—

हंसाली भयतरला सारा सरसा सराससारसरासा ।

अम्बरसाररूढा सारासरसा सरा ससारसरासा ॥

अत्र संस्कृतप्राकृतभाषाश्लेषः, गतप्रत्यागतं चित्रं, पादावृत्तिर्यस्यकं, वर्षागुप्रांसश्च इति चत्वारः शब्दालङ्काराः सङ्कीर्त्यन्ते ॥

अर्थालङ्कारसङ्करो यथा,—

• वासावस्थितताम्रचूडवयसामायामिभिः कूजितैः

दूरादप्यनुमीयमानवसति ग्रामोऽयमन्तर्वणम् ।

यत्रोद्दीप्तकुक्कुलकूटविसरद्धूम्याधनं घूर्णते

सन्धप्रान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालं तमः ॥

अत्र ताम्रचूडवयसां कूजितैरिति अनुमानम्, यत्तमो घूर्णते इति ज्ञापकहेतुः, कुक्कुलकूटविसरद्धूम्याधनमिति सन्धप्रान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालमिति च कारकहेतुः, जायमानपदार्थस्वरूपाभिधानं जातिः इत्यर्थालङ्काराश्चत्वारो मियः सङ्कीर्त्यन्ते ॥

उभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

ए ङ् णवरं दौवसिहासरिच्छं चम्पएहि पडिवसं ।

कज्जलकज्जं पि कअं आभमन्तेहि भमलेहि ॥

अत्र चम्पकादीनां प्रदीपशिखाभिराकारकान्तिभ्यामुपमा, विरद्धिणी-च्छद्यदाहप्रदेप्रातनार्थक्रियाभ्यां साम्यं, कज्जलपटलानामुपरि अमरपटलानां मेलनान् मेलितम्, चम्पकदीपकलिकयोरिव अमरकज्जलपटलयोरौपम्यादिसम्बन्धात् समुच्चयः इतुप्रभयालङ्काराश्चत्वारोऽपि सङ्कीर्त्यन्ते ॥ शब्दार्थालङ्कारसङ्करो यथा,—

सर्वाशरुधि ख्रुधवौरुधि सदासारङ्गबद्धरुधि

धामच्छारुहि मन्दसुग्धधुलिहि स्फुच्छन्दकुन्दद्रुहि ।

शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूमिरंजसि ज्वालायमानान्मसि

जैत्रष्ठे मासि खराकृतेजसि कथं पात्र्य व्रजन् जीवसि ॥

अत्रावन्तिका रीतिः, पदमुद्रा, विभक्तिसुद्रा, अनुप्रासश्चेति शब्दालङ्काराः,
जातिः, कारकज्ञापकौ हेतु, चित्तहेतुश्चेत्यर्थालङ्कारा मियः शब्दे सङ्की-
र्यन्ते । शब्दोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

लोकलोकममूभिरम्बरतले नाराभिरसुं गतं

गच्छतप्रस्तगिरेः शिरस्तदनु च च्छायादरिद्रः शशी ।

प्रत्याम्नन्तरोदयसत्र तरणे विम्बाराणिन्ना ततो

मञ्जिष्ठारसलोहिनी दिगपि च प्राची समुन्मीलति ॥

अत्र समुन्मीलतीति विभक्तिसुद्रा, लोकलोकमसुं गच्छतीत्यादि-
रनुप्रासश्च शब्दालङ्काराः, हेतुपमा, समाधिः, अनुकमः, समुच्चयोक्तिश्चे-
तुप्रभयालङ्कारा मियः सङ्कीर्यन्ते ॥

अर्थोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं

चञ्ची पारयतीव ददुरकुलं कोलाहलैश्चन्द्रमदम् ।

गन्धं मुञ्चति सिक्तलाजतुगमि वर्षेण दग्धा स्थली

दुर्लभ्योऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः ॥

अत्र जातिः, अनुमानं, कारकज्ञापकहेतु चेत्यर्थालङ्काराः, रूपकोपमा,
हेतुपमा, उत्प्रेक्षोपमा चेत्युभयालङ्काराः मियः सङ्कीर्यन्ते ॥ एतेन

गुणालङ्कारसङ्करोऽपि व्याख्यातः ॥ अती यद्यपि गुणव्रतैत्रव वाकेत्र सङ्कर-
योगः तथापि क्वचिद् गुणस्य प्राधान्यं क्वचिदलङ्कारस्य हाते प्रधानाङ्ग-
भावेन गुणालङ्कारयोः संस्करव्यवहारः प्रवर्तते । स षोडश—शब्दगुणप्रधानः,

अर्थगुणप्रधानः, दोषगुणप्रधानः, शब्दालङ्कारप्रधानः, अर्थालङ्कार-
प्रधानः, उभयालङ्कारप्रधानश्च इति ॥ तेषु शब्दगुणप्रधानो यथा,—

प्राप्तश्रीरेष कक्षात् पुनरपि मथितुं मन्दं वा विदधात्

निद्रामथस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभ्रावयामि ।

चेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वयप्रायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

अत्र हेतुप्रोक्षाभिधाने त्वयि इत्यादौ पदे विष्णोः स्वरूपाध्यासेन तद्-
भावपत्तौ समाधेः प्राधान्यमिह प्रतीयते ॥ ननु च अयमर्थस्य प्राकच्यत्
प्रसादोऽर्थगुणः कृष्णान्न भवति अस्मिन्नपि तद्व्यपदेशेन षुद्धशक्ते-
राधिक्यात् । ननु च त्वयि इति एष इति अस्य इति युष्मदेतदिदमत् न
कश्चन विष्णुवाची स कथं वर्णनीये वस्तुनि तमर्थमभिदधात् । उच्यते, सर्व-
नामत्वेन एषां सर्ववाचित्वात् । सर्वनामानि हि सर्वनामाभिधायीन्यपि
प्रकरणादिगम्यविशेषमिव ब्रुवते, स च इह प्राप्तश्रीरितेप्रवमादिभिरभि-
व्यक्त एवाभिमन्यते इति ॥ अर्थगुणप्रधानो यथा,—

लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदराणि

त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति ।

यानि प्रणममिलितानि गृणां ललाटे

लिम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि ॥

अत्र हेतुसाभ्योभयालङ्काराभिधानेऽपि प्राधानेप्रनार्थप्राकच्यमर्थगुणः
प्रतीयते ॥ दोषगुणप्रधानो यथा,—

येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा

देवासुरैरस्यतमम्बुनिधिर्ममये ।

व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः

खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराङ्गिः ॥

अत्र व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः इति ज्ञापकहेतोः, खं व्यालिखन्निव
इति उत्प्रोक्षावयवाच्च, देवासुरैरिति नित्यविवक्षायां बद्धतचनम् ;
अस्यतमम्बुनिधिर्ममये इति द्विकर्मकेष्वपि मयिप्रभतीनासुपसंख्यान-
मिति अस्यतमम्बुत् द्वितीया इति दोषगुणयोः प्राधान्यं प्रतीयते ॥ ननु
च अत्रापि अर्थस्य प्राधान्यं न भवति तद्विषयस्य ज्ञापकहेतुना अप-
हृतत्वात् । सोऽपि अर्थालङ्कार एव गुणालङ्कारयोश्च तुल्यकक्षताया-
लङ्कारः प्रधानं भवति न गुणः, गुणै हि गुणभूतैरेव अलङ्काराः प्राय

आरभ्यन्ते ॥ तद् यथा,—

अस्युष्टा दीषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।

विपञ्चौस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ १७३ ॥

समस्तातुप्रतुकटपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

गौड्डीयां तां विजानन्ति रीतिं रीतिविक्षन्तः ॥ १७४ ॥

आस्त्रिष्टस्यभावाच्च पुराणच्छायमान्त्रिताम् ।

रुधुरं सुकुमारीञ्च माञ्चालीं कवयो विदुः ॥ १७५ ॥

माधुर्यप्रमपि वाच्छन्तः प्रसादञ्च सुमेधसः ।

समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ १७६ ॥

स्लाटीयावन्तप्रयो रीत्यो मांगथाञ्च क्वचित् क्वचित् ।

केचिदोजोऽभिधित्वन्तः समस्यन्ति बह्वन्यपि ॥ १७७ ॥

प्रतीतशब्दमोजस्वि सुस्त्रिष्टपदसन्धिमत् ।

प्रसादि स्वभिधानञ्चाऽयमकं कृतिना मतम् ॥ १७८ ॥

मा भूत् अलङ्कारतुल्यकक्षतया अर्थप्रधानोदारगुणस्य तु स्वाध्यविशेष-
गुणयोग उदान्तत्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यं न भवति, दोषगुणा-
नामतीवोल्लेखविधित्वेन प्राधान्यात् ॥

सा वामनप्रसिद्धि लङ्कितनभसो वलिद्विषोऽद्यापि ।

मत्परिणः खजु लोकाः मर्माणत्रेवानुबध्नन्ति ॥

दोषस्य यो गुणीभावः स ततोऽप्यधिकं प्रकाशते इति ॥ शब्दाल-
ङ्कारप्रधानो यथा,—

यच्चन्द्रकोटिकरकोरकहारंभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले चरस्य ।

तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जप्राकारडम्बरविरावि सुरापगाऽम्बाः ॥

अत्र अर्थप्राकटं प्रसादः, विभवोत्कर्षः उदान्तता, चन्द्रप्रस्तुटोन्मिन्नवर्णा-

नामवैषम्यं समता, बन्धगाढता और्जित्यम् इत्यादिभ्यो गुणैः प्राधा-
न्येन शब्दालङ्कारानुप्रासः प्रतीयते ॥ अर्थालङ्कारप्रधानो यथा,—

आस्त्रे षिणः पृथुरतक्लामपीतपीतम्

आयामिनी र्धनमुदो रजनौ सुवानः ।

कण्ठै सुञ्ज्वलनबन्धनसन्धिलोल-

पादान्तसंवलितलोलपटाः स्वपन्ति ॥

अत्र बन्धविकटत्वमुदारता, स्थाव्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवो-
त्कर्ष औदार्यम्, दीप्तरसत्वम् कान्तिरित्यादिभ्यो गुणैभ्यः प्राधान्येन
जातिरर्थालङ्कारः प्रतीयते ॥ उभयालङ्कारप्रधानो यथा,—

अभ्रुवङ्गला वसुमती दलितं रिपूरः

क्षिप्रकमं कवलिता वलिराजलक्ष्मीः ।

अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र उक्तिपरिपाटिः प्रौढिः, बन्धविकटत्वमुदारता, 'आशयोत्कर्षः
उदात्तत्वम्, अर्थप्राकट्यं प्रसादः इत्यादिभ्यो गुणैभ्यः स्वेषोपसर्जना
विशेषोक्तिः उभयालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते ॥ रससङ्करोऽपि च
अलङ्कारसङ्करवदेव । भावरसाभासप्रशमानां तिलतण्डुलादिप्रकारेण
सङ्करः षट्प्रकारो भवति ॥ तत्र भावानां तिलतण्डुलप्रकारो यथा,—

न्यङ्कारो हृदि वञ्जकील इव मे तीव्रः परिस्पन्दते

घोरान्धे तमसीव मज्जति मनः सम्भ्रूलितं लज्जया ।

शोकस्तातविपन्तिजो दहति मां नास्तेव यस्मिन् क्रिया

मर्मापीव पुनश्चिनन्ति कर्षणा सीतां वराकीं प्रति ॥

अत्र अनर्षलज्जाशोकाशुक्रम्याः समकक्षतया मिथस्त्रिलतण्डुलवत् सङ्की-
र्यमाणा रामस्य विरहिणो वागारम्भानुरागोक्तिपरतया प्रतीयन्ते ॥
क्षीरनीरप्रकारो यथा,—

मानोन्मतेत्यसहनेत्यतिपण्डितेति

मयेत्रव धिक्कृतिरनेकसुखी सुखीनाम् ।

दाक्षिण्यप्रमात्रमख्येन विचेष्टितेन

धूर्तस्य तस्य तु गुणा तु परं जयन्ति ॥

अत्र सखीषु रोषः प्रियगुणेषु च असूया नीरक्षीरबन्धियः सङ्कीर्यमाणे
माभिनीवागारम्भपरतया प्रतीयेते ॥ छायादर्शप्रकारो यथा,—

आः सौते पतिगर्वविभ्रमभरन्त्रान्तभ्रमद्बान्धव-
प्रध्वंसंस्मितकान्तिमत्तव तदा जातं यदेतन्मुखम् ।
सम्प्रेतेप्रवृत्तं च्छठात् तदेवं कुरुते केशोच्चयोत्कर्षण-
त्वासोत्तानितलोललोचनपतहाप्रस्रुतं रावणः ॥

अत्र क्रोधाभासे छायादर्शन्यायेन रत्याभासः सङ्कीर्यते ॥ नरसिंह-
प्रकारो यथा,—

किं द्वारि दैवहतिके सहकारकेण
संवर्धितेन विषपादप एष पापः ।
शस्त्रिन् मनागपि विकाशविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनध्वरसन्निपाताः ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागारम्भानुसारेण सखीविष-
यानुकम्पा सहकारविषया च कुत्सा मिथः सङ्कीर्यते ॥ तथा हि दैव-
हतिकेशब्देन लब्धायां नियतुप्रपाधौ सर्वथैव अनुकम्पप्रमानतायां
सहकारसंवर्धननिबन्धनत्वमेव अस्याः कला द्योत्यते एवं नाम त्वं दैवोप-
हताऽसि यत् सहकारविषपादपं द्वारि संवर्धयसि विषपादपशब्देन
लब्धायां सहकारसत्प्र सर्वथैव कुत्सायां विकाशकाले कामिनीनामसहस्रार-
ध्वरसन्निपातहेतुकमेव असत्राः कप्रत्ययेन प्रत्यायत्रते ॥ तदुक्तं,

कुत्सितत्वेन कुत्सावान् सम्यग् वाऽपि हि कुत्सितः ।

स्वशब्दाभिहिते कैन विप्रिष्टोऽर्थः प्रतीयेते ॥

न च साम्प्रतिकी कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयेते ।

युजत्रते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्सत्रते ॥ तद् यथा,—

एक इह जीवलोके जीवति रूपं न रूपमभुप्रदमे ।

यः प्रेममाश्रयाशे च्छगदावनच्छगीहृशां पतति ॥

पांसूदकप्रकारो यथा,—

मा गर्भमुद्वह कपोलतले चकास्त्रि
 कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
 अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
 वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अत्र स्वसौभाग्यवर्णनाः सत्प्रियण्डे पांस्त्रुदकयोरिव विभागमापाद्यमान-
 योरसूयागर्वयोः सङ्कर उपपद्यते ॥ चित्रवर्णप्रकारो यथा,—

विरोधो विभ्रान्तः प्रसंरति रसो निर्द्वैतिघनः
 तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
 भटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
 महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अत्र वीरौद्धत्यस्वातन्त्र्यरसानां मानन्दप्रथमपारवश्यरसैः तिरस्त्रियमा-
 णानां पटनीलादिभिः सीतादीनां प्रथमाः रामदर्शनप्रभावोद्धवे लवसप्र
 विस्मयातिशयप्रथमजन्मनि वागारम्भानुभावोपमोद्धवे चित्रवर्णवत् सङ्की-
 र्यमाणाः समुपलभ्यन्ते ॥ अथ रसगुणसङ्करः ॥ ननु दोषहानिरिव गुणो-
 पादानमपि नियमनिर्वर्त्यम्, अलङ्कारयोग इव रसावियोगोऽपि अवश्यं
 विधेयः । कदाचित् अलङ्कारयोगोऽपि त्यज्यते न तु रसावियोगो
 गुणयोगश्च व्यभिचरितसम्बन्धौ ह्यति । अत्रोत्पत्ते, यत्नं चित्रवर्णवत्
 नरसिंहवत् पांस्त्रुदकवच्च अवयवावयविन्यायेन जातिव्यक्तिन्यायेन च अष्ट-
 यक्षप्रयत्ननिर्वर्तमानां गुणरसानां वाक्ये सन्निवेशः तत्र सङ्करव्यवहारो
 न प्रवर्तते ॥ तदर्थं,—

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ १७६ ॥

कामं सर्वोऽप्यलङ्कारः रसमर्थं निषिञ्चति ।

तथाप्यग्राह्यतैर्देहं भारं वहति भूयसा ॥ १८० ॥

शृङ्गार एव मधुरः पंरप्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमात्रितत्र माधुर्यं प्रति तिष्ठति ॥ १८१ ॥

शृङ्गारे विप्रलम्भाखेत्र कक्षणे च प्रकर्षवत् ।

माधुर्यमङ्गूतां याति यतस्तत्ताधिकं मनः ॥ १८२ ॥

रौद्रादग्नौ रसा दीप्ता लक्ष्मन्ते काव्यवर्तिनः ।

तद्व्यक्तिहेतु शब्दार्थौ अोजोऽधिष्ठाय तिष्ठति ॥ १८३ ॥

समर्थकत्वं वाक्यस्य यत् तु सर्वरसान् प्रति ।

स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ १८४ ॥

ज्ञेयं गुणानां रसारम्भकत्वे सङ्कराप्रसिद्धिः । एवं रसानां गुणारम्भ-
कत्वेऽपि तद् यथा,—रूढाहङ्कारतौर्जित्यं भावयतो वाक्यवृत्ति-
र्भाविकत्वम्, क्रोधादावपि तीव्रता माधुर्यम्, आशयोत्कर्षः उदान्त-
त्वम्, अर्थस्याभीष्टतन्मयता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति । यत्र तु
तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवच्छायादर्शवत्, तुल्यकक्षतयैव गुणरसानां
वाक्यैः पृथक्प्रयत्ननिर्वृत्तानां विनिवेशः तत्र सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते
एव ॥ स षोढा—गुणप्रधानः, रसप्रधानः, उभयप्रधानः, उभयाप्रधानः,
गुणाधिकः, रसाधिकः इति ॥ तेषु गुणप्रधानो यथा,—

अत्रान्तरे ललितहारलतानितम्ब-

संवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी ।

देवी व्यपास्य शयनं हृतमानतन्तुः

अन्तःपुरं गतवती सच्च सौविदल्लैः ॥

अत्र अर्थप्राकञ्च्यौदार्ययोः अर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यं न भवति क्रोधयो-
रिति गुणप्रधानः ॥ रसप्रधानो यथा,—

अस्मिन्नगृह्यात पिनाकधृता सजीलम्

आरब्धवेपथुरधीरविलोचनायाः ।

विन्ध्यस्तमङ्गलमहौषधिरीष्वरायाः

स्वस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥

अत्र स्वाध्यविशेषणयोग उदान्तत्वम्, बन्धविकटत्वसुदारता, अर्थप्राकञ्च्यं
प्रसादः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति गुणाः साध्वसविलासासुरागसङ्गमरसै-

रतिप्रयत्नो इति रसप्रधानः ॥ उभयप्रधानो यथा,-

आपातमात्मरसिके सरसौबहस्य

किं वीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतञ्चमञ्चे

स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभाम् ॥

अत्र भणितिविशेषः उक्तिः, संविधाने स्वस्वरता श्लेषः इति शब्दगुणयो
र्लावण्यप्रविलासवर्णनीयरसयोश्च तुल्यकक्षतया निर्देश इति उभयप्रधानः ॥

उभयाप्रधानो यथा,—

अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपाद्

असरलजनास्तु षक्रूरस्तुषारसमीरणः ।

गलितविभवस्याश्चेवाद्य दुर्गतिर्मन्त्रणा रवेः

विरहिवनितावक्तृक्लैव्यं विभर्ति निष्पाकरः ॥

अत्र स्वादुक्रूरमन्त्रणवक्तृक्लैव्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्वारोपणं समाधिः, अभि-
नववधूरोषादीनां चतुर्णामर्थानां स्वाहादीनाश्च लक्षणादिलक्षितानां
प्राकच्यं प्रसादः, अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपात् इति विशेषण-
विशेष्याणामुपक्रमेण निर्वहणं रीतिः, पादचतुष्टये चतुर्णामर्थानां विभ-
क्तप्रसमत्वेन निवेशः सन्धितत्वमिति चत्वारो गुणाः चत्वारश्च रत्यम-
र्षविषादजुगुप्सात्मानो रसाः कालावस्थाविषेदनपरत्वेन प्रतीयन्ते
इत्युभयाप्रधानः ॥ गुणाधिको यथा,—

अजैननिरस्तु विभूतेः अपूरणि भवतु सर्वकामानाम् ।

मां याचिषि मा सेविषि मा संहिषि पराभवं धनिनः ॥ .

अत्र स्वप्रतिभादुत्पत्तिसौशब्दं वाक्यानां परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः,
अर्थस्य प्राकच्यं प्रसादः, विभूतेरनुत्पत्तौ कामाः न पूर्यन्ते, अपरिपूर्ण-
कामो याचते, याचमानस्तदनाप्तवन् धनिनः सेवते, सेवमानस्तु तैः परि-
भूयते इत्युत्पत्तप्रादिक्रियाक्रमो रीतिः इति गुणाश्चत्वारः, रसस्तु निर्वेदः
एवैकः इति गुणाधिकः ॥ रसाधिको यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्यातपरम्परा केयम् ॥

अत्र कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् इतप्रत्य-
धर्माणामन्यत्वारोपणं समाधिः, सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्यातपरम्परा
केयम् इतप्रस्थीलांमङ्गलार्थी दोषगुणावपि श्लाघ्यविशेषणगुणयोगः उदा-
त्तत्वम्, विकटबन्धत्वमुदारता, उपक्रमाभेदो रीतिः, अर्थप्राकृष्टं प्रसादः,
अनिष्टरता, सौ कुमार्यम्, अभीष्टतमता प्रेर्यः, दीप्तरसत्वं कान्तिः इति गुणा
दश, रसास्तु रतुप्रत्कर्षर्षधुंनुप्रत्कण्ठावेगविस्मयवितर्कचिन्ताचप्रलताहा-
सोत्साहस्तम्भगङ्गदोन्मादत्रोडाऽवहित्यभयशङ्काः विंशतिः वागारम्भानुभावे
ष्टङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्य कस्यचित् प्रतीयन्ते इति रसाधिकः । रसा-
लङ्कारसङ्करोऽपि एतेन व्याख्यातः ॥

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि काञ्चित् ।

एकेनैव प्रयत्नेन विवर्तन्ते महाकवेः ॥ १८५ ॥

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्ननिवर्तनः सोऽलङ्कारः प्रकथ्यते ॥ १८६ ॥

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलङ्कारनिबन्धो यः स काविभेदा न रोचते ॥ १८७ ॥

तत्र रसालङ्कारसंकरोद्धिधा—रसप्रधानः, अलङ्कारप्रधानश्च ॥ तयो र्योऽनु-
भवित्वैव वर्षप्रते स रसप्रधानः । तत्र हि अलङ्कारवतो वाक्यस्य वागारम्भानु-
भावत्वं भवति ॥ तत्र रतौ उपमायाः सङ्करो यथा,—

नीए दंसणसुहए पणअकवलणजणिओ मुहम्मि मणहरे ।

रोसो वि हरइ हिअअं मअअं को अअलण्णम्मि णिससो ॥

अत्र उपमन्तिरस्कारेण रसवतो हरे वचसि वागारम्भरूपे क्विप्णीप्रदत्त-
पारिजातमञ्जरीविलोकनप्रभवं सत्यभामाया एव रामणीयकं प्राधान्यतः
प्रतीयते ॥ रतावेव विपरीतोपमा यथा,—

यत् त्वञ्जैवसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारौ शशी ।

योऽपि त्वद्गङ्गानानुकारिगतयस्ते राजहंसाः गताः

त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसादृश्यदर्शनेन आत्मानं विनोदयतः
उपायभ्रंशात् अतिप्रभवविषादवागारम्भस्वरूपाभिधाने प्रचीप्रशक्ति-
रप्राधान्येन उपमा प्रतीयते ॥ रतावेव पर्यत्रायस्य यथा,—

किं गुरुजङ्घणं भरोत्ति

भाञ्जकरअलग्नद्वलिआण ।

विरहिणो सुत्तंगुलियणविबभमं वद्धू से तिवली ॥

अत्र यद्यपि रतिप्रभवेभ्यः विस्मयादिभ्यः संशयहेतुत्प्रेक्षोपमादिभ्यश्च
पर्यत्रायालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते, तथापि असौ वागारम्भानुभावः
इति रतावपि अप्राधान्यमेव अनुभवति ॥ रतावेव समाधि र्थया,—

हृच्छेणोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निष्पन्दतामागता ।

मद्दृष्टि तृषितेव सम्प्रति शनैराश्च्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्गं मुञ्चरीक्षते जलभरप्रस्यन्दिनी लोचने ॥

अत्र वत्सराजेन रूदृष्टौ प्राणिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्श-
नार्थं वागारम्भे न्यग्भवन्ति ॥ रतावेव अर्थस्त्रेष्ठस्य यथा,—

कपोले पत्त्रालौ करतलनिरोधेन षडितर

निपीतो निःश्वसैरयमश्चतश्चद्योऽधररसः ।

मुञ्च लङ्गनः कण्ठे तरलयति वाष्पः स्तनतटीं

प्रियो मनुष्यर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

अत्र यद्यपि आक्षेपेण वाक्योपसंहारः तथापि प्रिय इतयादिभिः प्राधा-
न्येन अभिधीयमानः स्वेष एव शृङ्गारिणो वागारम्भानुभावाङ्गतामङ्गी-
करोति ॥ रतावेव पर्यायोक्ते र्थया,—

मुक्ताः कण्ठरया धृताः स्तनतटेनोत्सृता कुम्भयोः

ऊर्ध्वां परिणाहिता क्रमवती हस्तस्य पद्भ्यां गतिः ।

एतद्दुःखं करिघातिनस्तु कठिनं चर्मैव कोऽयं हठः

चण्डोति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्थप्राञ्छितं पातु वः ॥

अत्र भगवत्पञ्चाङ्गुलीवागारम्भे देव्याः पर्यत्रायवर्णनां श्लेषभावं लभते ।

यत्र उदासीनेन वर्णने सः अलङ्कारप्रधानः । स हि रसभावादेः सङ्करप्रकारमभिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिं वा अवलम्बते । तत्र स्वभावोक्तिपक्षे जातिः । सा विधिसुखेन यथा,—

थोत्रोसरन्तरोसं थोत्रपरिवट्टमानपहरिसं ।

होइ अदूरपत्रासं उहअरसाअत्तविबूभंतीअ सुहं ॥

अत्र सत्प्रभामायाः रोषस्य अपसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतः येऽनुभावाः जिह्वावलोकनमुखप्रसादादयः ते इह संकीर्णप्रमाणाः कविना उभयरसायत्तम् इतत्रनेन यथावदवस्थिताः भवन्तीति विधिसुखेन अभिधीयन्ते ॥ जातिरेव निषेधसुखेन यथा,—

धीरेण माणभङ्गो माणकवलणे ण सहायं गरुअधीरा ।

रम्भोउ ललइ तुलिते एक्कम्मि विसे थिरं न लग्गइ ह्तिअत्रं ॥

अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्तते तथापि तस्य भावाख्यानपरिकरत्वेन अप्राधानेन हृदयक्रियास्वरूपमेव इह निषेधसुखेन अभिधीयते इति इयं जातिरेव भवति ॥ सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा,—

हेलोदस्तमहीधरस्य तमुतामालोक्य दोषो हरेः

हृत्नेनांसत एव लम्बत्रजरणावारोप्य तर्तपादयोः ।

• शैलोद्धारसहायतां जिगमिषोरस्यृष्टगोवर्द्धनाः,

राधायाः सुचिन्वं जयन्ति गगने बन्धत्राः करभ्रान्तयः ॥

अत्र, राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदवस्थिता अङ्गुतटत्तिन्नेहशङ्कोत्साहाः मिथः संकीर्णमाणाः, भयावेगस्फुटिमतिविवर्कादिभिर्वप्रभिचारिभावैः अगलम्बन्वचरणाक्रमणसहकृतायां करभ्रान्तौ शरीरारम्भानुभावे प्रतीयमानाः अस्यृष्टगोवर्द्धनाः बन्धत्राः इति निषेधसुखेन, जयन्ति इति वि-

धिसुखेन च अभिधीयन्ते ॥ वक्रोक्तिपक्षे उपमादयः । तेषु उपमा यथा,—

चोरा सभअसत्तच्छणं पुणो पुणो पेसअन्ति दिह्वीओ ।

अहिरक्खिअणिच्चिकलसे व्व पोढमहिलायस्स, च्छङ्गे ॥

अत्र चौरगतभयानुरागयोः सङ्करस्वभावोक्तिमतिभूय उत्तरार्धगतमौ-
पस्यं प्राधान्येन प्रतीयते ॥ उपमैव रसाभाससङ्करविषया यथा,—

एकेनाकिं प्रविततरुषा पाटलेनास्तसंस्थं

पश्यत्यच्छा सजलतरलेनापरेणात्मकान्तम् ।

अङ्गच्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी

हौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

अत्र निगदेनैव व्याख्याते स्पष्टतयैव उपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः ।

रसप्रथमयोरुपमासहोक्तिर्यथा,—

दृष्टे लोचनवत्प्रना सुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रवत्

न्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत् तत्स्पर्शमातम्वति ।

नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो

मानेनापगतं ह्रियेव सुतनोरङ्घ्रिस्तृप्ति प्रेयसि ॥

अत्र कसप्राञ्चित् सखीविख्यातमानसंविधानकोपान्मानवत्याः 'प्रिय-
सन्दर्शनादालम्बनविभावात् उत्पन्नप्रकृष्टरतिप्रभवे प्रहर्षसप्रापि भावे
तत्पार्श्वोपसृपणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाने समुत्पद्यमानेषु पुलका-
दिषु समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु नयननिमीलनाधोमुख्यनीवीविश्रंभ-
नादिभिरनुभावैः प्रकर्षणारोपणाद् आनन्दरसानामापाद्यमाने स्थायिनि
प्रबलविरोधिभावान्तरोदयाद् एतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमा-
नयो लज्जारोषयोः प्रथमसङ्करावभिभूय प्राधान्येन उपमासहोक्तिः सङ्की-
र्यते ॥ स्तेषाद्यलङ्कारसङ्करात् तु क्वचिद्वास्तवमपि रसभाससङ्करं
कवयः कल्पयन्ति ॥ स रूपकस्येपेण यथा,—

राममन्मथप्ररेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धर्वदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वसतिं जगाम सा ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि शृङ्गाररसेन सङ्कीर्णं इव, प्रतीयते ॥ श्लेषानुविद्धार्थान्तरन्यासेन यथा,—

दट्टोद्वेहोअसिलवाअञ्जाओ

देवि, मउलावइ लोअणभउहोवेवि ।

सुपओहरकुवलयपत्तलच्छि

कह मोहणजणइणलग्गवच्छि ॥

अत्र वीटो रसः श्लेषसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण संकीर्यते ॥ श्लेषोपमा यथा,—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तस्वरणनिपतितो नेत्रितः सम्भ्रमेन ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरश्रुतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

कामौवाट्ट्रापराधः स हरतु दुरितं शम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण सङ्कीर्यते ॥ श्लेषव्यतिरेकेण यथा,—

पङ्कगामूर्युगं विभजत्र भुजयो मर्थं निपीडोरसा

पार्श्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विषुष्याधरम् ।

सुप्तानप्यवबोधयुष्मदहितान् भूयोऽपि भुक्ते वने

किं कान्ता सुरतैषिणी न हि न हि व्याघ्री करालानना ॥

इह श्लेषसामर्थ्यात् अपारमार्थिकौ शृङ्गारप्रतीतिः पारमार्थिकेन बीभत्सरसेन व्यावर्तमाना तद्दर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिसुत्पादयति ॥

श्लेषरूपकेण यथा,—

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहृत्तरक्तोत्पल-

व्यक्तोत्सृष्टतः पिनच्छ सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भ्रय कान्तैः पिव-

न्तप्रस्थिते हसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र बीभत्सो रसः शब्दसामर्थ्याच्चिन्तनेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यते ॥

समाधिरूपकेण यथा,—

शिशिरखण्डे खण्डेन्दुः शशिदिनकरौ कर्णं युगले

दृश हारा हाराञ्चलमुडुपचक्रञ्च कुचयोः ।

तडित् काञ्ची सन्ध्या सिचयश्चयः कालि तदयं

तवाकल्पः कल्पयुगप्रमविधेयो विजयते ॥

अत्र भयानको रसः समाधिरूपकादुग्रपकल्पिताकल्परामणीयकाच्चिन्नेन
शृङ्गाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रयोरसाङ्गतां गच्छन् सङ्गच्छते ।
एवमियमनेकप्रकारसंश्लिष्टः गुणालङ्कारसङ्करप्रभवाऽभिमन्तव्या । तत्रापि
प्रधानाङ्गभावेन समकक्षतया च व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकरूपाः तिलतण्डुल-
क्षीरजलच्छायादर्शकादयो भेदाः यथायोग्यमवगन्तव्याः । ते किं वक्तव्याः
न वक्तव्याः कथमनुक्ताः 'गम्यन्ते उक्तेष्वेवान्तर्भावात् । तद् यथा,—
अर्थोभयालङ्काराभिधाने खं वस्ते इति चर्ची पारयति इति विभक्ति-
मुद्रा, कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलम् इति पदमुद्रा च शब्दा-
लङ्कारावपि संकीर्यप्रमाणौ प्रतीयेते । एवमन्यत्रापि ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारसंश्लिष्टैः लक्षणोया द्वयी गतिः ॥ १८८ ॥

तत्र अङ्गाङ्गिभावेन अवस्थानं यथा,—

आक्षिपन्थरविन्दानि सुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमग्राणां कितेषामस्ति दुष्करम् ॥

अत्र अरविन्दानि सुग्धे तव मुखश्रियलाक्षिपन्ति इत्युग्रपमा, कोषदण्ड-
समग्राणां कितेषामस्ति दुष्करम् इति श्लेषोपसर्जनार्थान्तरन्यासः,
प्रभवन्ति च अरविन्दानि कोषदण्डसमग्राणि तेन किं तेषां न किञ्चिद-
शक्यमस्ति कोषदण्डयोर्विजयसाधनत्वात् ॥ एतेन श्लेषस्य साधनमान-
भूतार्थसमर्थकत्वात् 'उपमायास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वात् अर्थान्तर-
न्यासं प्रति अङ्गभावो विज्ञायते ॥ सर्वेषां समकक्षता यथा,—

लिप्यतीव तंमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥

ननु च तमसश्च नभसश्च असतश्च सम्बन्धः समत्वात् स्यात् इति कथं सर्वेषां तुल्यकक्षतया सम्बन्धोत्पत्तिः, एवं मन्यते, यदा उत्प्रेक्षोपमादयोऽलङ्काराः विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्गतां प्रतिमदन्ते, तदा भवति तेषां तुल्यकक्षता इति । तत्र लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जत्रं नभः इति उत्प्रेक्षे, असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता इति उपमा, वर्णनीयस्य तमसः उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैवोत्कर्षप्रतिपादकत्वं प्रागभावमुपगता इति नास्ति लक्षणासुपपत्तिः इति । ननु उपमा इमातिस्त्रोऽपि कस्मान् नोच्यन्ते, इवो हि वाक्यान्तरेषु उपमाया एव दृश्यते । मैवम्; उपमानोपमेयशब्दं प्रति यत् तस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनं इवेन क्रियते ॥ न च लिम्पति इतप्रादौ उपमानमुपमेयं वास्ति, यत् सादृश्यद्योतनाय इवः प्रयुज्यते न च तिङन्तेन उपमानमस्ति, तस्य साधार्थाभिधायित्वेन असत्वार्थकत्वात् ॥ तदाह

सिद्धस्य हि समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिङन्तार्थस्य साध्यत्वात् उपमार्यो न विद्यते ॥

न च उपमायामेव इवशब्दो भवति तद् यथा,— कथमिव एतद् भविष्यति । अंस्तु वा लिम्पतितमसोः उपमानोपमेयभावः तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति । किमन्येन लेपनमेव भवति तर्हि लिम्पतिना केन भाव्यम् न हि 'लेपनं लिम्पेः पृथग् भवितुमीष्टे । ननु च इह द्वयं चकास्ति, धातुर्लिम्पति तदर्थश्च लेपजम् । मैवं ; एवं सति लिम्पतिरिव इति स्यात् न तु लिम्पतीव इति ॥ अथ यथा राहोः शिरः इति भेदाभावेऽपि अवयवावयविभावः तथा इह धर्मधर्मिभूवो भविष्यति । मैवं ; उपमानोपमेयभावस्य भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात् ॥ तद्भावेऽपि यस्तन् मनुते स कथं नोन्मत्तः सप्रात् ॥ तदुक्तम् ।

स एव धर्मो धर्मो चेतुःशब्दोऽपि न भाषते ॥

असु तर्हि तिङां यः कर्ता उपमानम् इति चेत् न्यग्-
भूतोऽसौ क्रियापदे । कथं पुनरसौ क्रियावयवे न्यग्भूतो भवति ।
अयते षड्ध्याः तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, कालः, उपग्रहः,
साधनं, सङ्क्रा, पुरुषश्च इति । तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैरुदनि-
मित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते, प्रत्ययः साधनम् सङ्क्रां पुरुषश्च ॥ एतेषान्नु
क्रियार्थत्वात् क्रिया प्रधाना कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन
सङ्क्रापुरुषौ साधनविशेषणत्वेन तयोरेव न्यग् भवतः । साधनं पुनः
प्रकृतिप्रत्ययार्थौ स्वार्थं सह ब्रूत इति न्यायात् प्रधानभूतमपि भूतं भव्याय
उपदिश्यते इति न्यायेन क्रियासिद्धौ उत्पन्नव्यापारं परार्थं तस्रां
क्रियायां न्यग् भवति । तेन अयं कर्त्ता स्वक्रिया सिद्धा वा कुतः कथं उप-
मानत्वेन उपमेयत्वेन वान्यदपेक्षितं क्षमते । एवं तर्हि, योऽङ्गानि
लिम्पति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्त्ता तुल्यं तम इति अर्थः प्रतिपत्-
स्यते । मैवं; क्रियोपलक्षितसत्र कर्त्तुः उपमानभूतसत्र शब्दन्यायबलाद्
अप्रतिपत्तिः । शब्दो हि सुख्यागौणीलक्षणाभिः अर्थप्रकरणादिसम्पादित-
साचिव्यादिभिस्त्रिभिरिव वृत्तिभिरर्थं विशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति ॥
तद्यथा, गौ रित्ययं शब्दो सुख्यया वृत्तत्रा सास्त्रादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति ।
स एव तिष्ठन्मूलत्वादिगुणसम्पदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणी
वृत्तिमनुभवति । यदा तु सुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधन-
भावं गन्तुं समर्थः, तदा लक्षणया स्वार्थाविनाभूतमर्थान्तरं लक्षयति ।
यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इति गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे नि-
रूढाभिधानशक्तिः घोषकर्तृकायाः प्रतिवसनक्रियायाः अधिकरणभावं
गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तटं लक्षयतीति ॥ न च, एतासांमिह
अन्यतमाऽपि वृत्तिः संगच्छते । तथाहि लिम्पतेः क्रियावचनत्वात् न
सुख्या, नापि क्रियाकर्त्तुः; असादृशेन शुक्तिकादौ रजतादिवत् तद-
भावापत्तिः; क्रियागुणानां कर्तरि असम्भवात् सास्त्रादिवप्रयोगाच्च न गौ-
णी । क्रियायाश्च स्वयमेव धर्मरूपत्वात् बुद्धिः पश्यति इतिवत् अन्य-

धर्माणां अन्यत्राधिरोपणसुपचार इति न गौषीभेद् उपचरितः ।
 द्रवशब्दस्य न असाहस्येऽपि दर्शनात् न लक्षेत्रत । यदि हि द्रवशब्दः
 साहस्यमेव विद्योतयति, तदा लिम्पतिक्रियायाः सत्वभूतेन तमसा
 साहस्यं न संभवतीति स्वार्थाविनाभूते कर्त्तारमाक्षिपति । न च
 इह लक्षणाविरुद्धलक्षणादयोऽपि वर्तन्ते, यथा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तः,
 स्वल्पैरसावपि न दृश्यत एव क्वालैरिति । न च शब्दान्यपि विलम्बित-
 प्रायविलम्बिनी पदार्थवुत्रव्यक्तिः प्रेक्षावङ्किंराद्वियते । 'यद्यपि अध्याहारा-
 दिभिरिदमपि स्यात्, तथापि तुल्यधर्मो मार्गणीयः तद्भेदेव विप्र-
 तिपत्तेः ॥ न च इन्दु, सुखादिवद् अनभिधेयमानस्यापि तुल्यगुणस्य
 प्रत्ययो भवतीति वाच्यम् ।

यथेन्द्र, रिच ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

तत् तथा लिम्पते लोपाद् अन्यदत्र प्रतीयते ॥ १८८ ॥

तदुपस्ये पणार्थोऽयं लिम्पति ध्वान्तकर्त्तृकः ।

वर्षणार्थश्च विद्वङ्गिः उत्प्रेक्ष्यत इतीक्ष्यताम् ॥ १८९ ॥

मनेत्र शङ्के ध्रुवं प्रायो, नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्रते शब्दैः द्रवशब्दोऽपि तादृशः ॥ १९१ ॥

वाक्यावदेव प्रबन्धेषु अनौचित्यपरिहारेण गुणालङ्कारसङ्करनिवेशो
 भवति ॥ तत्र अनौचित्यपरिहारो यथा, मायया कैकेयीदशरथाभ्यां
 रामः प्रलम्बितो, न मातापितृभ्यामिति निर्दोषदशरथे ; राममेव
 योधयन् रामेण वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरितैः ; रघिर-
 प्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रघिरं पीतं न भीमसेनेनेति वैष्णोसंहारे ;
 दुर्वाससोऽपधानाद् दुष्मन्तः शकुन्तलास्वीकारं विसञ्चार, न अगवस्थि-
 तानुरागतयेति शाकुन्तले ; लवणप्रसुक्तराक्षसाभ्यां वासोपस्करेण
 सीता परित्याजिता न कैकेयीमन्यराभ्यामिति कलितरामे । किञ्च,
 दर्शनायामपि वासवदत्तायां वैरप्रतिचिकीर्षया पद्मावती मयोद्धा, अं-
 सिते च ममोहिते तथा विना क्षणमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्ता-

सन्निधे वर्त्स्वराजस्य अग्निप्रवेशाध्ववसायः प्रियाङ्गुदातो व्यलीकश्ल्यमुच्च-
 खानेति तापंसवत्स्वराजे; मरीचाच्चः स्वामिकार्यं साधयामीति प्रभु-
 भक्त्या निरपराधामपि प्रेयसीं हित्वा स्वामिकार्याऽप्रेक्षयाऽहमेव प्रता-
 वन्ति दिनानि जीवितः, अद्यानुक्ततस्वामिकार्यः तामेवानुगच्छामीति
 शिवगणः शूद्रकनिमिष्तां मायामयीं चितां प्रियासमक्षं प्रविशेश, साऽपि
 तत्प्रेमावधानदर्शनापङ्क्तप्रियव्यलीकात् तद्वियोगकातरा तत्रैवात्मानं
 प्रतिचिच्छेप दूतिं विक्रान्तशूद्रके, दूतिं तदेतद्वेषदानम् ॥ .गुणोपादा-
 मन्तु सम्यग्गुणयोगेन संविधाने सुसूत्रता, अपि च चतुर्दन्तप्रज्ञसम्पन्न
 मिति। चतस्रो दन्तयो भारती आरभटी कैशिकी सात्वती चेति । तत्र,—

या वाक् प्रधाना दृष्टिप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतया प्रयुक्ता ।

स्नानामधेयै र्भरतप्रयोज्या सा भारती नाम भवेत्तु दन्तिः ॥१२२॥

यत्नावपातस्तु तलङ्कितानि ह्येद्यानि मायाहृतमिन्द्रजालम् ।

चित्ताणि युद्धानि च तत्र दन्तिमेतादृशीमारभटीं वदन्ति ॥१२३॥

या स्रक्ष्णनेपथप्रविशेषयुक्ता स्त्रीसङ्गता या बद्धगीतदन्ता ।

कामोपभोगप्रधुरोपचारा तां कैशिकीदन्तिमुदाहरन्ति ॥ १२४ ॥

या सात्विकेमात्सर्येण युक्ता त्यागेन दन्तेन समन्विता च ।

हर्षोत्कटा संसृतशोकभारा सा सात्वतीति प्रथितेह दन्तिः ॥१२५॥

आसामङ्गानि षोडश—तेषु प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति
 चत्वारि भारत्यङ्गानि । तत्र वक्तव्यार्थप्रशंसापरं वचः प्ररोचना, यथा,—

जयति भुवनकारणं स्वयम्भुः जयति पुरन्दरनन्दनो मुरारिः ।

जयति गिरिसुतानिरुद्धदेहो दुरितभयापहरो हरश्च देवः ॥

प्रस्तुतवस्तूपपादमावसरसूचकं वचः प्रस्तावना ; यथा रत्नावल्यां,—

द्वीपादन्यस्त्रादपि मथादपि जलनिधे दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥

उद्गात्यकादीनामङ्गानां प्रदन्तिः वीथी । उद्गात्यकः कथोद्गातः प्रयो-
 गान्तिशयः प्रवर्तकः अवलगतमिति । तत्र उद्गातप्रको यथा,—

को जयति/जयति शर्वः केन जितं जितमनङ्गदहनेन ।

त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कितजटेन ॥

ऋथीहातो यथा,—

साकं पङ्कजजन्मना सुरपतेरभ्यर्थनाया वश्रात्

दृष्ट्वाकोः शरदिन्दुविम्बविमले वंशेऽवतीर्थ स्वयम् ।

निःशेषात्तपदं त्रयीपदजुषां विद्वेषिणं राक्षसं

यः पौलस्तप्रमहम् स पातु भवतो रामाभिधानी हरिः ॥

प्रयोगातिशयो यथा,—

अत्याहितमवतु हरेः क्ष्मासुह्वरतो वराहवपुषो वः ।

शेषफणारत्रदर्पणसहस्रसंक्रान्तविम्बस्य ॥

प्रवर्तको यथा,—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकीर्तिः ।

उत्थाद्य गाढतमसं धनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

अवलगितं यथा,—अमुमेव शरत्समयमाश्रित्य गीयताम्, तथाक्षयाः

सत्पञ्चा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति भास्तेराद्राः कालवशान् मेदिनीषुष्ठे ॥

स्वधर्मवित्प्रवलितानां तापसादीनामुपहासपरं बन्धुः प्रहसनम्, यथा,—

अमणः आवकवध्वाः मुरतविधौ दशति नाधरं दत्तम् ।

• मदिराक्षि मांसभक्षणमंशस्यमये निषिद्धमिति ॥

संचिह्निका, अत्रपातः, वस्तूपापनं, संस्कोटः इति चत्वारि आरम्भश्लोकानि ॥

तेषु जाहेन्द्रजालनेपथ्यादिभिर्वस्तुसंक्षेपः संचिह्निका यथा,—

रक्षसा च्छगुरूपेण वक्षयित्वा स राघवौ ।

! जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षयविधितः ॥

भयादिभिर्विद्वेषादिकर्मानुप्रवेशनिर्गमनमवप्रातो यथा,—

खग्रूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः । ।
 नीयते रक्षसा तेन लक्षणो युधि संप्रयम् ।
 अविद्रथः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्यापनं यथा,—
 राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
 दक्षेत्रारस्य क्षपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
 ज्ञातङ्काद् विकलं द्रुतं कर्णया विक्षोभितं विस्मयात्
 क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥
 नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः संसंभ्रसंप्रहारः संस्कोटो यथा,—
 क्षष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा
 येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरुणा पुरः ।
 यस्योरःस्थलशोणिवासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
 सोऽयं मङ्गुजपञ्चरे निपतितः संरक्षत्रतां कौरवाः ॥
 नर्म, नर्मस्त्रिजः, नर्मस्कोटः, नर्मगर्भ इति चत्वारि कैशिक्यङ्गानि ॥ तेषु
 स्थापितश्चङ्गारं वचः विचेष्टितं वा सपरिहासं नर्मं यथा,—
 वयं तथा नाम यथात्थ किं वदास्यं त्वकस्माद् विकलः कथान्तरे ।
 कदम्बगोलाक्षतिमाश्रितः कथं विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥
 प्रथमसम्भोगे नवावस्थानं सम्भोगाश्रयवाक्यादिकर्षं नर्मस्त्रिजः यथा,—
 प्राप्तासौ वृषपर्वणः प्रियसुता सङ्केतखण्डे नवे
 वृष्टिः सेयमनम्बुदाऽच्छतमयी गात्राणि मे सिञ्चति ।
 किं जानासि विनोदयिष्यति मनः सन्तप्तमेवाद्य मे
 दुर्वातेप्रव निवर्तयिष्यति न भोक्तां देवयानीं प्रति ॥
 आविर्भूताभिलाषानुभावयोः अकारणसम्भोगभङ्गः नर्मस्कोटः यथा,—
 इतः परानर्भकार्यशस्त्रान् वैदर्भि पश्चानुमता मयाऽपि ।
 एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थयसे हस्तगता ममैभिः ॥
 कार्यप्रहेतोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भः यथा,—
 अथाजिनापांङ्गधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कर्त्तृज्जटिलस्वपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

उत्थापकः, परिवर्त्तकः, संलापकः, संघातक इति चत्वारि सात्वत्यङ्गानि ।
तेषु परम्परौभूयार्थेषु उत्थापनं उत्थापकः यथा,—

प्रहृत् मम तु कायं प्राक्प्रहृत्प्रियोऽहं

अपि तु हतविघाते किं विदधाः परस्मात् ।

भटिति विततबह्वङ्गारभास्वत्कुठार-

प्रविषटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥

प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभजनं परिवर्त्तकः यथा,—

सुनिमभिसुखतां मिनीषवो याः समुपययुः कमनीयतां गुणेन ।

मदूनमुपदधे स एव ताभ्यो दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥

सदसि नानावाकैर् मिथोऽधिष्तेपः संलापकः यथा,—

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भौरुणा वा

द्रुपदतनयपाणिस्तं न पित्रा ममाद्य ।

तव भुजबलदर्पाद् धायमानस्य वामः

शिरसि चरण एष न्यस्यते धारयैनम् ॥

कार्यप्रमत्त्वानुभावदैवादिभिः संघातभेदः संघातत्रकः यथा,—

अपश्यङ्घिरिवेशानं रणान् निवहते गणैः ।

सुहृत्स्येव हि हृष्टेषु सन्म माधिगतं मनः ॥

चतुर इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारवेदिनो न्यायकस्य धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु वैचक्षण्यप्रसुचरते । उदात्त इत्यनेन आश्रयविभूत्थोराभिजात्य-
यौषनादीनां चोत्कर्षः प्रकाशयते । चतुर्वर्गफलं प्रबन्धे को वा न बान्ध-
वीयति इत्यनेन श्रोतृणां रामादिवद् वर्त्तितव्यं, न रावणादिव-
दिति विधिनिषेधनिबन्धनस्य प्रबन्धस्याभौषतमत्वमाख्यायते । सुखं
प्रतिसुखमित्यादिना तु पञ्चाङ्गं प्रबन्धशरीरम्भिधीयते । तदङ्गानि च
उपदेशपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि सुखादिष्वेवान्तर्भवन्ति । यतः
तद्वदेव पञ्चसन्धेयकमपि वाच्यं प्रबन्धस्यपदेशमासादवति । तद्व्याख्या,—

कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये इति सुखं, स्वलितीक्षरे इति प्रतिमुखं,
विरहक्षयया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् इति गर्भः, असह्यसखी-
श्रोत्रप्राप्तिप्रसादससम्भ्रम-विवलितदृशा इति विमर्षः, अन्ये गेहे समु-
च्छ्वसितं (मुञ्जः) इति निवर्हणम् । एतेन प्राचीनप्रबन्धार्थेऽपि एक-
वाक्योक्तेन प्रबन्धत्वमित्याख्यातं न भवति ॥ तदर्थथा,—

तुरगनिचयव्यग्रानूर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहंसा रोषात् स्फुटानपि प्रपितामहान् ।

अगणिततनूतापस्रप्ता तपांसि भगौरथः

भगवति तव स्पृष्टानङ्गिचिरादुददौधरत् ॥

अवि नृतमसंक्षिप्तम् इत्यनेन विस्तारभौरूपां कथारसविच्छेदशङ्किनाञ्च
चिन्तमावर्षजते । अव्यान्तरैः इत्यनेन वृत्तान्तगैराश्लासकादिपरिसमाप्ति-
रिति परिश्रान्ताः श्रोतार आश्लास्यन्ते, स्वगादिसन्निवेशादिवत्
सन्दर्भं च आश्लासादयो विभाव्यन्ते । पुरोपवनेतप्रादिना च देशकाल-
पात्रसम्पदुपवर्षणात् आलम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते । उद्यान-
सलिलक्रीडादुत्प्रपलक्षणेन कामिनीनां दिवाचेष्टाः, मधुपानं रतोत्सव
इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते, विप्रलम्भा इतप्रनेन चत्वारोऽपि प्रथमानु-
रागादयः पराश्लश्यन्ते । विवाहा इतुत्प्रपलक्षणेन प्रथमानुरागो, विवा-
हान्तो मानः, प्रेमान्तः प्रवासः, सङ्गमान्तः कर्षणः, प्रतुत्प्रज्जीवनान्तः प्रबन्धः
कर्तव्यः इतुत्प्रपदिश्यते । मन्त्रद्रुततप्रादिपुरुषकारायत्तसिद्धिस्त्रुचनेन
द्रुतततादिनिरासात् नायकस्य सत्वोत्कर्षः प्रकाश्यते । नावर्णनं मगर्थप्रादे
दोषाय द्रुतप्रादिना तु पुरुषार्थासन्नोपकारित्वेन शैलर्षूद्यामचन्द्रोदयमधु-
पानरतोत्सवादीनां मन्त्रद्रुतप्रयोगातिनायकाभुत्प्रदयादीनाञ्च नियमेन
प्रयोगः, शेषाणान्तु प्रबन्धशरीरानुरोधेन इति प्रतिपाद्यते । गुणतः प्रागु-
पन्यस्य नायकं तेन विहिषाम् । निराकरणम् इतप्रनेन गुणवता भाव्यं
न गुणद्वेषिणेति ज्ञाप्यते । वंशवीर्यप्र(वृत्त, १३८)श्रुतादीनि इतप्रादिना
पुराभिजात्यौद्धतप्रशौटीर्यप्रवीर्यप्रादय एव शत्रो वर्षनीयाः न त्ववच्छे-

ईहेतवोऽन्यायप्रारंभाविनयादय इति प्रतप्रायप्रते । धिनोति न इति
तु अयमेक पक्षः-अयानिति ग्रन्थकारेण स्वाधिप्रायः प्रकाशयते ।

इति विगदितभङ्गप्रानङ्गसर्वस्वमेतद्

विविधमपि मनोभिर्भावयन्तोऽस्य भेदम् ।

तदनुभवसमुत्थानन्दसम्बोलिताक्षाः

परिषदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु ॥

न्यावन् मूर्ध्नि च्छिन्नांशुकन्दलभृति स्वर्वाङ्घ्रिनी धूर्जटेः

यावद् वक्षसि कौस्तुभस्तवकिता लक्ष्मी सु रद्वेषिणः ।

यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं

भूयात् तावदियं ह्यतिः ह्यतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणा-
लङ्कारे रसविवेचनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः समाप्तः ।

शुभमस्तु ॥

Notes.

११८. 'अजिह्वायकीयिषन्' ज्हायकं कर्तुं मैच्छन्; 'ससि' स्वपिति; कल्पशब्दशब्दौ जलाशयवाचिनौ (पा० १।२।१३८); 'घरिष्यति' सेष्यति.

२।५ 'वर्वच्यादयो वषट्पफुल्लतां यङ्ङि रूपाणि.'

५।१५ "आभो मैयन् पेलशब्दो सुष्कयोः प्रसिद्धः"

६।२२ "गण्डो वणः."

७।८ कि०. १७. ६१.

८।१२. काकं खादति क्षुधितः क्रूरः (भक्त) फेक्षति (? क्षिपति) निर्भरं वष्टः। श्वानं गृह्णाति कण्ठे डुक्कायति (? निर्वारयति) नम्रारं स्थविरः ॥

८।१७ आवर्जत्र पौडत्रते (ताडत्रते) यथा कुक्करो नाम ("कुक्करी नाम शब्दः 'प्राकाशे' ?) मम भर्ता। प्रेषत राजकुलकर्मकराः, अष्टष्ट कस्य कन्दामि ॥

९।१६ संहतचक्रवाकयुगा विकसितकालशृणालसंश्रया।

वापी बधूरिव रोचनाविलिप्तक्षणा सुसुधति ॥

९।२० अभिनवमनीचरविरचितवलयविभूषा विभाति नवबधूः।

कुन्दलतेव ससुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा॥

१०।८ शैलसुतासुहार्धं मूर्धाबद्धशुभ्रानश्लिखम् ।

श्रीर्षपरिष्ठितगङ्गं संधत्राप्रणतं प्रमथनाथम् ॥

११।४ असितर्तः क्षणावर्जनः अग्नेः तुक् अपत्यं कुमार इतप्रर्थः।

स्वःक्षितां दिवौकसाम् ।

११।१० काव्य० १।

१३।२०. भ०। ४. ४. १४।५, ८ शि०। ३. १२-३.

१४।२६ कारयित्वा क्षौरं ग्रामप्रधानः (देशी. १।११) मज्जित्वा अजि-

मितः (अशुक्तवान्)। नक्षत्रतिथिवारान् जत्रोत्तिष्कं प्रष्टुं चलितः ॥

- “१२० विवाह्य नववधूः खाद्युरकं (खाद्युरगृहं) दोलिकया नीयमानाः ।
रोदिति देवरसां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन् ॥
- १५।५ खाद् विषं पिव मूलं नीयते मार्येया पततु ते वज्रम् ।
दन्तखण्डितस्तनी क्षिप्त्वा सुतं शपति माता ॥
- १५।२१ नमत हरं रोषानलनिर्दग्धसुग्धमनायशरीरम् ।
विस्मृतनितम्बनिर्गतगङ्गाद्योतसमिव हिमवन्तम् ॥
- १६।८ कोलाः खनन्ति सुखाः गृध्राः खादन्ति चतकमांसाणि ।
उलूका घ्नन्ति काकान् काका उलूकानपि वायन्ति (क्षिपन्ति) ॥
- १७।१८ सुरभिमधुपानलम्पटभ्रमरगणाबद्धमण्डलीवन्धम् ।
कस्य मनो नानन्दयति शूर्मष्टस्थितं कमलम् ॥
- “१२३ पट्टांशुकोत्तरीधेष पामरः पामर्येयाः प्रोष्कति ।
अतिगुरुकक्षूरकुम्भीभरेण स्वेदाद्रितं वदनम् ॥
- १८।१५ शि० १३. ८.—“१२० श० १२. ६.
२०।८ कु०. ५. १४.—“११७ २०। १. १.
२२।२३ शि०। १४. ६६.—२४।६ वी०। १।५५. २५।१७ अम०। १६.
२६।८ वि०। २।७.—“११५ रत्न०। २. २०.
“१२२ वा० रा०। ६. ३४.—२७।५ वाम०। २०. ६.
२७।१८ श०. ७. १२.—२८।७ वी०। २. १५.—“११९ कु०। ६. ८२.
२८।१६ वाम०। १८. २१.—२८।६ श०। २. १३.
२८।१९ वाम०. १८. १६.—३१।१५ वाम०. १८. २६.
३२।२२ “नाट्टाः राक्षसाः”—३३।३ शि०। १०. ८०.
३३।८ many read खातयः for खादयः and स्कार्च for स्खार्च ।
काव्या० ३. १११.
“१२६ शि०। १. ८२.—“१२१ शि०। १०। ६४. ३४।८ २० १३।१.
३४।१६ अस्माहृश अपि कवयः हरिचन्द्रहालमसुखा अपि ।
मण्डूकमर्षटा अपि खलु भवन्ति हरयः सर्पसिंहा अपि ॥

“१२२ मयूरः कृलापे यं वहति तस्य नाम्नः सहशनामा ।

उच्छीर्षात् पादान्तगतो मु नक्तं यथा बौका ॥

“जिअनाउ इति पाठे जितनौक इत्यर्थः” ।

३५१४ कु० । १. २७.

३५११२. शि० । १६. २.—“१९८. कु० । ६. ३६.—३६।८. कु० । ३. १६.

३७।५. वे० । १. ६. ३८।७. वी० । १।३५.—“१९४. मा, मी० । ५।१८.

३२।२१. ‘नगेट्’ (श्) = हिमालयः; भेट् = भा + ईट् = चन्द्रः; उग्रहक् (च्)
= सूर्यः; भ्रुट् (द्रुह्) = द्रोहकारि; अप् + बट् (ह्) = जलजम् .

४१।७. “हातो इति महाराड्रभाषया प्रअकाकुः, अयं स इत्यर्थः”; ‘दीसद्
सच्च’ दृश्यते सत्यम्; ‘ए दूए किअलेउ’ अनेन व्याजेन कृतः; ‘दूअं व्याणः’—
पञ्चाए इत्यपरः पाठः पञ्चादेषु इत्यर्थः; ‘एसे सच्चु जिबोक्कुः’ एवं सत्यं जीवितः

४२।१६ शि० । २. ४४.

४४।११ यथा स्नातुमवतीर्णं आर्द्धीभूतसुस्नासितमंशुकाङ्घ्रान्तम् ।

तथा च स्नाता भवसि त्वं सुच्छे गोदानदीतोये ॥

४६।१. ‘न्यच्छेष’ परशुरामेण सामस्तेत्रनेति रत्नेश्वरः.

‘१२१. वे० । ३. २८.—४७।३. वाम०. १५. १२.—“१८. शि० । २. ६८.

४८।११. मा० मम० । ५।३०।

“१२०. कुतो लभ्यते पथिक स्वस्तरकं (प्रहरतं) अत्र ग्रामुष्णीगृहे ।

उन्नतपयोधरान् प्रेक्ष्य पुन र्यदि वससि तदा वस ॥

४८।१४. पाणि० । २।१।५५.—५०।२०. अम० । २.

५१।१३. शि० । १६।५२.—५२।२. दश०.—“१८. चोरं० । ११.

५४।८. शि० । २।६१.—५७।१७. शि० । ३।१८.

‘१२०.’ शि० । ३।१८. तव न जाने च्छद्यं मम पुन मंदनो दिवा च रात्रिं च ।

निष्कृप तपति बलवत् स्वयि युक्तमनोद्वयानि अङ्गानि ॥

‘१२३. द्वेषी० । ३।१ अतं मानुषमांसभारकाः कुम्भसहस्रं वसाभिः सञ्चितम् ।

अनिशं च पिबामि शोषितं वर्षशतं समरो भविष्यति ॥

५८।१. प्रणमत प्रणयप्रकुपितगौरीचरणाग्रलग्नप्रतिविम्बम् ।

दशसु नखदर्पणेषु एकादशतनुधरं वृद्धम् ॥

“१४. त्वमसि मया चूताङ्क र दत्तः कामस्य गृहीतभगुषः ।

युवतिमनोमोहनसहः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥ श० ६।२.

“१७. गृहाणानुकम्प्यत्र पिव दुग्धं कुतोऽस्माकं तक्रम् ।

पुष्पकमस्तके हस्तो यदि दधि जन्मन्यपि जातमासीत् ॥

“१९१. जयति तमालीयमांना गिरितनया प्रणयिकल्पलता ।

“१२४. “अकट आश्चर्यं; गुमटी मनोज्ञा” ; ‘कोइलो लवङ्ग’ कोकिलो

लपति ; वाङ् अ=वाति च ; “निवारय वारकम्पून्यः ; अला आगतः ; जाङ्गदा यामः ;” कर्जं कार्यम्.

५९।६. “गोसे = प्रभाते ; तिरिञ्छिरिञ्छोली = कमलरजःपङ्क्तिः ;

तल्ल = अल्पसरः ; लहे = (तोये) ; विवस्त्रिदा = प्रसारिता.”

“१९०. सुग्धे ग्रहणकं (रतमूल्यम्) गृहाण त्वं धारय सुद्धां निजे हस्तो

निश्चयः सुन्दरि तवोपरि मम सुरतसृष्टाऽस्ति ॥

६०।२२ २०।९।६७.

६१।९ कि०।१२।१.—“११२ कि०।३।२.—“१२८ वाम०।६. ४.

“११९ काद०.—“१२२ मा० मा०।३. १६.

६२।१ मा० मा०।२. ११.—“१२२ कु०।५।४.

६३।२१ वाम०.—६४।३१ वे०।३. २८.—६६।२ मेघ०।२. ४९.

६८।९ उ०।१।९.—२३. शि० २. ४०.

६९।५ शं० ४।१९.—७१।१९ तमङ्गः बलौकप्रान्तः, हे० ४।७७.

७२।१ शि०।४. १०.—“१४ मेघ०।१. ५.—“१२५ शि०।३।१६.

७३।३ विक्र०।२।३.—“१२५ म० ना०।३. ५.

७४।१९ शुक्थेव जानाति शुकप्रलपितानि कीरसंलापिनी ।

कीरभाषां सुखं सा न खलु रेऽहं वृष्टशुकी ॥ कण्डूस्त-कुन्त-कीर-पूस-

वाप्राडाः शुकनामानि।

७५।१५ कु० द्र. ३.—७६।७ विक० ४।३२.

७६।१२ एकस्मिन्क्षणि आवणः अन्यस्मिन् माद्रूपदः

• माधवो महीतलस्रसरे गण्डस्थले भरत ।

• अङ्गे श्रीधः सुखासिका तिलवने मार्गशीर्षः .

• सुग्धार्था सुखपङ्कजसरसि. प्रावासितः शिशिरः ॥

७७।२६ अत्यन्तरमणीयम् आम्नाकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम् ।

• लूनं तिलवाटीसदृशं शिशिरेण सतमब्जिनौषण्डम् ॥

७८।२४ विक० १४।४४.

७९।१५ एतावन्मात्रसनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्त्राभ्याम् ।

• एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥

८०।१४ वे० । २।५.—८२।१२ शि० । ४।२.—“१५ कि० । ५।७।

“१८ कि० । ५।२.—“१४ भ० । १०।११.

८३।३ तीर्थेन रजसा तनुः तन्वी । इत्रकोः द्यावापृथिव्योः रमे
लावण्याकर ।

• “१५ सीमासौ सीमायामासनशीलः ; परिसरसरणौ प्रान्तमार्गं ।

८३।१० विशत् + आमत्त + सारस ; सारसे सरःसम्बन्धिनि ; कुरुते
कुत्सितवते ।

“१४ काव्या० । ३।११.—“१७ शि० । ६।४।०

• “१२० कि० । १५।३.—“१२५ शि० । ६।३।१

• ८४।२ सभाः सदीप्तिः । “१५ काव्या० । ३।३६।

“१८ काव्या० । ३।३६.—“११ काव्या० । ३।४२।

“१५ काश्चि (२) = ‘केन पानीयेन अञ्जनशीला’ ; १८. मदनदारुणः

मदनकाष्ठस्य ; ऋदा + अरुणत् ।

“१२१ काव्या० । ३।४१.—“१४ भ० । ११।१५।

८५।१ शि० । ४।३६.—“१४ भ० । १०।१७।

“१२ काव्या० । ३।२६.—“१२० शि० । ४।६०।

८६।६ भ० । १०। ६.—“१८ काव्या० । ३। ४५.—“१९ काव्या० । ३। ४०।

८७। १३ विगतं पश्चिममनम्, ललितं अष्टम् ; अग्रमदा हर्षशून्याः ;
आमहता आधिग्रहाः ; अरण्यं संग्रामवर्जितम् ; समयात् देवात्.

“१८ धवो वृक्षविशेषः ; विः पत्नी ; अना स्त्री ; नौ आवयोः अवन्धुं
शत्रुम् ; हितं तनोतीति हिततना ; जमानेन सुखशून्येन स्वेन आत्मना
स्वनानां शब्दायमाना ।

८७। २५ मत् + एनसा ; न + इयते ।

८८। ४ काव्या० । ३। ४८.—“१६ कि० । ५ । २७ ।

“१२३ शि० । ४ । १२ ।

८८। ८ हे जयन्ति ये ते देहं सदा नमस्यन्ति ते जयन्ति । हे भवानि
पतः भवान्यतः भवं विना सदादेहं (सत् + आदा = प्रहृषणं + ईहा =
चेष्टा) अन्नं प्राणान् अस्यन्ति ॥

८८। १४ लोकानाम् आधीन् ईरयति दूरीकरोतीति लोकाधीरा ;
स + इना = सेनापतिसहिता असन्ना अवसादरहिता सन्ना वा आसन्ना
निकटवर्तिनी आरं अरिसमूहम् ।

८०। ४ काव्या० । ३। ७२.—“१४ शि० । ६। २० ।

“१९ काव्या० । ३। ५७ । २२ । एषनेत्रा हरिपनयना ।

“१२५ काव्या० । ३। ६२ । २१३ काव्या० । ३। ५८.—२१६ “३। ५८ ।

२१। ८ प्रति + कालिम + आलया ; स्वानमा सुखेन आनय्या का तथा
उपगीतया अलिमालया कान्तं न नमति ।

“१४ पतत्रिकृटाः पक्षिसङ्घाः ; अनेकपाः हस्तिनः तेषाम् आह्वम-
दन्नाः उत्कटमदभराः शालाः वृक्षाः यस्मिन् तम् ।

“१७ कि० । १५। ५० । “१२० काव्या० । ३। ५६ ।

२२। १ स + भास + माणा ; स + हसा ; पराग (कालुष्य) + अत् ; सभा +
असमाना ; स + भासमाना ; स + भा + समाना ; सहसा (मार्गशीर्षेण) +
पराग + अत् ; सह + धा ; अपर + अगात् (पर्वतात्) सहसा परागात् ।

१२१४ (1) प्रवृषं (वनं प्रति), अद्भ्य + मद् + चलत् + वि (पश्चि) + पराजित + मूढ (भाल) + विं, अलं, अहि + तत + रङ्गम् (स्थानं) विरसं (रसाह्नौन), सदा + तिमि + अत्रितं, प्रतीतेन प्रख्यातेन शिखिना चरितेन भक्षितेन वनं जलं यस्य तत् ।

(2) प्रवृष + मद् + भ्रमत् + अचल + द्विप + राजितं, ऊढ + विमल + महित + तरङ्गं; विरसं (लवणं), सत् + आति = (पश्चिविशेषः) + भिक्षितं, अ + चुरत् + धाम, प्रतीतैः प्रत्यागतैः शिखिभिः मयूरैः चरितवनम् ।

“१७ काव्या० १३७१.—१६१३ कु० १५१४.—“१२२ कु० १५१८ ।

१७१२ कु० १५१५.—१८१८ शि० १४१४ ।

१०५१३ आस्यन्दता (व्याघ्रवता) नभो महीं च तद्विदुष्पापितदिशा दुन्दुभिगम्भीररवं दुन्दुभितमूढवाहेन ॥

“११८ प्राप्ताश्च श्रीकराहतधातुशिलाजलनिषस्वराजितजलजम् । सप्तं निर्झरप्रसृतदरीमुखनिर्मथितमदिरामोदम् ॥ रावण० ५६ । निष्क्रान्त—निष्क्रान्त for निष्प्रहिम्न in some.

“१२२ शि० १४२३.—१०५१३ र० १७१५.—१०७१६ र० १८११ ।

१०८१८ कर्पू० २१११ परं जत्रोत्स्रा उष्णा गरलसहृषस्यन्दनरसः, क्षतक्षारो हारो मलयधवना देहतपनाः । क्षणाली वाणाली ज्वलति च जलाङ्गी तनुलता, वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना ॥

१०८२४ पारासिन्धू नदीभेदौ ।

१०८१४ धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलदात्तहस्तजीवावन्धे । प्रति-रवप्रतिपूर्णदिशि रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम् ॥ रावण० ५११२ प्रादहन्त for आन्तहत्य ।

११०१३ कि० ११३६ ।

११२१२ उदधे येषसा यशः धैर्यं धैर्यं सुव्रतया सुव्रताम् । रामः स्थित्यापि स्थितिं भणति रवेण च रवं समभिकामम् ॥ रावण० ४४४३ ।

११४१२ दशकु० १.—“११८ र० १८३२.—११५१२ मा० मा० ५११० ।

११६।१० शि० १२।३.—“११३ काव्या० । ३।२३.—“११६ शि० । १२।६६।
“११८ कि० । १५ । १४ ।

“१२२ कः, खगौघम् अश्नुतीति खगौघञ्, न चितं” खिनतीति चिच्छं
प्रोजो यस्य सः, भ्रमति अत्तीति भ्रान्, ज्ञः, अटोठाम् भटानाम् बाहकानां
कूट् ईश्वरः, अंडंठणः अचपलः, तथा उदधीन् पफर्व पूरयामास ? अभीः,
मयः, अरिस्तां शत्रुच्छेदनीनाम् आशिषां सङ्घः ।

११७।३ सामधामधनिनां धान्कः तेजसः साधिका । अपपापान्
निष्पापान् पाति ।

११८।७, १८, २२, २५ काव्या० । ३।२१—८६—८५—८४ ।

“११३ इजः ईश्वरः ; ईजः कामः ; इला इयिवी ; ईदः कुवेरः ।

“१२३ हे साहसई निशीधाभिसरणसाहसिक सासवा आखादितमदिरा
साररोमा उत्कृष्टरोमाश्चग्रालिनी, सहसा हास्यसहिता त्वा त्वामेति ॥

१२०।८ “गीर्वाणसुभटः कश्चिद् युयुत्सु दैत्यसेनया ।

तत्कालकृतसान्निध्यां मायादेवीमपूजयत् ॥

व्याजो माया, सैव वागभिधानं यस्याः सा माया मत्स्यं रक्षाऽस्तु । रातं
दक्षमवद्यं दोषबहुलमधिराजप्रमवद्या आधयो यत् तादृशं वा राजं प्र यस्याः
सा विशिष्टं सरणं विसरस्तं राति प्रयच्छति स रसोऽर्थाद् वीरस्तं वेत्ति या,
क्षमायां भूमावपकारः पुत्रकलत्रादिरूपो यस्या इति गभकत्वाद् बह्व्रीहिः
राका पूर्णिमा द्वादशवर्षदेश्रीयकन्यारूपा या, पद्मामः शरीरसंलग्नः शेषः
सर्पो यस्याः, नयनं नीतिं नयति यन् नयनं हृष्टि ज्ञानं तदेव स्वमात्मा
यस्याः, स्वे व्योम्नि यातीति स्वया । स्वव्यो मारो मारणं कामो वा
यस्याः सा । रामा रमणीया स्त्रीरूपा वा, व्यस्तं विनाशितं स्थिरत्वं
यया, तुहिनं नयति प्रापयतीति नयते उग्रप्रत्यये तुहिनमश्नुस्तस्य नक्षितु
र्जटाजूटे बन्धयितुः परमेस्वरस्य श्रीः शक्तिरूपा । कं सुखं राति ददा-
तीति करस्य चारभृता दस्यवसोषां खङ्गादिधारेव धारा छेत्नी, राधेति
देयाः पौशाणिकं नाम, ममेत्स्वव्ययं भावप्रधानं शिवममत्वं मान्ति

परिच्छन्दन्ति ये वृद्धिनः योगिनः तेषामपि व्यालविद्यां क्षयिविद्यां अव-
तारयतीति या.सा' ।

१२०।२३. अक्षीणेन गवा दृषेण, गवि वाचि ।

१२१।५. सुगां श्रेष्ठा, भियं गतानां गणानाम् आरवो यत्र सा, नासेधा
परैः अप्रतिषेधा, वरितारिका आहृतः ।

“ । ८ कि० १५ । २२ .

“ । १२ . वाहना सेना, अनमा नतिशून्या, साराजौ श्रेष्ठसंग्रामे,
मानासे परेषां मानक्षेपके । राजेभा राजहस्तिनः, भारिणां स्वाय्य-
र्पितसमरभाराणामुचितचेष्टावता जनानां ध्वनि र्थत्वेति क्रियावि-
शेषणम् ॥

१२१।१५ ततः मानवज् आरासः आरवो यत्र ।

“ । १८ लासे दृतेत्र, राजमलीमसा श्यामा, आलालि लालिता ।

“ । २१ “ कलिला गीतादिकरणपट्टः, सालाली दृक्षपंक्तिः, सरकेण
मधुना अलसा, श्यामाङ्गी, मधुगलापा, सेला स्यादुत्तमा नारीति देशीयकोषः,
सह इरया मदिरया वर्तते इति वा रलयोः सावर्णप्रात् । अला भूपयित्री
हृदयवेति सम्बोधनं रेहद्रु राजते. ”

१२२।१ सु + काल + वाला (=केशा,) कान्तिल = कान्तिप्रद, सखा
आत्मसम्पद्युक्ता, दर्पिका अभिमानात्मकमृद्गरवती ।

१२२।११ कि० १५ । २७ “ । १४ कि० १५ । २५

“ । २२ करैः किरणैरासञ्जयतीति, वनात्मक जलरूप चन्द्र, कला-
स्वसुरान् संधाय कृत्वा, अन्तःस्वच्छतया हृद्यनभोभागनेमिमद्वलयाकारो-
ल्लेखिनो ममागौरीं श्यामां शङ्कां (अपनय ।) ‘वशेशं’ अधीनशङ्करमिति
क्रियाविशेषणम् ॥

१२३।४ न त्वस्यतीति अत्रसा, अस्यन्दनेन स्थिरैणैसा कर्मषेष्
शमितं विज्ञवीभूता, भगवन्तमिता सङ्गता ।

१२३।१४ जनकाङ्क लोकशिरश्चिह्नभूत, न न गामिकरं किन्तु चिह्नत्व-
सु ५१

किरणमेव, जरितानां परिणतानामनारमणं, तमसां बलहानौ सन्ततव्या-
पारेणोत्कृष्टम् ॥

१२४।३ हे देवमुख वक्त्रे, अनर्घधनौघप्राणनं समुद्रमिव नर्दनं
कोलाहलकर्तारम् ।

“। १२ असमा असाधारणी आसिका स्थितिः यस्याः, अमा = सह १

१२५।३ दूरीरं दूरमपनेयम्, दुःसदनाः देवाः, अरतमविश्रान्तम् ॥
नन्दिना नता उमा गौरी, अन्यदपूर्वं धाम तेजो यस्याः ॥

“। १३ सदे उपवने सभयवध्वा खण्डनागिरां निर्भत्सन्वचसामधिषयः ॥

१२५।२४ रदं नाशकम् ।

१२६।४ रुन्दां = विपुलां, उल्लाघो नीरोगः, देवौजसां राज्ञां, खण्डयित्री
कृहा चेष्टा यत्र तादृशे ॥

“। १४ चन्द्रः कन्दर्पमित्तं विहरणसफलो हारिताराप्रबन्धः

खच्छन्दो वन्दनीयः कुवलयदलनः शङ्करे मेलिकारी ।

कन्दोद्दोल्लासलासी जयति शिवशिखामण्डनीभूतखण्डः

दत्तजप्रोत्स्नाजलौघो विहितनिजरतिं विभ्रमाणां बलेन ॥

१२६।२० नता दिव्या देवा यस्मै, असद् अविद्यमानमरिचकं यस्य,
(ततः कर्मधारयः) ; शुभानां सान्नां लसनेन भासनशीलाय ; भानि नक्षत्रा-
णप्रावरितुं शीलं यत्रेति भवरि खं तत् पूरयति तस्मै ; शुभस्तार उच्छ्रि-
तो यो रयो वेगो गमनं तेन भाविने ॥

१२७।४ “ लटभं मनोह्रं ललितं विलासो यस्याः सा.”

१२८।१ श्रौः (श्रु) ; जूः (ज्वर्) ; मूः (मुष्) ; दः (त्वर) ; मां (माङ्
माने शब्दे च) ; का (also क + अन्) ; अमा = (अलक्ष्मीः, also सह) ;
सा (सन्) ; सा या (also साऽया) ; मा (मेङ् प्रणिदाने) ; मे नौः (also
मेऽनौः) (न - औ = द्विवचन) ; विष्णो भाव इति वा अत्र” ; मे वे मे
सम्बोधनानि .

१३१।२५. अमं ६८।

१३५।११ यदि देवरेण भणिता खङ्गं गृहीत्वा राजकुलं व्रज ।
तत् किं सेवकब्रह्मा हसित्वावलोकितं शयनम् ॥

१३६।१८ कः स योजनबाहुः को दण्डानां द्वे सहस्रे ॥ .

१३८।३ शि० । १ । ४६

“। १८ भद्रं भवतु सरस्वत्याः कवयो नन्दन्तु व्यासादयः

अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरा वाणी च्छेकप्रिया ।

वच्छोभ्री तथा मागधी स्फुरतु नः सा किं च पञ्चालिका

रीती विलिखन्तु काव्यकुशला जप्रोत्सनां चकोरा इव ॥ कपूर्० १ ।

१३९।१ उ० । १ । १

“। ८ पदपीडितमहिषासुरदेहैः भुवनभंगलावकशशिलेखैः ।

सुरसुखदाहवलितधवलाक्षैः जयति सचासं प्रदंनं महालक्ष्मणाः ॥

“। १४ स्वगवधनिमित्तनिर्गतमृगेन्द्रशून्यां युद्धां निरूप्य ।

लब्धावसरो गृहीत्वा मौक्तिकानि गतो व्याधः ॥

“। २२ उच्चा पालिः प्रियः पथा याति, प्रेक्षे हस्तं भवति यदि लोचनवान् ॥

१४०।१ सुतवधव्यतिकरं निशम्य दाहणरोषविस्मयप्रहाररुधिरारुणः ।

ज्वलितो जायते नरो रिपुसन्तापनोऽनलसदृशो यदि भवति महारुणः ॥

“। ५ निशम्य प्रश्नात् तुरगरवं श्रूकरी हिसार्थं हसति ।

निजकान्तं दंष्ट्राद्युगलेन पुनः पुनर्न च दशति ॥

“। ९ विभेषि हरिसुखि अपि भव मां च गले गृहाण संदा ।

क्रन्दति रिष्टासुरमारितः कण्ठवलितो न पतिः ॥

“। १३ चन्दनधूसरमाकुलितलोचनं हासपराङ्मुखं निष्वासक्षोभितम् ।

दुर्मनसा दुर्मनस्कं संक्रामितमण्डनं मानिन्याननं किं तव करस्त्रितम् ॥

१४०।२१ अयि दुर्मनस्क दुर्मनस्क अद्य किं नो शृण्वामि त्वाम् ।

न जीव्यते येन विलासः परिक्लियते किमिति जनः ॥

१४१।१२ मा० । मा० १।३६, “। १९.वी० । १ । ३५, “। २५ मा०

मा० । ५ । २८, १४२।५ मा०.मा० १।२०। ८, १४३।८ कुं० । ३। ७० ।

“ १२० क्षणपिष्टधूसरस्नानि मधुमदतान्नाच्चि कुबलयामभरणे ।
कस्य हाते चूतमञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः ॥ ”

“ १२५ शि० । ५ । १५

१४४।६ सखिभिर्भयप्रमाना स्नाने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।
सुगन्धबधू हस्यते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥

१४६।१७ कु० । १ । ३१

“ १२३ नमत अविष्टिततुङ्गम् अप्रसारिताविष्कृतम् अनवनतगभीरम् ।
अप्रलघुकपरिस्त्रव्यमज्ञातपरमार्थप्रकृतं मधुमयजम् ॥ रावण० १. अवड्ठिअ
= अवर्धित for अविट्ठिअ ।

१४७।९ कु० । १ । १० ; १४८।९ श० । ६ । ३४ । १४९।५ र० । ६ । १२ ।

१४९।१५ शि० १।७०, १५०।६ कि० १५।२९, “ १२२ कु० । २ । ४६ ।

१५२।४ र० । १८।४८, “ १९ र० । ४। ४ ।

१५३।५ अम० ३० ; १५४।२ मे० । २ । ७ ।

१५५।३ पीनस्नानदुर्ग्राह्यं यस्य भुजयन्त्रनिष्ठ, रपरिगृहीतम् ।

रिष्टस्य विषमवलितकण्ठं दुःखेन जौवितमतिक्रान्तम् ॥ रावण० ३ ।

“ १२३ र० । ६ । १२, “ १९ र० । ६ । ८१

१५६।५ व्याहृता प्रतिवचनं न ददाति शयति एकैकस्मिन् ।

आर्या वज्रेण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥

“ ११ श्यामायाः श्यामलतथा अर्धाक्षिप्रलोकमुखशोभा ।

जम्बूदूलस्तककर्णावतंसः अमति हलिकपुत्रे ॥

“ १७ कि० । ८ । १४

१५७।१० प्रौढमहिलानां यत् यत् सुशिक्षितं तद् रतये सुखयति ।

यद् यद्शिक्षितं नवबधूनां तत् तद् रतिं ददाति ॥

१५९।७ र० । १२ । ४५, “ १२१ मे० । १ । ४७ ।

१६०।४ कि० १६। २३, “ १९ मे० । १ । २३

“ १२७ मे० । १ । ५२ ॥

- १६१।६ मे०।२।३४ “।१८ कु०।१।४२।
 “।२४० उद्धर्षः पिवति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिखिरं पथिकः।
 • प्रयापालिकाऽपि तथा तथा धारां तनुमपि तनूकरोति ॥
 १६२।५ गोदाविपमावतारच्छलेन आत्मा उरुसि अस्य सुतः।
 अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाङ्गमुपगृह्णा ॥
 “।२५ शि०।१।२२, १६३।६ शि०।११।६४।
 १६३।१६ यस्तस्याः अधररागः रात्रौ उद्वासितः प्रियतमेन।
 स एव हृद्यते प्रभाते सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥
 “।२१ कि०।७।३५, १६४।६ कि०।८।६०।
 १६५।१६ सु०।१।२१
 १६६।७ न पुनर्वरकोद्गुणदण्डके पुत्रिभ्रानुषेऽपि एवमेव।
 गुणवर्जिते न जायते वंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारः ॥
 • १७०।५ कि०।२।५४, १७१।२ मा० मा०।१।३५
 “।२२ मोहत्रिरमे सरोषं स्थूलस्तनमण्डले सुरबधूनाम्।
 येन क्रुरिकुम्भसम्भावनया दृष्टिः परिस्थापिता ॥
 १७२।३ हसितं सहस्रतालं मुख्यवटमुपगतैः।
 पथिकैः पत्रफलसहस्रे उड्डीने शुक्रव्राते ॥
 “।१८ स मुग्धश्च गो वृगट्षिणिकाभिः तथा दूनो हताश्राभिः।
 यथा सङ्गावमयीनामपि नदीनां पराङ्मुखो जातः ॥
 “।२३ वि० ४।६६, १७३।५ शि०।३।५१, १७४।२ वि०।४।१७।
 १७५।१६ वि०।१।६, १७५।२४ श०।२।१०, १७६।५ मे०।१।१४।
 १७६।१२ कि०।१८।६, “।१७ कि०।१६।१८, १७८।१८ श०।६।७।
 १७८।२३ उ०।२।२७, १७९।५ श०।६।२३, “।१५ उ०।३।२६।
 “।२४ गृहाण प्रलोक्य ह्रमं विकसितवदना प्रियस्य अर्पयति।
 ः घरिणी सुतस्य प्रथमोज्ज्वलदन्तसुगलक्षतवचनम् ॥
 १८०।४ सालोक एव सूर्ये घरिणी घरस्वामिनः गृहीत्वा ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धावयति हसन्ती हसतः ॥

१८०।१० शालिवनगोपिकाया (?) उज्जीवन्तप्राः कौरव्रातान् ।

सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिका अश्विणी प्रेक्षन्ते ॥

१८०।१९ गोदावस्थितं प्रेक्ष्य यन् न गृहपतिसुतं हलिकस्तृषा ।

आरब्धा उत्तरितुं दुःखोत्तारया पदस्थ्या ॥

१८१।२१ शि० ।१०।३, १८२।१ शि०।१०।१७, “ । १३. कि० ।१३। ३० ।

१८४।८ मा० मा० ।३।४, “।२१ कु०।५। ८३, १८६।३ वी०।१। ४५ ।

१८७।२३ कि० ।१०। ७ ।

१८१।१ स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमथनस्य उरः ।

स्मरामि मथनपुरतः अमुग्धचन्द्रं हरजटाप्राग्भारम् ॥ रावण ४।२०

१८१।४ र०।८। ६६, “।१६ श० ।१। २७, १८२।४ मा० मा० । १०।१२ ।

१८२।७ शि०।१४। १५, “।१० कि०।३।५ ।

१८३।२० चन्द्रसदृशं मुखमस्या अद्यतसदृशस्य मुखरसः ।

सकचप्राहरसोऽञ्ज्वलचुम्बनं कसत्र सदृशं तसप्राः ॥

१८४।२ कमलकरा रन्ध्रोः कुवलयनयना घगाङ्कवदना सा ।

कथं नु नवचम्पकाङ्गी चणालबाहुरपि आतपतीव ॥

१८७।८ र० ।६।६०, “।१५ कु० ।१।२५, १८८।२ शि० ।१६। ५२ ।

१८९।४ शोभेव लक्ष्मणमुखं वनमालेव विकटं हरिपतेरुरः । कीर्ति-

रिव पवनतमयम् आङ्गेव बलानि असत्र विलगति वृष्टिः ॥ रावण० १।४८ ।

२००।९ शि० ।३। ८ ।

२०२।८ ध्वसायरविप्रदोषो रोषगजैन्द्रहृदंष्ट्रङ्गलाप्रतिबन्धः । कथं

कथमपि दाशरथे र्जयकेशरिपञ्चरो गतो घनसमयः ॥ रावण० १४ ।

२०५।३ प्रस्फुरितोऽदलं तत्क्षणविगलितरुधिरमधुविच्छायम् ।

उत्खुडितकण्ठनालं पतितं स्फुटदधनकेशरं सुखकमलम् ॥

“।१३ स कुम्भकर्षप्रतिवचनदण्डपरिघट्टितामर्षघोरविषः ।

गलितांशुकनिर्मोको जातो भीषणतरो दधानमधुजगः ॥

२०६।१७ शोभते विशुद्धकिरणो गगनसमुद्धे रजनिबैलालग्नः ।
तारामौक्तिकप्रसरः स्फुटविषटितमेघशुक्तिसमूहविसुक्तः ॥ रावण० २२ संयुत
for समुह ।

“१२४ जनराजिकेशहस्ताः कुसुमाद्युधसुरभिसङ्घरदध्वजपटाः । शशि-
करसुहृतेमेघास्त्रमःप्रतिहस्ताः विज्ञापयन्ति धूमोत्पौडः ॥

२०७।११ श० । २।११

“१२४ रविकरकेसरमिवहं शोभते धवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम् ।
मधुमददर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलम् ॥ रावण० १७ ।

२०८।७ दीर्घो दिवसभुजङ्गो रविविस्मयणामणिप्रभं विकसन् ।

अपरसमुद्धसुपगतः सुस्रन् कञ्च, कषर्मनिवहम् ॥ रावण० ।

“१२६ धूतमेघमधुकरा धनसमयाकर्षितधनतविसुक्ताः । नभःपादप-
शाखाः निजावस्थानमिव प्रतिगता दिवसाः ॥ रावण० १६ ।

“१२३ पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसञ्जलदसमयवितोर्षम् ।

सौभाग्यप्रथमचिह्नं प्रक्षायति सरसनखपदमिव इन्द्रधनुः ॥ रावण० २१ ।

२०९।१६ २० । २।६

“१२३ सकलोद्गोतितवसुधे समस्तजीवलोकविसृणुत्प्रभावे । तिष्ठति
न चिरं रवाविव विधन (विभात) पतितापि मलिनता सत्पुरुषे ॥

रावण० ३ । ३१ ।

२१०।२ २० । ५।३७

“१७ अव्यवच्छिन्नप्रसृतः, अधिकमुद्धावति स्फुरितसूर्यच्छायः ।
चच्छसः सुभगानां विषमंस्खलितं महानदीनामिव स्रोतः ॥ रावण० ३।१७ ।
सुभडाणं = सुभटानां for सुहगाणं ।

२१०।१४ विषवेग इव प्रसृतः यद् यद् अभिलेदि बहुलधूमोत्पौडः ।
श्यामलीभवति तत् तद् रुधिरमिव महोदधे विद्ममदन्तम् ॥ रावण० ५।५० ।

“१२१. २० । ६।६७ ।

२११।६ ततस्तेषां हतच्छयं निश्चललोचनशिखं प्रवसत्प्रतापम् ।

आलेख्यप्रदीपानामिव निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥

“१२० कु० । ५।१५ ;

[रावण० २।४५ ।

२१२।१६ घरिण्या महानसकर्मलग्नमसिमलिनेन हस्तेन । श्विसं
सुखं हसप्रते (?) चन्द्रावस्थं गतं पतत्रा ॥

“१२० रक्तोत्पलदलशोभा तसप्राश्चके सुरभिवारुणीभरिते ।

मदताश्वै र्मनोहरप्रतिमापतितै लोचनैश्च लघ्वी ॥

२१३।२० श०, १।१७ । २१४।९ श०, १।२७ । २१५।११ । बा० २।० २।१७

२१६।२३ कि० । ८।३५—६ ।

२१७।२२ श्रीकृष्णे दावाग्निमसिमलिनानि दृश्यन्ते विन्धप्रशिखराणि ।

आशासु प्रवसत्यधिकेन ? भवन्ति नवप्रादृश्राणि ॥

२१८।१ कसप्र वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।

सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितं वामे सहस्रदानौम् ॥

“११० दूरपरिबद्धरागे अवगूहति दिनकरे अपरदिशम् ।

असहमानेव किं लीयते प्रियतमप्रतप्रक्षद्रूषणं दिनलक्ष्मीः ॥

२२०।१८ पल्लवितमिव करपल्लवैः प्रस्फुटितमिव नयनैः ।

फलितमिव पीनपयोधरैः आर्याया लात्रयम् ॥

“१२६ देह इव पतति दिवसः कण्ठच्छेदे इव लोहितो भवति रविः ।

गलति रुधिरमिव संज्ञा घूर्णते कैश इव शिरसि च तिमिरम् ॥

२२६।२० मा० ता० ५।१०, २२७।१९ श० २ । ५ ।

“ १२६ कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे ।

द्वयोरेव नरकनिवासः स्वमतं यदि भवति तदां भवतु ॥

२२८।२२ न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासं न रुष्यन्ति न भवन्ति विरहक्लिष्टाः ।

धन्यास्ता येषां बद्धवक्त्रं वक्त्रं न त्वम् ॥

२३३।६ धैर्येण समं यामा हृदयेन समं मनिष्ठिता उपदेशाः ।

उत्साहेन सह भुजाः बाहेन समं गलन्ति अस्या उक्तायाः ॥

रावण० । ५।७ ।

“१२२ धैर्यमिव जलसमूहं तिभिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् ।

नदीस्रोतःसौत्र तरङ्गान् रत्नानीव शुभ्रकणुण्यतानि वहन्तम् ॥ रावण०

२३४।१५ मा०, २।२ ; “१२३ वी० २।४० २३५।६ शि० । १०।३७.

२३६।५ . शि० । १०।२६ ।. २३६।१२ कु० ५।७२.

२३७।३ मे० १।३८ ; “१२४ ए० १।१ ; २३८।७ कु० । ५।८२.

२३८।१९ ‘सत्यं गुरवो गिरयः को भणति जलाशया न गम्भीराः ।

धीरैरपिमातुं तथापि खलु मम नास्ति उत्साहः ॥

२३९।५ किं जल्पितेन दशमुख जल्पितसदृशमनिर्वहन्. रूभरम् ।

एतावज् जल्पित्वा सारं निधनमन्येऽपि वृज्वधारासु गताः ॥

“१२९ हन्तुमपि मार्गमाणः हन्तुं त्वरमाणस्यात्मना दशवदसम् ।

किमिच्छसि कर्तुमस्याः गृह्णगपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः ॥

“१२४ प्रवुरयुवा ग्रामः मधुमासः यौवनं पतिः स्थविरः ।

भुक्तसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं च्रियताम् ॥

२४०।५ कथं मा क्षीयतां मथोऽस्याः कन्दोदृदलसदृशाभ्याम् ।

अच्छिभ्यां यन् न हृश्यते घनस्तनभररुद्धप्रसराभ्याम् ॥

“१२५ गमिताः कदम्बवाताः दृष्टं मेभ्रान्धकारितं गगनतलम् ।

सहितो गर्जितशब्दः तथापि खलु अस्याः नास्ति जीविते आसन्धः ॥

रावण०

२४१।२० कि० । ८।३७.

“१२६ यो यस्य हृदयद्वितो दुःखं दददपि स सुखं ददाति ।

दयितेनखद्रुषितानामपि वर्तते स्नानानां रोमाक्षः ॥

२४२।७ ते विरलाः सत्पुरुषा ये अभणन्तो घटन्ते कार्यलाभे (कलाभे) ।

श्लोका एव तेऽपि द्रुमा ये अज्ञातकुसुमनिर्गमा ददति फलम् ॥ रावण०

“१२६ श० । ३।११ ; २४४।१ त्रि० । ३।९.

“१२९ व्यवसितनिवेदितार्थः स सुग्रीवेण उपगूढः ॥ रावण० ४।५ ।

२४४।१६ पतिता च.....जनकसुता । रावण० ११।५४ द्वाfor ड

“ 121 रावण० ६।८१ ।

“ 122 शैयं हरति विषादो विनयं यौवनमदः अमङ्गो लज्जाम् ।
एकान्तगृहीतपक्षः किं शंसतु यद् स्थापयति वयःपरिणामः ॥

२४५।४ मध्यस्थितधरणिधरं छिद्यमानसमुद्रमण्डलमुद्देलम् ।
रविरथवेगविगलितं पतितमिव उत्कटाक्षकोटिचक्रम् ॥

“ 123 किं० । ८।१६

२४७।२२ यथा यथा निष्ठा समभ्येति तथा तथा वेपिततरङ्गप्रतिमापतितम् ।
किं कर्तव्यविमूढं वेपते हृदयमिव उदधेः शशिर्विम्बम् ॥ रावण० ५।१०.

२४८।१४ उ० । १।४३ ; “ 124 २० । ६।३५ ; “ 125 २० । ६।६५.

२४९।७ कथं कथमपि विरचयति पदं मार्गं प्रलोकयति क्षेत्तसाविश्रति ।
घोरवत् कविः पथं लब्धं दुःखेन स्थामेन निर्वृति ॥

“ 126 विकटे गमनसमुद्रे दिवसे सूर्येण मन्दरेणेव मथिते ।
जीयते मद्दिरेव सन्वया तस्या मार्गेण अक्षतकलस इव शशी ॥

“ 127 रतिच्छालाभरणो नलिनीदलस्थगितपीवरस्तनकलसः ।
वहति प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं युवतिजनः ॥

२५२।२ मा० । ८।४.

“ 128 नवपद्मवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु चलन्ति शिखरेषु ।
तिष्ठति स्रवकेषु बलने वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥

“ 129 अनया शरदा शशी शशिनापि निष्ठा निष्ठाया कुमुदवनम् ।
कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते त्रंसकुलम् ॥

२५४।५ मे० । १।२. २५६।२०—२ कु० । ४।२५—४.

२५७।१ रतजल्पिते यशोदया ।

ज्ज्यासुखप्रपिताक्षं निश्चितं हसितं व्रजवध्या ॥

२५८।८ तद् दयिताभिधानं यस्मिन्मप्यङ्गं राघवेण न निहितम् ।
शीतापरिमर्षेषु वूढं स्त्रीनापि रोमाक्षः ॥ रावण० ४२ ।

“ 130 विच्छदितरसातलेनापि विषधरपतिना अष्टमूलच्छेदम् ।

अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणप्रवर्धितेनापि हरिषा ॥ रावण० २।७-

“ १८. रणवृर्जयो दशमुखः सुरा चवधाश्च त्रिभुवनस्य इमे ।

पतति अमर्थमिति स्फुटं विभीषणेन स्फुरिताधरं निःश्वसितम् ॥

२६३।६ र०।४।२८. २७४।१५ कु०।३।६७

२७४।२० र०।७।२२; २४ र०।७।२३;

२७५।२।८० ६।८० “ ६ कु०।३।६८; “ ११ मा०.मा०।१।३०.

“ १२ कु०।५।८५; २७७।३ मा०.मा०।५।२८;

“ १३ अमर० ३४.

२७८।३ विक्रीणाति माघमासे पामरो.....इष्टिं स सुसुं रे
श्यामलायाः स्तने नियच्छन् ॥

“ ६ प्रकटितं सौभाग्यं ताम्रधा दृषभगोष्ठमध्ये ।

इष्टदृषभस्य षडङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥

“ १८ पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य राघवशराः शरीरे ।

• जनकसुतास्पर्शप्रदग्धा ह्रव करतला अर्द्धविमुक्ताः ॥

“ १२ उद्वहति नवदृषणाङ्कुररोमासप्रसाधितान्यङ्गानि ।

प्राष्टप्लक्ष्मणाः पयोधरेः परिवेक्षितो विन्धवः ॥

२७८।१८ अ०; ५।२४; २८०।२० उ०।२।१०; २८२।५ कु०।३।३३.

२८२।२२ अ०।४।१६; २८३।५ कु०।३।७३; “ १० अ०।६।८.

• २८३।१८ अ०।२।१०; २८४।२ अ०।४।८.

२८४।१७ र०।६।१३; “ १२ अ०।१।२२

२८५।१ वे०।३।४१; “ ६ अ०।७।१८; “ १२ अ०।४।१६

२८६।२ कु०।६।८४; “ १२।३० ५।२४। २८७।५।वे०।१।८.

२८७।१३। उ०।५।३५; २८८।३। उ०।३।४४; “ ११ अ०।४।१८.

२८८।१८ मा०.मा०।५।३१; २८९।१, कि०.८।४५.

२९०।७ सहसा मा साध्यता प्रियाणमः तस्या विरहकलिरायाः ।

अत्यन्तप्रहर्षेणापि या अश्रुता सा अतवदेव ॥

२८९।१४ रत्ना०। २।१३; “।२२ उ०। ३।५.

२९०।११ रत्ना०। ३।१७; “।१८ मा० मा०। १।३८।

२९१।१२. घरिषीघनस्तनमर्दनसुखनिपतितस्य भवत्पृथिकस्य ।

अवशदूनाङ्गरतथ्यावर्तितृदिवसाः सुखयन्ति ॥

“।१७। निद्रालसपूर्णमानवतंसवलदर्धतारकालोकाः।

कामस्यापि बुर्निषहा दृष्टिनिपाताः शशिसुख्याः ॥

“।२३। अवस्वपिति दन्तप्रतीपक्षेपणं प्रशिक्षिलैरङ्गैः।

निवर्तितसुरतरसामुबन्धसुखनिर्भरं क्षणा ॥

“।१६ रत्ना०। २९५।१ उ०। ५।१७.

२९५।११ वे०। १।३१. “।२४ कि०। १।५।४.

२९६।२ कु०। ५। ५।३७ “।५, मे०। २।८६.

२९६।१२, उ०। ६।२६। “।१८ श०। ५।३५. “।२२ मा० मा०। १।२९.

२९७।६ उ०। १।३८; “।१२ र०। ७।१२।

“।२४ रन्धनकर्मनिपुणायाः (१) मांसरसरक्तपाटलसुगन्धम्।

सुखमाहृतं पिवन् धूमायते शिखी न प्रज्वलति ॥

२९८।१ श०। ७।१७. “।७ उ०। १।१८. “।१३ उ०। ४।१८;

२९८।१८ कि०। १।१८. “।२२ र० १।३।७२; २९९।१ र०। २।६२.

२९९।६ उ०। ६।१८; “।१६ कि०। ८।२८. “।१८ मा० मा०। २।५

“।२४। कु०। १।१९ ३००। १।४२०। २।४५. “।१२ कु०। ६।४५।

३००।२२. धनुषोऽर्षणवक्षरिविरचितकर्णावतंसदुष्येक्षत्रे।

वाष्पशुर्वी निश्च्यते (१) बधूसुखे दृष्टिः ॥

३०१।१ प्रभवन्ति एव पुत्राः महिलामां किं खलु सुभग विदितोऽसि ।

अनुरागबुलितायाः को ह्योषोऽभिजातः ॥

३०१।६ कु०। १।४४. “।२४ र०। ८।३७.

३०२।८ मा० मा०। ३।५. ३०३।६ शि०। ५।५०।

३०३।११. श०। १।१९. “।२० श०। १।१६. “।२४ वी०। १।३०।

३०४।३ वी० । १।२१. "।३ मा० मा० । १।१६ ।

"।१४ कु० । ३।५३. "।१७ कु० । ३।५४ ।

"।२० कु० । १।४२. "।२३ वि० । २६ ; ३०५।१ मा० मा० १।३३

३०५।१० कांदस्वलोचनानाम् उदंशुकप्रकटजघनानाम् ।

अवर्णनमज्जन्तीनां कृते कामो बहति चापम् ॥

"।२० अद्य मया तेन विना अनुभूय सुखानि अनिशं स्मरन्तः ।
अभिनवमेघानां रघो निशामितो वध्यपटहं ह्रव ॥

"।२६ एकस्मिन् ग्रन्थे स्मरतिरित्यादयो विविसर्गा दृश्यन्ते ॥

३०६।१ क्षणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसदत्तगुरुसन्तापा ।

प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामली अस्मद् हृदया हि ॥

"।३ एवमेवास्तपुण्णः अप्राप्तमनोरथा विवर्त्सेत् ।

जनवादोऽपि न जातक्षेन समं हलिकपुत्रेण ॥

"।५ गोत्रस्ववलनं श्रुत्वा अद्य मामि उत्सवदिवसे ।

वयमहिषसत्र मालेव मण्डनमसत्रा न प्रतिभाति ॥

"।७ श० । १।३० ।

"।१५ अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारे तसत्र सुभगसत्र ।

आर्या निमौलिताक्षी पदपरिपाटिं घरे करोति ॥

"।२० नयनाभ्यन्तरघूर्णद्वाप्यभरमथ्यरया दृष्ट्या ।

मुमरुक्त्रे क्षणीयया वालक किं यन् न भणितोऽसि ॥

३०६।२३ सर्वस्मिन्नपि दुग्धे तथापि खलु हृदयसत्र निर्भृतिरेव ।

यत् ज्ञेन नगरदाहे हस्तांहस्ति कुण्डो गृहीतः ॥

३०७।१ यद् यत् करोषि यद् यद् जल्पसि यद् यन् नियच्छसि ।

तत् तद्ब्रुषिचित्ताया दीर्घो दिवसो न संपतति ॥

"।५ मा० मा० । १।२६ ; "।२० कि० । १।५० ।

"।२३ शि० । १।६४ ; "।२६ शि० । १०।५२ ।

३०८।१ कु० । ७।१६ ; "।२३ कु० । १।२६ ; "।१५ कि० । ८।१६ ।

“१८ राजते प्रथपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरहारे ।

हेलाहलहलायमानस्थूलस्तनभरे भुजलताकमलम् ॥

३०८।६ तावदेव रतिसमये महिलानां विश्रमा विरगुजन्ति ।

यावन् न कुवलयदलसञ्छायानि मुकुलन्ति नयनानि ॥

“ १५ एकं प्रहारोच्चाटं हस्तं मुस्रमाहतेन वीजयन् ।

सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥

“ १९ अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं किं मुधा प्रलोकयसि ।

जायाया वाङ्मूले अर्धचन्द्राणां परिपाटिम् ॥

३१०।१३ का०

“ १८ रत्ना० । २।१ दुर्लभजनासुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं भरणं केवलमेकम् ॥

“ १६ प्रतुप्रत्यिता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता बध्यति ।

ब्रह्मीभूता नवबधुः क्षता वराकेन दयितेन ॥

३११।५ मा० मा० । ८. ८ ; “ १८ मे० । २।४४ ।

“ १५ र० । ८।४८ । “ १८ कु० । ४।८ ।

“ १३ कदलीगर्भसदृशे जरू हृद्गा हलिकस्तु षायाः ।

उल्लसति नखाप्ललकाङ्क्षिणः स्वेदार्द्रितकरस्र ॥

३१२।२१ प्राणिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम् ।

पशुपतिना वासुकिंकङ्कणे अपसारिते दूरम् ॥

३१२।२६ उद्वहति द्युतितगृहीताधरेष्ठस्त्रीयमाणरोषप्रतिरागम् ।

पाण्यवसरन्मदिरे चषकमिव निजं मुखं बाला ॥

३१३।१५ मे० २।४८ ; “ १३ । कु० । ३।३४ ।

“ १६ कु० । ३।३७ । ३१४—६ । कु० । ३।३८—८ ।

३१४।२२ मथाङ्गप्रक्षितसत्रापि ग्रीष्मः पथिकस्र हरति सन्तापम् ।

हृदयस्थितजायामुखस्रगाङ्गजप्रोत्साजलप्रवाहः ॥

३१५।१ अधोमुखं (दृशी० २१) तिष्ठति जायाग्रून्ये धरे हलिकपुत्रः ।

उत्तंक्षिप्तनिधानानौव रमितस्थानानि प्रेक्षमाणः ॥

“ १४०। श्रि० । १४।

• १५। २४। आदरप्रणामितोष्ठमवटितनाशमसम्बलितनिटालम् ।

वृषभयलुप्तमुख्यास्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः ॥

• १६। १। तांपमपनयति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमिथुनानाम् ।

यथा दुःसहे ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखम् ॥

“ १४। यथा यथा अस्याः परिचुम्बति मसुप्रभरिते निधुवने दयितः ।

अक्षिणी उपरि उपरि तथा तथा भिन्ने विगलतः ॥

“ १७। मानद्रुमपक्षपवनस्य मामि सर्वाङ्गनिवृत्तिकरस्य ।

उपगूहनस्य भङ्गं रतिताण्डवपूर्वरङ्गस्र ॥ णाड्य = नाटक for णाण्ड्य
some.

“ १९०। श्रि० । १०। ५४।

• १६। न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डनं बाला ।

उङ्गिन्नपुलकपरिवेष्टपरिगतं रक्षति वराकौ ॥

• १६। २२। दन्तक्षतं कपोले कचग्राहोद्वेक्षितो धन्निष्ठः ।

परिष्पृप्तिता च वृष्टिः प्रियागमं साधयति बध्नाः ॥

“ १२५। आर्याया नवनखक्षतनिधिरक्षणे गुण्यौवनोत्सुक्म् ।

प्रतिमागतनिजमयनोत्पलं चित्तं भवति स्तनपट्टम् ॥

• १७। २। दरवेपमानोर्युगलासु सुकुलिताक्षीषु ललितचिकुरासु ।

पुरुषायितासु कामः प्रियासु सञ्जायुधो वसति ॥

“ १५। = १५७। १०।

“ १११। = १६२। ५। =

“ ११४। अद्यापि स्वेदजलाङ्गं प्रत्येति न तस्या हलिकस्तुषायाः ।

मङ्गुत्वक्कर्मः यस्तया दन्तः स्तनोत्सङ्गः ॥

“ ११७। तेन हिरण्यवलयया दन्तः प्रहारोऽस्याः स्तनपट्टे ।

ग्रामतक्षणीभिरद्यापि दिवसं परिपालिता भ्रमति ॥

“ १२ । सा त्वया स्वहस्तदत्तं फल्गूत्सवकर्दमं स्तनोत्सङ्गे ।
परिकुपिता इव साधयति स्थाघिनी ग्रामतरुणीनाम् ॥ ”

“ १४ । यदि स न वल्लभ एव नामग्रहणेन तस्य सखि कथम् ।
भवति सुखं ते रविकरस्पर्शविसंस्थमिव तामरसम् ॥ ”

३१८।१ । खेदाद्रिं तसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभंगस्य ।
दूतीं च प्रहिष्यती तसैत्रव घराङ्गणं प्राप्ता ॥ ”

“ १५ । कथं नु गता कथं दृष्टा, किं भणित्वा किं च तेन प्रतिपन्नम् ।
एवमेव न समत्येति पुनरुक्तजल्पमानायाः ॥ ”

“ १६ । वेपमानस्त्रिकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गं ।
स्वस्तिरेव न समभ्येति प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥ ”

३१८।३ । श्रि० । १०।६९ ।

३१८।१२ । भवत्प्रथिकस्य जाया आमोक्षणजीवधारणरहस्यम् ।
पृच्छन्ती भ्रमति घरं घरात् प्रियविरहसाध्वसा ॥ ”

“ १६ । किं न भणितोऽसि बालक ग्रामणीधूतया (कुचिता)
गुरुजनसमक्षम् । अनिमिषवङ्क (वक्र) बलहृदननयनाङ्गुलिभिः ॥ ”

३२०।४ । अनुक नाहं कुपिता उपगूहसि किं सुधा प्रसाद्यसि ।
तव मन्युसमुत्पन्नेन मम मानेनापि न कार्यम् ॥ ”

“ १४ । समसौख्यदुःखसंवर्तितानां कालेन रूढप्रेम्णाम् ।
मिथुनानां म्रियते यत् तत् खड्गु जीवति इतरन् मृतं भवति ॥ ”

“ १६ । मा० । मा० ४।७।

३२०।२६ । कुत्र आगतः प्रिय आर्यपुत्रि आर्येण कति दिनानि भवन्ति ।
एक एतावद् भणित्वा मोहं गता बाला ॥ ”

३२१।१२ । मामि हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जमानायाः ।
स्नानहरिद्राकटुकं अनुस्रोतो जलं पिवता ॥ ”

“ १५ । सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः ।

म्रियतां न त्वां भणित्वा मरणमपि स्थाघनीयमस्यः ॥ ”

“ १२ गृहपतिसुतेन समर्थं सर्वमलोकमिव किं विचारयसि ।

धन्याया हलिककुमार्थाः स्थाने जनवादः ॥

३२२।१५ कुपिता च सत्यभामा समेऽपि बधूनां केवलमानक्षरणे ।

प्रकटितहृदयसारः प्रेमसङ्घर्षः प्रवर्तते मगुत्रः ॥

३२३।१२ विगलितवियोगवेदनं तत्क्षणप्रभ्रष्टराममरणायासम् ।

जनकतनयया केवलं लम्बं मूर्च्छानिमौलिताक्षया सुखम् ॥

रावण० ११।६८ ।

“ ११६ रावण० ११।७८ । “ १२० । कु०।४।२०

“ १२४ उ० । ३।३१ । ३१४।१७ र० २।१६ ।

३२४।२१ । अनुमरणप्रस्थितया प्रत्यागतजीविते प्रियतमे ।

वैधव्यमण्डनं कुलवध्वाः शोभनकं जातिम् ॥

३२५।६ अनुनीम क्षणलम्बसुखे पुनरपि संभरितमन्युद्रुनविह्वले ।

हृदये मानवतीनां चिरेण पतनगुरुः प्रसर्पति रोषः ॥

“ १२० मे०।२।४६ ; “ ११७ र० । ८।६५ ।

“ १२३ सुखेप्रचकः पतिरस्याः सापि खलु प्रियरूपदर्शनोन्मत्ता ।

हावपिंक्षतार्थौ पृथिव्यां पुरुषमहिलानामिति मन्येते ॥

३२६।१० कु० । ५।८६ । “ १७ र० ६।८५ । “ ११३ कु० । ७।६५ ।

३२७।१६ कुम्बन्ति ये सुहृते कुपिता दासवत् ते प्रसादयन्ति ।

ते एव महिलानां प्रियाः शेषः स्वामिन एव धरांकाः १ ॥

“ १२५ सुरकुसुमै र्यदि क्लुषितं यदि तैरेव पुनः प्रसादयामि त्वाम् ।

ततः प्रेम्णः क्षणोदीरि अपराधस्य च न मे क्षतमन्युरूपम् ॥

३२८।१५ श० । ७।२१ । “ १२० वि० । ४।६६ ।

३२९।५ वि० । ४।६७ । ३३०।५ कु० । ७।२८ । कु० । ७ । “ १।१५३ ।

३३७।६ श्लोकारूढमधुमदा क्षणप्रह्लादा वराकदत्तोक्षाया ।

हसित्वा संस्थाप्यते प्रियेण संभरितलज्जिता कापि प्रिया ॥

३३८।४ यथा यथा जरापरिणतं भवति पतुत्र गीतं विरूपस्यपि ।

कुलपालिताया स्तथा तथा अधिकतरं वस्त्रभो भवति ॥

“ १० घरिष्वाः कर्मव्यं बहलं प्रियतमे कुर्वति ।

अज्ञतार्थान्यपि जातानि भटिति शिथिलितान्यर्णानि ॥ ”

“ १२ तान्मुखकुवाभोगा यथा यथा स्तना कौडन्ते कुमारीषाम् ।

तथा तथा लर्थावास इव मन्मथो हृदयमाविशति ॥

३३८।१८ वी० । १।२१. “ १२२ । वि० । १।१८.

३३८।१९ अगणितशेषयुवा बालक अधकान्तलोकमर्धादां ।

अथ सा भ्रमति दिङ्मुखप्रदारिताक्षी तव हृतेन ॥ ”

३३८।२५ २० । १।२।८८. ३४० । १२० । १।२।५८.

३४०।३ २० । १।२।७८. “ । १७ मा० मा० । १० २१ ।

“ १२२ कथं न मध्य अस्याः कन्दोदृदलसहचैः ।

अस्त्रिभि र्यो न दृश्यते घनस्तनकावरुद्धप्रसरैः ॥

“ १२५ २० । १।५।१. ३४१।४ महाना० । ६।४०.

३४१।१३ वे० । १।२।१६. “ । २३ । महाना० । ११ “ १५ ;

३४२।६ वी० । ३।२४ ; “ १२१ रत्ना० । ११ “ ११६ । उ० । १।३७.

३४३।८ महाना० । ३।५० ; “ १२३ । अमरु० । १६ ; “ १२६।३० ।

३४४।२१ = ३३७।२८ । ३४५।१ = २१२।१६.

“ ११० कस्य करः बङ्गपुष्पफलैकतरोस्त्वया निधीयते ।

स्तनपरिष्णाहे मन्मथनिधानकलस इव प्ररोहः ॥

३४६।११ तथा सा जानाति जायालोके प्रच्छन्नमविनयं कर्तुम् ।

यथा प्रथममिव लिख्यते मध्ये चरितवतीनाम् ॥

३४७।३ अथ सा तत्र तत्रैव वाणीरवने चुपतसङ्केता ।

तव दर्शनं विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानेव ॥

“ ५ । एष्यति प्रिय हृति निमिषमिव जागृतं यामिन्याः प्रथमांशम् ।

शेषं सन्तापपरवशाया वर्षमिवापकान्तम् ।

“ १८ = १८०।४।

“ ११५ = २१७।२२ ।

“२३। अथ ० ८१२१ परिदधासि लम्बदशां प्रिभालं प्रावारकं सूत्रयति-
र्थात् । मांसस्य खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं, पुष्टिं च पुष्टि, पुष्टि पुष्टि ।

३४८४ वी० ४ । ११

३४८१ उ० १। “। ३२। ५। २० १२। ५। ३। ८ मा० मा० ११ मा० मा०
३५१। १४। रावण० ११०। १२१२ गेष्चरु for धेष्चरु ।

३५०। १ वीर० १०। ३४ ; “१११ र० १०। १३ ;—१४ र० १३। ३२.

२५ र० १६। ४ ;—२५। मा० मा० २। ११। ३५। १। ४ कि० १४। १४ ;

१० वीरु० ५। ५१ ; १६ ग० १। २। ७। २० रत्ना० २। २० ; २५ कु० १। ५० ।

३५२। २ रावण० ११। १०। ५ ; १। ५ वि० २। ३। ; ८. कु० १०। ३२।

“। ११। अम० १५ ; १२। र० ६। ६७ ; २२ कु० ३। ७५ ।

३५३। १-४ कु० ५। ६४-८२ ; १५ ग० ७। ३२ ; २० र० १४। ८७ ।

३५४। २ रावण० ३ वेफने यस्य सत्रीडं वलितुं महति पुलकाचितस्य-
कलसम् । प्रेमस्वभावविमुषितं द्वितीयावकाशगमनोत्सुकं वामार्धम् ॥

—२० र० ३। ७०। ; २५ मा० ४। २१ ; ३५। ५। ४ उ० १। ३१ ३५। ७। २०—

२५। २। १। ३५। ८। २५ वी० १। ५५।

३६। ०। ३ सरासमारसरासा सोष्णासकमलभोजना ;

ससारसरासा सारससमानकृजिता ।

३६। ०। १७ न खलु केवलं दीपसिखासदृशैः चम्पकैः प्रतिपन्नम् ।

कज्जलकाथैमपि द्यतमाभ्रमङ्गि अमरैः ॥

३६। २। १६ कि० ५। ३० ; ३६। ४। १६ वी० ५। २२ ।

३६। ६। ७ उ० ६। ११ । ; ३६। ७। ११ कि० ५। ३३ ।

३६। ८। २१ तस्या दर्शनसुभगे प्रणयस्त्वलनजनितो मुखे मनोहरे ।

रोपोऽपि हरति हृदयं अगाङ्ग इव अगलाच्छने निषण्णः ॥

३७। ०। ७ किं शुद्धजघनं भर हृति भावयतः करतलात्प्रदलिकया ।

विधेः खाताङ्ग लिखनविभ्रमं वहति अस्यास्त्रिवली ॥

“। १३ एत्रा० २। १० ।

३७१८ श्लोकापरिचरुषं श्लोकपरिवर्तमानप्रहर्षम् ।

भवति अदुःखप्रकारं उभयरसायत्तविभ्रमवत्सम् ? सुखम् ॥

३७१९ चोराः सभ्रमसदृशं पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।

अद्विष्टितनिधिकलसे पूव प्रौढमहिलासनोत्पङ्गे ॥

— १२५ र० । १११२० ; ३७१९ अमर २. " १२२ मा० । मा० । १४. १४.

३७४१२६ उ० १३२. ३७८१२३. रत्ना० । ११७. ३७८१२६

वे० । १. ६ ; ३८०१८ वेणी० । ३१४२ ; " १२५ । मा० । मा० । ६१२ ;

२३१ र० । ७१६७ ; २६ । कु० । १५१३० ; ३८११४ वी० । २१४८.

" १८ कि० । १०१४ " १२ वे० ३१३५ ; " १२७ कि० । १५१२.

३८२१६ उ० १२३ ;

